

ТАРАС
ШЕВЧЕНКО

Х
ТВОРИ

ПОВНЕ ВИДАННЯ ТВОРІВ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

ШЕВЧЕНКО В 1860 Р.
Фотографія.

ПОВНЕ ВИДАННЯ ТВОРІВ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Т. ШЕВЧЕНКО

ТОМ X

ЛИСТИ

ЗА РЕДАКЦІЄЮ ПАВЛА ЗАЙЦЕВА

ДРУГЕ ВИДАННЯ

З ДОПОВНЕННЯМИ В. МІЯКОВСЬКОГО

diasporiana.org.ua

Видавництво Миколи Денисюка
Чікаго **1960**

TARAS SHEVCHENKO

WORKS

VOLUME X

**MYKOLA DENYSIUK PUBLISHING COMPANY
CHICAGO, 1960**

Всі права застережені

Library of Congress Catalog Card Number: 59-12164

Copyright, 1959,

Mykola Denysiuk Publishing Company, Chicago, Ill.

MANUFACTURED IN THE U S A

Шевченко любив листуватися й був дуже акуратним кореспондентом. Знайдені досі листи його складають заледве малу частину написаних. Лише на підставі документальних вказівок з його листування та з різних даних до його біографії ми знаємо ще приблизно про сотню листів, що не збереглися або ще не знайдені, і напевно пропало ще більше таких, про які ми не маємо жадних відомостей. Після арешту Шевченка 1847 р. знайомі його свідомо нищили сліди зносин із ним, боячись відповідальності. Це нищення носило масовий характер. Тому то мало не $\frac{3}{4}$ знаних листів поета належать уже до останнього періоду його життя.

Нерівно і з перервами йшла справа збирання й публікування тої частини епістолярної спадщини Шевченка, що збереглася. Напротязі двох років свого існування український місячник „Основа“ (1861-62) встиг опублікувати 64 листи поета, приступивши до збирання їх зараз після його смерті.

Царські „укази“ 1863 та 1876 рр., що мало не в могилу загнали українське письменство, не мало заважили й на долі Шевченкових листів: 1863—1882 роки це мертве двадцятиліття, за яке заледве кілька листів поетових побачили світ.

1882 р. приніс першу ширшу біографію поета, автор якої М. Ч а л и й подав чимало й незнаних ще листів Шевченка. Починаючи від 1883 р. і до кінця свого існування (1906 р.) історичний часопис „Кіевская Старина“ систематично вміщує на своїх сторінках у кожную річницю смерті поета серед інших біографічних матеріалів та документів також і його листи. В цій праці особливі заслуги мають М. Ч а л и й, М. Драгоманів та С. Пономарьов. Зроблена В. Лукичем-Левицьким

у 1889 р. у львівській „Правді“ спроба підвести підсумки попереднім публікаціям Шевченкових листів виказує в складеному їх „Покажчику“ вже 108 позицій. З'являлися вони зрідка й по інших часописах, часом таких, що їх і роздобути тяжко.

В 1883, 1885, 1892 рр. „Кіевская Старина“ підносила вже питання про конечність видання листів Шевченка в одній збірці. В 1894 р. цю справу бере на себе незабутньої пам'яті біограф поета Олександр К о н и с ь к и й. Скінчивши працю над біографією Шевченка він у 1899 р. виступає з проектом видання листів поета Науковим Товариством його імені, зібравши та впорядкувавши 174 листи, але проект його не реалізується, і сама доля цієї збірки нікому досі незнана.

Аж у п'ятдесятилітню річницю смерті Шевченка В. Яковенко вперше видає збірку поетових листів (у II т. Творів, виданому в Петербурзі 1911 р.), але в значно меншому числі, ніж можна було бажати, бо тільки 154 листи, отже на 20 менше, ніж зібрав раніше О. Кониський. В цій недбалю виданій збірці Яковенко не тільки не виправив помилок і недоглядів попередніх публікаторів, а ще й збільшив їх, поплутавши хронологію деяких листів, уже перед тим усталену. Ні коментарів, ні покажчиків імен до цього видання він не додав.

Другою спробою дати змогу читачам творів Шевченка познайомитися також і з його епістолярною спадщиною зробив Б. Лепкий у редактованому ним п'ятитомовому виданні творів поета (Ляйпціг, 1918—1923), та, працюючи в Німеччині, він не мав під руками потрібного науково-критичного апарату й тому не ставив собі ширших завдань, що їх поза межами України й виконати не можна було.

Тимчасом, починаючи від 1913 року, число новознайдених листів Шевченка все зростало.

В 1913—1914 рр. коло 20 листів опублікував П. Зайце в; в 1918-19 рр. зявилося ще кілька на сторінках „Нашого Минулого“, а згодом в 1924—1929 рр. у видаваних на Україні історичних та літературних часописах і в спеціально присвячених вивченню творчості поета збірниках число їх ще збільшилося. В останньому періоді найбільша заслуга в справі їх публікації належить М. Н о в и ц ь - к о м у.

Нові дослідники творчості поета, починаючи від 1913 р., друкували листи його вже згідно з вимогами наукової точності, але тексти більшості попередньо опублікованих листів були видані небало й несправно, а дуже часто і з цілком довільними поправками. Крім того, публікатори листів Шевченкових робили часто в них купюри, чи то з огляду на осіб, у них згадуваних, що жили ще на світі, коли листи ті публіковано, чи то з огляду на цензуру. З тих самих мотивів у друкованих текстах листів зустрічаємо нероз'яснені ініціали замість повних прізвищ. Всі ці хиби утруднювали користування списками Шевченка навіть для учених дослідників.

Нарешті Українська Академія Наук аж на 68 році після смерті поета видала по змозі повну збірку його листів, як III-й том його Творів. Мало який народ може похвалитися таким добрим і так докладно скоментованим виданням листів своїх великих письменників, як це видання листів Шевченка. Цей грубий том (понад 1000 стор.) містить у собі 225 листів поета; крім того, в ньому вміщено понад 200 листів, писаних більше як 60 кореспондентами до Шевченка, а більше як 650 сторінок чіткого петіту займають докладні коментарі та покажчики. Більшу частину цих коментарів написав головний редактор видання акад. Сергій Єфремов, решту поділили між собою пок. акад. Олекса Новицький та співробітники Академії: М. Новиць-

кий, В. Міяковський, П. Рулін, Д. Ревуцький та інші, кожний за своєю вузкою спеціальністю. З числа 225 зібраних листів М. Новицький перевірів за автографами 102; з числа листів, про автографи яких редактор тексту знав, де вони зберігаються, тільки листи до Я. Кухаренка та до В. Шевченка не були ним перевірені з причин від редакції незалежних.

В основу нашого видання ми поклали текст видання Академії. Розійшлися ми з ним лише в тому, що 13 офіційних документів, підписаних Шевченком, перенесли на інше місце (як додаток до VI тому). Крім того, 8 коротеньких записок Шевченка до М. Лазаревського, невміщених чомусь у виданні Академії, ми внесли до нашого тому. Таким чином наша збірка охоплює 223 листи.

Підчас праці над упорядкуванням цього тому нам пощастило розшукати 2 ще недруковані листи Шевченка: один, до М. О. Осипова, — у столиці Болгарії Софії — у п. Пільці, другий, до А. Венгжиновського — у Кракові, в Ягайлонській бібліотеці. Першого з них нам не пощастило набути, й ми подаємо з нього тільки другу половину, вже опубліковану в цьому році в Болгарії. Уміщуємо їх вкінці тексту листів (ч. 222—223). Крім того, число звірених з автографами листів збільшилось у нашому виданні ще на чотири: ч. ч. 61. та 93 до Бронислава Залеського, ч. 50 до Ф. Лазаревського та ч. 27 до кн. Варвари Репніної. Автографи перших трьох — у Ягайлонській Бібліотеці в Кракові, четвертого — в Університетській Бібліотеці в Женеві. Показалося при цьому, що в друкованих текстах цих листів були помилки та пропуски.

Натомість новознайдених на Україні матеріялів ми, з причин зрозумілих, використати не могли. В 1934 році кілька совітських газет сповіщали про знайдені в Москві 8 автографів колись

дуже недбало видрукованих листів Шевченка до Бодянського, але точного тексту їх ніде не подано. З'явилася також звістка (ч. 50 київських „Вістей“ за цей рік) про новознайдений у Тифлісі лист Шевченка до його нібито товариша Забетковського*). Автограф цей для нас теж недоступний.

Бажаючи зробити листи Шевченка приступними для всіх українських читачів, ми переклали на українську мову листи, писані мовою московською (їх трохи менше половини). При перекладі ми старалися якомога точніше передати їх російський текст, уникаючи при цьому по зможі невластивих Шевченкові виразів.

Листи, писані російською мовою, переклав для нашого видання В. В. Якубовський.

Перекладені тексти ми скрізь виділили, замикаючи їх у спеціально для того зроблені подвійні дужки. У квадратних дужках читач знайде редакторські вставки — явно пропущені Шевченком літери або слова. Денеде редактор тексту реставрував попсовані неуважними публікаторами вирази, повертаючи їм первісний їх вигляд на підставі певних зіставлень або даних контексту (напр., „русалки“ замість неіснуючого „рушики“, „хвортун“ замість зовсім неможливого в контексті „хуртовина“, і т. ін.). Ці поправки (конектури) обговорені в спеціальному додатку, що йде слідом за примітками.

Друкуємо листи Шевченка сучасним правописом і даємо в них сучасну пунктуацію. Науковим дослідникам Шевченкової мови завжди доступне видання Академії, в якому текст 102 листів поданий точно; читачів творів поета не можна змушувати читати тексти, писані незною орфографією й повні різноманітних огріхів. Проте, видаючи листи Шевченка сучасним правописом, стараємося

*) Очевидно, Незабитовського, б. київського студента, з яким Шевченко познайомився в Астрахані 1857 р.

уникаги прикладати до них такі правописні норми, які можна потрактувати, як внесення змін у Шевченкову мову.

Коментарі до листів ми змушені були обмежити до мінімуму з огляду на розміри й характер видання, але старалися подати в них усе, що потрібне для зрозуміння їх змісту.

Академик С. Єфремов, після глибокого вивчення листів Шевченка, влучно схарактеризував їх такими словами: „Листи Шевченка — це органічна частка його творчости й невідлучний додаток до творів, для громадського вжитку призначених“

Хто не прочитає Шевченкового листування, той не зрозуміє добре його поетичних творів, а тому не відтворить і його психологічного портрету.

З найбільшим талантом написана біографія письменника ніколи не введе читача в круг усіх думок та до закутків душі того, про кого оповідає.

Коли серед письменників зустрічаються такі, що в своєму листуванні або не виказують щирости, або свідомо приймають у ньому ефектовну позу, самі себе виставляючи в ідеальному світі, то в Шевченкових листах передусім кидається в очі їх щирість і простота та цілковита відсутність якоїсь театральности. Шевченкові листи найкраще можуть розказати кожному про те, ким був їх автор, і з особливою яскравістю виказують суцільність і міць його творчої вдачі. Навіть у „казармі смердячій“, серед страшних моральних мук, живою була „душа поетова святая“, — навіть і там література, мистецтво та суспільні й національні справи ніколи не переставали Шевченка цікавити, і листи його, писані з заслання — це дорогоцінні документи невмиручости людського творчого духа, якого ніякі сили адомі не можуть подолати.

ЛИСТИ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

1839 р.

1. До Микити Шевченка.

Микито, рідний брате!

Минуло вже більш, як півтора року, а я до Тебе не написав ні півсловечка. Вибачай, голубе сизий, так трапилось. Скажу щирю правду, не те, щоб ніколи було або що, а так собі — ні се, ні те; ще раз вибачай. Я так собі думав: що ж, що я напишу письмо, хіба їм буде легше? Твого я лиха не возьму на себе, а свого Тобі не оддам. Так що ж з тих писем? Папір збавлять, та й годі... Воно, бач, і так, і не так, а все таки лучче, коли получиш: прочитаєш хоч одно слово рідне. Серце ніби засміється, коли знаєш, що там діється. Так отаке то мій голубе, — нудно мені стало, що я не знаю, що у вас робиться; та й Ти таки не без того, щоб не згадав свого брата Тараса-школяра, бо вже дуже давно, як ми з То[бо]ю бачились. Та що ж робить ма[є]ш? Коли Бог так хоче, потерпім ще трохи, а там, коли живі та здорові будем, то може і побачимось.

Ну, коли то ще те буде, чи побачимось, чи ні, а тепер про себе скажу от що: слава Богу милосердному, жив і здоров, учуся малювать. Коли трапиться, заробляю гроші. Оце на тім тижні заробив трохи, то й Тобі посилаю (25 руб. асигн.). А коли буде більш, то й ще пришлю. Так от, бач, живу, учусь, нікому не кланяюсь і нікого не боюсь, окрім Бога. Велике щастя бути вольним чолові-

ком: робиш, що хочеш, ніхто тебе не спинить. Поклонися усім родичам од мене, а надто дідові, коли живий-здоровий. Скажи, нехай не вмира, швидко побачимось. Поцілуй брата Йосипа так, як би я його поцілував, і сестер Катерину, Ярину і Марусю, коли жива, та скажи, будь ласкав, як і де вона живе, чи одягнена, чи обута. Купи їй щонебудь к Святкам з оцих грошей, що я Тобі посилаю, покищо, а то я буду їй присилать окреме, коли трапляться у мене гроші.

Та ще скажи зятям нашим Антонові і Федорові, щоб і вони до мене колинебудь написали хоч одно слово. А сам, як тільки получиш моє оце письмо, зараз до мене напиши, щоб я знав. Та, будь ласкав, напиши до мене так, як я до Тебе пишу, не по-московському, а по-нашому, —

Бо москалі чужі люди,
Тяжко з ними жити;
Немає з ким поплакати,
Ні поговорити.

Так нехай же я хоч через папір почую рідне слово, нехай хоч раз поплачу веселими сльозами, бо мені тут так стало скушно, що я всяку ніч тільки й бачу во сні, що Тебе, Керелівку та рідню, та буряни (ті буряни, що колись ховався о[д] школи); весело стане, прокинусь, заплачу. Ще раз прошу, напиши мені письмо, та по-своєму, будь ласкав, а не по-московському. Коли напишеш письмо, то проси Івана Станиславича Димо[в]ського, щоб послав до мене, бо він знає, де я живу. Оставайся здоров. Лягаю спать, уже пі[в]ніч; може во сні й Тебе побачу. До[б]раніч.

Твій рідний брат

Тарас Шевченко.

Ще: письмо, которе найдеш у моєму письмі запечатане, оддай Івану Станиславичу Димовському і поклонись йому од мене та попроси, щоб

і він написав до мене щонебудь, та вкупі і пришліть, як я вам посилаю. Оставайся здоров.

Не забудь же, зараз напиши письмо та по-своєму.

1839, ноября 15 дня.

С.-Петербур[р]г.

1840 р.

2. До Микити Шевченка.

Санктпетербург, марта 2, 1840.

Брате Микито! Треба б Тебе полаять, та я не сердитий. Нехай буде так, як робиться; бач, за що я Тебе хочу лаять: чом Ти, як тільки получив моє письмо, до мене не написав, бо я тут турбувався, — трапляється, що письма з грішми пропадають, — а вдруге за те, що я Твого письма не второпаю. Чорт-зна, по-якому Ти його скомпонував, ні по-нашому, ні по-московському — ні се, ні те а я ще Тебе просив, щоби Ти писав по-своєму, щоб я хоч з Твоїм пись[мо]м побалакав на чужій стороні язиком людським. — Ну, та й за те спасибі, а тепер ще ось що. Просиш грошей — більш-менш чи багато Тобі їх треба? Ну, та гроші, як матимеш, така річ, що хоч і сто рублів, то не пошкодять, а коли їх у мене не трапилось, то возьми покищо 50 руб. асигнацій, а коли треба буде ще, то напиши, та знай, що мені гріх позичать братам гроші: коли трапляється, то так дам, а коли ні, то вибачайте.

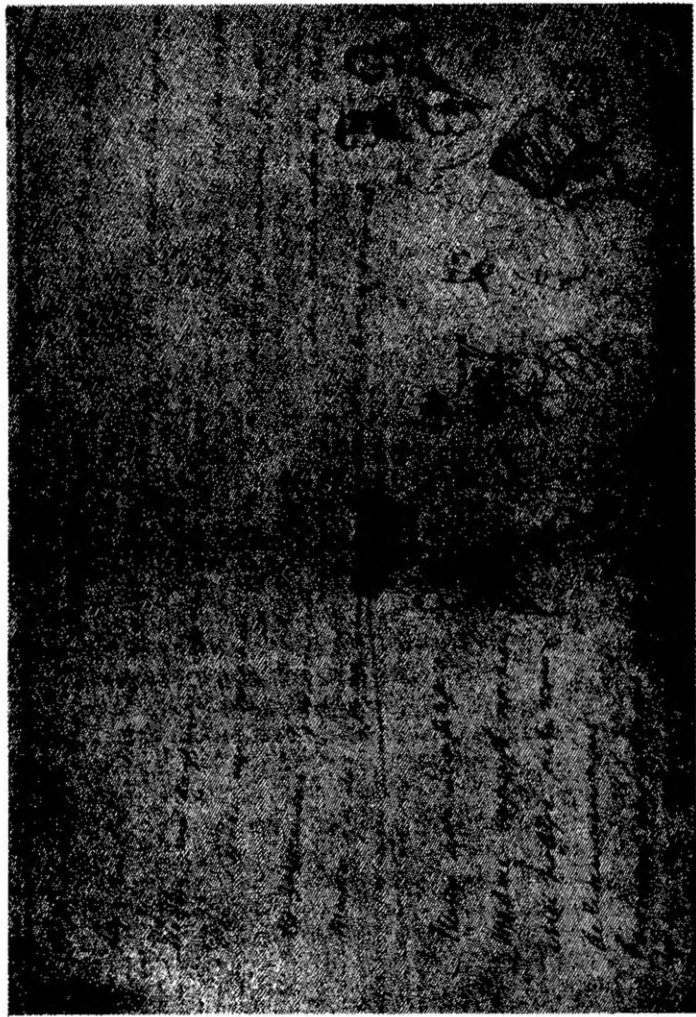
Що то, як маляр, — то вже скрізь понамальовує всякої всячини. Вибачай, забув, що письмо до Тебе, та й ну малювать: задумую[сь] іноді, не Тобі кажучи.

Поцілуй старого діда Івана за мене і поклонись всій рідні нашій, яка єсть; доглядай сестру

Нижня половина другої сторінки листа до Микити Шевченка з 2. III. 1840 р.

Нижня половина першої сторінки листа до Микити Шевченка з 2. III. 1840 р.

Марусю та, коли можна, помагай і бідній Ярині, а маляріві поганому скажи: коли він не схаметься, то опиниться там, де йому і не снилось. Кланяйся сестрі Катерині і Антонові, братові Йосипові і всім, хто мене не забув. Може я літом приїду побачиться, коли матиму час, та навряд. Треба перш добре вивчиться малю[ва]ть.

Скажи Іванові Федьорці, нехай він до мене напише письмо окреме, та тільки не по-московському, а [то] і читать не буду. Кланяйся йому.

Оставайся здоров. — Твій брат

Тарас Шевченко.

Як тільки получиш моє письмо, зараз пиши до мене та поклонися Івану Станиславичу Димовському.

1841 р.

3. До Григорія Квітки (Грицька Основляненка).

С.-Петербург, февраль 19, 1841.

Або прокляті поштарі не довели мого письма до Вас, або Ви його прочитали та розсердились на мене. Щонебудь та є! Нехай же що є, то те й буде. А я таки знову буду просить Вас, щоб Ви, коли буде Ваша ласка, прислали мені дівочу сорочку, гарно пошиту, плахту, стрічок зо дві, та й годі. Пришліть, будьте ласкаві, а коли прислать не можна, то ради великого Бога й високого неба і широкого моря, не сердьтесь на мене, хоч воно й справді є за що. Як таки, ні з сього, ні з того, зроду чоловіка ввічі не бачив, а прошу того, що треба купить за гроші, та може ще й не за малі. Що ж я маю робить!!! Наймав прокляту московку (і дуже делікатну — мадам), щоб пошила мені дівочу сорочку, — не втне та й годі; хоч кіл на голові теши, вона таки своєї! Що тут на світі робить?

Попросив би батька-матір, щоб прислали, та ба, де їх взять, —

І на Україні
Я сирота, мій голубе,
Як і на чужині.

Тільки й рідні, що Ви'дні... Не цурайтеся ж, любіть мене так, як я Вас люблю, не бачивши Вас зроду. Вас не бачив, а Вашу душу, Ваше серце так бачу, як може ніхто на всім світі: Ваша »Маруся« так мені Вас розказала, що я Вас навиліт знаю. Далєбі правда. Частенько сижу собі один в чужій хаті та й думаю: гора з горою не сходиться, а чоловік з чоловіком спіткнеться. Що то, якби благословив милосердни[й] Бог нам з Вами зустрінуться.

Ото б побалакали! Ух, аж душно! Авжеж, коли не вмремо, то діждемо, хоч і не швидко, матері його ковінька, а колись та буде. Я, не Вам кажучи, пустився в малярство. Трошки пізенько, а коли, каже, взявся, то вези до краю.

Не хочеться, щоб москалі насміялись. Ради цього самого я Академію не швидше покину, як через два годи. Через два годи, як прочитаєте в якімнебудь журналі, що якийсь то Шевченко намалював картину дуже доладу, а за таке малювання Академія його (мене б то) посилає в Італію в самий Рим... весело, батьку, дуже весело! Тоді запряжу коні та прямісінько в Харков. А поки те буде, я сього літа повинен намалю[ва]ть для Академії картину, як наша чорнобрива дівчина молиться Богу, лягаючи спать. Так от, бачите, лебєдику: все є, і модель — чи по-тутешньому натурщиця — і справа всяка, а одежі нема, та й де її тут взять? Кругом москалі та німота, ні одної душі хрищеної, просив би когонебудь, щоб прислали з України, так, єйбогу, окреме Вас не знаю нікого. Пришліть, будьте ласкаві, тільки сорочку, плахту і стрічок зо дві, а я Вам за те намалюю, яку зумію, картину, звичайно, нашу — або Марусю, або сер-

дешну Оксану (її вже дрюкують), або панну Сотниківну, як вона, богобоязлива, сидя у вікна, орач лагодить. Намалюю, єйбогу намалюю!

І дуже буду дякувать. Написав би до Вас ще щонебудь, та нема паперу, і перо зопсувалось. Так, як я Вас люблю, любіть і Ви мене хоч половину, коли є за що. А коли будете мать час написати мені щонебудь, то адрес мій отак: въ Императорской Академіи Художествъ, звичайне — въ С.-Петербургъ, на квартиру профессора Карла Брюлова

ученику Т. Шевченку.

4. До Григорія Квітки (Грицька Основяненка).

С.-Петербург, 8 декабря 1841.

Вибачайте, батечку: що найшлося, те і посилаю, а »Ганнусю« сьогондья нашвидку скомпонував та і сам не знаю, чи доладу, чи ні. Подивіться Ви на неї гарненько та й скажіть щирю правду. Як побачите, що вона дуже безецна (бо вона мені так здається), то не давайте й дрюкувать. Нехай іде, відкіль взялася. Ще посилаю вам кацапські вірші своєї роботи. Коли доладне що, то дрюкуйте, а коли ні, то закуріть люльку, коли люльку курите. Це, батче, пісня з моєї драми »Невѣста« (що я писав до Вас, — трагедія »Никита Гайдай«; я перемайстрував її в драму). Я ще одну драму майструю, назветься »Слѣпая красавица«. Не знаю, що з неї буде: боюсь, щоб не сказали москалі „mauvais sujet“, бо вона, батче, з українського простого биту. Ну, та цур їм, москалям. Посилаю Вам білети на »Гайдамаки«. Роздай[те], будьте ласкаві, як умієте. Вони вже надрюковані, та... єйбогу, сором сказати, нема чим викупить з дрюкарні. Малюю Вашу панну Сотниківну. Хотів кончить до Різдва, та й не знаю, бо тут тепер ні день, ні ніч — так чорт-зна що: прокинешся рано, тількищо заходишся малювать, дивишся, вже й ніч;

отаке то лихо, тільки пензлі миєш, більш нічого! Спасибі Вам і панові Артемовському за ласкаве слово. І спасибі всім тим, хто пише по-нашому або про наше. Покланяйтеся їм, кого знаєте, і хто чув про мене. Оставайтесь здорові, не забувайте, а Вас ніколи не забуде

Т. Шевченко.

1842 р.

5. До Олександра Корсуна.

[Січень 1842 р.]

Отак починається моя «Черниця», а що даліше буде, то я і сам не знаю. Здається, і люльки не курю, а шматочки паперу, що була написана «Черниця», розгубилися, — треба буде знову компонувать. А поки щό буде надрюкуйте хоч це, що маю. Тільки дрюкуйте своєю граматикою, бо вона мені дуже полюбилась.

Т. Шевченко.

6. До Григорія Тарновського.

[[С.-Петербург, 1842, березня 26.

Григорію Степановичу!

Я думаю, Ви мене гарненько вилаяли за «Гайдамаки». — Мав я з ними лихо, — насилу випустив цензурний комітет: «возмутительно» та й годі! Насилу якось я їх упевнив, що я не бунтовник. Тепер спішуся розіслати, щоб не схаменулись. Посилаю Вам три примірники!]: один возьміть собі, другий оддайте М[иколі] Андрієвичу маєстро Маркевичу, третій Віктору Забілі [[на заочне знайомство. По Вашому реєстру я доручив І. М. Корбі роздати примірники. Бувайте здорові, бажаю Вам зустріти весну весело, — а в нас іще зима.

Ваш покірний слуга

Т. Шевченко].

Р. S. Трохи-трохи був не забув: я чув, що в Вас є молоденькі дівчата, — не давайте їм, будьте ласкаві, і не показуйте мої »Гайдамаки«, бо там є багато такого, що аж самому сором. Нехай трошки подождуть, я їм пришлю »Черницю Маряну« — к Великодню думаю надрюкувать. Це вже буде »невозмутительнее«.

Ще раз Р. S. Поправляйте, будьте ласкаві, самі граматику, бо так погано видержана коректура, що цур йому.

7. До Якова Кухаренка.

С. П. Б. 1842, 30 септября.

Сидимо оце вдвох з Кіндратом, пємо чай та сумуємо; прочитавши Ваше письмо, думаємо собі вдвох: де то тепер наш добрий, наш щирый кошовий, чи ще в Тулі, чи вже за Тулою, чи може вже дома? Та вже нехай де хоче буде, аби був здоров. Спасибі Тобі, мій сизий голубе, що не забуваєш мене на чужині одиноко[го], і всі наші щирі приятелі дуже дякують: і Гулак, і Елькан, і Семененко. Я всіх їх сьогодні бачив і всім разів по двічі читав Твоє письмо, а прийшовши оце до дому, ще раз прочитали ми вдвох собі з Кіндратом, — удвох, кажу, бо третього нема, нема вже Хтодота меж нами: учора поїхав сіромаха в Київ »служить Богу і Государю«, як той казав, а ми пропадаємо в оцьому проклятущому Петері, щоб він замерз на віки. Тут тепер 10 градусів морозу, не Вам кажучи, а кожуха нема, чорт би убив його батька, і купила нема. Ну, та нехай стара вязне, більше мяса буде, — роздобудемо якнебудь, а покищо ось що: Чорноморський Ваш побит у цензурному комітеті; цензор Корсаков говорить, що нічого не вимараємо: »Жоли хочете, каже, то не читаючи підлишу«, — моторний, спасибі йому; не знаю, що скаже театральний, як до його дійде, але здається, що і той моторний. Побачимо! Як

тільки все кончиться, то дам звістку. Переписав оце свою «Сльпую» та й плачу над нею: який мене чорт спіткав і за який гріх, що я оце сповідаюся кацапам черствим кацапським словом. Лихо, брате-отамане, єйбогу лихо! Це правда, що окроме Бога і чорта в душі нашій єсть ще щось таке, таке страшне, що аж холод іде по серцеві, як хоч трошки його розкриєш, цур йому! Мене тут і земляки, і не-земляки зовуть дурним; воно правда, але що я маю робить? Хіба ж я винен, що я уродився не кацапом або не французом? Що нам робить, отамане-брате, прать проти рожна чи закопаться заживо в землю? Не хочеться, дуже не хочеться мені дрюкувати «Сльпую», але вже не маю над нею волі. Та цур їй! А обридла вже вона мені! Присилайте, будьте ласкаві, що Ви там маєте доброго, та не журіться, компонуйте, нехай Вам Бог помага. Скомпонував я ще драму чи трагедію в трьох актах, зоветься «Данило Рева»; не знаю, що ще з неї буде, бо ще і сам не читав. Прочитаємо вдвох, як приїдете, бо я таки Вас зимою сподіваюся. А в[е]селю б було б, матері його ковінька! Кіндрат каже, що із хати б не виходили, все б сиділи та балакали та галушки б та всяку всячину варили та співали б та танцювали. Пр[и]їзжайте, голубчику, коли можна буде, а покищо поклоні[ть]ся своїй любій жінці. На сім тижні побачу Ваших діточок, бо поїду в Ц[арське] С[ело]. Бувай здоров, мій щирый, рідний брате-отамане. Згадуй, коли будеш мать час згадать, сірому

Т. Шевченка.

1843 р.

8. До Григорія Тарновського.

С.-П-бург, 25 января 1843.

Спасибі Вам, Григорій Степанович, що Ви мене таки не забуваєте, ще раз спасибі. А я вже думав, що мене всі вже одцурались, — аж бачу ні. Єсть ще на світі хоч один щирий чоловік. Чув я, що Ви нездужали, але думав, що так тільки — звичайне по-панському; аж як розказав мені Дараган, то я аж злякався. Слава Господеві, що минуло, — цур йому, щоб і не згадувать; а ось що шкода, що Ви сю зиму не приїхали: у нас була виставка в Академії, і дуже добра. А тепер через день дають «Руслан[а] і Людмилу». Та що то за опера, так ну! А надто як Артемовський співа Руслана, то так, що аж потилицю почухаєш, далєбі правда! Добрий співака, нічого сказать. От вам і все, що тут робиться. Василій Іванович вернувся із Італії ще товщий, як був, і розумніший, і добріший; дякує Вам і кланяється! Карл Павлович байдики бє собі на здоровя, а «Осада Пскова» жде літа. Михайлов кончив вашу картину добре. Штернберг пише мені, що він нездужав, але тепер вичуняв і Вам кланяється, бо він дума, що Ви в Петербургѣ. А я... чорт-зна що: ні то роблю що, ні то гуляю, — сновигаю по оцьому чортовому болотові та згадую нашу Україну. Ох, якби то мені можна було приїхать до Соловя, — весело б було... Та не знаю, — спіткалі мене прокляті кацапи так, що не знаю, як і випручаться. Та вже ж якнебудь вирвусь хоч пі[с]ля Великодня і прямисінько до Вас, а потім уже дальше. Ще ось що: намалював я се літо дві картини і сховав, — думав, що Ви приїдете; бо картини, бачте, наші, то я їх кацапам і не показував, але Скобелев таки пронишпорив і одну вимантачив, а друга ще в мене, а щоб і ця не помандрувала за якимнебудь москалем (бо це, бачте, моя

»Катерина«), то я думаю послать її до Вас. А що вона буде коштувати, то це вже Ваше діло, — хоч кусок сала, то й це добре на чужині. Я намалював Катерину [в] той час, як вона попрощалася з своїм москаликом і вертається в село; у царині під куренем дідусь сидить, ложечки собі струже і сумно дивиться на Катерину, а вона, сердешна, тіль[ко] не плаче та підіймає передню червону запащину, бо вже, знаєте, трошки теє... а москаль дере собі за своїми, тільки курява ляга; собачка ще поганенька доганя його та нібито гавкає. По однім боці могила, на могилі вітряк, а там уже степ тільки мріє. Отака моя картина.

Коли вподобаєте — добре, а ні — то на голиці, поки я приїду, а вже коли приїду, то не виганяйте місяць або другий, бо в мене і на Україні окрім Вас нема пристанища, а я Вам щонебудь намалюю. Спасибі Вам і за ласкаве слово про дітей моїх »Гайдамаків«. Пустив я їх у люди, а до цієї пори ще ніхто й спасибі не сказав. Може й там над ними сміються так, як тут москалі. Зовуть мене ентузіастом, сиріч дурнем. Бог їм звидить! Нехай я буду і мужицький поет, аби тільки поет, то мені більше нічого і не треба. Нехай собака лає, вітер рознесе. Ви, спасибі Вам, боїтеся мені розказувати про людей, — цур їм, покуштував уже я цього меду, щоб він скис.

Бачив я вчора Вашого хлопця рисунки, — добре, дуже добре, і тільки треба йому другого майстра, бо він тільки яблука та огірки і малює, а це така річ, що серце не нагодуєш. А з його був би добрий маляр, бо воно хлопа до всього беруче. Обіцанку пришлю Вашим дівчата[м] к Великодню, а може й ранше, коли впораюсь. Тільки не ту, що я Вам писав, а іншу, по-моско[в]ському скомпоновану, щоб не казали москалі, що я їх язика не знаю. Бувайте здорові, нехай з Вами діється все добре, і не забувайте щирого Вашого

Т. Шевченка.

9. До Петра Корсакова.

[між 8—27 лютого].

«Петре Олександровичу, підпишіть, будьте ласкаві, на »Кобзарі« дозвіл на друге видання. Щирий Ваш
Т. Шевченко.»

10. До Якова Кухаренка.

[Кінець лютого].

Отамане! Шкода, що в Тебе рук[и] не такі довгі, щоб досягти до моєї чуприни, а воно б добре було. Якби ніколи, або нездужав, або ще щонебудь таке, то ще б нічого, а то все так, як треба, та ледащо, не Вам кажучи; хо[ч] і сором, та що маю робить — такий уже вдався. Тепер зачну. Спершу: як будете Ви мені розказувать про вареники та проче, то я Вас так вилаю, як батька рідного не лаяв, бо прокляту[ща] ота страва, що Ви розказув[а]ли, неділь зо три снилась; т[і]лькощо очі заплющу, вареник так-так тобі і л[і]зе в очі; перехристишся, запл[ю]щишся, а він знову, хоч »да воскр[е]снуть« читай, — таке лихо! А вдруге: чом Ви мені не присилаєте костюма для Головатого? Ваш кошовий, здається, тут, але я його не бачив. Я ось що думаю: замість того, щоб малювать Головатого для Вас одного, то я лучче зроблю літографію в 200 екземплярів, і тоді тільки, як буду мать гроші, бо це таке діло, що без грошей не втнеш; а коли хочете, щоб швидше, то Ви спитайте у своїх, чи багато їх найдеться таких, що хотять мать у себе Головатого. Я зроблю рисунок і пошлю в Париж літографірувать, бо тут не зроблять так, як треба, а коштувать це буде 1000 р. асигнаці[ями], — так воно, бачите, гроші, хоч і не нашому братові сердешному.

Так я й думаю, щоб у мене все це не си[ді]ло на потилиці, зробіть Ви подписку меж товариством на 100 чоловік, або як знаєте. Коли все це, що я го-

ворю, зробить можна, то Ви й напишіть мені і пришліть одержу, а я Вам пришлю ескіз. Я думаю його нарисувати, що він стоїть сум[ний] коло Зимнього Дворця позаду Неви, а за Невою — крепость, де конав Павло Полуботок. Поміркуйте самі, як це лучче зробити, бо м[е]ні й самому дуже хочеться кликнути на світ Головатого. На Україну я не надіюсь: там чорт-ма людей, німці прокляті, більш нічого. »Чорноморський побит« вийшов з цензури так, як треба. Театральний цензор сказав, що йому не треба підписуватися, коли воно буде надрюковано. Я в марті місяці їду за гряницю, а в Малоросію не поїду, цур їй, бо там, окрім плачу, нічого не почую. То Ви напишіть, що мені робить з »Чорноморським Побитом«. Скомпонував ще я маленьку поему »Гамалія«; дрюкують у Варшаві. Як видрюкують, то пришлю. І »Назара Стодолу«, — драма в трьох актах, по-московському. Буде на театрі після Великодня. Хтодонт умер у Києві. У Гулака вчора був концерт, і він Вам кланяється. Елькан джеркоче на всіх язиках так, як і перше; теж кланяється. Семененко оженився. Кіндрат рисує та сумує та згадує Вас, а я гуляю собі на безголова. Бувайте здорові.

Т. Шевченко

11. До Віктора Закревського.

Великий мій і щирый друже,

Вікторе Олексієвиче!

Постигла мене долоня судьби, або побила лиха година, — як хочеш, а воно однаково. . . .

. . . . . Мене оце аж трясця за-
трясла, як прочитав твою цидулу. Чого б ми оце з Тобою не сотворили! Та ба! У мене тепер така суха морда, що аж сумно. Думав, щоб окутаться

у три кожухи, так перше те, що . . . . . лихо, а друге те, що чорт-ма ні одного кожуха, — міркуй, як сам здоров знаєш. Намочи, серце, морду, та намочи не так, чорт-зна як, а так, як треба.

Та помяни во Псалмі Бахусові щирого жреця спиртюзностей Т. Шевченка.

Всім Вашим родичам низенько кланяюсь, у кого єсть чада, то і со чади, а в кого нема, то тільки так. А Ганні вродливій скажи, що як тільки очуняю та кожух пошю, то зараз і прибуду з пензлями і фарбами на цілий тиждень, скажи [їй], — що я аж плачу, що проклята х[вурту]на на цей раз зо мною та пожартувала.

Прощай, голубчику, нехай Тобі Бахус помага тричі по тричі морду намочить.

А мінь.

Нудьгою і недугом битий Т. Шевченко.

У Яготині,

року Божого 1843, ноября 10.

12. До кн. Варвари Репніної.

[Кінець листопаду].

«...Я, як мистець, що його не горе, а щось страшніше навчило, оповідаю себе людям, але розказати Вам те почуття, яким я тепер живу, все моє горе, — мистецтво безсиле й нездатне. Я страждав, одкривався людям, як братам, і покірно благав хоч одної холодної сльози за море сліз кривавих, — і ніхто не змочив пересмаглих уст хоч одною цілющою краплею роси. Я застогнав, як у кільцях удава, — »він дуже добре стогне«, сказали вони —

И свѣтъ погасъ въ душѣ разбитой!

О, та й бідний же ж я й малодушний чоловік! Дівчина, просто дівчина (каміння б застогнало і кровю зійшло, коли б почуло голосіння тої просто дів-

чини)... але вона мовчить, гордо мовчить, а я...
 О, Господи! Помнож мої муки вдсятеро, але не позбавляй надії на години й сльози, що Ти їх мені послав через свого янгола! О, добрий янголе! молюся й плачу перед Тобою: Ти укріпив захитану в мені недосвідом віру в існування святих на землі!!!

13. До Василя Григоровича.

28 декабря, Яготин.

Батьку мій рідний, порай мені, як синові, що мені робить: чи оставаться до якої пори, чи їхать до Вас. Я щось не дуже ударяю на Академію, а в чужоземщині хочеться бути. Я тепер заробляю гроші (аж дивно, що вони мені йдуть в руки!), а заробивши, думаю чкурнуть, як Аполлон Николаєвич. Думаю, що так лучче, а може і помиляюсь. Порайте, будьте ласкаві! Якраз на Святвечір був я у Пирятині у старої матері Вашої, батьку мій. Рада, дуже рада була старенька, спасибі їй. Тричі заставила мене прочитать вслух письмо, що Ви писали о Ваничкѣ. Єйбогу, і я заплакав, хоч я і не дуже сльозоточивий. Батечку мій! Пишіть до старої частенько, бо вона чита всяке Ваше письмо, аж поки не получить другого, і це вся її радість. З плачем нарікає на меншого сина, що він до неї не їде. Перехристила мене, поблагословила, і я пішов до брата Вашого через улицю снідать, взявши у старенької цвіті оці. Навдивовижу і на радість Вам посилаю, батьку мій!

Од сентября я не бачився з Григорієм Степановичем, а побачуся швидко. Я тоді просив у Вас »вида«, і як Ви його прислали, то я його ще й не бачив. А тепер ось чого прошу: коли побачите, що мені треба вернуться до Вас, то, будьте ласкаві, пришліть ще на два місяця; а коли мені не треба вертаться в Академію, хоч мені й дуже хочеться,

то пришліть, батьку мій, безсрочный аттестать на імя Григорія Степановича. Страшно дивиться мені на грядущее, бо воно погане, а тепер мені добре, дуже добре. Порайте, що мені робить. Коли не зберу грошей, щоб поїхати загницію, то зберу так, щоб приїхати в Академію, бо, ейбогу, хочеться вчиться.

Багато, багато треба б мені написать до Вас, та ніколи, бо вже сідають, а я дописую. Нехай Вам Бог пошле того, чого Ви самі собі просите.

Щирий син Ваш Т. Шевченко.

[На звороті]:

Въ Яготинъ, мѣстечко Пирятин[скаго] уѣзда, Варварѣ Николаевнѣ княжнѣ Репниной, писать мнѣ.

1844 р.

14. До Миколи Маркевича.

Ми, по милості Господній, Гетьман, повеліваємо Вам — деркач в с..ку, — щоб Ви, Генеральний Обозний, прибули до нас сьогодні, коли можна, а не, то завтра, у Безбуховку до Гетьмана.

Января 22 дня,
року 1844.

Т. Шевченко
рукою власною.

Полковник компанійський Корба.
Генеральний Старшина

Вихтор Мочеморденко.

Військовий Єсаул Яков Дибайло.

Великоможному Панові Генеральному Обозному

Маркевичу Добродієві
в Туровку.

Універсал.

15. До Осипа Бодянського.

13 [мая] 1844 року, у суботу.

Мабуть такого ледачого до письма чоловіка і на світі нема, як я. Третій тиждень лежать оці книжки у мене, і я всякий день думаю писати до Вас. Потурбуйтеся, будьте ласкаві, оддати їх у ту контору, що Ви говорили, бо я її не знаю адреса, а в Вас тоді не спитав. Оддайте «Тризну» по копії, а «Гамалію» по півкопії сребром, — проценти такі, які він положить. «Гамалія» не поправлений, як ми з Вами тоді поправ[л]яли, бо без мене надрюкований полукацапом. Ще ось що: чи я Вам розказував, що я хочу рисувати нашу Україну? Коли не розказував, то слухайте. Я її нарисую в трьох книгах: в першій будуть види чи то по красі своїй, чи по історії прик[ме]тні, в другій — теперішній людський бит, а в третій — історія. Три естампи уже готові: «Печерська Київська криниця», «Судня в се[лі] рада» і «Дари Богданові і Українському народові». У тім місяці пришло в Москву з білетами на підписку, — в год буде виходить 10-ть картин. На види і на людський бит текст буду сам писати або Куліша проситиму, а на історію потурбуйтеся, будьте ласкаві, Ви писати три листочки в год, тільки по-нашому, щоби тямилі безглузді цацапи. Текст думаю випускати раз в год, а картини тричі. Послав би В[ам] «Кобзаря» свого і «Гайдамаків», та, єйбогу, і в себе не маю ні одного екз. Не здивуйте, що я так мало пишу Вам, — далєбі ніколи: іду в академію малювати, а коли матимете час і охоту, то пишть до мене в СПб. в Імпер. Акаде[мію]. Худож. Тарасу Григоровичу Ше[вченку]. Бувайте здорові, згадуйте інколи щирого до Вас

Т. Шевченка.

16. До Осипа Бодянського.

29-го юня 1844 г.

Чи Ви на мене розсердились, чи недобра Вас знає: уже другий місяць, як жду од Вас звістки хоч якоїнебудь, — нема та й годі. Чи получили Ви »Тризну« і »Гамалія«, чи ні, і як там у Вас їх привітали, скажіть мені, будьте ласкаві. Я рисую тепер Україну і для історії прошу Вашо[ї] допомоги. Я, здається, тоді вам розказував, як я думаю це зробити. Бачте, ось як: нарисую види, які єсть на Україні чи то історією, чи то красою прик[ме]тні; вдруге, як теперішній народ живе; втретє, як він колись жив і щό виробляв. Із теперішнього биту посилаю Вам одну картину для шта[лт]у, а іще три будуть готові у августі, а в год буде виходить 10-ть з текстом, а текст історичеський будете Ви компонувать, бо треба, бачте, по-нашому, або так, як єсть в літопися[х], вірно. А Ви, як щонебудь начитаєте, так що можна нарисувать, то зараз мені і розкажіть, а я і нарисую. Будкова і Стороже[н]ка я теж оцим турбую, а Грабовський буде мені польські штуки видавать, а Куліш буде компонувать текст для народного теперішнього биту. Так отаку то я замісив лемішку: якби тільки добрі люди могли домісити, а потім і виїсти. Бувайте здорові, пишть швидше, бо лятиму. Щирий Ваш Т. Шевченко.

[Рукою адресата зазначка: »Получ. 7-го іюля 1844, въ пятн.«].

17. До кн. Миколи Цертелєва.

Князю мій сіятельний!

Якби мені Бог поміг докѳнчить те, що я тепер зачав, то тоді склав би руки та й у домовину. Було б з мене, не забула б Україна мене мізерного. Так ось що: зачав то я зачав, а вже кончу не знаю як, бо без людей і грошей не втну нічого. Та,

здається, що ще ніхто нічого не зробив без цього товариства: на те вони люди, на те вони гроші. Будьте ласкаві, помагайте мені: Ви маєте і силу, і славу, і любите ту країну, що я тепер заходився рисувать. Ось як я її рисую: спершу — види чи то історією, чи то красотою прикметні; вдруге — народний бит так, як він тепер єсть; втретє — історію, все те, що робилося на нашій Україні колись то. Тепер уже три картини готові, і ще три вийдуть к Новому Року. Посилаю Вам оці три і вельми прошу, наберіть мені субскрибентів у Харкові, коли Вам Бог поможе, — і шліть до мене з грішми за квитами і картинами: за 6-ть картин три карбованці. Спасибі, сіятельний наш генерал-губернатор узявся мені помагать. Та ще як Ваша мость та інші добрі люди скинуться та допоможуть, то тоді оживе наша країна хоч на папері. Шлю Вам оці три карти[н]и і квит на шталт. А Ви, я[к] щó там зберете, то шліть до мене в С.-П-бург, в Академію Художеств на імя Тараса Григоровича Шевченка. На той рік, як доживемо, то, дасть Бог, побачимось: я буду в Вашому Харкові. А покищо прийміть милостиво мою просьбу і не осудіть

щиро почитаючого Вас

Тараса Шевченка.

С.-П-бург 1844, сентября 23.

18. До Якова Кухаренка.

Друже мій! Ёйбогу, й досі не знаю, що я за погань на сім світі! Сказать би ледащо, так же ні, бо бюсь, як овечий хвіст . . . . .; сказать гордий, так Ти ж мене знаєш. Та й після чого мені кирпу драть? Далєбі, а чорт-зна що. Оце другий рік, як я з Тобою не балакаю, друже мій, а чому — і сам не знаю. Вертишся Ти у мене всякий день на думці і на серці. А Ти може думаєш?... Та цур йому, не думай, братіку, про мене нічого поганого. Далєбі, я не поганіший меж людьми.

Єйбогу, не знаю, з чого й начинать і щó Тобі розказувать. Був я уторік на Україні, був у Межигорсько[го] Спаса і на Хортиці, скрізь був і все плакав: сплюндрували нашу Україну катової віри німота з москалями, — бодай вони переказилися!

Заходився оце, вернувшись в Пітер, гравірувать і издавать в картинах остатки нашої України. На тім тижні вийде 6-ть картин, і Тобі пришлю. Я на те літо буду у Таганрозі; напиши, будь ласкав, як там найти шлях до Тебе, — от набалакаємось!

На Різдяних Святках наші земляки отут komponують театр у Медициньській Академії, так я думав, щоб ушкварить твій «Чорноморський побит», але тепер уже пізно; а якби Ти його звелів переписать гарненько та прислав к Великодню, то б це так. А тепер вони вже розучують «Москаля чарівника», «Шельменка», «Сватання на Гончарівці» і мого «Назара Стодолю».

З поганими отими черкесами я частенько отут зустрічаюсь, але про Тебе ні один нічого мені не казали [sic!] хоч я їх розпитував. Шамрай собі хлопець, як того треба, але воно, здається, сирота і не пащикує собі на лихо.

Оставайся здоров, друже мій. Низенько кланяюсь Твоїй жінці. Гулак і все товариство здраствує. Хтодот, нівроку йому, в Полтаві оженився, та й байдуже, а я тимчасом бурлакую. Чого Ти сам собі хочеш, то й я Тобі желяю.

1844, ноября 26, С. П. Б.   Т. Шевченко.

Спасибі Вам, добродію, за память об мені; нехай Вам Бог пошле здравіє і спасеніє, на враги побіду і одолініє і да сохраниць Вас і всіх окружающих Вас од огня, меча і нашествія іноплеменников. Амінь.

Любящий Вас Семен Артемовський-Гулак.
[Дописка Шевченкова]:

Чом ми не зустрілися в Москві ту зиму? Я там проживав той самий тиждень, що й Ти. Цур йому, аж нудно згадувать.

19. До Якова Кухаренка.

Отамане! Будьте ласкаві, пришліть «Чорноморський побит» до мене в Академію.

Отамане, якби Ти знав, що тут робиться! Тут робиться таке, що цур й [о]му і казати. Козацтво ожило!!!

Оживуть Гетьмани
В золотім жупані,
Прокинеться доля,
Козак заспіва, —
Нема в краю нашім
Ні німця...

Ш.

1845 р.

20. До кн. М. Долгорукова.

«Сіятельний Князю!

Ваше Сіятельство були ласкаві підчас перебування свого в Петербурзі вщасливити мене дозволом піднести Вам перші три естампи видаваної мною «Живописной Украины».

Милостива увага високої особи Вашої до моєї праці, яку я розпочав, щоб зробити відомими пам'ятки старовини, перекази й існуючі звичаї мешканців країни, що її найбільшу частину доручено Вашому головному начальству, осмілює мене представити при цьому Вашому Сіятельству продовження мого видання з уклінною просьбою прихильно прийняти невеличкий сей дарунок.

З найглибшою пошаною й відданністю маю за шану бути найпокірнішим Вашого Сіятельства слугою.

Т. Шевченко.

1845, січня 16. С.-Петербург.!

21 До Якова Кухаренка.

Отамане!

Я сьогодні Петербург покидаю. Буду літом у Таганрозі, то, будь ласкав, напиши до мене, як там шлях найти до Твого гнізда, бо мені дуже треба побачитися з Тобою. Я якось оце писав до Тебе, та, мабуть, не дійшло, або запишався, або Тобі ніколи, або може ждеш півтора року, щоб заплатити мені так, як за твоє с а л о, ласку і добре слово заплатив [я]. Не згадуй злого, а помяни добре і напиши мені хоч, де ти живеш, щоб я знав, як долетить . . . . *) до Тебе. Бувай здоров, отамане! Пиши, коли матимеш час, до мене.

Въ Полтавскую губернію, в Миргородський повіт, в село Маріинское. На імя Александра Андреевича Лукьяновича з передачею щирому твоєму Шевченкові.

23 март 1845. Академ[ія].

22. До Аркадія Родзянка.

Добрі мої Аркадію Гавриловичу і Надіє Якимівно!

Як я тепер каюся, що покинув Ваші місця! З того часу, як приїхав я до Миргорода, ні разу ще з хати не виходив, а до того всього нема що й читать: якби не Біблія, то одуріти б можна. Я страх як застудився, їдучи з Хорола, і чи повірите, що славний Миргород не має ні лікаря, ні аптеки, а міський шпиталь на головній вулиці пишається... Гоголь щодо Миргорода має трохи рації, — дивно тільки, що таке видюче око одної дуже цікавої строфи не запримітило: урядовці, покінчивши працю в судах — земським і повітовім, вирушають товариством за десять верстов «на вільну» (себто вільну продаж горілки) і, випивши по восьмушці,

*) Одне слово непрочитане. — Р е д.

вертаються на обід додому, — чи ж це не оригінально? Багато дав би я хоч за одну годину бачки з Вами, та ба!... »дні іспитаній« настали! Спробував був вірші писать; але така погань з пера полізла, що соромно до рук узять. Дочитую Біблію, а там... а там... знов почну. Скоро видужати не надіюсь. У тій хаті, з якої втік, забув я на полиці зшиток, той самий, що давав Мечиславові Вячеславичу, — то й прошу його вручити вручителеві цього листа... Це справа хоч і неважна, та все таки потрібна. Як побачите Фанні Іванівну й Осипа Івановича, то побажайте їм за мене того, чого вони самі собі бажають. Писав я в Київ до того художника, про якого Вам говорив, але й досі відповіді не дістав. Як тільки дістану, то, не гаючись, Вам напишу. Бувайте здорові. Цілую весь дім Ваш. Амінь.

Щиро бажаю Вам усіх благ.

1845, жовтня 23.

Т. Шевченко.]

[На четвертій сторінці листа:]

Его Высокоблагородію Аркадію Гавриловичу
Родзянкѣ
въ селѣ Веселомѣ Подолѣ.
Отъ Тараса Григоріевича Шевченка.

1847 р.

23: До Миколи Костомарова.

1847 года, 1 февраля. Борзна.

Друже мій великий Миколає!

Я оце й досі в Борзні і не роблю нічогосінько, — лежу собі та й годі. У Київ страх їхать не хочеться, а треба. Коли б то Ви були такі трудящі й добрі, щоб розпитали в Університеті (хоч у Глушановського, синдика — він усі діла знає), чи я

утвержденний при Університеті, чи ні. Та й напишіть до мене у славний город Борзну на імя В. М. Забіли. Та ще ось що: пошліть Хому до мого товариша, нехай він візьме у нього портфель, ящик, або скриньку з красками й Шекспіра та ще й бриль, й все сеє сохранийте у себе, бо товариш мій хоче їхати із Києва. Як побачите Юзефовича, то поклоніться від мене. О братстві не пишу, бо нічого й писать: як зйдемося, то поплачем. Куліш блаженствує, а Василь Білозер поїхав у Полтаву одгедзькуваться од учительства. А я й кругом мене діється ні зле, ні добре: подвигаюся потроху то коло чарочок, то що. Коли б то Бог дав мені притулиться до Університету, — дуже б добре було. Напишіть, будьте ласкаві, як що добре почувєте. Свої композиції або сам привезу, або пришлю з Чернігова. Оставайтесь здорові. Не забувайте ж щирого брата Шевченка.

24. *До Івана Фундукля.*

«Ваше Превосходительство!

Уклінно прошу Вас наказати переслати мені поштою мої речі, що Ви їх у себе zostавили, до Оренбурзької губернії, до Кріпости Орської, на імя Тараса Григоровича Шевченка, або передайте [їх] моему приятелеві, співробітникові Археографічної Комісії Олексію Сенчилові, щоб переслав мені. В портфелі між рисунками є оригінальний рисунок відомого французького маляра Ватто. Якби Ваше Превосходительство побажали його купити, я охоче відступив би його за ціну, яку призначите. Запропонував би Вам і види Києва, та вони не викінчені, а дотого ж вони мені тут, хоч і неясно, нагадуватимуть наш прекрасний Київ.

Вашого Превосходительства найпокірніший
слуга

Кріпость Орська
1847, липня 16.

Т. Шевченко.]

25. До Андрія Лизогуба.

Крѣпость Орская, 22 октяб. 1847.

Добродію і друже!

На другий день, як я од Вас поїхав, мене арестували в Києві, на десятий посадили в каземат в Петербу[рзі], а через три місяці я опинився в Орской крѣпости в салдатській сірій шинелі. Чи не диво, скажете? Отже воно так, і я тепер точнісінький, як той москаль, що змалював Кузьма Трохимович панові, що дуже кохався в огородах. От вам і кобзар! Позабирав грошики та й шморгнув за Урал до киргиза гуляти. Гуляю... бодай нікому не довелось так гуляти! А що маємо робить? Треба хилитися, куди нагинає доля. Ще слава Богу, що мені якось удалося закрепить серце так... що муштруюся собі, та й годі. Шкода, що я не покинув тоді у Вас рисунок київського саду, бо він і всі, що були при мені, пропали у І. І. Фундукля. А тепер мені «строжайше заперещено» рисувать і писать (окром писем), — нудьга, та й годі. Читать хоч би на сміх одна буква, і тії нема. Брожу понад Уралом та... ні, не плачу, а щось ще поганше діється зо мною. Одішліть, будьте ласкаві, моє письмо і адрес княжні В[арварі] М[и]колаївні, а адрес ось який: вь городь Оренбургъ, вь пограничную комиссію, Его Благородію Федору Матвѣевичу Лазаревскому з передачею, а цей добрий земляк уже знатиме, де мене найти. Бувайте здорові, низенько кланяюсь Іллі Івановичу і всьому дому Вашому. Не забувайте безталанного Т. Шевченка.

Поклоніться, як побачите, од мене Кейкуатовим.

26. До кн. Варвари Репніної.

ЦКріпость Орська, 24 жовтня 1847.

Через заступництво Ваше, добра моя Варваро Миколаївно, призначили мене до київського університету, та в той самий день, коли прийшло призначення, мене арештували й відвезли до Петербургу 22 квітня (день для мене дуже памятний), а 30 травня прочитали мені конфірмацію, — і я вже був не вчитель київського університету, а рядовий салдат оренбурзького лінійного гарнізону.

О, какъ невѣрны наши блага,
Какъ мы подвержены судьбѣ!

І тепер животію в киргизькім степу, в убогій кріпості Орській. Ви певно б розсміялись, якби тепер мене побачили. Уявіть собі незграбного гарнізонного салдата, розпатланого, неголеного, з величезними вусами — це й буду я... Смішно, а сльози котяться... що маю робить? Така воля Божа! Либонь, мало я страждав у моєму житті! Та й то правда, що колишні мої страждання проти теперішніх були то сльози дитячі. Гірко, нестерпно гірко! І при всьому цьому лихові мені якнайсуворіше заборонено щобудь рисувать і писать (окрім листів), а тут так багато нового, — киргизи такі мальовничі, такі оригінальні та наївні, самі під олівець просяться... Дурію, на них дивлячись. Місцевість тут невесела, одноманітна: убога річка Урал і Ор, голі сірі гори та безкраїй степ киргизький. Іноді степ оживлюють бухарські каравани на верблюдах, що колихаються далеко, як хвилі морські й життям своїм подвоюють нудьгу. Вихожу іноді за кріпость до каравансераю, або »мінового двору«, де звичайно бухарці напинають свої різнобарвні шатра. Що то за стрункі люди! Які прекрасні голови (суто кавказьке плем'я) та постійна повага без найменшої пихи. Якби мені можна рисувать, скільки б то я Вам нових і оригінальних ри-

сунків прислав... та що маєш робить? Дивитися ж і не рисувать — це така мука, яку зрозуміє тільки справжній мистець. Та все таки, як порівняю себе з Кулішем та з Костомаровим, то за щасливого себе вважаю: у першого молода прекрасна жінка, у другого бідна, добра, старенька мати, а їх та сама доля, що й мене, спіткала. І я не знаю, за який злочин їх так тяжко покарано. Ось уже більше півроку нічогісінько не знаю про нашу бідну нову літературу, і я прошу Вас, добра Варваро Миколаївно, як дістанете останній твір Гоголя »Письма къ друзьямъ«, то пришліть мені, — добре діло зробіть; а коли можна, то й »Чтенія Московскаго Археологическаго Общества«, що їх Бодяньський видає. Я міг би все це й сам виписати, але... пришліть, добра Варваро Миколаївно, то певніше буде, а Бог Вам за добре діло заплатить. Адрес мій перекаже Вам Андрій Іванович. Сердечна дяка моя княгині Варварі Олексіївні, і всьому дому Вашому моя любов і шана. Бувайте здорові, бажаю Вам всіх благ та згадувати іноді безталанного

Т. Шевченка.

Княжні Варварі Миколаївні!]

27. До Андрія Лизогуба.

К. Орская 1847, декабрь 11.

Великим веселієм звеселили Ви мене своїм добрим християнським листом у цій бусурманській пустині. Спасибі Вам, друже мій добрий! Я з самої весни не чув рідного, щирого слова. Я писав туди декому, а Вам першим Бог велів розважить мою тяжку тугу в пустині щирими словами, спасибі Вам. Не знаю, чи дійшов мій лист до Ваших рук (бо я послав у Седнев 24 октя[бря], не знаючи, що Вас Бог заніс аж у Одесу). Жаль і дуже мені Вашої маленької, — згадаю, то так неначе бачу, як воно манюсіньке танцює, а Ілля Іванович

грає і приспівує... Не скорбїть, може воно добре зробило, що перейшло на той свїт, не мучене страстьми земними. Були Ви у Яготинї літом? Що там діється? Де тепер живуть яготинськії анахоретки? Я писав через Вас до В[арвари] Н[иколаївни], — не знаю, чи дійшло. Що вона, сердешна, поробляє? Скажіть їй, як побачите, або напишіть: нехай до мене напише хоч одну стрічечку; її прекрасная добрая душа мене частенько навідує в неволї. Бодай і ворогові моему лютому не довелося так каратись, як я тепер караюсь. І до всього того треба було ще і занедужать — восени мучив мене ревматизм, а тепер цинга, у мене її зроду не було, а тепер така напала, що аж страшно. Холєра, благодарить Бога, минула нашу пустиню, а ходила близько. Сажин мені нічого не пише; не знаю, де він дїв мою портфель з рисунками дрібними. Там цілий жмут їх було. Як побачите його, то спитайте та й возьміть до себе, а ящик з олійними фарбами нехай собі оставляє. Ви питаєте, чи покину я малювання: рад я його покинуть, так не можна. Я страшно мучуся, бо мені за прещено писать і рисувать. А ночі, ночі!... Господи, які страшні та довгі!... та ще й у казармах. Добрий мій друже! голубе сизий! пришліть ящичок Ваш, де є вся справа, альбом чистий і хоч один пензель Шарїона. Хоч інколи подивлюся, то все таки легше стане. Просив я В[арвару] Н[иколаївну], щоб мені книжечок деяких прислала, а тепер і Вас прошу, бо опрїче Біблії, нема й однії літери. Якщо найдете в Одесї Шекспїра, перевод Кетчера, або Одисею, перевод Жуковського, то пришліть, ради Розпятого за нас, бо, єйбогу, з нудьги одурїю. Послав би Вам грошей на все сіє, так дасьбі, до шеляга пропали. А може Бог пошле, то я вам колинебудь оддячу. Як будете посилать, то шліть на моє імя. Та, Бога ради, напишіть щонебудь про В[арвару] Н[иколаївну] і про Глафіру Івановну.

Та поклоніться од мене Іллі Івановичу, Надежді Дмитрієвні і всьому дому Вашому. Бувайте здорові, не забувайте щирого свого і безталанного

Т. Шевченка.

Адрес: въ Оренбургскую губернію, въ крѣпость Орскую.

28. До Михайла Лазаревського.

20 декабря 1847, К. О.

З Новим Годом будьте здорові, любий і щирий мій земляче! Де Вас Бог носить? Чи ви вже во Пітері, чи ще й досі во Одесі? Нехай, де хоче, носить, та тільки шляхи таланом стеле та не любить Вас, бо сказано, кого любить, того і карає. Тяжко, брате мій добрий, каратися і самому не знати за що. Отже так зо мною трапилось: спершу я сміливо заглянув лихові в очі і думав, що то була сила волі над собою, аж ні — то була гордость сліпая. Я не роз[г]лядів дна тії бездни, в котору впав, а тепер, як розглядів, то душа моя убогая розсипалась, мов пилина перед лицем вітра. Не по-християнській, брате мій, знаю, а що ж діяти? Опріче того, що нема з ким щире слово промовити, опріч нудьги, що в серце впилася, мов люта гадина, опріче всіх лих, що душу катують, — Бог покарав мене ще й тілесним недугом. Занедужав я спершу ре[в]матизмом: тяжкий недуг, та я все таки потроху боровся з ним, а лікар, спасибі йому, трохи помагав, і те, що я прозябав собі хоч у поганій, та все таки вольній хатині. Так, бачите, щоб я не зрисував (бо мені рисувать заказано) свого недуга (углем у комині), то і положили за благо перевести мене в казарми. До люльок, смороду і зику став я потрохи привикать, а тут спіткала мене ц и н г а лютая, і я тепер, мов Іов на гноїщі, тільки мене ніхто не провідає. Так мені тепер тяжко, так тяжко, що якби не надія хоч колинебудь побачить

свою безталанну країну, то благав би Господа
о смерті,

Так Дніпро крутоберегий
І надія, брате,
Не дають мені в неволі
О смерті благати.

Іноді так мене нудьга за серце здавить, що
(без сорома казка) аж заплачу.

Якби все те розказувать, що я терплю тепер
по любові і милості милосердного Бога, то і за
тиждень не розказав би. Цур же йому, нехай воно
сниться тому, хто людям добра не хоче.

Поклоніться гарненько од мене Дзюбину, як
побачите, — добряга чоловік! Нагадайте йому про
Ізлера і ростягаї, про Адольфінку і прочіі
дива. Скажіть, що я його частенько згадую. [П. А.]
Плетньов повинен мене знать, тільки нагадайте
йому П. Бориспольця, та, будьте ласкаві, побач-
тесь з Чернишовим: він тепер уже в Петербурзі
(спитайте в А[кадемії] Художеств, де він живе),
а як побачитесь, то розпитайте його, чи він поод-
давав мої письма, що я посилав через його, і що
йому сказано на ті письма, та попросіть його од
мене, щоб він докучав моєю просьбою надто
Карлу Павловичу, а з Дубельтом щоб при-
тьмом побачився. Як побачиться з В. І. Далем, то,
поклонившись йому од мене, попросіть його, щоб
він ублагав В. Перовського, щоб той визво-
лив мене хоч із казарм (сіріч випросив мені
дозволеніє рисувать). Даль — чоловік добрий, ро-
зумний і могутий; він добре знає, як тут ми про-
падаємо, то тяжкий гріх йому буде, як він не схоче
промовить за мене хоч одно слово.

Докучаю я Вам, добрий мій земляче! та
що ж я маю робить? Якби мені тільки рисувать
було можна, то я і не журився б, ходив би собі
в сірій шинелі, поки дійшов би до домовини, та

все б таки хвалив Бога, а тепер... ой, лишенько! і вимовить не хочеться!...

Напишіть до мене, коли матимете час, хоч малесенький листочок, нехай хоч трошки я за-[п]лачу добрими сльозами.

Будьте ласкаві, розпитайте гарненько, де тепер живе Василій Андреевич Жуківській, він перше жив у Дюсельдорфі на Рейні, а тепер не знаю, та й пришліть мені його адрес, а коли надрюкована його «Одисея», то і її пришліть, — прочитавши, я оддам Вам або Ф[еодорові] Матвієвичу, бо, єйбогу, окрім Біблії, нема в мене ні однісінької книжечки.

[Перша дописка збоку на 2-ій стор.]:

Та вже чи раз батька по лобу вдарить, чи двічі — однаково: хоч воно трохи і недоречі просить, мов той старець, та що ж робить, коли ніде взять? Пришліть, ради поезії святої, Л е р м о н т о в а хоч один том — велику, превелику радість пришлете з ним Вашому удячному і безталанному землякові. Т. Ш.

[Друга дописка зверху на 2-ій стор.]:

Здається, Ви знакомі з Василем Єзучевським. Коли він вернувся з дому, то, як побачитеся, гарненько вилайте його за мене за й[о]го щирість і добрі[с]ть, і Г а л у з у, свояка його — добрі і щирі люди, щоб Ти знав, земляче.

[Третя дописка збоку на 1-ій стор.]:

Не здивуйте, Бога ради, що на такому клаптикові пишу до Вас, бо в цьому Божому краї папір поштовий навдивовижу.

1848 р.

29. До Анорія Лизогуба.

К. Орская 1848, февраля 1.

Всякъ другъ речеть: содружихся ему и азъ: но есть именемъ точію другъ. — Отак тепер і зо мною сталось: було, на собаку кинь, то влучиш друга, а як прийшлось до скруту, то святий їх знає, де вони поділись! Чи не вимерли, крий Боже? Ні, здраствують, та тільки одцурались безталанного свого друга, — Бог їм звидить. Якби вони знали, що єдине слово ласкаве тепер для мене паче всякої радости... так що ж, недогадливі! З превеликою радістю і дякою прийняв я лист Ваш, уже другий, написаний 31 декабря. Бог Вам заплатить за Вашу щирость і за Вашу ласку. Лихо діється зо мною, та не одно, а всі лиха упали на мою голову. Одно те, що нудьга і безнадія давить серце, а друге — нездужаю з того дня, як привезли мене в цей край. Р е в м а т и з м, ц и н г у перетерпів, слава Богу, а тепер зуби і очі так болять, що не знаю, де дітись. І чи не чудно, скажіте? Як принесли Ваш лист, мені полегшало так, що на третій день мені вже можна було написать оцей лист до Вас. Вибачайте тільки, що коротенький: одно те, що боюся очі натрудить, а друге, сказавши правду, таки й паперу недостача, і купить нема де, — звичайне, як у степу. Як будете посилать Вашу обіцянку, то пришліть, будьте ласкаві, і паперу поштового, і брістольського, коли найдете в Одесі. Вибачте, Бога ради, що я так вередую. За гроші спасибі Вам, єдиний мій друже, у мене ще осталося трохи, а як матиму малярську справу, то може зароблю. А якщо пошлють весною в степ на Раїм, — бо є така чутка, — то тоді вже проситиму... та може Бог дасть, що тут остануся. Ще чи не найдете в Одесі »Сочиненій« Л е р-

монтова і Кольцова? Пришліте, поезії святої ради, а як будете писати, то пишть на моє імя просто в К[ріпость] О[рськую], бо я другий лист Ваш прийняв уже з третіх рук. Хоч воно і з добрих рук, та все таки з гретіх. Прочитав я вдруге вже о скорбі Вашій, о Вашій Лизі... Що маємо робить, коли того Бог хоче? Давид добре сказав: хто возглаголетъ силы Господни; слышаны сотворить вся хвалы Его. Звичайне, не можна і без того, щоб інколи і сльозам не дати волі, бо хто не журиться, не плаче, то той ніколи й не радіє, цур йому такому! Будемо плакати і радіти і за все те хвалить милосердного Бога

---

1 февраля, на самому цьому слові, одчинилися двері, і пошталъйон подав мені третій лист Ваш, написаний 7 января. Не знаю, чи зрадів би я так батькові або матері, як Вашому щирому слову. Да воздасть Вам Господь і дому Вашому, що посітили есте невольника і тяжку його тугу розважили. Як будете писати до В[арвари] Н[иколаївни], то од мене їй низенько поклоніться та накажіть, щоб хоч одне слово написала, тільки не в Оренбург, а просто в К[ріпость] О[рськую]. Коли маєте »Свячену Воду«, то спишіть та пришліть мені, бо та, що Ви мені передали, утрачена. А Татьяні Івановні, як будете писати, то їй і Федорові Іваненкові од мене гарненько поклоніться. Нікому в світі я тепер так не завидую, як малярам і Глафірі Івановні. А може вже вона покинула, крий Боже, малювати? Бога діля пришліть малярську справу і папіру. — Що у вас робиться у Седневі? Що поробляє І[лля] І[ванович]? Поклоніться йому од мене. За Н[адежду] Д[митріївну] і Вас, і весь дом Ваш молюся Господеві милосердому і благаю Його, щоб Ви не забували

Т. Шевченка.

30. До кн. Варвари Репніної.

К[ріпость] О[рська], 1848, 25 лютого.

Ось уже тринадцятий день читаю Ваш лист, на память вивчив, а сьогодні тільки знайшов час і місце (в казармах) одповісти Вам, найдобріша й найблагородніша Варваро Миколаївно. Я неначе від сна тяжкого прокидаюся, коли лист од когонебудь, що мене не відцурався, дістану, а Ваш лист переніс мене з темних казарм до мого рідного краю і до Вашого прекрасного Яготина. Яка чудесна насолода — уявляти собі тих, що згадують про мене, хоч їх і дуже мало! Щасливий, хто й малим задовольняється... І я тепер до найщасливіших належу. З Вами розмовляючи, святкую 25 лютого не бучно, як то колись бувало, а тихо-тихесенько, та так весело, як не святкував ніколи, — і за цю велику радість дяка Вам і Г[лафірі] Іванівні. Нехай осінить Вас благодать Божа; пишіть мені так часто, як тільки час Вам дозволяє. Молитва та Ваші щирі листи найбільше допоможуть мені нести хрест мій. Євангелію маю, а книжки, що я просив Вас, пришліть: буде це для мене хоч і мала, та все таки розвага.

26 лютого. Вчора не міг скінчити листа, бо товариші салдати кінчили муштру, почались оповідання, кого били та кого бить обіцяли, — галас, крики, балалайка вигнали мене з казарми; пішов я на квартиру до офіцера (всі мене, спасибі їм, як товариша приймають) і тількищо розташувався кінчити листа... і уявіть собі мою муку: гірше казарми!... А люди ці (нехай їм Бог звидить) ще претендують на освіченість і вихованість, бо дехто з них аж із Західньої Росії присланий. Боже мій! Невжеж судилося й мені таким бути? Жах бере!... Пишіть до мене й присилайте книжки.

27 лютого. Тільки сьогодні, і то не напевне, скінчу давно розпочатий лист. Що маєш робить!

Час тепер найтихший і найдогідніший — одинадцята година вночі. Все спить, казарми освітлені одною свічкою, при якій тільки я сам і сижу та дописую недоладний лист мій. Чи ж це не на рембрандтівський манір картина? Але й найбільший геній поезії нічого в ній втішного для людства не знайде... З того дня, як прибув я до К[ріпости] О[рської], пишу щоденник свій. Розгорнув сьогодні зшиток і думав хоч сторінку Вам переказати, — і що ж! Таке воно одноманітно-сумне, що аж сам перелякався і... спалив мій щоденник на свічці, що дотлівала. Погано зробив, шкода мені потім було мого щоденника, як матері шкода своєї дитини, хоч і потвори.

28 лютого. Вчора просидів до ранку й не міг думок зібрати, щоб лист скінчить. Опанувало мене якесь чуття невідоме («прийдіте, всі труждающієся і обремененні, і аз упокою ви»). Перед благовістом до утрені згадав я слова Розп'ятого за нас і неначе ожив: пішов до утрені й молився так радісно, чисто, як може ніколи досі. Я тепер говію й сьогодні причащався Св. Таїн. Хотів би, щоб усе життя моє було таке чисте й прекрасне, як сей день! Якщо маєте перше або друге видання книги Томи Кемпійського «Про наслідування Христа», Сперанського переклад, то пришліть, Бога ради. Весною має бути похід у степ, на береги Аральського моря, для будування нової кріпости. Люди, що в таких походах побували, порівнюють тутешнє, в К[ріпості] О[рській], життя з Едемом — якжеж воно там мусить бути, коли тут Едем! Та ніхто, як Бог! Одне мене тільки журить: туди не ходить пошта, і доведеться рік, або може й три, коли доживу, ні з ким, хто близький моему серцю, не листуватись. Пишіть, — ще місяць березень наш, а там нехай діється воля Божа!

Лякає мене моя теперішня хворість: с к о р б у т, а в степу вона, кажуть, страх, як лютує. Але

замінімо зневіру надією й молитвою! Дивно! Колись дивився я на природу живу й неживу, як на найдосконалішу картину, а тепер, неначе очі змінилися: ні ліній, ні барв, нічого не бачу. Невже це почуття краси втрачене на віки? А я так його цінував, так лелівав! Ні... я, мабуть, тяжко згрішив перед Богом, коли так страшно караюсь!

Якщо писатимете до Андрія Івановича, попросіть його про те, про що я його просив, та щоб він, коли можна, поспішився: боюся, що його посилка мене тут не застане. І вас прошу про це саме; книжка — одинокий рятунок од одеревіння.

29 лютого — високо с. Читаючи й перечитуючи лист Ваш, тільки сьогодні помітив я слова: »Ви мене згадали в далекій стороні«. Не згадав, добра, благородна Варваро Миколаївно, а пам'ятав від того дня, чи то вечора, коли я жалівся Вам на сусіда Вашого П. Л[укашевича] (нехай простить йому Господь), і буду Вас пам'ятати, доки Бог зволить залишити в мені хоч іскру доброго почуття. Моліться, моліться, молитва Ваша вгодна Богу! вона оборонить мене од страшної нечутливости, що вже починає огортати мою знесилену душу.

Земля пером доброму чоловікові, що привітав мене на Новий Рік не як безпритульного бурлаку, а як рідного сина! Як це недавно було, неначе вчора, — а скільки надій моїх не збулося!...

Кажете, що в Яготині все йде по-старому: товариство те саме, опріч Тетяни Іванівни, — нехай зцілить її Господь! Сердечно радію, що добрий чоловік, бувший київський студент, є серед Вас, — спасибі за пам'ять про мене йому і всім, хто мене не забув. Князю В[асилію] М[иколаєвичу] і княгині кланяюсь низенько. Бувайте здорові й моліться за нещасливого й душею Вам відданого

Т. Шевченка.

Дякую Вам, Глафіро Іванівно, за Ваші короткі, та щирі рядки. Не дорікайте, що пізно обі-

звася, — така була воля Божа; та й цей лист, не знаю, коли дійде до Вас! Та хоч коли дійде, передайте його добрій Вашій тіточці та хоч інколи згадуйте незабуваючого Вас Т. Ш.

Т[етяні] І[ванівні] кланяюсь низенько. Пришліть, якщо маєте, «Свячену Воду», — вона зрсить моє зівяле серце. Кланяюсь сестрам і братам Вашим. Скажіть їм і просіть: нехай помоляться за мене, коли мене не забули.!!

31. До Андрія Лизогуба.

7-го марта 1848, К[ріпость] О[рська].

Не знаю, чи зраділа б так мала ненагодована дитина, побачивши матір свою, як я вчора, прийнявши подарунок Твій, щирий мій, єдиний друже. Так зрадів, що ще й досі не схаменуся: цілісіньку ніч не спав, розглядав, дивився, перевертав, по тричі цілуючи всяку фарбочку; і як її не цілувать, не бачивши рік цілий. Боже мій, Боже мій, який тяжкий та довгий рік! Та дарма, — Бог поміг, минув таки. Я, взявши в руки скриньку, подивився і неначе перелетів у малярню, в Седнев. Чи згадаєте, як Ви мені її вторік показували недороблену, ще й радилась зо мною, як би її химерніше улагодить? Чи сподівався я, що через рік та сама скринька звеселить мене, неначе мати дитину, при лихій мо[ї]й годині? Благий і дивний єси, Господи! Сьогодні неділя, на муштру не поведуть — цілісінький день буду переглядять Твій подарунок, щирий мій, єдиний друже, переглядять і молитись, щоб Бог послав на довгі дні Тобі такую радість, як послав Він мені через Тебе. Перелічив, передививсь: все, все до крихотки, ціле: і Шекспір, і папери, і фарби, і цизорик, і карандаші, пенз[ель]-ки, — все цілісіньке. Не утрачайся на альбом, друже мій! Буде з мене. і цього добра покищо. Недавно з Яготина прийшов лист до мене... Спасибі їй, добрій В[арварі] Н[иколаївні], що не за-

буває мене: хоче мені, як сама достане, прислать книжок. Як пришле, то тоді я і тяжкого походу, і Аральського моря, і безлюдного степу киргизького не злякаюсь. Одна тільки туга гризе моє серце: як заженуть у степ, то не доведеться ні од кого листа прийняти, ні самому послати, бо туди пошта не доходить, — от моє горенько. А може доведеться рік або й другий простерегти нікчемне оте море! Не будемо журиться, а будемо молитися: ще те лихо далеко, а всяке лихо здалеку страшніше, як то кажуть розумні люди. Цей і апріль місяць я ще буду в О[рській] К[ріпості], то напишіть до мене хоч стрічечку, бо тільки Бог святий знає, як я радію, коли дійде до мене хоч одно Ваше слово з моєї бідної країни. Я тепер (поздоров Боже Вас) хоч і багатий на папір, а все таки на клаптику пишу, бо сказано — пустиня; де я возьму, як потрачу? Та таки і уділить декому треба хоч по аркушику. Вибачте, голубе сизий, що так нашвидку пишу до Вас, бо одно те, що сьогодні пошта, а друге те, що коло десятої години треба виступити у караул.

Молюся Богу, щоб послав здоровя Н[адежді] Д[митріївні] і радість всьому дому Вашому. Спасибі Вам, бувайте здорові та напишіть хоч стрічечку до мене, до удячного Вам

Т. Шевченка.

32. До Федора Лазаревського.

22 апреля.

Чи не розсердилися Ви на мене часом, або, крий Мати Божа, чи не забули мене безталанного? Що пишу-пишу до Вас, а Ви хоть би словечко. Думав спершу, що листи мої не доходять до Вас, так же купець, що привіз Вам оту живуцу «Історію» Устрялова, що і в салдатських руках не згинула, забожився мені, що притьмом у Ваші руки власнії

оддав, а із Ваших рук (також власних) хоть би клаптик паперу, а то й того не добув. Що б це сталося з моїми добрими та щирими земляками? Міркую, міркую і гадки не дам, що воно таке. До В[асиля] М[атвієвича] писав аж двічі у Мільйонну улицу, а од його хоч би слово, і з Михайловської ані телень од Вас... та може Вам ніколи? А як є коли, то гріх Вам великий забувать хоть і ликом шитого, та все таки земляка Вашого.

Ох, якби то так жартувало моє серце, як я оце з Вами словами жартую! Якби і йому, як рукам, можна було дати клапоту паперу та перо з каламарем та й годі, то воно дуже добре було б... Так що ж! Таким добром його не нагодуєш. Йому треба нудьги, тяжкої невсипущої нудьги!

Цур йому, тому лихові, а то ще щоб не заплакати! А іноді, далєбі, доходить до того, аж самому сором. Та що ж? Нічого не вдію з проклятущою нудьгою. Чи вернувся Василь із Пітера? Чи привіз він мені ту справу, що я його просив (бо мені затого можна буде рисувати)? Нехай до мене хоч словечко напише. Напишіть, Бога ради, чи получили Ви »Історію« Устрялова, бо вона найшлась, і я послав Вам через тутешнього купця; та ще, коли получили, — Лєрмонтова од В[асиля], бо може доведеться поплентати на [Раїм], то я там здохну без книжок.

Та ще поскубіть за чуб отого ледачого Левицького і поклоніться землякам моїм, в Оренбургґ сущим.

Бувайте здорові та не забувайте

безталанного Т. Шевченка.

Напишіть, будьте ласкаві, швиденько.

33. До Андрія Лизогуба.

9 маія 1848, К[ріпость] Орськая.

Воїстинно воскрес!

Спасибі Тобі, щирий мій друже, і за папір, і за лист Твій, ще кращий паперу. Папір мені тепер дуже став у пригоді, а лист ще дужче! І тим самим, що мені тепер треба було молитви і щирого дружнього слова, а воно як раз і трапилось, — я тепер веселий іду на оте нікчемне море Аральське. Не знаю, чи вернуся тільки!.. А йду, ейбогу, веселий.

Спасибі Тобі ще раз за писанку. Дійшла вона до мене цілісінька, і в той самий день прийшло мені розрішення малювать, а на другий день приказаніє у поход виступать. Беру з собою усю Твою малярську справу, не знаю тільки, чи доведеться малювать.

Вибач мені, ейбогу ніколи і сухар той зісти, а не те, щоб лист написать доладу. До В[арвари] Н[иколаївни] напишу вже хіба з Раїму. Як будеш писать до неї, подякуй за книжку Гоголя.

Адрес мій: въ К[рѣпость] Орскую

Его Высокоблагородію

Михайлу Семеновичу Александрійскому

з передачею мені.

А цей чоловяга буде посилать до мене через коменданта. Не забувай мене, єдиний мій! Коли не побачимося на сім світі, то вже певне зустрінемося на тім. До свиданія!

Щирий Твій Т. Шевченко.

1849 р.

34. До Олександра Макишеєва.

[26 березня 1849 р., Раїм.]

Я ось уже два місяці, як покинув свою резиденцію в Кос-Аралі, а тому й не можу сказати Вам нічого нового про тамошнє життя-буття, любий Олексію Івановичу, а про Раїм і казати нема чого: незмінний.

У спомині Вашому про плавання по бурхливому морі Аральському зоставте куточок для того, що не забуває Вас, Т. Шевченка.

35. До Андрія Лизогуба.

Оренбург, ноября 8, 1849.

Друже мій єдиний! Позавчора вернувся я із того степу Киргизького та моря Аральського до Оренбурга, та й заходився оце писать до Тебе. Пишу, а ще і сам добре не знаю, чи живий Ти на світі, чи здоровий, бо вже оце трохи чи не півтора року, як ми не переписались з Тобою ані одним словом. А за таке время багато води у море утекло, може і у Вас кого не стало, бо холера, кажуть, здорово таки косила. Коли живий Ти та здоровий, то напиши до мене, друже мій, не гаючись, то я тоді вже і одпишу до Тебе, — геть усе порозкажую, як мене носило по тому морі, як я у степу отім безкраїм пропадав. Геть усе розкажу, нічого не потаю. А тепер покищо поклонись од мене всьому дому Вашому і добрій В[арварі] Н[иколаївні]. Скажи їй, що я живий-здоровий і, коли не дуже щасливий, то принамені веселий. Оставайся здоров, не забувай на безталанні

Т. Шевченка.

Адрес: въ г. Оренбургъ. Его Благородію Карлу Івановичу Герну въ генеральный штабъ съ передачею.

36. До кн. Варвари Ретійної.

Цими днями повернувся я з Киргизького степу й з Аральського моря до Оренбургу, і сьогодні Лазаревський переказав мені лист Ваш, де Ви во ім'я всього дорогого просите подати про мене хоч якунебудь звістку. Друже мій добрий і єдиний! Ніхто про мене не знав, де я прожив оці півтора року; я ні з ким не листувався, бо не було змоги: пошта якщо й ходить через степ, то двічі на рік, а мені ніколи в той час не доводилось у форті бувати. Ось причина! Борони Вас Боже подумати, щоб я міг Вас забути, добра моя Варваро Миколаївно! Я дуже-дуже часто згадував на моїй самоті Яготин і наші лагідні та тихі розмови. Мало часу пройшло, та як багато перемінилось, принаймні в мене! Ви б уже не пізнали в мені колишнього подурному ентузіастичного поета. Ні, я тепер надто розсудливий зробився: уявіть собі, впродовж мало не трьох років ні одної ідеї, ні одної надхненної думки, — проза та проза, або, краще сказати, степ і степ! Так, Варваро Миколаївно, сам дивуюся моїй переміні: немає тепер у мене ні суму, ні радости, є зате мир душевний і спокій моральний аж до рибячої холоднокровности. Майбутнє для мене наче б не існує. Невжеж постійні нещастя можуть так прикро переробить людину? Так, воно так. Я тепер тільки підплічка колишнього Шевченка; і дякую Богу.

Багато єсть цікавого в Киргизькім степу й на Аральськім морі, та Ви давно знаєте, що я ворог усяких описів, і тому не описую Вам оцієї неізходимої пустині. Літо минало на морі, зима в степу, в заметеній снігом джеломейці на шталт куріня, де я, бідний художник, рисував киргизів та між іншим нарисував і свій портрет, який Вам на спомин про мене, про безталанного Вашого друга, посилаю.

Мешкаючи в Одесі, може зустрінете Олексія

Мені з дачу, що виходить саме розраховувати
Краса отути, то розраховувати тільки у мого
з собою, аби найкраще в. в. в. у тій стадії на Козли
навіть отаман отути моделі шлю ванд
Курганського Баксу аби поможешу подарувати.
Вони найкраще виходить дуже душа то виходить
Курганський, зробивши добре діло - а урину в
Козли Кляду 50 Курганських, моєму жадо.
рідь по одній тій же зовнішній - бідь
розвинути до ванд усе це зроблено виходить
в послаті, аби виходить виходить зовнішній
що виходить. Усіх по виходить виходить отути
виходить виходить виходить тій же виходить
найкраще дружина мого добрий! що виходить
виходить що виходить виходить усе зовнішній
виходить тій же, зробивши тій же виходить
Курганський, бодай меді виходить тій же виходить
на виходить! отути мудрий виходить виходить.
Курганський виходить виходить, виходить виходить
виходить зовнішній виходить! виходить виходить
виходить виходить виходить виходить - а виходить
виходить виходить виходить зовнішній виходить
виходить виходить. виходить зовнішній виходить. виходить
виходить тій же виходить. виходить тій же виходить виходить
виходить виходить, виходить виходить виходить виходить
виходить виходить. виходить виходить виходить.

Івановича Бутакова, він — флотський офіцер і буває іноді в Одесі; в нього є в Миколаєві родичі й кривні. Це мій друг, товариш і командир при описі Аральського моря. Зійдіться з ним, подякуйте йому за його добре, братнє відношення до мене. Якщо зустрінетесь із ним, він Вам усі подробиці про мене розкаже.

Бувайте здорові, добра моя Варваро Миколаївно. Кланяюсь Глафірі Іванівні, князеві Василю Миколаєвичу і всьому дому Вашому.

14 листопада.

Т. Шевченко.‡

1849 — Оренбург.

37. До Андрія Лизогуба.

Оренбург. 1849, декабра 29.

На самий Святвечір сижу собі один-однісінький у хатині та журюся, згадуючи свою Україну і Тебе, мій друже єдиний. Думаю, от Бог дає і свято Своє велике, на радість добрим людям, а мені нема з ким слова промовить... Аж гульк, входить в хатину добрий Герн і подає мені Ваш лист. Господи милостивий, як я зрадів! Неначе батька рідного побачив або заговорив з сестрою на чужині! А надто, як прочитав, що Вас всіх, мов праведних, минула кара Господня, то аж заплакав, — так мені любо стало! Ви пишете, друже мій добрий, що шлете альбом із papier torchon, — спасибі Вам, пришліть. А фарб сухих не посилайте, бо тут олії достать не можна, та ме(не) ще знову весною поженуть у степ! Такий мій талан поганій! Що ж мені Вам послать, коли в мене нема нічого? Послав би Вам вид Аральсько[го] моря, так таке погане, що — крий Боже! — нудьгу ще наведе прокляте! Ще ви пишете, друже мій єдиний, щоб я виставляв ціну на моїх будущих рисунках, — велике Вам спасибі, бо тут без грошей ще поганше, як меж жидами! Я, нарисова[в]ши дещо, оддавав за

самую убогую ціну, — так що ж, сміються! Мені здається, що якби сам Рафаель воскрес отут, то через тиждень умер би з голоду або найнявся б у татарина кози пасти: отакі тут люди! Шлю вам киргизького Баксу, або по-нашому Кобзаря. Коли знайдеться яка добра душа, то нехай купить, — зробить добреє діло, а ціну я йому кладу 50 карбованців, — може задорого, то збавте, як знаєте. Буду посилать до Вас усе, що зроблю вартого послать, а Ви вже робіть з ними, що хочете. Ще посилаю Вам оцього гарнадера (це я) — згадуйте мене, дивлячи[с]ь на його, друже мій добрий! Що Ви пишете, щоб розказать Вам, що зо мною діялось на Аральськім морі два літа, — цур йому! бодай не діялось того ні з ким на світі! Опріч нудьги, всі лиха перебували в мене, навіть і нужа, — аж згадувать бридко! Адресуйте Ваші листи на імя Герна, а мого імени не пишть, — він знатиме по штемпелю. Бувайте здорові. Як будете писать В[арварі] Н[иколаївні], то поклоніться їй од мене. Всьому дому Вашому низенько кланяюсь.

Щирий до Вас

Т. Шевченко.

1850 р.

38. До кн. Варвари Репніної.

1 січня 1850, Оренбург.

Поздоровляю Вас з Новим Роком. Молю Господа послати Вам усе добре. Сижу тепер один-однісінький та й згадую минуле, як ми з Вами вперше в Яготині зустрінулись, — і багато думок спало на мою сумну, безталанну голову, — невже й кінець мого життя буде такий сумний, як сьогоднішній день? У нещасті стаєш мимохить забобонний, — я майже певен тепер, що не бачити

мені ні днів веселих, ні [людей] серцю любих, ні милого мого рідного краю!

Нового Року ради оповістили мені, що на ту весну маю знов вирушити на Аральське море, — певно звідтіля мені не вертатись! За минулий похід мій одмовлено представити мене до височайшого помилування й підтвержено заборону писати і рисувати! От як зустрічаю я Новий Рік, — чи ж не весело?

Оце сьогодні пишу до Василя Андрієвича Жуковського (я з ним особисто знайомий) і прошу його випросити мені тільки дозвіл рисувати. Напишіть і Ви, якщо з ним знайомі. Або напишіть Гоголю, щоб він йому написав про мене, — він з ним дуже близький. Про більше не смію Вас турбувати. Страшно мені робиться, як подумаю про Киргизський степ: як вирушу в степ, доведеться припинити листування з Вами, — і може на багато літ... а може й назавжди, крий Боже!

Я недавно Вам писав, — не знаю, чи дістали Ви, бо адрес не той, що мені цими днями прислав Андрій Іванович. Якщо писатимете до мене, дайте мені свій теперішній адрес і дайте адрес Гоголя, — і я напишу йому з права українського віршомазя, а особисто його не знаю. Я тепер, як той, що в безодню падає, — за все ладен ухопитися! — Яка жахлива безнадія! Така жахлива, що одна тільки християнська філософія може боротися з нею. Я Вас попрошу, якщо можна добути в Одесі — бо тут я не знайшов, — прислати мені Тому Кемпійського — »Про наслідування Христа«. Одинока розрада моя тепер — це Євангелія. Я читаю її без вивчення [sic!] щодня і щогодини. Колись думав я аналізувати серце матері за життям Святої Марії, непорочної матері Христової, та тепер і це мені за злочин матимуть. Яка з мене сумна постать між людьми! Злидні матеріальні — ніщо проти злиднів душі, мене ж кинуть

на поталу одним і другим. Добрий Андрій Іванович просить мене прислати все, що тільки нарисую, і самому ціну покласти, — що ж я йому пошлю, коли руки й голова заковані? Ледве чи терпів хтонебудь таке лихо!

Завдаю Вам журби на Новий Рік, добра моя Варваро Миколаївно, сумним своїм посланієм, та що ж маю робить? Кожний про свою більість говорить, а мені хоч трохи легше стало, як висповідався перед Вами! Кланяюся Глафірі Іванівні і всьому дому Вашому.

Пишіть до мене до м. Оренбургу на імя Його Благородія Карла Івановича Герна в генеральний штаб, не надписуючи мого прізвища — він по штемпелю пізнає.

Бувайте здорові, Варваро Миколаївно; не забувайте вбогого й щирого до Вас

Т. Шевченка.]

39. До Осипа Бодяньського.

Оренбург, генваря 3-го 1850 г.

Поздоровляю Тебе з цим Новим Роком, друже мій єдиний! Нехай з Тобою діється те, чого Ти у Бога благаєш. Давно-давно ми не бачились, та не знаю, чи і побачимось швидко, а може вже і ніколи — крий Мати Господня! — а думаю, що так, бо мене дуже далеко [запровторила] моя погана доля та добрії люди! Я оце вже третій рок, як пропадаю в неволі, в цім Богом забутім краї! Тяжко мені, друже, дуже тяжко, та що маю робить? Перейшов я пішки двічі всю Киргизькую степ аж до Оральського моря, плавав по йому два літа. Господи, яке погане! Аж бридко згадувать, не те що розказувать добрим людям.

Ось, бач, як зо мною діялось: поїхав я тоді в Київ із Петербурга, тоді як ми з тобою в Москві бачились, і думав уже в Києві ожениться та й жить

на світі, як добрі люди живуть; уже було і подружжє найшлось, та Господь не благословив моєї доброї долі, не дав мені докон[ч]ить віку короткого на нашій любій Україні. Тяжко, аж сльози капають, як згадаю, — так тяжко! Мене з Києва загнали аж сюди, і за що? За вірші! І наказали писать їх, а що найгорше... рисувать! І тепер бачиш, як я отут пропадаю: живу в казармах меж салдатами, ні з ким слово промовить, і нема чого прочитать, — нудьга, нудьга така, що вона мене незабаром вжене в домовину! Не знаю, чи [карався] ще хто на сім світі так, як я тепер караюсь, і не знаю, за що! Оцей, що привезе Тобі лист мій, — наш земляк **Л е в и ц ь к и й**. Привітай його, друже мій добрий: добра, щира душа, він мені в великій став пригоді на чужині! Дай йому мою «Тризну» і «Гамалія», коли вони ще живі, а мені, коли буде Твоя ласка, пришли **К о н и с ь к о г о**, — добреє зробиш діло, нехай я хоч читатиму про нашу безталанну Україну, бо я вже її ніколи не побачу!.. Так щось серце віщує!

Пришли і напиши, коли буде ласка (по адресу: в Оренбург, Карлу Івановичу Герну в генеральний штаб), а мене на адресі не упоминай, цур йому, — він знатиме по штемпелю. Оставайся здоров, друже мій єдиний. Нехай Тобі Бог посилає, чого Ти в його просиш. Згадуй інколи безталанного

Т. Шевченка.

А щоб не оставалося гулящого паперу, то на Тобі вірш з десяток свої роботи:

Як маю я журитися,
 Докуч[а]ти людям,
 Піду собі світ за очі,
 Що буде, те й буде.
 Найду долю — одружуся,
 Не найду — втоплюся,
 А не продам себе людям,
 Внайми не наймуся.

Пішов собі світ за очі,
 Доля не спіткалась...
 А воленьку добрі люди
 І не торгували,
 А без торгу закинули
 В далеку неволю, —
 Щоб не було свobodного
 На нашому полю!

40. До Василя Жуковського.

[Перша чернеткова редакція.]

[Коло 10 січня 1850 р.].

ЇЯ три літа терпів, не смів Вас турбувати, але міра мого терпіння переповнюється, і я в останній скруті вдаюся до Вас, мій великодушний добродію. Ще в першій році мого заслання писав я до К[арла] П[авловича] Б[рюлова], та жадного результату. Бідний він, великий чоловік! При всій своїй величчї дрібниці зробіть не хоче; кажу »не хоче«, бо він може; дозволяю собі думати, що й перше добре діло (намалювання Вашого портрету) зробив він випадково. (Вибачте мені таке нарікання на великого чоловіка. Сумно, що з великим генієм не сполучена велика, розумна чеснота).

Був я службово в Киргизькім степу і на Аральськім морі при описовій експедиції два літа; бачив багато оригінального, чого ніде не доводилось бачити, і болюче мені, що нічого не міг нарисувати, бо рисувати мені заборонено. Це найбільше з усіх моїх нещасть! Пожалійте мене! Вистарайте мені (Ви багато можете) дозвіл тільки рисувати; на ніщо більше й надіятись не можу і нічого більше не прошу, — пожалійте мене! Оживіть мою вбогу, слабу, вбиту душу! Якщо Ви (в чому не сумніваюся) напишете до графа Орлова, або до кого вважатимете за краще, то, дасть Бог, і я хоч перед смертю на світ Божий подивлюся, — аджеж життя в казармі і скорбут зруйнували моє здоров'я. — Так, я міг би тепер описати побут російського салдата не гірше кожного іншого описувача побуту. Сумний побут!.. Та що ж маємо робити?.. Люди скрізь такі, а наші особливо. І скорбут, і життя в казармах зруйнували зовсім моє здоров'я. Треба б мені клімат змінити, та на це не доводиться надіятись: рядових, таких як я, не переводять. Хотілося б мені до кавказького

корпусу, і лікарі те саме радять, та мене знов на Сир-Дарію посилають — тому тільки, що там розташований батальйон, до якого я приписаний. Похід цей для мого здоров'я надто убийчий: нові кріпості ще не зовсім упорядковані, вода погана і життя вже зовсім одноманітне. Якби можна було рисувати, я міг би його різноманітнішим робити, хоч самому й сумно. Бога ради й ради прекрасного мистецтва, зробіть добре діло, не дайте мені з нудьги вмерти. Постараюся, якщо мені дозволять, нарисувати для Вас усе, що є цікавого в цім нецікавім, та покищо таємничім краї.

Т а р а с.]

41. До Василя Жуковського.

[Друга редакція.]

[Коло 10 січня 1850 р.]

¶ Я не вмів використати Вашого добродійства. Досягнувши невеликих успіхів в Академії Мистецтв, скінчив я її з атестатом на титул художника, — не більше, і мене послали на службу до Києва, де запропонували мені посаду вчителя рисування при університеті. Недовго пробував я в Києві. В припадку божевілля написав я пашквиль, і в 1847 році заслали мене в салдати до Оренбурзького краю, заборонивши писати вірші й рисувати щобудь. Мені, якому Ви так великодушно стільки добра зробили, гріх ніби знов Вас турбувати, та нещастя мої переходять усяку міру. Ось уже третій рік, узброївшись терпінням, живу я превбогим життям: побував у Киргизькім степу та два літа при описовій експедиції на Аральськім морі; бачив багато нового, оригінального, чого ще в Європі не бачили, і нічого не міг нарисувати, бо рисувати мені заборонено. Це найбільше з моїх нещасть! Благаю Вас, пожалійте мене, вистарайте

мені дозвіл (Ви це можете) тільки рисувати! Оживіть мене, вбитого!

Напишіть про мене до графа Орлова або до кого вважатимете за краще; ачеї Бог змилюється, і я подивлюсь на світ Божий! Похід у Киргизький степ і двохлітнє плавання по Аральським морі дають мені сміливість удруге турбувати Ваше Превосходительство моєю просьбою. Я зовсім свідомий мого злочину й щиро каюся. Командир мій О[лексій] І[ванович] Б[утаков], щоденний свідок моєї поведінки впродовж двох років, підтвердить правду слів моїх, якщо Ви, Ваше Превосходительство, зволите його спитати. Прошу милостивого старання Вашого перед Наймилостивішим Государем нашим, — одної прошу великої милости: дозволу рисувати портрети й пейзажі. Я в житті [своім] не рисував нічого злочинного, — свідчуся Богом! Благаю Вас! Неначе сліпому, відкриєте очі й оживите мене, занепалого духом. Літа й моє здоров'я, зруйноване скорбутом в Оренбурзьким краї, не дозволяють мені надіятися на військову службу.

Прошу Вас хоч трохи за мою долю подбати, і Бог Вам за добре діло заплатить. Покладаю одинокую надію на Бога й на Ваше Превосходительство

Т.]

42. До гр. Олексія Орлова.

[[Ваше Превосходительство!

Похід у Киргизький степ і двохлітнє плавання по Аральським морі дають мені сміливість удруге турбувати Ваше Превосходительство моєю уклінною просьбою. Я цілком свідомий мого злочину й щиро каюся. Командир мій, капітан-лейтенант Бутаков, щоденний свідок моєї поведінки впродовж двох років, підтвердить правду слів моїх, якщо Ви, Ваше Превосходительство, зволите його спитати.

Я прошу милостивого старання Вашого перед Августійшим Монархом нашим: прошу одної великої милости — дозволу рисувати. Я в житті моїм не рисовав нічого злочинного, — свідчуся всемогучим Богом! Благаю Вас! Ви, неначе сліпому, відкриєте очі й оживите мою вбиту душу. Літа й моє здоров'я, зруйноване скорбутом в Орській Кріпості, не дозволяють мені надіятись на військову службу, що вимагає молодости і здоров'я. Прошу Вас хоч трохи за мою долю подбати, й Бог Вам за добре діло заплатить.

Покладаю самотню надію на Бога й на Ваше Превосходительство.

1850 року
січня 10.

Т. Шевченко.‡

43. До кн. Варвари Репніної.

‡Оренбург, 7 березня 1850 р.

Всі дні мого колишнього перебування в Яготині є й будуть для мене чергою чудових споминів. Один тільки день захмарила була легка тінь, та останній лист Ваш і цей сумний спомин освітив. Ви, звичайно, забули?.. Згадайте ж! Яюсь ненароком знялась у нас із Вами мова про »Мертві Душі«, і Ви дуже сухо [про них] висловились; це мене прикро вразило, тому що я завжди читав Гоголя з насолодою та й тому, що в глибині душі поважав Ваш благородний розум, Ваш смак і Ваші ніжні й високі почуття. Болюче було мені, і я подумав собі: невже я такий простець та дурень, що ні розуміти, ні відчувати краси не можу? Так, правду Ви говорите, що упередження ні в якому разі не дозволене, як почуття безпідставне. — Тішить мене Ваша теперішня думка і про Гоголя, і про його безсмертний твір! Радію, що Ви зрозуміли його

справді християнську ціль! Так!.. Перед Гоголем треба благоговіти, як перед людиною, обдарованою найглибшим розумом і найніжнішою любов'ю до людей! Сю, на мою думку, подібний до малювача, що, не навчившись як слід анатомії, почав рисувати тіло людське та півосвітлює його, щоб своє неуцтво закрити. Правда, таке півосвітлення ефектне, та вражіння від нього миттю минає! Так і писання Сю, поки їх читаємо, подобаються й памятаються, а прочитаєш і забув! Ефект і нічого більше... Не такий наш Гоголь, справжній відатель душі людської! Наймудріший філософ і найвеличніший поет мусить благоговіти перед ним, як перед чоловіколюбцем! Я ніколи не перестану жалкувати, що мені не довелося познайомитися особисто з Гоголем. Особисте знайомство з таким чоловіком неоціненне. При особистім знайомстві іноді випадком така краса серця розгортається, що її жадне перо не спроможне змалювати.

Я справжнім прошаком зробився, — та що маю робити? Оренбург таке місто, де про літературу й не балакають, а щоб добру книжку знайти, то що вже й казати. Вся ця мова до того йде, щоб Ви мені (найуклінніше прошу) прислали «Мертвя Души». Мене поженуть 1 травня в степ, на східній березі Каспійського моря до Новопетровського форту — отже знов усякий звязок з людьми тервуть, і така книжка, як «М. Д.», буде мені другом у моїй самоті.

Пришліть, В[арваро] М[иколаївно], ради Бога й ради всього високого, що в людськiм серці заховане... Звичайно, можна було б, не докучаючи Вам, виписати з Москви, та ба... я не можу собі тепер такої розкоші дозволити. Я давно мав на думці у Вас цю книжку просити, та, памятаючи той сумний вечір в Яготині, не відважувався. Пришліть, ради всього святого!

Новий Завіт я читаю з благоговійним трепе-

том. Через оце читання зродилась у мене думка описати серце матері за життям Пречистої Діви, Матері Спасителя. І друга: намалювати картину розп'ятого Ії Сина. Молю Господа, щоб хоч коли-небудь втілилися в образах мої мрії! Я пропоную тутешній католицькій церкві (коли мені дозволять рисувати) намалювати запрестольний образ (без усякої ціни та умови), що зображує смерть Спасителя нашого, повішеного між розбійниками; та ксьондз не згожується молитись перед розбійниками! Що робить? Мимохіть бачиш схожість між ХІХ та ХІІ століттям.

Молюся Богу й не трачу надії, що прийде колись кінець моєї проби. Тоді вирушаю просто до Седнева і в міру сил втілюю свою ідею, що її так довго лелію. У седнівській церкві прикро мене вражали два вмуровані гаки над іконостасом, і я думав: чим їх заслонити? Та нічого кращого видумати не міг, як образом смерті Спасителя нашого. Якщо не помиляюсь, я говорив про це з Андрієм Івановичем... Не пам'ятаю...

Лазаревського тепер немає, але адресуйте Вашого листа до пограничної комісії, — він його дістане. Це один із найблагородніших людей! Він перший не посоромився моєї сірої шинелі, й перший зустрів мене після мого повороту з Кирги[зького] степу та спитав, чи маю чим пообідати. Так, дороге мені таке привітання. Напишіть йому, подякуйте йому, бо я й дякувать за його приязнь не вмію.

Хотілося б довго, вічно з Вами розмовляти, сестро моя єдина, та що робить! Пошта, так як і час, ні для нашої журби, ні для нашої радості не зупиняються. Адрес мій давній: К. І. Герну. До побачення. Т. Шевченко.

[З боку дописано:]

Глафірі Іванівні і всьому дому Вашому кланяюсь.]

44. До Андрія Лизогуба.

14 марта 1850 г. Оренбург.

Друже мій єдиний!

Я не знаю, що б зо мною сталося, якби не Ви, — у великій пригоді стали мені оці 50 карб.! Розпитайте Іллю Івановича: я йому пишу. Що значать гроші при убожестві! Якби не Ви, то мене б давно з нудьги не стало, а то все таки, хоть украдучи, та трошки помалюю, а воно й полегша!

Не знаю, чи доведеться мені хоть щонебудь намалювать на Каспійському морі (бо мене весною туди поженуть). Якщо доведеться, то пошлю до Вас, тільки вже ціни не поставлю, а продасте так, як Вам Бог допоможе.

От яка моя доля погана! Я, вставши раненько, заходився писать до Вас лист оцей — тількищо заходився, а тут чорт несе єфрейтора (звичайне, найнятого, щоб давав знать, бо я живу тепер не в казармах): »Пожалуйте кь фельфебелю!« Треба було лист покинуть, а сьогодні пошта одходить!... То сьак, то так ублагавши фельфебеля, вернувся я до хати і захожуюся знову, а часи беруться вже коло першого, то вибачте, коли не все розкажу, що хотілося б розказать, або щонебудь помилюся.

Подякуйте і Ви за мене Іллю Івановича за його благородную щедроту, а мені, Бога для, вибачте!

А якщо трапиться мені ще щонебудь прислать до Вас, то підписуйте Ви самі мою фамілію ц и н о б р о ю, бо мені не можна.

Усе, що Ви з ласки своєї послали, я получив, і Тому Кемпійського получив. Спасибі тому доброму Михайлові, що він таки мене не забуває. Якщо Ви знаєте його адрес, то пошліть йому оцей листочок, а як ні, то одішліть В[арварі] Н[иколаївні], — вона певне знає.

Спасибі Вам за всі Ваші олага. Не забувайте безталанного

Т. Ш.

До 1-го маія адрес мій той самий, а там, здається, треба буде знову мовчати.

1851 р.

45. До кн. Варвари Репніної.

ЩНовопетровський форт.

12 січня 1851 року.

Мені й досі так живо ввижається 12-ий день січня й сусідка Ваша Т. О. Вільхівська — чи жива ще добра бабуся? Чи по-давньому збираються в цей день до неї нецеремонні сусіди со чади і домочадці, два-три дні побавитись, а потім до наступного 12 січня по хуторах розіхатись. Чи жива ще вона? Чи багато ще живе з тих, кого я залюбки згадую? Отак то хоч зрідка промайне в моїм минулім, коли не справжня радість, то хоч не гнітюча нудьга. Воно, здається, недавно, чотири роки всього, а як тяжко вони над моєю головою проминули, як змінили вони мене, що й сам себе не пізнаю. Уявіть собі млявого флегму — це буду я. І говорити б про це не слід, та нема чого кращого сказати.

Уторік не трапилось зо мною нічого нового, хіба те, що перевели мене з Орської кріпости до Новопетровського форту, на східній беріг Каспійського моря. Начальники мої — добрі люди; здоровя моє, Богу дякувати, добре, тільки читання дуже обмежене, що подвоює нудьгу одноманітності. От і весь мій побут теперішній! Як писатимете до Андрія Івановича, поклоніться йому за мене. Чи живий Олексій Васильович? Я про нього нічогосінько не знаю. Кланяюся Глафірі Іванівні

Новопетровський Форт з хивинського шляху.
Акварель Т. Шевченка.

й князю В[асилію] М[иколаєвичу] та всьому дому Вашому і поздоровляю Вас, єдиний друже мій, з Новим Роком! Бувайте здорові! Згадуйте інколи щирого Вашого

Т. Шевченка.

Літніми місяцями пишть до мене через м. Астрахань, а зимніми через м. Гурєв! вь Новопетровское укрѣпленіе на имя г. Коменданта Его Высокоблагородія Антона Петровича Маевского.

46. До кн. Варвари Репніної.

ЩЯ тут користуюсь протекцією полковника Матвєєва. Напишіть йому хоч пару рядків, — Вас це не понизить, а мені істотну користь принесе. Зовуть його Єфим Матвєвич Матвєєв, лист адресуйте на імя Герна з передачею Матвєєву. Бога для, зробіть це, — мій поворот із Новопетровського форту від нього буде залежати.

Послав я до Андрія Івановича на початку січня виріб тутешнього краю (штуку тканини), та й досі відповіді не маю. Що б [це] мало значити? Як писатимете до нього, згадайте й про це.

Вибачте мені такі домагання.】

1852 р.

47. До Семена Гулака-Артемовського.

1 липня 1852 р.

Всякоє даяніє благо, тим більш, коли воно несподіване, як, наприклад, отримані сьогодні Твої 20 карб. Дякую Тобі, друже мій щирій! Дякую тричі. Ти знаєш, що й колись, у щасливі часи мої, не трусив я, так би мовити, грішми, а тепер, коли вже шостий рік і пензля в руки не беру (рисувать мені заборонено), можеш собі уявити, що для

мене Твої 20 карб.! Тільки ось що: якщо не помиляюсь, не було в нас із Тобою такої умови, щоб мені за роботу платити. Здається, що так. Правда, давно це було: я можу й забути. Памятаю тільки печене порося та пиріжки в кошику, — чи памятаєш, друже мій добрий? Щасливий час! Здається й недавно, та ось уже дванадцятий рік минає. Летять літа наші, — Бог-зна, куди поспішають... Я як тепер бачу Тебе, непосидючого Елькана і флегму Хтодота, і щирого козака Кухаренка, та ще родича Твого скрипника, та ще... і Бог їх перелічить. Багато їх... де то вони тепер? Живуть собі гарненько вдома, — тільки я один, як одколота тріска, ношуся без шляху-дороги по хвилях житейського моря! Та й справді, де мене за ці вбогі п'ять років не носило? Киргизький степ увесь од краю до краю сходив, море Аральське вздовж і впоперек ізплавав, а тепер сижу в Новопетровському форті, та, що далі буде, дожидаю. А форт цей, щоб Ти знав, лежить на північносхіднім березі Каспійського моря, в Киргизькій пустині. Справді пустиня! Пісок та каміння. Хоч би травинка, хоч би деревце, — нічого нема. Навіть гори путньої не побачиш, — просто чорт-зна що! Дивишся, дивишся, та така тебе нудьга схопить — просто, хоч вішайся... так і повіситись нема на чому. Отак то чоловік у злиднях живе сам у собі, як то розумні люди кажуть, — цебто роздумує. Та до чого веде роздума? — Спитати б отих розумних! До того, що руйнує надію, оту прекрасну оману всесвітню! Я, признаюся, довго надіявся, та потім і рукою махнув. Та й справді, щастя не до лиця мені. Родився й виріс у неволі, та й помру, здається, салдатом. Який хоч, та щоб швидше був кінець, бо справді набридло вже чорт-зна по-якому жити!

Як писатимеш до Івана Михайловича, то подякуй йому за мене за його участь у Твоїм добрім ділі. Я сам хотів був йому писати, та боюся, — Бог

його знає, може ще й розсердиться: як, мовляв, смів салдат собі те й те дозволити... Був він, правда, колись чоловік негордий, та це давно було, а час і щастя дуже людей зміняє. А проте не думаю, щоб І. М. перемінило генеральство; він, здається мені, такий самий добряга й хлібосол, як і колись був, — то я все таки напишу йому, тільки не цією поштою. А пошта в нас приходить і відходить один раз на місяць.】

Чи жива в Городищі Твоя стара мати? Коли здрастує, то низько кланяюся їй.

【І кланяюся всім нашим спільним знайомим, особливо Л. Ельканові й С. Крамаревському, коли здрастують.

Про новини літератури, музики й театру жадного не маю поняття: окрім «Русского Инвалида», в нас нема нічого, а «Съверную Пчелу», газету літературну, забув уже як і зовуть. Спочатку було [мені] без усякого читання страх як тяжко. Потім почав звикати, та, здається, й зовсім звикну, — коли б швидше! А то сидиш, сидиш, склавши руки, та й захочеться щонебудь новеньке прочитати, а його нема. Так заболить, що й куди дітись, не знаєш. Та найгірша для мене мука, що рисувать мені не дозволяють, а чому, й не знаю. Тяжко, дуже тяжко, та що робить?... Бувай здоров, щирий мій друже! Не забувай безталанного

Т. Шевченка.】

Р. С. Чи не зустрінешся часом із Василем або Михайлом Лазаревськими, то познакомся з ними.

【Сьогодні попався мені клопоть дрюкованого паперу, — читаю, а там говориться про концерти минулої весни та про концерт п. Артемовського, як про найзнаменитіший, і про артистку, паню Артемовську, що чарувала слухачів грою на інструменті, давно забутім, себто на арфі! Боже мій — думаю собі — та ж він уже оженився!

Пошли Тобі, Господи, щастя в Твоїм родиннім житті.】

48. До Андрія Лизогуба.

ЩНовопетровський форт,
1852, липня 16.

Єдиний друже мій! Чи не розсердилися Ви за щонебудь на мене? Думаю, думаю, згадую, і в здогадах гублюся, — не обритаю за собою вини ні єдинія. А проте, чи ж хто сам себе обвинуватить? Простіть великодушно, аще що содіях перед Вами по простоті моїй, та напишіть хоч одну стрічечку, щоб я міг знати, що Вас іще здрава Бог милосердий по грішній сій землі носить. Ось уже третій рік не маю від Вас ніякої звістки. Останній лист Ваш одержав я в Оренбурзі 1850 р. в останніх днях травня, на який через різні погані пригоди не міг скоро відповісти. А писав Вам уже з Новопетровського форту того ж року, місяця листопаду, — і Вам, і В{арварі} М{иколаївні}, та й досі ні від Вас, ні від В. М. зовсім ніяких звісток не маю. Не знаю справді, що й думати! Чи панахиду за Вас правити, чи думати, що Ви на мене сердитесь, — та за що ж би Ви на мене прогнівалися? Питання се для мене Гордіїв вузол. Скорблю сердечно, і тим паче плачу, що я во узах моїх з Вами тільки та з В. М. іноді листувався. Прошу Вас, благаю: як одержите мій лист, то хоч чистого паперу до конверту запечатайте та пришліть, то принаймні знатиму, що Ви здраствуєте!

Не пишу Вам про себе нічого, бо доброго матеріялу для оповідання немає, а описувати погану мою долю, на мою думку, і нудно, і гріх. Це все одно, що нарікати на Бога, — нехай собі тягнеться життя моє невеселе, як Бог мені дав. Одне, чого я, як добра найбільшого, у Бога просив би, — хоч перед смертю разочок на Вас, друзів моїх добрих, на Дніпро, на Київ, на Україну подивитись; і тоді вмер би я спокійно, як християнин. Та й тепер не неволя гнітить мене в цій пустині: самота — ось мій ворог найлютіший! Тісно мені в широкій

оцій пустині, а я один. До Вас не дійшла, мабуть, звістка, де саме оцей Новопетровський форт, то я Вам розповім. Це на північносхіднім березі Каспійського моря, на півострові Мангишлаку. Пустиня, цілковита пустиня без усякої рослинности, пісок та каміння, а найубогіші мешканці — це киргизи, що де-не-де кочують. Дивлячись на ту мертвоту, така нудьга зможе, що й сам не знаєш, що з собою робити. Та якби й можна було мені рисувати, то далєбі нічого б не намислював, така пуста [країна]. Автім і досі дозволу рисувати не маю, ось уже шостий рік — жах бере!

Що ж Вам іще написати? Далєбі, нема чого: дуже поганого нема нічого, а доброго й поготів. Монотонно, одноманітно, та й більш нічого. Начальника послав мені Бог чоловіка доброго, та й назагал люди добрі мене не цураються... Живу, як салдат, звичайно в казармах, — добра нагода салдатські звичаї й чорони вивчити. Сміюся крізь сльози — що ж маю робити? Сльозами горю не пособиш, а зневіра гріх великий. Дожидаємо цим літом у форті корпусного командира, — думаю просити, щоб дозволив мені для тутешньої церкви запрестольний образ во імя Воскресення Христова безмездно намалювати. Не знаю, як воно буде... Великою радістю обдарував би мене, коли б дозволив, — ось уже шостий рік я пензля й не бачив.

Напишіть мені, будьте ласкаві, хоч одну стрічечку, щоб я знав, що Ви живі й здорові. Іллі Івановичу й усьому дому Вашому кланяюсь до землі. Сусідові Вашому й сусідці в Бігачі також. Бувайте здорові. Ждучи вістки від Вас, остаюся щирий Ваш

Т. Шевченко.

Адресуйте до мене так:!

Его Высокоблагородію Антону Петровичу Маевському, коменданту Новопетровського укрѣплення.

«Літом» въ г. Астрахань.

«Зимом» въ г. Гурьевъ на Уралѣ.

49. До Андрія Козачковського.

ЦНовопетровський форт,

1852, липня 16.

Чи постійне листування піддержує дружбу або хоч приязнь? Прехитре питання, на яке по довголітньому досвіді ось як відповідаю. Був у мене во время оно приятель великий (а може він і досі здраствує?)... Так от, той приятель великий обдаровував бувало мене що пошти посланієм щонайменше на два аркуші, і я, — аж згадувати сумно! — мусів йому відповідати, бо був він приятель добрий. І коли б не ці вбийчі посланія, може б і досі добрим приятелем zostався. Та ба!... терпець урвався, і друзі врозтіч. Здається мені, що перед таким листуванням не тільки приязнь, а й любов найніжніша не встоїть. Та нам із Вами нема чого за дружбу через часте листування боятися. Як не помиляюсь, то це, здається, перший лист від часу нашого знайомства, а знайомі ми з Вами рівно 10 років. Та й цей лист, правду кажучи, пильна потреба зродила, — за щирість мою простіть великодушно. — Ось яка потреба змусила мене немудреє се посланіє написати: в цьому 1852 році почуваю я, що наближається до мене та сама хворість, що Ви мене від неї в 1844 р. врятували. Якщо згадаєте той цілющий бальзам, яким Ви мене тоді лікували, то ради самого Ескулапа, пришліть мені рецепт оного. (Сальсапарелі можна й тут дістать). Фішер тоді в Яготині пояснив мені причину моєї хворости тим, що я наче б то жити поспішався. Чим же тепер її пояснити? Хіба що тим, що тепер надто повільно й одноманітно живу? Правда, що й тепер не можу дуже невинним життям похвалитися, але щодо Пані Киприди — далєбі не грішний. Думаю, що це справа золотухи, автім я для Вас субєкт досліджений.

З того часу, як прибув я до тутешнього краю,

я два роки зряду хорував на скорбут та на біль голови. Далекий похід (од Орської кріпости до Аральського моря) і довге купання в морі були причиною того, що на всім тілі й особливо на ногах зявилися в мене золотушні боляки, після чого голові незабаром полегшало. Тепер повторюється той самий біль і прищі на голові, точнісінько такі, як у 1844 році. Я тут радився з лікарем, — він упевняє мене, що це наслідок частих жертв Патоській богині, — та я, дякувати оцій богині, ніколи через неї не хворів, ...

Тепер треба б Вам про моральне моє життя-буття написати, та воно таке погане, що й писати не хочеться, а як нема чого доброго сказати, то краще мовчати. Живу, можна сказати, життям публічним, сиріч у казармах. Муштруюся щодень, хожу в караул і т. інш., одно слово — салдат, та ще який салдат! Просто опудало вороняче. Вусища величезні, лисина, що твій гарбуз, — точнісінько салдатський патует, що його Кузьма Трохимович змалював (у Основяненка). Годі шуткувати, а написати про себе нічого доброго не можу, бо була б брехня. Живу, сказати можна, самими спогадами, та й хто ними не живе? Чи памятаєте нашу з Вами прогульку в Андруші і за Дніпро — до Манастиріща, на гору? Згадайте той чудесний вечір, ту широку панораму, а посередині довгу, широку фіолетову смугу, а за тою фіолетовою смугою блищить. неначе з золота кутий, Переяславський собор. Якась чудесна, урочиста тиша. Памятаєте? Ми довго слова не могли промовити, аж поки біленька, ледве помітна цяточка заспівала:

Та яром, яром за товаром.

Чудесний вечір, чудесний край, і пісні дивні! Багато добрих споминів заховав я про старий Переяслав та про Тебе, друже мій щирий!

Кланяюся всім моїм добрим знайомим, а особливо доброму гостинному Степанові Никифоровичу Самойлову. Якщо пишеш іноді до О. Бодяньського, то кланяйся за мене. Амінь. — Щирий Твій
Т. Шевченко.

Адресуй так!]: Его Высокоблагородію Антону Петровичу Маевському, г. коменданту Новопетровського укрѣплення въ г. Астрахани, а зимою въ г. Гурьевъ.

50. До Федора Лазаревського.

»Что ефто значить, что я сегодня именинница? я тебя ждала, ждала! Варила щеколадь на цѣльномъ молокъ, а ты не пришель!«
[З приватного листа.]

[Це значить (сиріч епіграф сей), що я вторік ждав од Вас не те щоб листа, а хоч слова доброго, і вельми помилився. Питаюся в Ф. і З[алеського]: чи не бачили такого й такого? Ні — кажуть, а я вже був і руку по лист простягнув. Не тільки не бачили, а й не чули!! Що за недобра мати, думаю... Чи не вмер він там, думаю... Так же ні, бо восени вторік питаюся у Костромітінова: де — кажу — такий і такий? Чи не вмер — кажу — часом? Та ні, живісінський і здоровісінський! Так — думаю — певно розсердився, а сердиться, здається, нема за що, а може й найшлося якесь лихо, — вибач, будь ласкав та напиши до мене хоч слово! А тимчасом привітай оцього доброго і благородного сотника Хаїрова. Ми з ним укупі жили два года і ні разу не лаялись, а це — я думаю — притча во язиціх. Та ще скажи мені, чи не бачив Ти Поспелова. Як він вернувся із Раїма, і хто такий поїхав з пароходами на те погане А[ральське] море? Та ще скажи, удь ласкав, Залеському, як вернеться він в Оренбург, [що все, що він послав мені, одержано з подякою], та як побачиш Костромітінова, то поклонись йому гарненько, і старому тому та-

тариніві, що в Малоросії якась наймичка віхтем його умила за те, що він її хотів теє... помацать. Та ще от що: як будеш писать до Василя і Михайла, то кланяйся їм і спитай у Михайла, чи послав він те, що я його просив, до Лизогуба в Ч[ернігівську] губернію, бо я й досі нічогісінько не знаю, а обнищах до зіла. Про себе якби сказав, що мені тут добре, то тяжко збрехав би. Нехай Тобі оцей добрий чоловік про мене розкаже: він мене добре знає. Кланяйся доброму К[арлові] І[вановичу] Г[ернові] і всім, хто мене там знає. Оставайся здоров, нехай Тобі Бог помагає на все добре. Не забудь написать до Михайла. — Амінь.

2 августа.

Т. Ш.

51. До Осипа Бодяньського.

«Новопетровський форт,
1852 р., листопада 15-го.»

Вітаю Тебе, мій добрий, мій єдиний друже! «Найкраще б мовчати, як нема чого доброго сказати, та ба... треба чоловікові горе своє сповідати, а горе моє велике! І кому, як не Тобі, я його висповідую? Ось уже шостий рік, як я в неволі й шостий рік не пишу нікому ні слова, та, правду сказати, і писать нема кому — в добрі та щасті, бувало, в собаку кинеш!», а влучиш друга або великого приятеля. «Недурно сказав Мерзляков:

Всѣ други, всѣ приятели
До чернаго лишь дня,

а покійний Данте каже, що нема в житті нашім гіршого горя, як у нещасті минуле щастя згадувать. Правду сказав покійний фльорентинець, я тепер цього на собі щодня зазнаю. Хоч теж, правду сказати, небагато було радости в моім колишнім житті, та все таки було воно принаймні трохи на свободу схоже, а одна тїнь свободи чоловіка під-

носить. Колись, бувало, хоч на людські радощі подивишся, а тепер і чужого щастя не бачиш. Навкруги горе, пустиня, в пустині казарми, в казармах салдати, а салдатам яка ж радість до лиця? В такій то сфері, друже мій, я тепер животною, і чи довго ще тягтиметься оцей тяжкий іспит?

Не шкода було б, коли б терпів та знав за що, а то, єйбогу, не знаю; наприклад, мені заборонено рисувати, а я за все життя ні одної рисочки доганної не накреслив; не давати ж чоловікові займатися тим мистецтвом, якому він усе життя своє присвятив, — це найлютіша кара. Опріч страждань душевних, що я тепер терплю, не маю нарешті, окрім салдатської порції, нічого зайвого, не маю нарешті того вбогого карбованця грошей, щоб хоч святці виписати, не кажу вже про журнал. Отаке то горе посіло! Просити сором, а красти гріх. Що тут робити? Думав я, думав та й видумав ось що: витраться трохи в'язня ради та й пришли мені літопис Кониського або Величка. Велике Тобі скажу спасибі.

Від часу мого заспання ні букви я про нашу вбогу Україну не прочитав, та й те, що про її минуле знав колись небагато, швидко забуваю, і подарунок Твій буде мені правдивою розрадою. Послав би я Тобі грошей на цю книжку, так, єй же Богу, не маю. В цілому форті один тільки лікар дещо літературне виписує, а інші наче б і грамоти не знають. Так ось, як у нього, у лікаря того, що-небудь випрохаєш, те тільки й прочитаєш, а то хоч сідай та й плач.

Цієї осени відвідав наш форт один собі п. Головачов, кандидат московського університету, товариш відомого Кареліна й член Московського Товариства Природознавців: провів я з ним один тільки вечір, себто кілька годин, найкращих годин, яких я давно вже не знаю. Розмовляли ми з ним, розмовляли, та, Боже мій, про що тільки

не набалакалися! Він мені розповів про все, що є нового й доброго в літературі, на сцені та взагалі в мистецтві. Згадав я про Тебе, і Головачов, як учень Твій і читель, говорив про Тебе з захватом. В 9 годині ввечері ми з ним розлучились (після вечірнього сигналу мені, поза казармами, ніде не вільно бути). Я не міг Тобі через нього й кількох слів написати, — попросив його Тобі! низенько поклониться та й годі. †Того самого дня, як зустрівся я з Г[оловачовим], себто 1 жовтня, дістав я лист од Твого товариша та доброго мого приятеля Андрія Козачковського з м. Переяслава. Спасибі йому, він один не забуває мене в напасті.

Як одержиш моє посланіє, то роздери його надвоє й одну половину віддай А[поллонові] Пилиповичу Головачову, — Ти його напевно часто бачиш.

Прощай, † мій друже Богу милий! †Бажаю Тобі радости в благоугодних трудах Твоїх. Не пишу Тобі багато тому, що й це трошки, [що написав], таке сумне, що може й читати не захочеш. Оставайся здоров, не забувай безталанного

Т. Шевченка. †

[Зазначка адресата: Получ. 15 дек. 1852 г.]

52. До Федора Лазаревського.

Заграй мені, дуднику, на дуду,
Нехай свого лишенька забуду.

Сироті на чужині і сухар хлібом стане. То так і мені оце Ваше письмо. Були Ви, як здорові пишете, у Петерб[урзі] — не питаю Вас, що Ви там бачили, а тільки дякую Вас за те, що привезли мені поклон од Василя Єзучевського і од братів своїх. Спасибі їм, що не забувають мене на чужині, а надто Михайлові спасибі за гроші. Пошли Господи добре здоровя Левицькому. Спасибі Вам, що Ви про його мені написали. А башкирський офіцер,

що я Вам рекомендував, повинно бути умер, коли він до Вас не ходить; а як не вмер, то певно одурів, а ще й Казанського університету!

Багато дечого мені треба б було написати до Вас, та ніколи. Вибач мені ради св. Федора Тирона, що я до Тебе нашвидку пишу: сьогодні пошта прийшла, а завтра одходить.

Ш.

1853 р.

53. До Семена Артемовського.

«Новопетровський форт,
червня 15, 1853 р.»

Я так думаю, друже мій милостивий, «що тільки одні безталанні одинокі сіроми — такі, як я тепер, на самоті, на чужині вміють одчувати те щастя, ту велику радість, яку я відчув, доставши Твій сердечно-дружній лист.» Добре ти робиш, брате Семене. Нехай Господь посилає своє добро на Тебе і на жіночку Твою і на діточок Твоїх!

«За шість років моєї тяжкої неволі пробував я писати.» декому «з своїх друзів-приятелів, та що ж?...» Тяжко, страшно тяжко, друже мій єдиний!

«Від липня того року я й досі ні одного листа не дістав і думав уже, що всі мене забули; оце тільки на минулому тижні приходить астраханська пошта, а з поштою й лист Твій.» друже мій добрий. «Тільки ось яка історія з цим листом вийшла: комендант Маєвський тої зими помер, а новий комендант лист Твій із 10 карб. хотів назад повернути.» Великого труда мені стояло ублагать його, «щоб він розкрив коверт». Отаким то побитом «одержав я Твоє щирее посланіє.» А де вже його не возили: і на Кавказ, і в Оренбург, і знову в Астрахань, та вже із Астрахані насилу прийшло в мої руки.

«Що ж тепер написати Тобі про моє бідолашне, невольничче життя? Думаю, що найкраще — нічого не писати, бо доброго нема чого сказати, а погане краще промовчати.» Нехай воно ворогам нашим сниться! «Ти пишеш, що не знаєш справи, за яку мене в салдати заголили. Знай отже, що справа не підла, та ще знай, що мені заборонено писати (окрім листів) і рисувати — ось де справжня й страшна кара. Шість років минуло, як я без олівця й фарб мучуся. Лихо і ще [раз] лихо!» От до чого довели мене «віршики, тричі прокляті!

Знайшов я коло форту добру глину й алябастер. І тепер, нудьги ради, коло скульптури пораюсь. Та, Боже, як мізерно пораюсь я коло цього нового для мене мистецтва, — в казармах, де ціла рота салдатів міститься, а про модель і казати нема що. Убога робота!»

Спасибі Тобі, що нагадав Ти мені про К. І. Йо[а]хіма; «хоч я, правду сказати, і не забуваю моїх добрих приятелів, та не писав йому, бо боявся його мовчанки на моє посланіє, як то зробили інші мої приятелі, а між ними й Михайлов, товариш мій з Академії. Хто його знає, де він тепер? Та й не він один такий! Петровський привіз із собою до Оренбургу такого Гороновича, теж мого товариша з Академії, і коли його спитали, чи він зо мною не знайомий, то він просто сказав, що й не бачив мене ніколи. Отакі то бувають люди на світі! Йо[а]хімові пишу я невеличку цидулу і прошу!» Тебе «передать йому й просити його на словах про те, про що я його в листі прошу; а прошу я його ось про що: якщо він і тепер гальванопластикою займається, то в нього певне є форма невеличких фігурок, то нехай із [них]» вибере «одну або дві найкращі,» та вишле «хоч із папе-маше» і пришле «мені, ради святого мистецтва. Я міг би їх із глини копіювати, і це замінило б мені в деякій мірі натурника» або «натурницю». Попроси його, брате

Семене! «Зліпив я невеликий барелєф, вилляв його з гіпсу й хотів Тобі один примірник послати, так не знаю, чи доведе пошта таку крихку річ, як гіпс, — це одне; а друге й те, що соромно й посилати до столиці таку нікчемну штуку, як мій барелєф-первак. А ось, дасть Бог, повчуся, то зліплю другий, так той уже стеарином заллю!» та пришлю Тобі.

«Чув я, що граф Толстой робив досвіди над гутаперчею, щоб свої медалі вилити, то спитай Йо[а]хіма, чи не знає він, які результати досвідів г[р]. Толстого. От добре було б! Я б і собі гутаперчі виписав!» та і заходився б вилити свої «вбогі твори».

Я вже, було, думав улаштувати собі невеличкий «гальванопластичний апарат, так що ж! У великому місті Астрахані, окрім кумису й тарані, нічого дістати не можна, навіть горщик неполиваного, що для цієї справи конче потрібний, а про мідний дріт Астрахань і не чула. От місто, так місто! Справді східне або, краще сказати, татарське.

Я ще прошу К[арла] І[вановича], чи не сплише він мені своїх простих практичних способів щодо гальванопластики, бо я, окрім фізики Пісарєвського, нічого не маю, а в ній про цю річ говорить надто лаконічно.

Гей! То-то було б, дурний Тарасе, не писати було б поганих вірш та не впиватися почасти горілочкою, а учитися було б чомунебудь доброму, «корисному!». От би тепер як нахідка. А то посивів, оголомозів, дурню, та й заходився вчитися фізики. «Не думаю, щоб із того щось вийшло, бо я з природи вийшов якийсь невикінчений: вчився малярства та не довчився, пробував писати, — і вийшов із мене салдат, та ще який салдат! Просто копія з того салдатського патрета, що його Кузьма Трохимович у покійного Основяненка написав.» А тимчасом старіюсь і раз-у-раз нездужаю. Бог

його знає, з чого це. Мабуть, з нудьги та неволі!
 «А кінця все таки не бачу моїй сумній перспективі,
 та без протекції, щоправда, його й бачити неможливо.
 А яка в мене протекція? Правда, були деякі люди,
 «так що ж?»

Однихъ ужъ нѣтъ, а тѣ далече,
 Какъ Пушкинъ нѣкогда сказаль.

«І мені тепер одне осталося» — ходить отут по
 степу, довго ще ходить та курникать:

Доле моя, доле, чом ти не такая,
 Як інша чужая?

Кланяюся низенько Твоїй Александрі Івановні і щиро цілую Твоїх діточок — і Варвару, і Александру, — нехай здорові ростуть та щасливі будуть.

Так тепер для Тебе Городище — чуже село; стара твоя мати умерла, царство їй небесне!

Оставайся здоровий і будь щасливий во всіх твоїх начинаніях, мій іскренній, мій єдиний друже Семене!

Твій щирий Т. Шевченко.

54. До Андрія Козачковського.

«Щирий мій друже! Недавно дістав я Твій глибоко-сумний лист. Причина була та, що той, на кого його адресовано, помер минулої зими, а душоприказники його не зважились листа з пошти взяти. Спасибі, уже новий комендант взяв його й передав мені.

Сумний мій, бідолашний мій друже!

Чим, скажи, потішу я Твоє тужнеє серце? Нічим. На такі сльози ми, люди, не маємо сушила. Дружнє спочуття ослаблює наші півжалі, але велике горе, як Твоє тепер, один тільки наш спільний Помічник і Серцезнавець ослабити може! Молися, якщо можеш молитись, і, молячись, віруй резумно, глибоко віруй у замогильне краще

життя. Сні Твої, що ти їх бачив у найбільш критичні години Твого життя, указують нам на щось вище за наші земні поняття. Віруй, і віра спасе Тебе.

Комендант, що недавно прибув до нас, привіз із собою жінку й одну дитину по третім годочку. Мила, прекрасна дитина, а все що в природі прекрасне, як вилиця вється коло нашого серця. Я полюбив це прекрасне дитя, а воно, сердешне, так до мене привязалось, що, бувало, й уві сні до себе «лишого дяду» кликало. (Я тепер зовсім лисий і [сивий]). І що ж? Воно, сердешне, захворіло, довго нудилось і вмерло. Жаль мені мого маленького друга, я сумую, іноді приношу квіти на його дуже ранню могилу та плачу, я — чужий йому, а що ж робить його батько й особливо мати — бідна, скорбна мати, що втратила свого первістка! Що ж тепер Твоїх дітей мати? І що Ти сам, тужний батьку? Велике, страшенно велике Твоє горе, мій єдиний, мій незабутній друже!! Привітай і поцілуй за мене «свою скорбну дружину. Скажи їй, що й я разом із нею за її й Твоїми дітьми плачу. Прощай, мій скорбний друже, не забувай мене, напиши мені, хоч скільки можеш написати і адресуй так:»

Его Высокоблагородію

Ираклію Александровичу Ускову

черезъ г. Астрахань въ Новопетровское
укрѣпленіе.

«30 червня, 1853. Не забувай Т. Шевченка.»

55. До Бронислава Залеського.

«Вибач мені, друже мій добрий, що пишу так мало, ні часу, ні місця не маючи. Благодатне літо минуло та навіть тинь чогось до свободи подібного з собою забрало; мені й досі бояться дозволити денебудь, окрім казарм, притулитись. Героїзм і ероїзм, більш нічого!»

Добрий мій друже! Дістав я з останнім Твоїм листом любі серцю портрети. Дякую Тобі безко-
нечно. Я й тепер наче б то серед Вас і слухаю тихі
задумливі Ваші розмови. Якби мені ще портрет
Карла, то мав би- я тоді все, що мені дороге
в Оренбурзі.

Останньою поштою послав я Тобі »Байгуші«;
притули їх, коли можеш, денебудь, а перед тим,
як їх між чужі люди пустити, зроби мені, якщо це
не трудно, фотографічні копії як звичайний коверт
завбільшки; мені хотілося б їх А[гаті] подарувати,
вони їй дуже подобаються. Я справжнім проша-
ком зробився, в кожному моєму листі про щось
Тебе прошу, безсовісний я та й годі! Та хто в таких
випадках приятеля соромиться, той, значить, при-
ятеля не має: така моя думка про приязнь, і думка
ця повинна загальною бути.

Спробуй. чи не вдадуться Тобі на темному
фоні голівки дитячі, та щоб за моделлю не шу-
кати, посади *secondo* Цейзика: я так дітей люблю,
що не наглядівся б на вірний одпечаток янгола.

Добре було б, якби колекція картин Н[ачаль-
ника] Ш[табу] складалась не з його власних тво-
рів, та на безрибі й рак риба! Може в копіях його
є хоч щонебудь на оригінал схоже, а як і цього
нема, то все таки є людина, що любить прекрасне
божественне мистецтво, а серед варварів це дар
Божий.

Якщо знайдеш у Защиті в Дмитрієва добрі
естампи нової французької школи, а саме: Деля-
круа, Деляроша, Ораса Верне й інших, то добре
[було б] їх фотографією скопіювати, і тримай ці
копії в себе, дивись, милуйся ними щодня й що-
години; це так може навчити й виробити смак, як
жадна велерозумна й велемовна естетика й філо-
софія. Великий Брюлов, бувало, казав: »Не копією,
а вдивляйся«, і я зовсім вірю безсмертному Брю-
лову. Та я, здається, ролю професора на себе
взяв, — це тільки для Тебе, друже мій любий, бо

в Оренбурзі Тобі й цього нема кому сказати, а Ти так любиш прекрасне мистецтво. Боже мій! Коли ми побачимось? Коли порозмовляємо з Тобою, один на одного дивлячись? Невже все на краще [йде]? Ні, це приказка короткозорих!

Я тільки вчора довідався від Мостовського, що Колесінський в Оренбурзі; кланяйся йому за мене й за Мостовського. М[остовський] для мене тепер справжній скарб; це один-однісінький чоловік, з яким я зовсім щирий, але про поезію — ні слова! Дивно: людина тиха, добра, благородна, що ж до прекрасного — нічого не тямить! Невже це доля всього військового стану? Мізерна доля!

Давно мені хочеться листування з Совою завести, та не знаю, як і розпочати. По-польському писати не вмію, а по-російському якось ніяково... Та на кожний випадок подай мені його докладний адрес. Як будеш йому писати, кланяйся й поцілуй його за мене.

Що ж маю Тобі ще нашвидку написати? Здається, нічого більше, як тільки [ось що]: поцілуй щиро Михайла й Карла, коли приїде. Поцілуй руку оґса префекта, і коли С[е]редніцький в Оренбурзі, то поцілуй його щиро. — Де Турно, і що з ним?.. Прощай, мій єдиний друже! Як будеш писати Аркадієві, поцілуй його за мене. Пиши С[єраковському] і його цілуй, і всіх, хто пам'ятає мене, цілуй.]]

56. До Семена Артемовського.

«6 жовтня 1853 р.

У грудні (або січні) цього року дістанеш Ти,]] єдиний друже мій Семене, «з приватних рук, а не через пошту, невеличку скриньку з ділом рук моїх]] — сказати поправді, з пренечепурним ді-

лом: так що ж я маю робить? Виліпять я то ще як-небудь виліпив, а вилить і досі не вмію. Не те, правду сказати, що і не вмію, але матеріялу доброго ніде взяти, сиріч алябастру. Прийми, Богу приєм[ш]у, що єсть та й не осуди. На той рік, Бог дасть, пришлю щонебудь краще, і то тоді тільки, як достану алябастру із тієї поганої Астрахані.

«Якщо в грудні або в січні Ти не отримаєш сього добра», то, як будеш «на Василіївському острові», зайти в Академію Наук, — у ту, що коло біржі, «і спитай на квартирі в академіка фон-Бера камердинера його Петра, а в Петра спитай скриньку на Твоє імя», а може Тобі той Петро і сам принесе, — не знаю.

К[арлові] Івановичу Йо[а]хіму не показуй могого трю, а то я добре знаю, що він мене вилає. А все таки поклонися йому, як побачиш, і попроси його, щоб він мені прислав якийнебудь маленький барелефік; а щоб йому не тратиться на пошту, то нехай оддасть Тобі, а Ти передай оцьому Петрові, а Петро і привезе його в марті місяці аж у Астрахань. Академік Бервесною буде знову у нас і привезе мені той подарок К[арла] І[вановича]. «Бачиш», друже мій єдиний, «для чого я так прошу в К. І. барелефа якогонебудь: мені, Ти знаєш, рисувати заперщено, а ліпить — ні, то я і ліплю тепер, а «навколо себе» не бачу нічого, проч степу та моря, — то хотілося б хоч подивитися на щонебудь хороше! Може б, подивившись, і моя стара, мучена душа стрепенулася; хоча б і не стрепенулася, то може б на старості тихенько заплакала б, дивлячися на «прекрасний твір душі людської.»

Тепер хоть би і на стороні постоять коло тієї Академії, а перше... та що те перше і згадувати! Коли буваєш часом у старого Григоровича, то поклонися йому старому од мене, і Софії Івановні, коли жива, то теж поклонися.

Та ще, прошу Тебе, зайти в магазин Даціаро

«(на розі Невського проспекту й Адмиралтейської площі)» і подивися на «Тетрадь литографированныхъ рисунковъ» К а л а м а, а подивившись, спитай, що вони коштують, і напиши мені. Амінь.

Жіночці Твоїй і діточкам Твоїм кланяюсь. Не забувай мене, друже мій єдиний.

Може Ти не получив (а я получив Твої гроші) мого письма, то от Тобі ще один адрес.

1854 р.

57. До Бронислава Залеського.

1854. Січень.

Радуюся Твоєю радістю, друже мій єдиний! Дай Тобі, Господи, побачити Твою скорбну матір і Твій прекрасний рідний край.

Вибач мені, друже мій єдиний, якщо вважатимеш лист мій за недоладний, а може й недоречний. У нас сьогодні Байрам у Ірак[лія], і я пишу Тобі геть по півночі, себто годині в 4-ій, а в цій годині, думаю, що й у Юнга думки не на місці були б. Та це не до діла, а діло ось у чому: дякую Тобі сердечно за «Трію» й інше; дякую Тобі за листи до Аркадія; дякую Тобі за пам'ять про Варвару, а якщо Ти від неї хоч якунебудь звістку дістанеш і мені скоро перекажеш, то я не дякують Тобі, а боготворити [Тебе] буду.

Ще раз дякую Тобі за копію «Монаха», і (я Тобі, як Богу, вірю) якщо Лев Пилипович така людина, як Ти кажеш, то й Ти, і він скоро й Ак-Тау, і Кара-Тау побачите, коли не фарбами, то хоч сепією.

Від того часу, як ми з Тобою розлучились, був я двічі на Ханга-бабі; усі дерева та гілочки, що ми ними з Тобою милувались, передивився й перемацав, і, признаюся Тобі, друже мій, заплакав...

Не було з ким на твір руки Божої подивитись, — ось причина сліз моїх. Ти був далеко, а близькі куріпок та диких голубів у полі шукали. Хотілося мені відвідати Ханга-бабу з Д[анилевським], і Д[анилевському] теж хотілось, але фон-Бер такий акуратний німець, якого й у серці Німеччини рідко зустрінути можна: три дні, каже, буду на Мангишлаку, себто в Новопетровському форті; сказав, як одрізав — просто гірше всякого німця.

Поцілуй Карла за мене та скажи йому, що коли він вирішив побувати на Сирі, то я піду з ним на Куан і на Аму, до Тибету й усюди, куди він тільки піде.

З наступною поштою напиши мені про справи Карла, або, як Ти кажеш, при першій добрій звістці. »Йордана« й Сову я знаю, як Твоє серце, і, спасибі трьом людям (тепер уже не в Петрозаводському), що знали мене особисто й не забули мене, а тому, котрий зостався один із трьох, посилаю сердечний поцілунок; а тим, що знають мене не особисто і згадують мене, тисячу кровосердечних поцілунків і любов брatersьку.

Говориш мені про Білозерського й про сердешну мою »Катерину« так, наче б то Ти їх особисто знаєш; а коли знаєш, то напиши мені про Білозерського і про »Катерину«. Ми з Тобою порозмовляємо, як побачимось, і тоді я Тебе з нею познайомлю, а Ілляшенка й Петрова забудь і Ти так, як я їх не памятаю.

Олексію Івановичу побажай од мене всього доброго в його новому житті; подякуй йому за память про мене, а її за копії з »Монаха«.

Поцілуй Поспелова, якщо він в Оренбурзі, і скажи йому, що пані Юрасова погань, ..., ... Скажи йому, що все це я йому кажу.

Гороновичу скажи, що в Бельгії й славнозвісним мистцям робити нема чого, а проте поклонися йому.

Земляка з Тального й Михайла земляка С. обійми й поцілуй так, як я б його поцілував. З Михайловим Ти бачився мимохідь, і казав він Тобі про »Бика з киргизом«, — і за це дякую. Дай йому Боже всього того, чого він сам собі бажає, а нам із Тобою дай Боже ще раз у цьому житті побачитись.

Поздоров Хому за мене й попроси вибачення за мене, що я йому не пишу цією поштою: завтра муштра й караул. І Олексієві теж скажи.

З наказів бачу, що Тебе призначено до д[ієвого] баталь[йону], а Ти пишеш, що незабаром вирушаєш на Сир, і я не знаю, що думати. Напиши мені, ради святого Бронислава, як Тобі адресувати мої грішні посланія.

Цейзика й Людвика поцілуй од щирого серця.

Цілую руки ојса prefekta.

Як побачиш Хому [sic!] Лазаревського, віддай йому мою цидулку, і скажи йому, що ніколи було більше написати.

Ти мені нічого не пишеш про Аркадія. Що він, і що з ним? Пиши йому і цілуй його за мене; і скажи йому, щоб він, не боячись, адресував листи на імя коменданта Новопетровського форту.

Бувай здоров, не забувай.

Ш.

58. До Якова Кузаренка.

1 апреля 1854 р.

Я оце сижу та, сидячи, думаю: Господи, Господи, як то швидко ті літа минають! Молодії, то ще так і сяк, а що вже ті старі (погані літа), то так і літять: неначе той шуліка за куркою, так вони за нашою мерзькою грішною душею!

Я оце, сидячи, лічу літа та долічуюсь до того року, як ми з Тобою вперше побачились. Угадай,

чи багато я налічив їх, тих нікчемних марних літ. Трохи чи не буде чотирнадцять, коли не брешу, а як матимеш час, то сам здоров перелічи. Остатній лист Твій получив я року Божого 1846-го в Миргороді і того ж Божого року, написавши Тобі лист і гарненько власними руками у тім богоспасаємім граді Миргороді оддавши на пошту, поїхав собі гарненько в престольний град Москву. От, не маючи години [sic!] приїхав я у тую Москву та й гуляю собі по улицах, звичайне як чоловік іностраний, розглядаю собі то церкви, то собори — тільки глядь! аж іде чорноморець; от, спинивши його, й питаю, чи давно з Коша й чи далеко Господь несе. З Коша, каже, шоста чи сьома неділя, а гиремо аж у саму столицю Петербург. От я і питаю його про Шамрая маляра, про Порохню та й кажу йому: »А що то там поробляє наш кошовий Кухаренко?« — »Який — каже — К.?« — »Та Яцько«, кажу. — »Еге! — каже — його на Зелених Святках поховали«. От тобі й на! — подумав собі: чи давно чоловік мені радив, щоб я бив лихом об землю, як той швець мокрою халявою об лаву, а його вже й поховали! Попрощавшись з чорноморцем, зайшов у якусь стару-престару церков, одправив по Твоїй душі панахиду, та й пішов собі знову блукать по закарлючистих улицах московських аж до самого вечора. Увечері зайшов у театр, та згадав Твій »Чорноморський побит«, вийшов із театру та цілісіньку ніч не знав уже, що з собою й робить, так мені тебе жаль стало.

З тиждень, чи й більш, блукав я після того по тій Москві, тільки вже не лічив ворон на Івані Великому, а все дивився по улицах, чи не зустріну де хоч поганенького чорноморця, щоб доскональне розпи[та]ть про Тебе, друже мій єдиний — бо мені все якось здавалось, що Ти живий і здоровий (воно так таки і було собі, благодарить Господа милосердного), а чорноморець той мерзкий

уповательно, думаю собі, то ніхто інший, як сам Сатана (бодай він здох), скинувши свою повшедну одяжку (німецький куций жупанок), та надів чорноморську достатню одяжку, щоб почванитися перед московками під Новинським або на Труб'ї або на Козих'ї. Та правда, в Москві всюди єсть де «пощеголять», а особл|и|во такому козакові, як Сатана.

От я, упоравши в Москві, що мені там треба бул[о], вернувся знову в Київ і тількищо ступив на дніпровський байдак... так зо мною таке трапилося, що против ночі не треба було б і розказувати, а то ще прокляте приснитися. Мене, поправді сказати, риштували та, посадивши з жандармом на візок та прямо привезли аж у самий Петербург. Засадити мене в Петропавловську хурдигу та й двері замкнули. Я вже думав, що й ключі в Неву закинули, аж ні: через півроку вивели мене на світ Божий та знову посадили мене на чортопхайку, тільки вже не з жандармом, а з фельдєгерем, та одвезли аж у Оренбург, а в Оренбург'ї, і до прийому не водивши, наділи на мене салдатську збрую, — і так з того часу, друже мій єдиний, став салдатом. Не зробив я і не думав я, отаманебатьку мій, к[о]мунебудь лихого, а терплю горе, і Бог його знає, за що. Така, мабуть, уже всім кобзарям погана доля, як і мені недотепному, випала. Сьомий рік оце пішов з апреля, як я нужу світом в Киргизькім безводнім і безлюднім степу.

Вернувшисья вторік із Аральського моря в Оренбург та сидячи ввечері у одного земляка свого (мене, спасибі, земляки таки не цураються) та сидячи, перебираю старий »Р[усскій] Инвалидь«. Коли зирк, аж надрюковано, що такий то Яцько К. назначається в таке і таке войсько кошовим. Ну, так і єсть, що то мені в Москві зустрівся не хто другий, як сам Іродів син Сатана! Та й справді, яка таки недобра мати понесе чорно-

морця в Москву? Чого він там не бачив? Адже чорноморці з Коша прямують на столицю через Курське, через Орел, та на Смоленське, а не на Москву, — аж тепер тільки догадався, що я, хоч і в школі вчився, а сам бачу, що дурень. Сатана ледачий син, бодай йому і в пеклі добра не було!

10 апреля.

Христос воскресє! Друже мій єдиний! Поки Христа дочитаються, то я тимчасом допишу оцей нікчемний лист, та воно, поправді сказавши, давно б його треба завершити, так що ж ти маєш робить?... Ніколи, так ніколи, що за лежнею нема коли і посидіть. Ти, я думаю, бачив колинебудь кавказькїї укріпленія, то певне бачив, що там паробляє люд хрищений? Отак достеменно і у нас в Новопетровськїм укріпленїї, а найпаче зимою. Лежимо собі цілісіньку зиму та ждемо весни та пароходу із Астрахані. Цю весну щось довгенько його нема, — чи не було у вас там зими лютої часом? У нас, благодарить Бога, снігу і невидно було.

Вернімося трохи назад. Так отак то, друже мій єдиний, прочитавши в тїм »Інвалідї«, що Ти, благодарить Господа милосердного, живий і здоровий, я трохи не рік усе застругував перо, щоб написать до Тебе лист, а тимчасом мене із Оренбурга вислали в Новопетровське укрѣпленіє, а тут... думав я, думав, та й така з нудьги проклята думка напала: що я йому напишу? може він тепер на своєму Коші забув, як мене й зовуть?...

Та ні, думаю, не такий козак. Хоч він тепер, думаю, і кошовим, а все таки повинен остаться добрим козаком.

16 апреля.

Завтра, слава Богу, од нас пароход повезе пошту, а коли то він привезе од Тебе, друже мій єдиний, лист, то вже цього і сам найстарший не скаже. Згадуй мене інколи, друже мій, а як час

матимеш, то й напиши мені, [як] Ти там у тому А з о в і сам пробуваєш. Стара Твоя чи бгає ще хоч якнебудь метелицю, сини-соколи Твої, де вони тепер повертаються? Поцілуй їх, друже мій, за мене, скажи їм, що це мов Вас цілуй то [й] старий дядько, що з Вами цілувався колись у Царському Селі. Добре було б, як би згадали. Та ні, не згадують. Малі були, забули. То Ти їм нагадай, коли сам здоров згадаєш, як ми з Бориспольцем з Вами попрощалися, не доїзжаючи Александровського корпусу.

А я й досі співаю, та може й довго ще співатиму, згадуючи дочку твою невеличку:

Тече річка	Кличе козак
Невеличка	Дівчиноньку
З вишневого саду,	Собі на пораду.

Поцілуй її за мене, друже мій.

Чи Ти надрюкував свій »Чорноморський побит«? Якщо надрюкував, то ласкавий будь, пришли і мені хоч один екземпляр.

У Харков до Метлинського може інколи пішеш, то кланяйся йому і скажи, що я ще на лихо мені живий і здоровий, блукаю мов по степах Киргизьких та іноді і його згадую за його »Думки та ще дещо«.

Живи здоровий, друже мій єдиний! Писав би Тобі багато ще дечого про свою погану неволю, та, бачиш, ніколи. У другому листі все до крихти напишу,

Бувай здоровий! Нехай Тобі Господь на все добре помагає. Не забувай сірому

Т. Шевченка.

Якщо дійде цей лист до Твоїх рук, і Ти, прочитавши його, сам собі [с] кажеш: »Де ж то він, той Тарас? Написать би йому ...« Якщо Тобі така думка прийде, то пиши так:

Его Высокоблагородію
Ираклію Александровичу Ускову,
Г. Коменданту Новопетровскаго укрѣпленія.
Черезъ г. Астрахань, а зимою черезъ Гурьевъ
городокъ.

Ще ось що: я [к]що Ти надрюкував свій «Чорноморський побит», то пришли мені один екземпляр, ради святої поезії, а я Тобі за це в другому листі опишу свій поганий салдатський побит. Бувай здоров, мені і Богу милий, мій єдиний друже! Нехай з Тобою все добре діється, не забувай безталанного

Т. Шевченка.

59. До Андрія Козачковського.

«14 квітня 1854 р.»

Христос воскрес, друже мій єдиний!

«Вчора тільки привезла пошта з Гурєва Твій лист, написаний Тобою 14 січня. Бачиш, у чому річ: Новопетровський форт зимою не може отримувати грошової пошти, а отримує її тільки в літі, і через те й я дістав Твій сердечний лист тільки 13 квітня, цебто першою літньою поштою.»

Спасибі Тобі, друже мій єдиний, за Твої десять рублей, чи, як Ти пишеш, якогось хорошого «общезнакомого» нашого — і йому, і паче Тобі спасибі, йому спасибі за гроші, а Тобі спасибі за те, що послав Ти мені їх. Тільки за те спасибі не скажу, чому Ти не написав мені, хто се такий «общезнакомий» наш, такий пам'ятливий та щедрий. Трохи лиш я сам собі міркую, чи не Ти се сам посилаєш мені убогому із своєї власної дирявої кишені. Я думаю, що [так]. Серце моє мені нашіптує, що так. Спасибі ж Тобі ще раз, друже мій єдиний! Дай Тобі Господи милосердий не класти більше своїх любих діток в домовину, а ростити їх на добро людям, а собі на тихую старечу радість!

Поцілуй їх малих за мене і, жартуючи, скажи їм, що далеко десь старий, лисий, усатий салдат молиться Богу і, молячися, просить Його милосердного, щоб ви есте великі росли і здорові були, а жінку Твою (чом Ти мені не напишеш, як її звати?) поцілуй за мене тричі. Та ще, чом Ти мені не напишеш, чи великі вирости дерева, що посадив Ти восени 1845 Божого року? Бо мені так і здається, що як пишу оцей лист до Тебе або як просто Тебе згадую, то так, неначе дивлюся на Тебе, як Ти коло баркана рядочком восени дерева сажаєш.

Друже мій милостивий! Як получиш сіє нехитроствне посланіє моє, то вибери хороший погодній день та повели запрягти у бричку коні, та возьми посади коло себе жіночку свою і діточок своїх невеличких, і поїдьте собі з Богом у Андруші, погуляйте собі гарненько у архиєрейському гаї, та, гуляючи по-під дубами та вербами, згадай той день, як колись перед вечором ми з Тобою в Андрушах гуляли.

Дурень я, та ще й великий дурень! Мені тепер здається, що й раю кращого на тім світі не буде, як ті Андруші, а Вам там то може навіть остило дивиться і на сині Трахтемировські гори. Боже мій, Господи єдиний! Чи гляну я на ті гори колинебудь хоч одним оком?... Ні, ніколи я їх не побачу! а хоч і побачу, то може з того світа, або на сім світі присняться колинебудь.

А! цур йому, лучче його й не згадувать, а то, як згадаю щонебудь про нашу бідную Україну, то сльози так і закапають із старих очей.

Давно ворухиться у мене в голові думка, щоб перевести на наш прекрасний український язик «Слово о полку Ігоря», так нема в мене подлинника, а переклада читать не втну. Так от що я думаю: у вашій семинарській бібліотеці певне єсть ізданіє Шишкова або Максимовича, «Слово о полку Ігореві», переклад з текстом, то Ти,

великої ради моєї любови, попроси якогонебудь скорописця списать для мене один екземпляр, з переводом текст цієї невеличкої, но премудрої книги, а я Тобі за це... Що ж я Тобі зроблю убогий? Подякую щирим серцем та й більш нічого. Вонми гласу моленія мого, друже мій єдиний, пришли мені текст «Слова о полку Ігоря», а то на Твоїй душі буде гріх, як не буде воно, те «Слово», переведено на наш задушевний прекрасний язик.

Недавно публіковано в газетах перевод «Слова о полку Ігоря» Н. Гербеля і його же ізданіє; перевод з текстом і з рисунками якимись, а продається 3 рублі сребром, — а бодай він сказився і з своєю книжкою, і з рисунками, проче текста святого!

Для текста думав був виписать сію хитро надрюковану книгу, та як полічив свої гроші, то й рукою махнув — спасибі Тобі, що Ти мені оце поміг, а то... та цур йому й розказувать, — аж нудно!

Оставайся здоров, друже мій милостивий, поцілуй за мене свою жінку і своїх невеличких діточок. Згадуй інколи безталанного

Т. Шевченка.

Пиши до Бодяньського О. М. і кланяйся йому од мене.

60. До Осипа Бодяньського.

1-го мая 1854.

Христос воскрес! Привітай, друже мій єдиний, оцього уральського козачину. Я познакомився не дуже давно, він мені тоді здавався добрим чоловіком і щирим уральським козаком — може тепер зопсувся у вашій білокаменній. Ось що: він попросить у Тебе для мене «Слово о полку Ігоря» Максимовича або Шишкова, — дай йому, ради святої нашої поезії, один екземпляр, коли маєш. Бачиш, у мене давно вже думка заворушилась перевести його, те «Слово», на наш милий, на наш любий

український язык, — достань, будь ласкав, та передай цьому козачині. Спасибо Тобі, друже мій милостивий, за літописі, — получив я їх од Головачова всі до одної і тепер собі здоров прочитую потрохи. Писав я ще в Київ Іванишеву, щоб прислав мені літопис Величка, так от уже другий рок жду, не дождуся. Та, мабуть, Іванишев (без сорома казка) забув, як мене і зовуть, а коли так воно робиться на сім світі, то не забувай хоч Ти мене, мій єдиний друже! Чи нема в тебе якогонебудь завалящого ледащички екземпляра тієї літописі Величка? Якщо маєш, то оддай сьому козачині, а він мені перешле її, а я о Твоім здоров'ї Богу помолюся.

Чи не побачишся колинебудь з Головачовим? Поцілуй його за мене і скажи йому, що я і досі жду Щербину, бо, бачиш, як ми з ним бачилися позаторік у цім поганім укріпленні, то він читав мені деякі вірші Щербини і обіцявся вислати мені із Москви один екземпляр, та й досі нема.

Оставайся здоровий. Як матимеш гулящий час, то піди в Симонов монастир і за мене помолися Богу на могилі Гоголя за його праведную душу.

Не забувай Т. Шевченка.

61. До Бронислава Залеського.

¶6 червня 1854 р.¶

Вітаю Тебе, друже мій, Богу милий! Вітаю Тебе й на лоні непорочної, велично-прекрасної природи! Багато, багато молитов сердечних послав би я до престолу живого Бога за одну годину, проведenu з Тобою в дрімучому сосновому лісі, під темною тінню широкогіллястої, похмурої, як дума Осіана, ялини. Добре, Боже милий, якжеж добре минула б ота година з Тобою вкупі! Вибрали б ми добрий пункт і освітлення та нарисували б, в міру

сил, сумну й величну царицю лісів туманної півночі. Та ба... великої цієї радості не судилося знати мені безталанному! Найгіркіша отрута нашого морального буття — це безнадія, і жорстоку цю отруту я цілком одчуваю.

Геть, геть, зміє люта, несита, — хоч на одну годину, поки розмовляю з Тобою, друже мій милий, друже мій єдиний!

Перший лист Твій прочитав я та здивувався чимало, що Ти в ньому нічого за мою просьбу не згадуєш, а сталося це тому, що Ти не читав мого листа з 5 лютого, а я читав Твого листа та й не подивився, що його 20 лютого писано. Слона, як каже Крилов, я й не помітив, та й питаюся себе подурному, що воно означає. У другому Твоєму листі я прочитав, що Ти дістав мій лист уже на місці нинішнього Твого пробування. І слава Богу, як Ти кажеш. Лист Твій до Сигізмунда певне вже Карла в Оренбурзі не застав, бо я й досі від нього ніякої звістки не маю. У П[лещеева] і справді книжок німецьких не знайшлося, не знайшлося навіть грошей, щоб їх купити: це натурально, — чоловік перед походом. А Ти до глибини втішив моє серце обіцянкою прислати Кернера й особливо Богдана Залеського. Дякую Тобі, друже мій милостивий! Дякую я Тобі й за чудові пісні Соґи; з них особливо сподобались мені »Два слова« й »Експромпт«. Якщо Ти з ним листуєшся, то в кожному Твоєму [листі] цілуй його за мене з усієї повні мого серця.

Від поезії перехожу просто до прози. Що робить — таке наше життя! Справа ось у чому: Іраклій просить Тебе, щоб [Ти] замовив для нього в Єкатеринбурзі яшмову або топазову печатку, для чого й посилається Тобі оцей взірець, правду сказати, дуже недоладний, а тому Ти й zostав його втуні; а замов [печатку] такого розміру й форми, як та, що Ти нею свій останній лист запечатав, з лу-

ком і сайдаком на щиті, а поверх щита, замість шолому, дворянська корона.

Якщо просьба оця не буде сполучена з великими труднощами, то, прошу Тебе, виконай її. Є в мене в Єкатеринбурзі на гранувальному заводі товариш мій — такий Пономарьов; звернись до нього, або як за краще вважатимеш.

Кланяється Тобі Іраклій і Агата, кланяється Тобі З[елінський] і Н[ікольський].

Ось ще що: якщо Ти не придбав собі К а л а м а, то радив би Тобі через Аркадія хоч кілька його епізодів виписати: це було [б] для Тебе дуже корисно. Я з Одеси зовсім ніяких звісток не маю, а сам туди не пишу, бо адреса не маю. Бога ради, пришли Ти мені адрес Аркадія.

В останньому листі П[лещеев] писав мені, що ојсіес prefekt дуже й небезпечно занедужав. Чи це правда?

Добрий Л[ев] П[илипович] просив В[асиля] О[лексієвича], щоб він мені дозволив образ для тутешньої церкви намалювати, — і мені відмовлено.

Сумно, нестерпно сумно! При таких невдачах, думаю я, і найбільший поет усякої надії на кращу долю зречеться, а мені безталанному давно вже на краще майбутнє очі заплющити можна.

Бувай здоров, друже мій вірний! Нехай благословить Господь усі діла Твої й усі наміри Твої! Не забудь виписати Оссіана, він, здається, є у французькому перекладі. Ти тепер його з насолодою прочитаєш. Декорація в Тебе для Оссіана чудова.

Не маю Тобі більш нічого, друже мій, ні доброго, ні поганого сказати, хіба те, що в мене ані піволівця Фабера нема. А доброго є в нас ось що: тої осені Іраклій посадив на відомому Тобі городі кілька верб, і вони тепер зеленіють; років за десять можна їх буде рисувати, а покищо я обмежу-

юсь уявою. Тобі ж ражу, друже мій, робити яко мога більше етюдів із дерев. Не пропускай нагоди, вчись, Бог-зна, чи доведеться вдруге літо в лісі провести.

Який би я радий був, якби хоч до зими Тебе до Оренбургу перевели: я менше б себе сиротою почував, ніж тепер почувую.

Кланяйся й цілуй Аркадія й сина його Бронислава.

Ще раз прошу Тебе про печатку, а щодо форми цілком на Тебе покладаюся. Ще маленька умова: щоб печатка не більше 10 карбованців сер[ебром] коштувала.

Поцілуй Х[ому] і виправдай мене перед ним, що не пишу йому тепер, — у караул женуть.】

62. До Бронислава Залеського.

【Ось що, мій щирий друже! Ми назагал більш або менш любимо виправдувати свої навіть непростенні провини й абичим їх маскувати, аби тільки правдоподібним здавалось. І я теж чоловік, тільки що не маскую перед Тобою моєї довгої, нічим не оправданої мовчанки, а розповім Тобі всю правду, як воно було. Мало не рівночасно з листом Твоїм прибула до нас і експедиція Бера, а в оцій експедиції (як я Тобі вторік писав) є також твій знайомий М. Данилевський (він пам'ятає [Тебе] й кланяється Тобі), а таке явище, як Д., може в нашій пустині й не мою голову закрутити. За все його пробування тут я з ним мало що розлучався. Він своєю присутністю оживив у мені самотньому давно пережиті прекрасні дні. Тепер, я думаю, Ти вибачиш мені мовчанку. Уяви собі мене скількись день зряду щасливим, і Ти, як мій друг найщиріший, пробачиш мені й порадієш у серці з моєї скороминущої радості. Д. поїхав тепер на короткий час до гирла Емби, і я, користаючи, що його нема, пишу панегірик прекрасному розумові й серцю

М. Д. Автім усе, що хотілося б мені про нього Тобі написати, й на двох дестах паперу, не те що на одному аркуші, не змістилося б, а тому й обмежусь, сказавши Тобі, що він з усякого погляду прекрасна людина; шкода тільки, що він учений, а то був би справжній поет.

Та покищо досить про Д., поговорю про себе. З насолодою прочитав я щирий Твій лист і сердечно зрадів із Твоєї надії перевестися до Оренбургу, — все таки до мене ближче. С[єраковський] пише мені навіть, що Ти покидаєш військову службу і маєш бути бібліотекарем оренбурзької публічної бібліотеки. Якби то Бог дав! А проте я тоді тільки повірю, коли Ти мені сам напишеш. Так чи інакше, а я тільки сердечно бажаю, щоб Ти скоріше до Оренбургу перебрався. З твого опису околиць Златоуста я бачу, що тамошні ліси на ліси оссіановські зовсім не схожі, а більш подібні до полярних безплідних пустинь, тільки простором своїм величавих.

Милого Богдана Z. я з сердечною вдячністю одержав і тепер із ним не розлучаюсь. Багато пес уже з пам'яті читаю, та одне іноді серце гнітить, — нема кому слухати, нема кому переказувати тієї краси, що її містить у собі поезія, а одному тяжко носити цей надмір величних божественних ідей. Взагалі людина без людини обійтися не може. Цього літа прибуло сюди кілька чоловіка конфірмованих, та краще було б не бачити мені їх ніколи. Страшна порожнеча, — та Бог із ними!

Переклади Соби такі ж чудові, як і його оригінальна поезія. Я не через скромність авторську [це] кажу, а так, як справу розумію. »Катерина« моя не така хороша й, головне, не така суцільна, щоб її перекладати, та ще Сові перекладати, а проте він це може краще за мене знає. »Два слова« — ця ідея так велично прекрасна й так просто в Соби висловлена, що П[лещеєва] переклад,

хоч і передає ідею вірно, та хотілося б більш містецького вірша, хотілося б, щоб вірш легше й глибше на серце лягав, як це в Сови діється.

Ти обіцяв мені ще том Б[огдана] З[алеського]. Дякую Тобі, друже мій добрий! Щож я Тобі пошлю, чим із Тобою поділюся? Я тут, з ласки Н[ікольського], постійно читаю новини російської літератури й прочитав біографію Гоголя, що Ти мені її рекомендуєш. Вона зацікавила мене, як і Тебе, листами, як документами, та як біографія, вона не повна. Ти мені вперше про Гороновича досить ясно кажеш, і я радий, що Ти його нарешті із слушного пункту побачив. Як маляра я його не знаю, а як чоловік він погань, це я знаю; та Бог із ним!

Одеські події й на милого нашого Аркадія мали вплив, та між іншим і на мене, звичайно посередньо; я, зрештою, ще й «Цигана» не проциндрив, отже до злиднів іще далеко, а він сердешний, у чималій, як видно, скруті. Як будеш йому писати, не забудь його поцілувати за мене.

Я так запізнився з своїм листом, що не знаю, куди й адресувати. Тепер уже осінь, і я гадаю, що Ти в Оренбурзі, а Ти можеш іще в Богословському заводі бути: що робити, не знаю. У кожному разі я адресую на ім'я ојса prefecta, а якщо Ти вже в Оренбурзі й Карло також, то, прошу Тебе, поспішиись вислати те, про що я Тебе просив, окрім одягу, — поспішиись тому, що до нас тяжка пошта востаннє в жовтні приходить. Якщо не встигнеш, то відклади до березня. Сигізмунд прислав мені 6 олівців Фабера № 2, і вони лежать у мене без ужитку. Не забудь, що олівці мої в кишені в пальті, там же в кишені є ще дві гравірувальні голки та дві грудки чорного лаку для натирання мідної дошки; їх теж пришли.

Іраклій кланяється Тобі й просить не забути за печатку, й я про те саме Тебе прошу; за це мусітиму довго й щиро Тобі дякувати.

Агата теж Тобі кланяється; ця найпрекрасніша жінка для мене — справжня благодать Божа. Це одна одинока істота, якою я іноді захоплююся аж до поезії. Отже я більш або менш щасливий; можна сказати, що я цілком щасливий. Та чи ж може бути інакше в присутності великоморальної й фізично прекрасної жінки? Вона Тебе пам'ятає й часто та мило Тебе згадує.

Що ж маю Тобі ще написати, друже мій єдиний? Нічого не напишу, щоб листа якоюнебудь сумною думкою не зопсувати. Чи ж не правда, — ні один лист мій до Тебе так радісно, як цей, не кінчався? Велике діло — відчуття всього благородного й прекрасного в природі, й коли цим відчуттям з кимнебудь ділимось, то чоловік не може бути нещасливий. Якщо писатимеш Сові, то поцілуй його за мене й побажай йому багато-багато високих думок і віршів.

А якщо Ти тепер в Оренбурзі, то поцілуй за мене руку ојса prefecta й поцілуй милого мого й доброго Цейзика. Сигізмонду я зараз оце пишу.

Не забувай мене, друже мій єдиний!

9 жовтня.

[На чистій сторінці потрібно зложеного паперу написано:]

Bronisławu Z.

63. До Осипа Бодяньського.

Листопада 3-го, 1854 року.

Посилаю Тобі, друже мій єдиний, з г. Семьоновим поличчя оцього нікчемного гетьманця, — дивлячися на його, згадуй і мене інколи. Я боявся нарисувати себе москалем, щоб Ти часом не перелякався, глянувши на поличчя моє в московській шинелі, або, Боже крий, ще і в мундирі! А гетьманець, думаю, не перелякає Тебе, а може ще і порадує Твою запорозьку душу. Прийми ж його

та привітай цього нікчемного гетьманця, друже мій єдиний! Послав би Тобі щонебудь краще, так у мене тепер, єйбогу, нема нічого, а про мою погану долю розпитай у г. Сємьонова, — він Тобі розкаже про мене про такого, як мене добре бачив.

Писав я до Тебе недавно через одного мого великого приятеля, уральського козака, та і досі не знаю, чи получив Ти од його ту цидулу, чи ні.

Найшлося б Тобі ще дещо про себе написати, та ніколи. Спасибо Тобі ще раз за літописі, я їх уже напам'ять читаю. Оживає моя мала душа, читаючи їх! Спасибо Тобі!

Згадуй інколи іскреннього Твого

Т. Шевченко.

[Зазначка: Пол. 8 XII. 54, середа.]

[На звороті:]

Осипу Максимовичу Бодянському в Москвѣ.

64. До Броислава Залеського.

¶ 8 листопада 1854 р.

Кожний лист Твій, друже мій добрий, приносить мені тиху, чисту, сердечну радість; але останнє Твоє коротке посланіє мене з мертвого принаймні півживим зробило. Писав я Тобі про Данилевського, що він у нас коло двох місяців прогостював; за цей час я зблизився з ним до найщирішої приязні. Він недавно виїхав до Астрахані, і я, відпровадивши його, мало не одурів. Уперше в житті моїм переживаю таке страшне почуття. Ніколи самотність не здавалась мені такою понурою, як тепер, і лист Твій так доречі до мене приплив, що не знаю, як Тобі й дякувати за нього, друже мій єдиний! Діставши Твій лист, я почав опритомнювати, почав відчувати й мислити; правда, що думи мої все ще не райдужні, та все таки думи. Ти кажеш, що Ти в своєму кутку споріднився

з безпросвітньою самотністю; я й сам так думав, поки в моїй тюрмі широкий чоловік не з'явився! Чоловік розумний і благородний в широкому значінні цього слова, — і на те тільки з'явився, щоб скаламутити мою приспану бідну душу; а все таки я йому вдячний і глибоко вдячний.

Сердечно дякую Тобі за звістку про Варвару. Цілую тричі доброго Аркадія. Про «Монаха» напиши йому, щоб він не турбувався: гроші в мене покищо є. Я давно вже собі уявляю, що Ти в Оренбурзі, і ось уже другий лист на давній адрес адресу. Як приїдеш до Оренбургу, напиши мені й подай свій теперішній адрес.

Агата тобі кланяється, а Іраклій пише Тобі лист і адресує до Богословського. Зелінський шле Тобі поклін. Поштар стоїть над головою й не дає писати. Вибач мені, друже мій, короткий мій лист і не розлюби щирого Твого — Ш.

Данилевський Тобі кланяється.】

1855 р.

65. До редактора „Отечественныхъ Записокъ“
Андрія Краєвського.

[Початок 1855 р.]

【Посилаю Вам моє оповідання «Княгиня» й прошу його надрукувати, якщо не буде в ньому суперечности з духом Вашого журналу. Коли ж виявиться, що воно не надається до друку, то прошу переслати рукопис до Оренбургу, на імя Бронислава Францевича Залеського, в батальйон № 2.】

66. До Бронислава Залеського.

【10 лютого 1855 р.

Сердечно радію Твоєму поворотові, мій милий, мій сердечний, мій єдиний друже! Мені легко

й весело стало на серці, коли я прочитав Твій любий лист, писаний уже в Оренбурзі. Мені радісно думати, що хоч Ти й не цілком близько, та все таки на кілька десятків миль наблизився, і тепер (заздрю Тобі, друже мій єдиний) милуєшся добрими й серцю милими обличчями Карла й Михайла, і мені самому сумно думати, що для повної Твоєї радості не стає Тобі надхненного Сови; заздрю й radoщами Твоїми радуюсь, друже мій, Богу милий!

Ти просиш Бога — побачитися тепер зо мною. О, якжеж я Його про це прошу! Та молитви наші до Нього, мабуть, нескоро доходять. Чи віриш, мені іноді здається, що я й кості свої отут покладу; іноді просто одур мене бере: сердечний біль такий пекучий, отруйний, що ніде собі місця не знахожу, — і що далі, то більше ота моя прелогана хворість росте. Та й те сказати: бачити раз-у-раз перед собою тупі та ще й п'яні голови, — не диво, коли й чоловік більш, ніж я, зрівноважений, здуріє! І я справді трачу надію колинебудь кінець моїх жорстоких іспитів побачити.

Що за чудова, дивна істота непорочна жінка! Це — блискуча перлина в вінці творіння. Якби не це одне-єдине, моєму серцю рідне, не знав би я, що з собою робити. Я покохав її високою, чистою любовю, — всім серцем і всією вдячною моєю душею. Не припускай, друже мій, і тіні чогонебудь порочного в непорочній любові моїй.

Вона дякує Тобі сердечно за Твій милий, щирий привіт, а я й дякувати Тобі не вмію.

Ти питаєш мене, чи можеш узяти пензель і палітру: на це відповідати Тобі й радити досить мені тяжко, бо я давно Твоїх рисунків не бачив, і тепер можу Тобі те тільки сказати, що мовляв колись учням своїм старий Рустем, професор рисування при бувшому виленському університеті: «Шість років рисуй і шість місяців малюй, і будеш

мистцем». І я вважаю раду його за слушну: взагалі недобре передчасно за фарби братись. Перша умова малярства — рисунок і круглота, друга — кольорит. Не здобувши твердості в рисунку, братись за фарби — це все одно, що вночі шляху шукати.

Якщо можна дістати в Оренбурзі добрий пейзаж, олійними фарбами намальований, то спробуй його скопіювати; але без доброго оригіналу ражу Тобі пензлів до рук не брати.

Нарікаєш Ти, що я Тобі »Тріо« або »Христа« не прислав; речі ці поштою посилати незручно, а оказії тут так рідко трапляються, або, краще сказати, їх зовсім не буває. Я почав ще ліпити — в pendant до »Христа« — »Івана Христителя« на текст »Глас вопіючого в пустині«, і мені страх як хотілось би ще весною хоч форму Тобі переслати, та жадної можливості не передбачаю.

Кланяйся Карлові й скажи йому, що для обмазування форми вживається олива, із свічним салом напів змішана. Алябастер або гіпс розводять до гущини звичайної сметани, і, заливши форму, треба дати їй сохнути три доби в сухому й теплому місці або на сонці; потім трохи погріти перед огнем і зараз же обережно відділити предмет од форми тонесеньким ножем. Та й у цьому, як і в усьому, значну роль грає досвід.

Я надзвичайно тішуся, що Тобі нову бібліотеку доручено. Кращої роботи для Тебе не міг би я видумати.

Як би я тішився, коли б Ти зблизився з В[асилем] О[лексієвичем]!

Посилки, про яку Ти мені пишеш, я ще не одержав: вона, мабуть, у Гуреві зазимувала.

Чому це мені Сигізмунд нічого не пише? Що він і де він? Напиши хоч Ти пару слів про нього. Що діється з Людвиком? Та чи не маєш якихнебудь звісток про О[лексія] П[лещеева] і Хому? Напиши мені.

А як побачиш Сову, або як будеш йому писати, то обцілуй його за мене за його прекрасні, сердечні вірші. Сумно мені, що не можу йому нічого своєї роботи прислати. Це, мабуть, надзвичайно симпатична людина. Який би я був щасливий, коли б мені довелось його колинебудь обійняти і поцілувати!

Як будеш писати Аркадієві, то кланяйся йому від мене. Кланяйся й Михайлові, і всім, хто мене не забув.

Як побачиш Михайлова, скажи йому від мене: нехай він хоч щонебудь мені напише. Бувай здоров, не забувай мене.

Про що так довго й невпинно думаю, про те мало не забув Тебе просити. Повідом мене, чи прийняв В[асиль] О[лексієвич] «представленіє» Фреймана про мене, і чи пішло воно далі. Якщо Ти знайомий з Фрейманом, то попроси його, нехай він Тобі покаже мою «Ніч» аквареллю.

Ми тут про зиму й поняття не маємо: на протязі січня тепло з 5° не сходить, а я протягом усієї зими кителя не здіймаю.

Кланяються Тобі З[елінський] та Іраклій.

Ще раз бувай здоров, мій незабутній друже.】

67. До Олексія Плещеева.

[6 квітня].

【Перед одіздом Вашим у степ писали Ви мені лист, на який я Вам не відповів перше тому, що адресу не мав, друге через те, що цілком не було про що писати, а воду в ступі товкти нудно. Ви пишете, що може в листі Вашому знайшов я щось не до серця й тому Вам не відповідав. Якжеж Вам така гадка на думку спала? Чи ж можете Ви щось написати, що мені б не до серця було? Спаси Вас, Господи, від таких думок! Кожний рядок, кожне слово Вашого листа приймав я, як слово

брата, як слово щирого друга. Та хоч які були Ваші здогади, проте Ви на них не зупинились. За це Вам щиро дякую. Вітаючи мене з Новим Роком, бажаєте Ви мені, як брат, усього найкращого та особливо з цієї пустині вирватись. Дякую Вам! Прекрасне чоловіколюбне побажання, та ба — Вашому доброму побажання й моїй самотній надії не судилося збутись. Ось що зо мною трапилось. Уторік виставив мене генерал Фрейман на унтер-офіцера. Я жив убогою цією надією до кінця березня цього року; а перед самим Великоднем привезла пошта наказ майора Л[ьво]ва взяти мене в руки та до його приїзду конче зробити з мене зразкового »фрунтовика«, а як ні, то ніколи не маю надіятись на полегшення моєї долі. Гарно зустрів я свято Великодня! Свято минуло, і з мене, тепер п'ятидесятилітнього діда, тягнуть жили по вісім годин на добу!

Отакі мої радощі, отакі мої новини! Не нарікайте ж на мене, що я Вам на листи Ваші не відповідав. Я ждав, і мені хотілось хоч маленькою радістю Вашу жалісливу душу повеселити; а оповідати Вам про свої страждання — це значить і Вам самому болу завдавати, а в Вас і власного лиха чимало; ділити ж лихо з страдником — значить спільну скорботу збільшувати.

Ще ось що. В нас ніхто »Отечественныхъ Записокъ« не одержує, а в Вас, мабуть, хтонебудь одержує. То продивіться добре травень та червень, — чи не побачите там оповідання »Княжна«, підписаного К. Дармограй. Як ні, то напишіть комунебудь до Петербургу, щоб одібрав рукопис у конторі журналу й переслав Вам, а Ви адресуйте його до »Современника«, або як вважаєте за краще, так і зробіть із ним.

Бувайте здорові, мій добрий, мій незабутній друже! З наступною поштою напишу Вам більше.

Ш.]

68. *До Сигізмунда Сераковського.*

[6 квітня].

[[Мій любий, мій добрий Zyhmonte! Дякую Тобі за Твоє ласкаве, сердечне українське слово, тисячу разів дякую Тобі. Радий би я тим же серцю милим словом одповідати, та я такий заляканий, що рідного, милого звуку боюся. Особливо тепер я ледве можу хоч якнебудь висловлюватись. Про моє теперішнє лихо повідомляю О[лексія] П[лещеєва], і Ти прочитаєш у нього ці мерзенні подробиці.

Кернера й решту з листом І. Станевича, писаним 25 жовтня, одержав я сьогодні, себто 6 квітня. Все це пролежало всю зиму в Гуреві. Та краще пізно, як ніколи. Дякую ж Вам, друзі мої, брати мої любі, що мене не покидаєте. Поцілуй доброго Станевича за його ласкаві листи й виправдай мене перед ним, що я тепер йому не пишу: до відходу пошти зосталось тільки дві години, а до зміни варті — година, а я на варті й написав, що тільки встиг.

Хто той київський студент, що його сюди посилають? Якщо Ти знав його в Оренбурзі, напиши мені, бо я не майстер людей зразу пізнати так, щоб маху не дати.

Поцілуй Карла, Цейзика й бувай здоров. Не забувай того, що любить Тебе

Ш.]

69. *До Бронислава Залеського.*

[[10 квітня.

Я нічого не пишу Тобі з цією поштою, мій друже єдиний, бо доброго писати нема чого, а про погане з листа до О[лексія] П[лещеєва] довідаєшся. Прощу Тебе тільки: якщо можеш, поясни мені, що це все значить. Яким робом могли дати перевагу »представленію« майора над »предста-

влєніємъ генерала? Це питання для мене темніше за ніч безмісячну. Напиши мені, хто такий Станєвич? Я знаю, що це добрий чоловік, і більш нічого не знаю.

В останньому моєму листі я забув Тобі сказати, щоб Ти ходив у вільний час за Урал до парку або гаю й робив етюди: там є зразки мальовничих дерев. І ще раз скажу Тобі: з олійними фарбами будь обережний, поки з олівцем руки не наламаєш. Нічого більш не маю тепер Тобі сказати. Бувай здоров! Не забувай мене, мій друже єдиний! Цілуй ојса prefekta, Карла, Цейзика й усіх, хто про мене згадає.

За вісім років можна було б, здається, до всіх невдач і нещасть призвичаїтись — та де там!.. Нинішнє лихо так мене вразило, що я ледве над собою панував. Я ще й досі не можу опритомніти; в таких випадках серцю треба найщирішого, зовсім безкорисливого друга. Півспочуття нема тут місця: воно гірше за холодний егоїзм.

Щасливі ті, для кого слово »спочуття« — тільки пусте слово! Коли доживу я до цього щастя?

А моя моральна, моя одинока підпора, і та тепер захиталась і враз пуста й бездушна стала: картярка, нічого більше! Або це мені так здається, або так воно й справді є? Мене ця невдача так приголомшила, що я ледве чорне від білого відрізняю.

Як будеш писати Сові, кланяйся йому, а мені про нього докладніше напиши, бо я знаю його, як поета, й нічого більше.

Бувай здоров, мій друже! Кернера й інше одержав я справно. Тепер жду олівців, і, як можеш, то пришли I і II томи В. Zaleskiego.】

70. До Василя Григоровича.

[Коло 12 квітня.]

[[Христос воскрес, незабутній мій добродію! Ось уже вдев'яте зустрічаю я це світле урочисте свято, далеко від усіх, що любі моєму серцю, в киргизькій пустині, на самоті, в наймізернішому, безрадiсному становищі. Вісім літ я перестраждав мовчки. Я нікому ні слова про себе не писав, думав, що терпінням усе переможу. Та на лихо я гірко помилився, терпіння так терпінням і зосталось, а тимчасом я до 50-того року мого життя наближаюсь. Сили моральні й фізичні мене зрадили, ревматизм мене швидко руйнує. Та що ж значать хвороби тіла проти хворости душі, проти тої страшної хворости, що безнадією зветься. Жахливий це стан! На восьмому році тяжких іспитів представили мене командирові корпусу, щоб полегшив мою гірку долю. І що ж? Мені відмовили тому, що не можу маршувати, як здоровий молодий салдат. Оце одна причина, чому я таким, яким був, салдатом зостався, а друга й найважніша та, що я, на велике своє лихо, [не маю] заступника перед особою В[асиля] О[лексієвича] П[еровського], і це власне примушує мене звернутися до Вас і просити Вас і графа Ф[едора] П[етровича] допомогти мені в моєму надто гіркому становищі своїм чоловіколюбним заступництвом перед В[асилем] О[лексієвичем] П[еровським].

Ви, як конференц-секретар Академії Мистецтв, і особисто добре мене знаючи, просіть його за мене, коли можна, особисто. Він тепер повинен бути в столиці; якщо ж він виїхав, то напишіть до нього лист, — оживіть мою завмерлу надію. Не дайте з розпачі задихнутися в цій безрадiсній пустині.!!

71. До Бронислава Залеського.

‡10 червня 1855 р.

Сьогодні одержав я Твій під кожним поглядом дорогий для мене лист. Сьогодні ж і відповідаю, сьогодні ввечері й пошта відходить, і якщо мало Тобі напишу, то вибач мені за це, друже мій єдиний.

Я почав уже був на Тебе сердитись за Твою довгу мовчанку, забувши мудре правило: »Як нема чого доброго сказати, то краще мовчати«. Ти мені це правило нагадав, і я Тобі вдячний. Все, що Ти послав, я з вдячністю прийняв. Олівців іще не пробував, та й поправді нема на чому пробувати: все мені тут, з людей починаючи, так остогидло, що я б і не дивився ні на що. Пишеш Ти, що Карло не знайшов моїх олівців: він, мабуть, забув або й зовсім не знає, де вони сховані. Я в нього покинув невеличкий клунок з одягом; там між іншим є пальто, а в тому пальті в кишені є два тузіні олівців Фабера № 3. Якщо знайдеш їх, то возьми собі, а мені й тих, що Ти прислав, надовго вистарчить, бо термін мого ув'язнення безконечний, а робити тут зовсім нема чого. Приїхав сюди старий Козлов, штейгер, — пам'ятаєш, той, що з Антоновим у Кара-Тау ходив. Він тепер теж туди для збирання колекцій скамянілостей вирушає. Думав був і я з ним проситися, та роздумав. Добре, весело було тоді нам із Тобою; одному було б мені точнісінько так нудно, як і в форті, хіба що з тою різницею, що я мусів би підлягати п'яному козацькому старшині; це й була найбільша причина мого в'язання.

Я дуже радий, що Ти покинув олійні фарби, і дуже нерадий, що Ти тепер фотографією займаєшся. Вона тепер Тобі багато часу забирає, а потім, боюся, Ти нею захопишся, коли виявляться задовільні результати. Це діло хемії й фізики; нехай Михайло коло них і порається, а Тобі, як маляреві,

це пошкодить. Хоч яка чарівна фотографія, а проте високого прекрасного мистецтва в ній немає. А між іншим, якщо Ти не читав, то прочитай чудову статтю Хотінського й Пісарєвського про фотографію в «Современникъ» за 1852 р., не памятаю, яке число.

Сигізмундові й Олексієві я писав, будиши цілком певен, що вони в Оренбурзі; та це все одно: дякую Тобі, що їм лист відіслав. Я писав Олексієві, щоб він довідався через своїх знайомих у Петербурзі про рукописи К. Дармограя; але, що він тепер ледве чи може це зробити, то прошу Тебе, якщо маєш знайомого в столиці, щоб він зайшов до контори «Отечественныхъ Записокъ» і взяв (коли його тільки не надрукували) рукопис під назвою «Княгиня» К. Дармограя, та й прислав його мені або в інший журнал передав; якщо ж рукопис надрукований, то щоб умовився з редактором, на яких умовах може К. Дармограй свої рукописи до редакції постачати. Карло має брата в Петербурзі, попроси його, — в мене там знайомих не зосталось.

А між іншим скажи Ти мені, ради всіх святих, де взяв Ти оці зівялі, всякого аромату позбавлені «Кієвскіє Ландыши»? Бідні земляки мої думають, що повне право мають чудовою своєю мовою всякі теревені не тільки писати, але навіть і друкувати. Убогі вони, і більш нічого! Мені навіть соромно й дякувати Тобі за цю під кожним поглядом мізерну книжчину.

»Трію« пришло Тобі з Зелінським. Вам, мабуть, не вдалися досвіди за моїми вказівками. Хотів я й книжки Твої з ним Тобі переслати, та він не бере. Перешлю восени через штейгера.

Багато ще дечого знайшлося б Тобі переказати, друже мій, та пошта на носі висить, а тому й кінчаю. Пиши й цілуй за мене Сову. Кланяйся Карлові й Михайлові, та Станевичу. Бувай здоровий!

Побачся з Лазаревським і попроси його, щоб він подав Тобі адрес свого старшого брата, а Ти перекажи його мені.

Довідайся, будь ласкав, у Карла, чи цілий мій альбом.】

72. До гр. Федора Толстого.

【Ваше Сіятельство!

До Вас, як до Представника мистецтв і віцепрезидента Імператорської Академії Мистецтв, що її опіки я так безрозумно позбувся, до Вас удаюся з моєю найпокірнішою просьбою.

В 1847 р. за написані мною ліберальні вірші з Найвищого наказу конфірмовано мене в салдати Окремого Оренбурзького Корпусу. З наказу тодішнього командира Корпусу мене заслано до Новопетровського форту, що в Киргизькому степу, на північносхідньому березі Каспійського моря. І ось уже настав дев'ятий рік мого вигнання, і я, забутий у цій безрадісній пустині, вже й надію втратив на моє визволення.

Ваше Сіятельство! Я досі не насмілювався турбувати Вас, щоб Ви заступилися за мене, гадаючи, що бездоганною моральністю й точним виконанням суворих обов'язків салдата поверну втрачений титул художника, та всі мої зусилля зостаються досі даремні. Про мене забули, нагадати нема кому. І я зостаюся в безвихідному стані.

Після довгих і тяжких іспитів звертаюся до Вашого Сіятельства з моїми гіркими слізьми й благаю Вас: Ви, як великий Мистець і як представник Академії Мистецтв, заступіться за мене перед нашою Високою Протекторкою. Благаю Вас, Ваше Сіятельство! Тільки заступництво Ваше може повернути мені втрачену волю, — іншої надії не маю.

Ще прошу Вас, напишіть кілька слів про моє існування Його Високопревосходительству Васи-

леві Олексієвичу Перовському: доля моя в його руках, і тільки його »представленіє« може мати наслідки.

Окрім усіх іспитів, що я їх переніс за ці вісім років, я витерпів страшні моральні муки, — почуття страшне, яке цілком зрозуміти може тільки той, хто все своє життя присвятив мистецтву. Мені заборонено рисувати, і, Богом клянуся, не знаю, за що. Ось мій найтяжчий іспит. Страшно, не людському страшно звязано мені руки!

Василь Іванович Григорович знав мене особисто, як мистця й як людину, і він перед Вами про мене засвідчить.

Благаю Вас, Ваше Сіятельство, не знехтуйте моєї сумної просьби, оживіть мої померлі надії, вилікуйте мою стражденну душу.

З надією на Бога й заступництво Вашого Сіятельства застаюся бувший художник

Т. Шевченко.

Новопетровський форт

1855 року, квітня 12.

Ваше Сіятельство!

Тільки минулого березня дійшла до нашої пустині звістка про урочисте, прекрасне свято Вашого ювілею. Дозвольте ж і мені, що шанує Вас, як великого мистця й як опікуна прекрасних мистецтв, із повні серця привітати Вас із Вашим великим і цілком заслуженим святом. Пошли Господи силу й довгі-довгі літа мужатися й міцніти для слави нашої батьківщини й слави прекрасного мистецтва.¶

73. До Бронислава Залеського.

¶25 вересня 1855 р.

Учора був я на Ханга-Бабі, обійшов усі яри, поклонився, як старим друзям, деревам, що ми їх колись рисували, і в найдальшому яру — памя-

таєш, де величезне дерево біля самої криниці оголило своє величезне старе коріння? — під оцим деревом я довго сидів. Падав дощик, перестав; знов падати почав, а я все не рушався з місця. Мені так солодко, так приємно було під віттям цього велетня, що я просидів би до самої ночі, якби мисливці (щоб їм ні одного горобця не застрілити!) мене не сполошили. О, які прекрасні, світлі, радісні спомини в цей час над мою головою промайнули! Я згадував наш каратауський похід з усіма його подробицями: Тебе, Турно, а часом, зрідка й Антонова, — і він, хоч це дуже рідко бувало, інколи на людину скидався. Коли ж спомини перенеслися на Ханга-Бабу, я так живо уявив собі той час, що мені здалося, немов Ти сидиш отут за деревом і рисуєш; я тоді тільки схаменувся, коли покликав Тебе, й Ти не відізвався; а тут і мисливці надійшли. Похід у Кара-Тау надовго в мене в пам'яті зостанеться — назавжди.

Я вже дві пошти пропустив, не писав Тобі; мало що й третьої не пропустив. Повернувшись із Ханга-Баби, видержав я добрий пароксизм пропасниці. Боявся, щоб не затягнулася, та тепер, слава Богу, нічого: як із гуся вода. Оправдую себе ще й тим, що лист мій все одно чекав би Тебе на пошті, аж повернешся з Уфи. Напиши мені докладніше, добрий мій друже, про сердешного нашого Сову: як і чим він живе й що робить? Напиши все: мене цей страдник глибоко зворушує. — Що робить Турно й де він? Лист надхненного Сигізмунда я прочитав із насолодою. Справжній поет! Не відповідаю йому тепер, бо надіюся з ним скоро в Ак-Мечеті побачитись; надіюся ж тому, що Ти мені пишеш, чи не хочу туди. Хочу, куди завгодно хочу, бо вже в цьому безрадісно-одноманітному животінні дуріти починаю. Прошу Тебе, Карла й усіх добрих людей, хто може мені хоч одним словом допомогти! В Ак-Мечеті хоч

і не передбачаю для себе надто радісної перспективи, та принаймні не буду бачити оцих голих сірих скель, які так мені остогидли, що я радий від них заховатись, та ба... куди заховатись?

Послав я Тобі з Зелінським примірник «Трію», а з Фрейманом — примірник «Спасителя»; піди на квартиру Фреймана і в слуги його Матвія спитай про скриньку на Твоє імя; окрім медальйону, знайдеш Ти в скриньці книжки, які прошу Тебе дати оправити в два або три волюми, — як уважатимеш за ліпше, і залиши їх у себе до весни, а весною, якщо я тут зостанусь, перешли їх мені. Я посилав ці книжки до Астрахані, і, уяви собі, губерніяльне та ще й торговельне місто палітурника не має. Справжні скифи!

Якщо можеш довідатися щонебудь про долю «Княгині», то напиши мені: вона мене дуже турбує. Довідайся, Бога ради, чи цілий у Карла мій клунок з одягом: там є в кишені, в пальті, зо два тузіні олівців Фабер № 3; возьми їх собі, а одяг приховай. Не знаю, на чому будую я свою надію, але мені здається, що пальто це ще носитиму, якщо його моля не зіла. Чи не міг би Ти дістати, хоч у топографів, пару акварельних пензлів: в мене один одинокий зостався, та й той затупився.

Докучаю я Тобі своїми просьбами, та що ж маю робить? Окрім Тебе, не маю до кого звернутись, а щодо Тебе я зовсім певен, що не назовеш мене докучайлом і прошаком.

Учора не дали мені скінчити листа, а сьогодні несподівано прийшла пошта й привезла Твій другий лист з дорогоцінним для мене подарунком, з портретом Сови. Не знаю, як Тобі, друже мій, за цей подарунок і дякувати! Щось близьке, рідне бачу я в цьому доброму, задумливому лиці! Мені так любо, так весело дивитись на це поличчя, що я знахожу в ньому найщирішого, найсердечнішого рдзмовника. О, з якою насолодою прочитав

би я тепер його »Йордана«. Та це бажання незбутнє! Дякую Тобі, тисячу разів дякую за цей сердечний подарунок!

Ти пишеш, що хотів би мене з ним тісніше зблизити. Дай Боже, щоб усі люди були такі близькі з собою, як ми з ним: тоді б було щастя на землі. Пиши йому й цілуй його за мене, як мого рідного брата. Якщо хочеш, щоб радість моя була повна, то до першого Твого листа, якого мені напишеш, вклади свій портрет і портрет Михайла, а як можна, то й Карла, — Ти мене цим на сьоме небо піднесеш.

Боже мій! Коли я Тебе побачу? Коли я побачу добрі обличчя Михайла й Карла? Сумне, невимовно сумне це безконечне дождання!

Ти пишеш, що до Вас приїхали два освічені прихильники прекрасного мистецтва; сердечно радію з цього рідкого явища і з душі бажаю, щоб Ти з ними швидше познайомився: може Ти й справді знайдеш в їх колекціях щонебудь прикметне, а це Тобі конче потрібно. Правдивий мистецький твір мистцеві і взагалі людині западає в душу сильніше, ніж сама природа. Кажеш, що в колекції начальника штабу є нібито оригінали голландських мистців. Дай Боже, щоб це була правда. Я сумніваюсь ось чому: всі твори голландських артистів XVII віку перелічити можна, а в наступному столітті Голляндія була бідна на видатних мистців. Та все ж таки краще щобудь побачити, як не бачити нічого.

Бувай здоров, мій єдиний друже! Кланяйся Средніцькому й ојсу prefektu й не забудь мені про Аркадія написати.

Не знаю, чи мав якийнебудь вплив на мою долю всемиловитіший маніфест.

Останньою морською поштою пошлю Тобі щонебудь на шталт »Монаха«, а тепер не маю нічого викінченого, та, щоправда, й кінчити як слід нема чим.】.

1856 р.

74. До Бронислава Залеського.

‡21 квітня.

Христос Воскрес!

Я так давно не писав Тобі, щирий мій друже, що тепер не знаю, з чого й почати. Почну з сердечної моєї подяки за твою пересилку, що я її дістав від І[раклія], і за будучі Твої пересилки, про які Ти мені пишеш: ще раз дякую. Що ж я Тобі пошлю? Нарікання на долю та й більш нічого; автім, окрім цієї сумної посилки, посилаю Тобі дві штуки вовняної матерії; котрубудь із них вибери собі на.память про мене, а другу продай і пришли фотографії. Ще посилаю Тобі »Варнака« й »Жнягиню«; прочитай їх та виправ, де треба, віддай переписати й пошли на такий адрес: вь С.-Петербурзь, вь Академію Художествъ, художнику Николаю Осиповичу Осипову, на квартиру графа Толстого, а якщо маєш там доброго й певного чоловіка, то пошли на його імя для відомого вжитку. Ще посилаю Тобі оповістку, що якось у руки мені впала, про видання „Monumenta Regum Poloniae Cracoviensia“. Мені здається, що це добре видання, то чи не надумаєш його виписати?

Ти так прекрасно говориш мені про генерала Бюрно, що й я полюбив його так, як Ти його любиш: це між панами генералами явище дуже рідке. Шкода, що він, як кажеш, скоро покидає Оренбург. Він, як кажуть, користується прихильністю графа В[асиля] О[лексієвича]. Попроси його, чи не може він чогонебудь для мене зробити, — хоч вирвати мене з цього клятого гнізда. Я не знаю, що й думати про мою вперту недолю. Чи то Львов його причина, чи хтонебудь вищий за нього? У всякому разі без В[асиля] О[лексієвича] ніхто для мене, окрім Государя, нічого доброго зробити

не може. Напиши Ти Аркадієві й проси його від мене, щоб він побачився або написав Варварі про прохання на Височайше Імя. Вона не повинна відмовити в імя нашої приязні й християнського милосердя.

Тепер повинен бути в Оренбурзі А. І. Бутков. Кланяйся йому від мене й проси його, — може б він заступився за мене перед В[асилем] О[лексієвичем]? Проси його, проси всіх, мій нелукавий друже! Ти більше, як хто інший, знаєш моє гірке становище. Такий довгий іспит, який я терплю, оправдує мене перед Тобою за мою настирливість. Невпинне лихо й найтвердіші характери нищить, а мій і за кращих часів до нетвердих належав.

Наступною поштою, якщо зможу, напишу Сові, а тепер я так стурбований, так морально вбитий, що простої думки в бідній моїй голові звязати не можу, не те, щоб щонебудь ніби путне написати. Пиши йому, цілуй його від мене, бажай йому, як і я бажаю, здоровля і всякого щастя.

Кланяйся від мене Карлові й не забудь прислати мені фотографічне поличчя.

Цілуй Михайла, Людвика, Євстафія, Сигізмунда й усіх, що мене памятають. Бувай здоров, мій єдиний друже. Не забувай мене.

Я пишу Тобі так рідко й так мало, що мені соромно перед Тобою, та що робить? Сам знаєш, про що я тут можу широко писати, або й хоч коротко, але про що? Одноманітність та нудьга!

Малощо не забув. Бюрно радить Тобі покинути службу й присвятити себе мистецтву. Він має підставу так Тобі радити: в Тебе є любов до мистецтва, а це певна запорука успіху. Одначе з умовою: до любови треба додати хоч найскромніше забезпечення, на пять принаймні років, щоб не почати працювати передчасно задля хліба насущного. Злидні остудять любов, і тоді все пропало. Я більш нічого не можу сказати, друже щирый!]

75. До гр. Настасії Толстої.

[[Христос воскрес!

Благородний лист Ваш з 20 лютого отримав я 15 квітня, і отримав так упору, як ще ніколи не отримував (у день Світлого Христового Воскресення) такого щирого, сердечного листа та в такий день.

Страсний тиждень провів я повний тривоги, в найтяжчому дожданні. Напротязі великого посту, а особливо на Страсному тижні, коли в нас уже відкрився водяний шлях, чекав я з Оренбургу пошти, яка мала привезти мені прощення, в наслідок Височайшого маніфесту, оголошеного з приводу вступу на престіл Государя Імператора. І що ж показалось? Що мене не представлено до цієї Височайшої милости, що мене не викреслено з реєстру мучеників, що мене забуто. Гірко, та ще й як гірко дістати таку звістку й у такий великий день! Це страшний глум долі, яка мене карає! О, не доведи Господи нікому так зустріти цей радісний урочистий день, як я його тепер зустрів! Загалом кажучи, невесело зустрічати поза сімєю й рідним краєм оці великі свята, а якжеж я його зустрів? Я близький був до розпачі, так мене оця безнадійна звістка приголомшила. Сумно, невимовно сумно зустрів і провів я перший день Свят. На другий день ротний командир повідомив мене, що на моє ім'я прийшов рекомендований лист і наказав писареві віддати його мені. Це й був лист Ваш, Ваше щирее, великодушнее посланіє.

Нагороди Господи Вас і близьких Ваших безконечними радощами й нескаламученим щастям і спокоєм! Я ожив, я воскрес, і останні дні свят провожу немов у рідній сімї, з Вами й Миколою Осиповичем, любі мої, добрі мої, великодушні мої друзі! Так мене втішило й ущасливило Ваше ласкаве привітання, що забуваю іспит, що гнітить мене девять років. Так, ось уже девять років кара-

юсь я за грішний порив моєї безглуздої молодости. Злочин мій великий, я це в душі визнаю, але й кара безмежна, і я не можу зрозуміти, що це значить. Конфірмували мене з вислугою, служу як справжній салдат, — одну маю хибу, що не можу орудувати рушницею, як бравий єфрейтор, та мені ж уже 50 років!

Мені заборонено писати вірші, знаю за що й терплю кару, не ремствуючи. Але за що мені заборонено рисувати? Свідчуся Серцезнавцем Богом, — не знаю! Та й судді мої стільки ж знають, а кара це страшна! Усе життя моє було присвячене божественному мистецтву, і що ж? Не кажу вже про муку матеріяльну, про злидні, що остужують серце. А яка мука моральна! О, не доведи Господи нікому на світі зазнати її! Хоч і з великим трудом, а проте відмовився я від найпотрібнішого. Зadowolняюся тим, що Цар дає Салдатові. Та як одмовитись од думки, почуття, від негасимої цієї любови до прекрасного мистецтва? О, врятуйте мене, або ще один рік, і я загинув! Яка моя будучність? Що в мене на обрії? Слава Богу, як богадільня. А може... О, нехай не скаламутиться серце Ваше! Сниться мені іноді бідний учень Мартоса й перший учитель покійного Віталі. Малодушне, негідне прощтво! Але вода на камінь падає й камінь пробиває.

Вибачте мені: я каламучу Ваше добре серце своїми безконечними скаргами. Що робить? Кого що болить, той про те й говорить.

Не знаю, чи писав про мене Ф[едір] П[етрович] до Оренбурзького Генерал-Губернатора. Якщо ні, то іменем Божим моліть його, — нехай напише: без нього нічого не можна для мене зробити. Коронація Государя Імператора — край моєї одинокої надії.

Як у Бога милосердного, так вірю я в Ваше милосердя, і во ім'я цієї святої віри подайте від

себе прохання за мене Її Високості, нашому Августійшому Президентові. В ім'я гуманности принесіть цю жертву! Такі жертви приносять матері та сестри, та в мене ні сестри, ні матері, нікого немає. Заступіть же мені й одну, і другу, заступіть мені одинокого, випробуваного друга.

Прощайте, щирий мій, великодушний аноніме! Не покидайте мене й робіть те, що Вам добре Ваше серце вкаже й що зробити можете, а чого не можна, те віддаймо на волю Всемогущого Чоловіколюбця.

Щодо книжок, то я не прошу в Вас якраз »О[течественныхъ] З[аписокъ]« за минулий рік, а покладаюсь цілком на Ваш вибір. Не забудьте про пензель і плитку сепії, — нехай хоч полюбуюся на ці серцю дорогі речі.

Миколі Осиповичу пишу з цією ж поштою. Бувайте здорові, не забувайте безмежно відданого Вам
Т. Шевченка.

Чи не повідомили б Ви мене про »Княгиню« К. Дармограя, про яку я просив Миколу Осиповича?

22 квітня 1856 р.】

Адрес: Оренбургской губернії въ Новопетровское укрѣпленіе Его Высокоблагородію Ираклію Александровичу Ускову.

76. До Миколи Осіпова.

】20 травня.

Лист Ваш, мій благородний, мій щирий друже, дістав я 16 травня, і хоч Ви й проміняли ліру на меч, а променистого Феба на похмурого Арея, та невинна слабість задумливих поклонників муз — розсіяність, при Вас зосталася. Ви почали добре Ваше посланіє в Курському й скінчили над р[ічкою] Бальбеком, а все ж таки забули написати дату й рік, коли його на пошту було послано. Я теж не знаю, куди Вам одповідати. Ви пишете,

що «дружина» має літом додому повернутись, а тепер уже, слава Богу, літо, й я Вас собі щонайменш у Полтавській губернії уявляю, як Ви після довгого переходу біля мальовничої білої хати або в тіні квітучих вишень та черешень одпочиваєте. О, мій любий рідний краю! Чи побачу я Тебе хоч колинебудь? Я не про те кажу, про що думаю; я думаю тепер про те, куди мені лист мій адресувати; адресую я його на давній адрес, і він певно знайде Вас, хоч у якій губернії Ви б перебували.

Я втратив уже був надію від Вас або про Вас хоч якунебудь звістку дістати, і Бог знає, чого я вже не передумав!

Думав навіть... (вибачте мені), що Ви... і Ви мене на моєму тернистому шляху покинули. Тільки — о, радосте невимовна! — на другий день свят, цебто 16 квітня, дістаю рекомендований лист од невідомої мені особи. Пошли їй Господи всі блага й радощі в житті! З листа довідався я про Ваш поворот і — радосте всіх радостей! — довідався, що мене не забули, не покинули на волю долі, що мене карає.

Найблагородніша істота — оцей анонім! З його ласки й у мене було свято, як у людей. Ні, більш ні в кого такого світлого, прекрасного свята, як у мене, не було. Такі свята тільки за довгі й тяжкі іспити даються.

14-го квітня дістав я звістку з Оренбургу, що мене забули виставити в унтер-офіцери з приводу всемилостивішого маніфесту про вступ на престіл. Ця фатальна звістка так мене вразила, що я не знав, що з собою діяти, бо вважав своє підвищення за справу вирішену. Та й чи ж міг я думати інакше? Височайша ласка була для всіх, та ба... мене не осінила. Гіркий, отрутний глум долі! І так зустрів я Воскресення Чоловіколюбця, немов заклятий. Після того можете собі уявити мою радість, коли я дістав лист від аноніма. Останні дні

Свят я те тільки й робив, що читав лист і вивчив його до останньої букви, а все таки не довідався, хто вона, ота милостива, чоловіколюбна душа. Та й пощо довідуватись? Молилось Богу, що є ще такі душі між себелюбними людьми. І так од скорботи, що гризла душу мою, несподівано перейшов я до усміхненої радості, і Свята провів серед Вас, мої благородні друзі, як серед рідної, серцю любої сімї.

Тільки в кінці Святого тижня визволився я трохи з чарів любого листа й написав відповідь, за склад і лад якої нехай вибачить мені великодушний анонім. І до Вас теж почав я листа на поданий мені адрес, але пошта мене не ждала, — пішла, і лист zostався до наступної пошти, а наступна привезла мені Ваше дороге посланіє. Значить, справедливо сказав один старожитний воїн, що все на світі на краще йде. Тепер я й спокійніший, і щасливіший, отже й написати можу Вам путніше й доладніше.

Я дуже тішуся, що Вам трапилась нагода побачити хоч один зразок амфібій, між якими я стільки літ животію. Але завважте, що Ви бачили зразок найліпший, зразок надхнений чимсь схожим на думку й почуття, — доказ, що його з лінійного батальйону переведено до армії: це ж найблискучіша рекомендація. Та коли б Ви побачили подібних до нього... Але ні, — борони Вас Боже й уві сні побачити таку моральну гидоту людську: готи, серед яких останні дні свої животів Овідій Назон — найдосконаліший твір Всемогущого Творця всесвіту — були дикими варварами, але не пияками, а ті, що мене оточують, — і одне, і друге. Якось сказав я Дармограєві: ось справжні гомеричні п'яниці. — Ні, відповів він, якби Гомер цих богатирів побачив, то покрутив би свого сивого вуса й почав би свою славу епопею від початку до кінця переробляти. Доречі про Дармо-

гряя. Ви поробили завваження про його »Княгиню«, що цілком з моїм спостереженням згожується: подробиці необроблені, і то дуже необроблені. Але це оповідання — один із перших його школярських етюдів. Попише ще рік-другий, і, дасть Бог, ця хиба зникне. Покійний Карло Павлович Б[рюлов] казав, що чим менш складна картина, тим старанніше треба її викінчити, і це глибока правда. А все таки просить графиню Н[астасію] І[ванівну] надрукувати незрілий цей твір, — це підлестить самолюбству творця, і може з цього жарту вийдуть поважні наслідки. Аджеж стовпи всесвітньої літератури, гадаю, так само, як і мій бідний protégé, починали, а це справді так. Окрім мене, він зовсім нікого, до кого міг би звернутись, не має: він, як то кажуть, кругом сирота. Прислав він мені ще одне оповідання під назвою »Варнак«. Воно вже, здається, трохи більш заокруглене, та все таки ця сама хиба помічається. Він, здається, великого шотландця не читає. Та й де ж його в цьому Богом забутому краї взяти? Виписати? Він бідніший за мене, а випрохати нема в кого. Скифи, варвари та ще й пияки! Але годі про літературу. Порозмовляю про ближче серцю мистецтво та його жерців. Пером земля померлим, слава й довголітня живим! Ви кажете, що Логановський мав для московського храму праці на 80.000 карб. На яку ж суму мають інші, достойніші мистці, як наприклад Піменов і Рамазанов? О, якби мені хотілось на ці колосальні роботи подивитись!

Не знаю, чи бере в цих працях участь хоч один чужинець, чи К[арло] І[ванович]*) додержав свого слова: він казав колись великому моему вчителеві, що ні одного німця й близько до храму не допустить. Похвальний патріотизм, тим більш похвальний, що в нас є й свої Прадіє, і Делякруа,

---

*) Цар Микола I, якого так прозивали. — Р е д.

і Делярош, а про Жака й Лядурнера й казати нема чого. Але в нас є й нахил давати перевагу німцям над усім рідним: наприклад старий Мельніков так і помер забутий, збудувавши одновірську церкву на Грязній вулиці, Сенат же доручено збудувати якомусь інженерові Шубертові; а проєкт Мельнікова, проєкт чудовий, визнали за неможливий до виконання. Диво, та й годі! Якщо доведеться Вам бути в Києві, зверніть увагу — що я кажу: увагу? — подивіться на »Институтъ благородныхъ дѣвиць«, — казарма, та ще й найнезграбніша казарма, а місце таке чарівне й так не по-людському зогиджене — і теж інженером. Та й чи мало в нас на Русі такої німецької гидоти, а ми вже, слава Богу, не варвари готицьких часів. Я, здається, трохи духом патріотизму пройнявся. Зоставмо це на другий раз і звернімося до моєї вбогої прози.

Ви мені пишете, щоб я Вам писав про [своє] життя-буття. Ось Вам один епізод і — завважте — найбільш радісний. В 1850 р., коли мене переводили з Орської кріпости до Новопетровського форту — було це в місяці жовтні — я підняв на вулиці в містечку Гуреві свіжу вербову палицю й привіз її до форту і в гарнізонному городі ввіткнув її в землю, та й забув про неї; уже навесні городник нагадав мені [про неї], сказавши, що моя палиця росте. Вона й справді почала броститися. Я давай її поливати, а вона — рости, і вона тепер в діаметрі верхків із шість затовшки й сажнів щонайменш зо три заввишки, молода й пишна; що-правда, я й води чимало на неї вилив, а зате тепер у вільний час з дозволу фельдфебеля розкошую собі в її густому затінку. Цього літа думаю її нарисувати (звичайно, нишком). Вона така вже товста й висока, що під олівцем Калама міг би з неї чудовий етюд вийти. Ось Вам один одинокий радісний епізод із мого одноманітного, безрадісного життя.

Верба моя часто нагадує мені лєгенду про

покаяного розбійника. У дрімучому лісі спасався праведний пустельник, і в цьому ж дрімучому лісі лютував кровожерливий розбійник. Якось приходить він із своєю величезною, залізом окутою довбнею до пустельника та й просить у нього сповіді, а ні, каже, то вбю, як не висповідаєш мене. Що тут робить, — смерть не свій брат: праведник злякався й заходився, з Божою поміччю, сповідати кровожерливого злочинця. Та гріхи його були такі великі й страшні, що він не міг зараз же на нього епітімію накласти й попросив у грішника три дні часу для роздуми й молитви. Розбійник пішов до лісу й за три дні повернувся. »Ну, що ж — каже — старче Божий, чи придумав ти щось добре?« — »Придумав« — одповів праведник — і вивів його з лісу в поле на високу гору, встромив там, неначе кіл, страшну довбню в землю та звелів грішникові носити в роті воду з глибокого яру й поливати свою страшну палицю: »Тоді — каже — відпустяться тобі гріхи твої, коли з цього смертельного знаряддя виросте дерево й принесе овочі«. Сказавши це, праведник пішов у свою келію спасатись, а грішник узявся до роботи.

Минуло кілька років. Схимник забув уже про свого духовного сина.

Якось у добру годину вийшов він із лісу на прохід; похожає в полі та в роздумі й підійшов до гори. Аж нараз почув дуже гарний запах, що нагадував дулю. Праведник спокусився цим запахом і пішов розшукувати овочеве дерево. Довго ходив він біля гори, а запах усе сильніший і сильніший робився; тоді він увійшов на гору, і що ж бачать його здивовані очі? Пречудову грушу, вкриту дозрілими овочами, а під деревом у холодку відпочиває старець із довгою аж до пят, як у св. Онуфрія, бородою. Схимник пізнав у ветхому деньми старцеві свого духовного сина й покірно підійшов до нього поблагословитися, бо був він уже за самого схимника праведніший.

Верба моя також вироста і в слепку покриває мене своєю густою тінню, а відпущення гріхів моїх нема та й нема. Але той був розбійник, а я, на лихо, письменник.

Надокучив я Вам своєю балаканиною, але що робить:

Погода кь осени дождливѣй,
А люди кь старости болтливѣй.

А я вже сивію й лисію! Ви пишете, що мешкаєте в землянці і бідуєте, неначе Робінзон Крузо. І уявіть собі — я Вам заздрю. Благородного, великодушного аноніма Ви знаєте. Пишіть йому, моліть не занехаяти моєї просьби. Коронація Государя — край моїх надій і сподівань. Прошу Вас, пишіть їй і дякуйте за її щире співчуття, за її материнський теплий лист. Повістей і оповідань Толстого я зовсім не знаю. Якщо зможете, познайомте мене з ними, в імя благородного мистецтва.

Не знаю, де й коли отримаєте лист мій, та де б і кєли б не отримали, не покидайте того, що любить і шанує Вас —

Т. Шевченка.‡

77. До Бронислава Залеського.

‡20 травня.

Дякую Тобі, друже мій, за »Мертвья души« Гоголя і за ляконічне посланіє, на яке відповідаю Тобі таким самим і з тої самої причини, цебто тому, що сьогодні пошта відходить.

Ти, мабуть, не дістав іще останнього мого листа і двох штук вовняної тканини, бо ні про посилку, ні про лист нічого не згадуєш. Як дістанеш, то, будь ласка, повідом мене першою поштою. Одну штуку, яку вибереш, зостав у себе на память про мене, а другу запропонуєш Бюрно (звичайно, за гроші). Якось приємніше, коли знаєш, що річ опинилася в людини, що розуміється на речах. А фотографії

обов'язково зроби. Доречі про фотографії; І [рак-лій] просить Тебе: коли Михайло дістане фотоапарат, напиши йому або мені про його якості, про ціну й докладний адрес, од кого його виписати можна, і чи можна також і від кого виписувати хемічний папір. Захотілося нам, як бач, зайнятися фотографією, та не знаю, чи з того щось вийде.

Радиш мені не просити багато. Я й з найменшою просьбою не маю до кого звернутися, та й шкода: остання невдача так мене вразила, що я втратив усяку надію на найменше полегшення моєї поганої долі. Хоч би вже з гнізда цього клятого мене витягнути! Після цієї катастрофи (це ж для мене справді катастрофа!)... але я пізніш напишу Тобі, що зо мною трапилось. А тепер і місця, й часу мало, та й подія надто свіжа, щоб про неї оповідати. Доречі про оповідання: на відомий Тобі адрес вишли тільки «Варнака», «Княгиню» ж зостав у себе, вона вже притулилась. Якби то Ти дістав у Карла олівці, що в мене в пальті в кишені: ті, що Ти їх мені прислав, — м'які, або рука в мене зачерствіла. Чи живий іще мій чистий альбом у Карла? Возьми його й сховай у себе.

Бувай здоров, щирий мій друже! Кланяйся Сові, Михайлові й іншим. На «Варнаку» напиши Желіговському, або зостав так. Як уважатимеш за краще, так і зроби.

Цілую Тебе всім серцем моїм.!

78. До Семена Артемовського.

30 іюня.

Благородніший Ти із людей, брате-друже мій єдиний Семене! Не треба було б теє... та знать у Тебе стала потилиця глибока, бо брешеш собі нівроку та й не схаменешся. Ну, скажи поправді, чи єсть та[ка] великая душа на світі — окроме Твоєї благородної душі — щоб згадала про мене

в далекій неволі, та ще й 15 карбованців дала? Нема тепер таких великих душ на світі. Може й були колинебудь, та в ирїй полетіли. Одна Твоя осталася меж нами зимувать та, тулячись самотня на морозі, і сочинила собі поему, да такую сердечную задушевную поему, що я і досі читаю та плачу. Великий Ти поет, друже мій Семене! Благодарю Тебе всім серцем і всім помишленієм моїм. Чим, як і коли заплачу я Тобі за Твоє істинно-християнськеє діло? Тепер, крім сльоз благодариих, нічого в мене нема. Я нищій вь полномь смьслѣ этого слова, и не только матеріально: душою, сердцемь обнищаль. От що зробила з мене проклятая неволя — трохи-трохи не ідіота! Десятий год не пишу, не рисую і не читаю навіть нічого. А якби Ти побачив, меж яким людом верчуся я оці десять літ! Та не дай Господи, щоб і приснилися Тобі колинебудь такії недолюди! А я у їх вь кулакѣ сижу, давають, безь всякаго милосердія давають, а я повинен ще й кланяться, а то возьме разом та роздавить, як ту вошу меж ногтями. До тяжкого горя привів мене Господь на старість, а за чиї гріхи? Єйжебогу, не знаю. Два, чи може вже і три годи тому буде, як писав я до Тебе, друже мій єдиний і до Йо[а]хіма, але одвіту не получив. Думав, що письма мої пропали денебудь, або — прости мене, друже мій єдиний — була і така думка, що може Ви мене занехаяли... Аж бачу, що Бог мене ще не покидає. Як побачиш Йо[а]хіма, то поклонися йому гарненько од мене і попроси його, нехай він мені, ради святого Аполлона, пришле хоть малесенький болванчик (статуетку) або барелефік якийнебудь із купідонів своєї фабрики гальванопластичеської, — йому воно недорого коштуватиме, а мені буде великий подарок. Ще позаторік заходився я був ліпить із воску і нічого не вдіяв, тим що перед очима нема нічого доброго скульптурного, а якби Йо[а]хім прислав мені щонебудь, то я б

знову заходився коло воску. Нудьга, крий Мати Божа, яка нудьга — сидить склавши руки, і так сидить дні, місяці і годи. О Господи, сохрани всякого чоловіка од такої живої смерті! Кланяюся Твоїй добрій жіночці, цілую Твоє єдинеє дитя і плачу разом з Вами о погребенії Вашої Александри. Прощай, друже мій єдиний, не забувай безталанного, серцем преданого Тобі земляка Твого

Т. Шевченка.

Адрес: Оренбургской губернії въ Новопетровское укрѣпленіе.

Его Высокоблагородію
Ираклію Александровичу Ускову.

79. До Бронислава Залеського.

[Між 3. VII. — 15. IX.]

«Яке все ж таки себелюбне створіння чоловік взагалі, а я особливо! Ти з таким чистим захопленням (інакше й бути не може) пишеш мені про свій поворот до любого рідного краю, а я... Вибач мені, друже мій єдиний! Я мало не заплакав: звичайно, віддаль не може змінити Тебе, мого правдивого, випробуваного друга, та без Тебе все таки я кругом сирота в оренбурзькому безлюдному краї. До кого я в оцій пустині припаду без Тебе повним серцем? До кого я так щиро, по-братському, звернусь з моїми потребами, і хто так, як Ти, щиро возьме на себе тяжкий труд збувати мою матерію? Ніхто! А мені потрібен такий приятель в Оренбурзі, особливо тепер, особливо тому, що я все таки не трачу надії, звичайно, не раніш зими, перемінити салдатський убогий побут на щось краще. — але це ще в руках сліпої Фортуни! Скажи Ти мені: чи Ти назавжди покидаєш цей край безлюдний, чи тільки до часу? Як тільки до часу, то я подожду Тебе, а як назавжди (чого Тобі від усього серця бажаю), то доведеться мені вислати

матерію до земляків моїх, які (чудні вони, доречі кажучи!) домагаються конче мого штампу на кожній штуці, на що ніколи не зважуся. Інакше твір в їх очах ніякої ціни не має.

З цього Ти бачиш, що земляки мої — таки добрі вандали.

Одержані мною фотографії не зовсім удатні. Портрет С. Сераковського хоч і блідий, але його пізнають навіть салдати, що його колись в Уральському бачили. Дякую йому за цей любий подарунок, але за лист не дякую, бо його досі прочитати не можу: страшенно нечитко написаний. А все таки цілую його з усієї повні душі. Попроси його, щоб він мені свій адрес із Катеринослава прислав і щоб хоч трошки лисьмо своє вирівняв. Ти, мабуть, до Уфи заїдеш, — то поцілуй Сову й Людвика.

Бюрно у нас іще не був і буде тут, мабуть, не раніш, як закінчить курс свого лікування в Пятигорському. До того ж часу добре б Ти діло зробив, якби йому про мене хоч кілька слів написав; або, ще краще, щоб лист мені прислав; тоді я сміло міг би до нього зявитись, а то я так отут здичавів, що ледве чи відважусь, так от без усього, до військового генерала зявитись. Ти не повіриш, які це тепер для мене страховища, — просто жах! Не полінуйся, напиши, мій добрий Брониславе!

Чи зробить [хто] без Тебе любу мені фотографію? Ах, якби зробив! Як би я йому вдячний був! Подбай, щоб зробив і конче [попроси] шановного Карла. Я сам йому тепер пишу й прошу його про це. Іраклій, здається, трохи до фотографії охолонув. А чи Ти знаєш, що в нас маленька контра вийшла? А [гата] мала необережність дорікнути мені своїми добродійствами, й я обтрусив порох із під ніг моїх, і повторюю слова великого фльорентинського вигнанця:

Горекъ хлѣбъ подаянія,
И жестки ступени чужого крыльца.

Подія прикра, але я почуваю себе тепер далеко спокійнішим і вільнішим, ніж під опікою цих по суті добрих людей.

Що мені ще Тобі писати? Нічого більш, хіба що повторю мою просьбу про Бюрно. І хоч де Ти будеш, пиши мені, не забувай мене, зовсім самотного, а як будеш удома, то поцілуй за мене ту, що Тебе, мого щирого, мого єдиного друга породила.

Якщо застане Тебе цей лист в Оренбурзі, то возьми в Карла мою мізерію й передай Михайлові. Я дуже легковажно поступив із моїм »варнаком«, тим більш, що чернетку рукопису знищив, і тепер не знаю, що мені й робить. Якщо він у Тебе переписаний, то пришли його мені: там багато виправити треба. Стиль взагалі досить кострубатий. У кожному разі не посилай його Осіпову. Я зміст памятаю й напишу його заново. Як будеш писати Аркадієві, то цілуй його за мене.]]

80. До Михайла Лазаревського.

Новопетровское укрѣпленіє, 8 октября 1856 г.

Богу милий друже мій Михайле!

Коротеньке, невеличке та щире письмо Твоє од 8 августа получив я 28 сентября. Довгенько таки воно летіло, та все таки, благодарить Бога, долетіло. Спасибі Тобі, друже мій єдиний, і за письмо твоє ласкаве, спасибі Тобі і за гроші. У мене їх тепер так небагато, як у того Лазаря, що сліпці співають на ярмарках. Я сердечне рад, що Ви познакомились з Семеном: добрий, щирий чоловік. Не так давно і він мені прислав 15 руб. Та бреше собі, нівроку йому: пише, що хтось передав йому, щоб послать мені. Може це і була колинебудь правда, та тепер така стара стала, що похожа на міфологію, сиріч на брехню. Це, бачиш, я до того веду слово, що познакомившись з Семеном, і Ти трохи вивчивсь в його теє... І справді, за що Ти мені ви-

нен? — Ні за що. Спасибі Тобі, друже мій єдиний! Така неправда лучче всякої на світі правди. Тільки ось що: коли і чим я Тобі заплачу за Твою братську неправду?

Німець Йо[а]хім мабуть на мене сердиться? Не знаю, за що б йому сердиться! Ми з ним жили і розійшлися добрими приятелями, — ні за що б, здається, сердиться. А тимчасом Бог його знає! Статуетки мені не дуже потрібні. — обійдусь і без їх. А от без чого не обійдусь: »безъ жизненныхъ припасовъ«, як Ти пишеш. Мені тепер дуже і дуже треба одну акварельну краску, називається вона сепія. Семен, я думаю, її знає, бо він таки трохи шнипорить в малярстві. Вона буває різних фабрик, але найлуччая римська сепія: оце Тобі форма плитки і надпись. Достать її можна в »красочном магазині«, що коло Академії Художеств, — пришли, ради святого искусства, дві плитки. Та ще, якби Ти мені з краскою прислав пару кистей добрих акварельних, толщини въ обыкновенную папиросу, то тоді б уже я Тобі спасибі сказав, тільки кисті уміючи треба вибрати. Не знаю, чи Семен тямить що в сім ділі. Тут треба маляра-акварелиста. Та в Семена, я думаю, знайдеться знакомий такий майстер. Да ще якби до кистей прибавить 6 штук карандашей № 3 фабрики Фабера, то тоді б тільки Богу помолився б, та й більш нічого.

Кланяюсь Семенові і жінці його, і цілую дочку його. Кланяюсь Федорові і Василеві, — де він тепер? Як побачишся з здоровим Осипом Езучевським, то і йому кланяюсь. Глухому Ялузі, коли знаєш, — і йому, і всім землякам моім, которі хоч згадують про мене.

Напиши мені, будь ласкав, про Левицького, — де він повертається?

Прощай, мій іскренній, мій єдиний друже! Не забувай безталанного і щиро любящого Тебе

Т. Шевченка.

Р. S. Чи раз батька вдарить, чи двічі, — перед Богом, говорять, одвічать однаково. До всього того, що я Тебе просив, прибав ще ось що: 4 штуки чорного французького карандаша № 2 фабрики Le Conté і білого 4 штуки, тієї ж фабрики № 1, та тушовального чорного порошку 4 золотники. Тепер уже більш нічого не попрошу, бо зараз письмо печатаю, а якби ще день полежало, то може б ще що видумав. Пришли, мій голубе сизий, а я Тобі на ту весну киргизя замурзане пришлю.

Може трапиться, що не достанеш Sepia di Roma, то візьми фабрики Шанеля.

81. До Бронислава Залеського.

№ 8 листопада 1856 р.

Давно, дуже давно, не пишу я Тобі, друже мій єдиний. Не було про що писати, не було матеріялу й ніякісіньких подій у нашому забутому кутку. Гидка бездіяльність і одноманітність! 15 вересня відвідав нас Бюрно, та на такий недовгий час (на пять годин), що я втратив був надію з ним побачитись, — він усе таки згадав про мене перед самим своїм одїздом. Прийняв мене, як давній і добрий знайомий. Побачення наше тяглося кілька [хвилин], і за ці короткі хвилини я встиг полюбити цього щасливого чоловіка. Я тому його щасливим називаю, що до характеру таких, як він, людей не треба довго й пильно придивлятись. Такі возлюбленики Божі одним рухом, одним поглядом кажуть Вам: на нас усе можна звірити. За кілька хвилин [розповіш такому те], чого другому й за все життя не скажеш.

Він не обіцяв мені багато, чим я особливо тішуся: багато обіцяти значить нічого не зробити. Він просив писати йому й присилати штуки матерії. Але я цього не роблю, — мені таке листування

здається неделікатним. І зустрілись, і попросщались ми з ним, як старі та добрі приятелі. Надовго зостанеться в моєму серці це коротко-довге побачення, це симпатичне, благородне обличчя, що видає тихі й лагідні звуки. Напиши йому від мене найглибше сердечне привітання.

Про височайші помилування з приводу коронації в нас іще нічого невідомо. Я ніякісінькою надією себе не тішу. Чим і як можу я побороти упереження В[асиля] О[лексієвича]? На це я маю виправдання, та не осмілююсь його подати. Треба, щоб В[асиль] О[лексієвич] спитався графа Орлова, на чії кошти я виховувався в Академії, й за що мені заборонено рисувати, словом, щоб граф Орлов пояснив мою темну конфірмацію. Та хто ж легко покидає свої упереження? Писав я до Тебе через Михайлова ще на початку літа, — не знаю, чи одержав Ти мій лист. Михайлов мені ще й двох рядків не написав, і здається, що й не напише. Я не знаю, що це означає. Чи часу не має, чи просто лінощі непростимі його обсіли, чи щось інше, — не знаю. У кожному разі мене це болить. Здається, Ти мій одинокий, вірний і незмінний кореспондент. Сердечно Тобі дякую, мій друже єдиний. Виправдай мене перед Сигізмундом, що йому не пишу. Причина натуральна: не знаю, куди писати. Якщо він іще в Петербурзі, то напиши йому щире моє привітання й уклінну просьбу знищити »Варнака« та (я справжній прошак!) прислати мені дві плитки сепії фірми *S e r i a d i R o t a* або фабрики Шанеля. В мене тепер цієї фарби й півґрана немає. Добре ще, що й інших засобів, а головне помешкання немає, а то я б помер із досади. Недавно спало мені на думку змалювати в особах євангельську притчу про блудного сина — в побуті і звичаях сучасного російського стану. Ідея ця й сама по собі глибоко повчальна, а які проймаючі душу картини скомпонував я в своїй уяві до цієї правдиво моральної теми! Картини готові в найменших

подробицях (звичайно, в уяві), і коли б мені хоч найскромніші засоби, я б задубів над роботою. Я майже задоволений, що не маю тепер засобів, щоб розпочати роботу. Думка ще не дозріла, я легко міг би помилок наробити; виношую, як мати дитину у своїй утробі, цю без краю різноманітну тему, а на весну, помолившись Богу, захожусь коло виконання, хоч би й у собачій конурі.

Якщо Бог мені допоможе здійснити мій намір, то з цієї теми вийде неабиякий завтовшки альбом, і якби мені колись удалося його видати в літографії, я був би вищий над усяке земне щастя. Але не доведи Боже невдачі: тоді я помру, — ідея надто тісно з моєю душею зрослася.

У наступному листі опишу Тобі кілька картин так, як вони мені тепер уявляються.

Про що ж маю ще Тобі писати, друже мій єдиний? Паскудна одноманітність! Півроку вже минуло, як я Тобі писав, та й тепер писати нема про що. Якщо моя неволя ще рік продовжиться, я певне одурію, а з заповітної моєї думки, з мого »Блудного Сина« вийде безбарвний образ охлялої уяви, і більш нічого. Сумна, безрадісна перспектива. Для виконання сюжету, що я його задумав, треба типів живих, а не уявлених. Де ж я їх возьму в цьому воронячому гнізді? А без них, без цих провідників, легко збитися з дороги й найбезглуздіших помилок наробити. Але годі про це! Напиши Ти мені, як Ти гадаєш своєю будучиною розпорядитись. Кого гадаєш із себе зробити: мистця чи урядовця? На одному й другому шляху сердечно бажаю Тобі успіху. Але мені б щиро хотілося, щоб Ти вибрав мистецький шлях. Не знаю Твоїх матеріальних засобів — фундаменту всіх наших починань. Моральні засоби Ти маєш: є в Тебе любов до мистецтва, і цього досить; про здібності не турбуйся: вони вірні супутники цього прекрасного світила. О, якби мені довелось колинебудь Тебе

побачити й побачити правдивим мистцем (неправдивим Ти не можеш бути)! Тоді радість моя без краю була б! Так, а не інакше, якщо можеш, улаштуй свою будучину; тоді, хоч де б Ти був, я пішки прийду милуватись Твоїми творами. Порадь, що мені робити з клаптиками вовняної матерії? В мене їх штук із десять назбиралось. Минуле літо сприяло моїй мануфактурі. В Оренбурзі, окрім Бюрно, я нікого не маю; але я ніколи не відважусь турбувати його такою матеріальною пропозицією. На Михайла й Карла надія кепська, а на лівих земляків моїх іще гірша. Вони доконче домагаються п л о м б и: простота й більш нічого! Де Аркадій і що він робить? Пиши йому й цілуй його за мене. Пиши Сові і його цілуй. Пиши Михайлові і його спочатку поцілуй, а потім полай за невибачні лінощі, якщо це тільки лінощі. Не забудь написати Сигізмундові й наостатку пиши Бюрно й за мене цілуй його, цю найблагороднішу людину.

З усього серця цілую Твою найщасливішу матір.

Не забувай мене, друже мій єдиний.!

82. До Михайла Лазаревського.

Любий мій, єдиний Михайле!

|| Разом з останніми п'ятьома розділами цього твору одержав я й лист од Дармограя, в якому він просить мене, а я Тебе прошу дати його етюдові такий заголовок:

Матрозь,

или старая погудка на новый ладь.

Разсказь (а не этюдъ).

Часть первая.

Перша частина оповідання обіймає собою десять розділів, а яка велика буде друга частина, того він не пише: мабуть, і сам іще не знає. Ще просить він виправити помилку, поправді досить

грубу. Він написав, що містечко Лисянка знамените тим, що там народився славний Богдан Хмельницький. Неправда: в Лисянці народився не славний гетьман, а його батько, чигиринський сотник Михайло Хмельник, або Хмельницький, і не за словами літопису Самовидця, як він написав, а за словами професора Соловійова, який покликається на київські акти. Ще — не памятаю теж, на якій сторінці — зробив він прогалину, а за ним і я; треба було написати прізвище знаменитого череполога Л я ф а т е р а, та він, мабуть, забув, як звався цей мудрагель, німець, і я теж не згадав. Більш він нічого не завважує. Я теж нічого більш не завважую, і він передає мені, а я, переписавши на дозвіллі, передаю його новонароджену дитину під повну Вашу опіку й розпорядження. Ще пише він мені, що як і буде друга частина цього оповідання, то не дуже скоро. Тому я й думаю, що краще не писати: »Частина перша«.]

Тепер от що я Тебе проситиму, друже мій єдиний: якби Ти сам побачився з Пісемським (за знакомство з ним не будеш мене лаять) та спитав би його, чи бачився він з графинею Т[олстою], і що вона сказала йому про »Княгиню« К. Дармограя, і чи получила вона мої письма. І що він Тобі скаже, напиши мені, друже мій єдиний. Кланяюсь Василеві, Федорові і Семенові. Оставайтесь здорові, іскренні друзі мої. Не забувайте сироту на чужині.

«8 грудня.»

1857 р.

83. До гр. Настасії Толстої.

ЩНовопетровський форт, 1857, січня 9.

Дорогоцінний лист Ваш з 8 жовтня минулого року одержали в форті 26 грудня, а мені передали розпечатаний 1 січня, як подарунок на Новий Рік. Яке дрібязке, матеріальне розуміння подарунку й свята! Дитяче розуміння. Є люди, що до сивого волосся дожили, а все таки діти. Одні тихі й лагідні, інші буйні й свавільні діти, — діти, що їх досвід не навчив найпростіші речі розуміти, про моє десятилітнє чистилище вже не кажучи. Досить і шостимісячного дождання, що хвилює й гнітить душу. І що ж? Вони, звичайно, несвідомо крадуть із мого мученицького життя найсвітліші, найдорогоцінніші чотири дні. До шостимісячної муки додають іще чотири дні. Дикий злочин, автім — несвідомий! Отже тільки вандалізм, а не злочин. І я із зворушеним серцем повторив слова розп'ятого Чоловіколюбця: »Прости їм, не відять бо, що творять«.

Друже мій благородний, особисто незнаємий! Сестро моя, Богу мила і ніколи невиданая! Чим воздам, чим заплачу Тобі за радість, за щастя, яким Ти очарувала, захопила мою бідну, зажурену душу? Сльози, сльози безмірної вдячності приношу в Твоє високе, благородне серце! Радуйся, незрівняна, преблагородна моя заступнице! Радуйся, сестро моя сердечна! Радуйся, як я тепер радуюсь, друже мій душевний! Радуйся, Ти з безодні одчаю вивела мою малу, мою бідну душу! Ти помолилася Тому, Хто окрім добра не робив нічого, Ти помолилася Йому молитвою янголів безплотних. І радість Твоя, як і моя вдячність — безкрайні! Шатобріан у »Замогильних Записках« сказав, що справжнє щастя недорого коштує, та

що дороге щастя — погане щастя. Що він розумів під цим простим словом? Щастя Лукулла чи Фамусова? Не думаю. Римського й московського пана недешево коштувала трьохгодинна їжа, що потім три доби в шлунку не травилася, — отже прожора навіть щастям скотини не може похвалитися. І виходить, що славний турист, емігрант, дипломат і нарешті автор «Аталі» про справжнє щастя нічого не тямив, а на такого щасливця, як наприклад я тепер, гордовитий аристократ-педант і подивитися б не захотів, не те що з смердом мову зняти про щастя. Бідні ви, малодушні — шеваліє де Шатобріан де Комбур! Фльорентинський вигнанець за такі дурниці понамяв би вам уха, немов базікайлушколяреві.

Данта Алігієрі тільки вигнали з рідного краю, але не забороняли йому писати своє «Пекло» і [про] свою Беатріче, а я... я був нещасливіший за фльорентинського вигнанця. Зате тепер я щасливіший за найщасливішого з людей. І виходить, що справжнє щастя не таке дешево, як думає шеваліє де Шатобріан. Тепер, і тільки тепер, я вповні повірив у слово: «любя, наказую ви». Тепер тільки я молюся й дякую Йому за безмежну любов до мене, за посланий мені іспит. Він очистив, зцілив моє бідне хворе серце. Він зняв із моїх очей призму, крізь яку я дивився на людей і на самого себе. Він навчив мене, як любити ворогів і ненавидящих нас. А цього не навчить ніяка школа, окрім тяжкої школи іспитів і довгої розмови з самим собою. Я тепер почувую себе як не досконалим, то принаймні бездоганним християнином. Як золото з огня, як немовля з купалі, вихожу я тепер із темрявого чистилища, щоб розпочати новий, благородніший шлях життя. І це я називаю істинним, правдивим щастям, щастям, якого Шатобріанам і вві сні не побачити!

Поки спромігся я взятися за перо, щоб напи-

сати Вам хоч щонебудь неподібно до цієї нісеніт-ниці, я блукав кілька день круг форту, та не з од-ним Вашим листом неоціненним, а з Вами самою, сестро моя Богу мила! І про що я з Вами не гово-рив? Чого не розповів, чого не повірив Вашій душі вразливій? Усе, — і темне минуле, і світле май-бутнє, все в найменших подробицях. І коли Ви ма-єте надію на особисту зустріч нашу, — коли повто-риться ця сердечна сповідь, то боюсь, що це буде повторення мляве й безбарвне.

Я до того дійшов у своїх гадках, що уявив себе на Василевському острові, на якійсь далекій Лнії, в скромній малярській келії з одним вікном, як працюю над мідною дошкою (я маю намір зай-нятися виключно ритуванням а к в а т і н т а, а ма-лярем себе вже й уявити не можу). Далі уявляю себе вже вправним гравером, роблю кілька рисун-ків сепією з славних творів, що в Академії та в Ер-мітажі, і з таким запасом вирушаю на мою любу Україну, і на хуторі в одного з друзів моїх, скром-них поклонників муз і грацій, відтворюю в гравюрі славні теори укоханого мистецтва. Яка солодка, яка радісна мрія! Яке повне, безтурботне щастя! І я вірю, я доторкаюсь моєї солодкої будучини. Я присвячую мої майбутні естампи Вашому доро-гоцінному імені, як одинокій моїй радості, як оди-нокій причині мого безтурботного щастя.

Багато й багато хотів би я сказати й розпові-сти Вам, але в мені тепер такий безлад — гірше всякого розгардіяшу. Чи дочекаюсь я того тихого, солодкого щастя, коли Вам особисто — доладно, спокійно, з скромністю перерожденного христия-нина — розповім Вам, як сон, моє сумне минуле? А тепер прийміть усе, що я пишу Вам, як найбез-ладнішу, хоч і щирю, імпровізацію. Прийміть і ви-бачте мені, друже мій єдиний, цю може про-стацьку щирість...

[Три рядки закреслені так, що не можна читати.]

...існує на світі?

Усім серцем моїм цілую графа Федора Петровича, Вас, дітей Ваших і всіх, хто близький та любий благородному серцю Вашому. До побачення!

Де Осіпов? Що з ним? Від місяця червня чекаю від нього посланія і плитки сепії, та, мабуть, не діждуся. Чи не потрапив і він до числа друзів моїх, яким заказаний був усякий звязок зо мною? Брони його Господи!]

84. До Бронислава Залеського.

¶10 лютого 1857 р.

Лист Твій, щирий мій друже, з 18 вересня минулого року одержав я 28 січня цього року. Що значить ця черепаха повільність, я не розумію. Іраклій каже, що Ти адресував його через Астрахань, і що він спізнився на останній поштовий пароплав та мусів через Самару й Оренбург до нашого кочовища мандрувати. Так чи інакше, він таки дійшов до мене, і я з сльозами сердечної радості прочитав його.

Друже мій єдиний! Твоя радість, твоє щастя так безмірно повні, що мені зостається тільки побажати Тобі, Твоїй щасливій матері, батькові й усьому, що близьке Твоєму серцю, побажати довгих-довгих та безтурботних днів. Ти так щиро, так живо, радісно описуєш своє побачення, що я неначе був при цій прекрасній сцені, неначе сам цілую і слізьми обливаю руки Твоєї матері, що так довго скорбіла, а тепер така щаслива. Ти боявся скаламутити моє щиро Тебе любляче серце описом своєї радості. Дарма, — Твоя радість нероздільна від моєї радості, нероздільна, як любляча душа від такої самої люблячої душі. Ця психологічна правда [не] потребує матеріяльних доказів.

Ти пишеш, що кароокі й синьоокі siostrzeńcy Твої питаються Тебе, коли приїде до них старий

друг Твій, що любить добрих і милих дітей? Цілуй їх, друже мій єдиний, і скажи їм, що серце моє давно вже з ними, і що сам я швидко до них приїду й поцілую їх так, як Ти їх тепер цілуєш. Фантазія! Вимріяне щастя! Покищо й цього досить. Для душ, що вміють співчувати й любити — надхмарні замки тривкіші й кращі, як матеріяльні палати егоїста. Ця психологічна правда людям позитивним незрозуміла. Та й бідні ж оці позитивні люди: вони не знають найдосконалішого, найбільшого щастя на землі, вони, одурманені себелюбством, позбавлені цього безкрайого щастя, — невільники, позбавлені свободи, і більше нічого.

Разом із Твоїм радісним листом одержав я лист із Академії Мистецтв од жінки нашого віцепрезидента графа Толстого. Вона мені пише, що зроблено все для мого визволення і що за короткий час вона чекає щасливого результату. Як Ти думаєш: чи можна на цьому фундаменті будувати надхмарні замки? Ти скажеш: можна, а я їх уже і збудував. Та які прекрасні, які світлі замки! Без стрільниць і амбразур, без золота й мармуру — мої розкішні, прекрасні замки! Але позаздрих би їм і сам несвіжський „Panie Kochanku“, якби міг він тепер чомубудь заздрити. От що я збудував на цім прекраснім фундаменті.

Перше, або перша поема, «інтродукцію»: розлука з пустинею, в якій я стільки років страждав, розлука з Карлом, Михайлом і Бюрно, якого я тільки раз побачив і полюбив. Потім павза до Москви, потім Москва, друзі й шкільні товариші, що zostались, потім, потім... ось який фінал. Замість петербурзької залізниці я вибираю простий поштовий шлях — смоленський або виленський і приїзжаю просто до Рачкевичів. Тут починається друга частина поеми. Зустрічаюся з Тобою, плачу й цілую руки Твоєї щасливої матері, цілую Твого щасливого батька, сестри, карооких і синьооких

siostrzeńców Twoїх і відпочиваю в обіймах повного щастя, повторюючи вірш великого поета:

»Повітря всієї Аравії мало, щоб наповнити мої вільні груди«.

Замість Аравії, я казатиму: Литви. Відпочивши від цієї повної радості, я мало не силоміць беру Тебе з обіймів Твоєї щасливої матері, й певного чудового ранку молимося з Тобою перед образом Божої Матері Остробрамської. Вільно так само дороге споминами моему серцю, як і Твоєму. З литовської столиці варшавським шляхом мчимося до Академії Мистецтв і доповнюємо наше, і так повне, щастя двома роками студенського пустельницького життя. А скільки радості в оцьому пустельницькому житті! Цю радість і це щастя той тільки зрозуміє, хто любить божественне мистецтво так, як ми з Тобою його любимо. Чи ж не правда, — замок прекрасний, чудесний і не зовсім надхмарний? Фундамент ніби дає запоруку, що це можна здійснити, та що замок буде міцний.

Другий надхмарний замок, або поема на цю ж саму тему: вступ такий самий, сцена в Москві така сама, але замість смоленського шляху вибрано петербурзький залізничий. І я в Петербурзі, в скромній квартирі з двох кімнат, вивчаю науку ритування а к в а т і н т а і чекаю до себе Тебе, мого щирого друга. Ти приїхав, живемо ми з Тобою скромно, мало не вбого, в малесеньких кімнатках, невтомно працюємо, вчимося й тішимося своєю наукою. Два роки непомітно пролітають над нами, і ми (якщо не повні, то принаймні свідомі мистці) через Вільно й Слуцьке повертаємося до Рачкевичів, цілуємо Твою матір, батька, сестри й карооких та синьооких синовців Твоїх.

Друга поема трохи прозаїчна, але по суті повніша за першу. Так чи інакше, Ти повинен бути в Академії Мистецтв, або буде прогалина, неза-

шита дірка в Твоїм і моїм житті. Недосить бачити, милуватися прекрасним, розумним, добрим чолом людини, треба нарисувати його на папері й милуватися ним, як створінням живого Бога. Ось чого треба для повні нашої радості, для повні нашого життя!

Позич, випроси 25 карбованців на місяць протягом двох років. Як знаєш, роби, тільки зроби; це для Тебе, а навіть і для мене необхідне, — для мене тому, що я хочу бачити й цілувати мого приятеля досконалим, а для Твоєї досконалости потрібна Академія Мистецтв. Без свідомого розуміння краси людині не побачити Всемогучого Бога в дрібному листячку найменшої рослини.

Ботаніці й зоології треба захоплення, інакше ботаніка й зоологія буде мертвим трупом між людьми. А захоплення це здобувається тільки глибоким розумінням краси, безмежності, симетрії й гармонії в природі. О, якби я хотів тепер порозмовляти з Тобою про Космос і послухати, як Ти читаєш пісню Вайделоти!

Нехай моляться Твої кароокі й синьоокі *siostrzeńcy*: молитва янголів чутніша Богу.

15 лютого.

Я зупинився на найвищому градусі моєї сердечної фантазії; зупинився на те, щоб діждати наступної пошти й зміцнити мої припущення ясним і певним документом. Пошта прийшла 14 лютого й не привезла мені нічого такого, на чому спираючись, міг би я продовжувати свої припущення. Передчуття, віра, надія, і нічого більше.

Чи одержав Ти мій лист із жовтня, не памятаю якого дня, адресований просто до Слуцького, а не до Рачкевичів? Я писав тоді про побачення моє з сердечним старим Бюрно. Якщо не одержав, то напиши мені: я Тобі вдруге опишу це коротке й безконечно довге побачення. А тепер, як і тоді,

прошу Тебе, мій сердечний друже, пиши йому, цілуй його сиво-молоду голову, цілуй його чисте живе серце, цілуй його божественну християнську душу. Цілуй його, як мистця, як брата, як людину. Я нічого тепер не можу більше сказати. Серце моє переповнюється любовю й знемагає при спомині про нього.

Цілуй Аркадія, жінку його й дітей його. Цілуй Сигізмунда й бажай йому найбільш блискочого успіху на вибраному ним шляху. Писав би Тобі ще багато й багато, та, як я сказав, документу нема. А без нього найяскравіша фантазія нічого більше, як лойова свічка в казармі. Фантазія мусить на чомусь певному спиратись. Насіння джугари й дві штуки вовняної матерії пошлю Тобі в останній половині березня, а коли Ти його одержиш, Бог знає. Цілую Твою щасливу матір, Твого батька, Твоїх сестер і Твоїх янголів-siostrzeńców. Не забувай мене, друже мій єдиний!!

85. До Якова Кухаренка.

Христос воскрес! Батьку-отамане кошовий!

Як раз на Великдень привезла мені астраханська пошта Твоє дружнєє ласкавеє письмо і 25-рублевою писанку. Зробив Ти мені свято, друже мій єдиний, таке свято, таке велике свято, що я його і на тім світі не забуду! Не видержав, голубе мій сизий (та який би його вражий син і видержав?), — упився, та так щиро упився Твоїм могоричем, що аж голомозину собі розкроїв. От що зробив Ти мені своєю не так писанкою, як братнім щирим словом.

Тількищо схаменувся я од Твого слова, і взяв уже перо в руку, щоб написати Тобі спасибі, аж приходить із Гурєва пошта і привозить мені листи із самого Пітера: [пише] один козак молодий, козак Маркович з товариством і шле мені на починок трохи грошенят.

Пише, що молоде товариство в столиці складчину для мене зробило. Треба було б і в другий раз улитися, але я якось видержав, тільки (без сорома казка) тихенько заплакав. Другий лист із столиці ж: пише мені курінний Лазаревський і упевняє мене, що незабаром мене випустять із цієї широкої хурдиги. Він пише, що добрий цар наш дав уже приказ розбивать мої кайдани. І плачу, і молюся, і все таки не вірю. Десять літ неволі, друже мій єдиний, знівечили-убили мою і віру, і надію, а вона була колись чиста-непорочна, я [к] те дитяточко взятеє од купелі, чистая і кріпкая, як той самоцвіт-камінь одшліфований! Але чого не зробить риторда химська? Я трохи-трохи не одурів на сім тижні. Та й тиждень же удався! Недармо я його виглядав десять літ. Десять літ, друже мій єдиний!... вимовить страшно, а витерпіть!... і за що витерпіть? Цур йому, а то я справді одурію. Тепер думаю ось як зробить: як, дасть Бог, дождуся з корпусного штабу одпуску, то думаю навпростець через Астрахань ушкварить на Чорноморію, — я ще її зроду не бачив, треба хоч на старість подивитися, що то таке та славна Чорноморія. А поки те буде, посилаю тепер Тобі, друже мій єдиний, своє поличчя, — нема в мене, брате, нічого більше тепер. Як дасть Господь милосердний, приїду сам на Січ, то може ще якийнебудь привезу Тобі гостинець. Одного боюся, щоб не потребували мене часом в Оренбург. А може, дасть Бог, що й не потребують, — на чортового батьк я їм тепер здався?

Чи старий Щепкин ще живий? От щира козацька душа й молода, як у дитини! Чи не пише [ш] Ти йому часом? Як пишеш, то цілуй його за мене. Яку він там Тобі «Пустку» читав? Я, поганий з мене батько, забув свою рідну дитину.

Прислав мені із Пітера курінний Панько Куліш книгу своєї роботи, названу »Записки о Юж-

ной Руси», писану нашим язиком. Не знаю, чи дійш[л]а до Чорноморії ся дуже розумна і щира книга. Якщо не дійшла, то випиши — не будеш ка-
яться: такої доброї книги по нашому язику ще не
було дрюковано. Тут живо вилитий і кобзар, і геть-
ман, і запорожець, і гайдамака, і вся старожитна
Україна, як на долоні показана. Куліш тут свого
нічого не додав, а тільки записав те, що чув од слі-
пих кобзарів, а тим самим і книга його вийшла
книга добра, щира і розумна. Послав би Тобі,
друже мій єдиний, свій екземпляр, але я ще сам
добре не начитався. Мене, спасибі, люди добрі
книгами не забувають, — нема, нема, та і пришле
хтонебудь, а журнала уже десятый рїж і в очі ні
одного не бачив і не знаю, що там і діється в тій
новій, чи сучасній літературі. Сам не написав
нічого, бо мені було заказано писать, а те[пе]р
уже і Бог його святий знає, чи й напишу щонебудь
путнє. Я ще не дуже зостарівся, та знівечився, дру-
же мій єдиний. А може, дасть Господь милосерд-
ний, ще одпочину та на старість попробую писать
прозу: о віршах уже нічого и думать.

Прощай, мій єдиний друже! Може, дасть
Бог, ще се літо побачимось, а поки те буде, цілую
Тебе, як брата рідного, а Ти поцілуй за мене свою
стару і перецілуй своїх діточок, і не забувай
іскреннього твого друга кобзаря

Т. Шевченка.

Умисне пишу Тобі на одному листочку, щоб
було де поличчя положить і щоб конверт не дуже
важив.

Апреля 22, 1857 г.

Новопетровское укрѣпленіе.

86. До Андрія Маркевича.

Христос воскрес!

На самий Великдень приплила з Гурева до нас пошта і привезла мені письмо Твоє і 16 руб. грошей. Спасибі Тобі, друже мій незнаємий! Подякуй і поцілуй Твоїх товаришей і земляків моїх щирих. Спасибі їм, що не забувають безталанного старого Кобзаря, — нехай не забуде їх Господь милосердий своєю доброю долею! Спасибі вам, молодії брати мої, і за книги. Спасибі йому, тому Николаю М., а Куліша як побачиш, то поцілуй його за мене і скажи йому, що такої книги, як «Записки о Южной Руси», я ще зроду не читав, та й не було ще такого добра в руській літературі. Спасибі йому, він мене неначе на крилах переніс в нашу Україну і посадив меж старими сліпими товаришами кобзарями. Живо і просто вилита стареча мова, а може вонс тим і живо, що просто. І як не буде він продолжать своїх «Записок», то його Бог святий покарає, — так і скажи йому, друже мій, як його побачиш.

Ще ось що: чи не зустрінешся там часом з Гербелем, переводчиком «Слова о полку Ігореві»? Воно хоч і зветься Г е р б е л ь, а такий же сірий хахол, як і ми з Тобою, молодий мій друже. Отож, як побачиш його, то подякуй йому за переклад малоросійської думи, надрюкованої в «Б[ибліотек] для читенія».

З батьком Твоїм, друже мій, ми були колись великі приятелі і стрічалися з ним не в одній Качанівці. Чи здраствує він тепер? Цілуй його од мене. А матір Твою тільки раз бачив у Качанівці. Може й Тебе тоді з нею бачив, але Ти тоді ще було мале, то я тепер і не згадаю, — давно те діялось, молодий мій друже. В другий раз буду писати Тобі більше, а тепер мені щось не пишеться: я неначе занедужав од Твого письма. Я[к] прийду трохи до нормального розуму, то напишу Тобі цілу

книгу, а тепер цілую Тебе, друже мій єдиний, і Твоїх товаришів, а моїх земляків щирих, цілую і дякую всім моїм серцем... дякую за гроші, а ще більше за те, що не забуваєте старого Кобзаря

Т. Шевченка.

Добре, що зосталося шматок паперу, єсть на чому написати Р. С. Я напишу його по-руськи, так, бачиш, треба, Ти й сам здоров догадаєшся, як прочитаєш, що так треба, тільки, серце моє, голубе мій сизий, зроби для мене все те, що я проситиму! Я Тебе тричі поцілую, як побачимось, а покищо (я й забув Тобі сказати) сходи Ти в Большую Морскую в домъ графа Уварова, знайди там Михайла Матвієвича Лазаревського і поцілуй його за мене: так треба, друже мій єдиний. »Записки о жизни Н. В. Гоголя« прислав Ти мені два томи, і обидва перві.

22 апреля 1857.

Р. С. «Справа ось у чому. П. Комендант Новопетровського форту Іраклій Олександрович Усков просив п. полковника Іллю Олександровича Кіреєвського вислати йому камеру-обскуру для фотографії з усім приладдям і для цього зняряддя послав йому грошей 250 карб. среб. і 77 лебедячих шкур. Останній лист п. Кіреєвського від 10 листопада 1856 року одержав п. комендант з повідомленням про одержання грошей і посилки. Тепер справа у тім, що тут досі не одержано ні речі, себто камери-обскури, ні листовного повідомлення про причину такої незрозумілої проволоки. Звичайно, це Іраклія Олександровича турбує. Отож, прошу Тебе, побувай у п. Кіреєвського і за Іраклія Олександровича запитай його про причину його мовчанки. Мешкає він на Великій Мильйонній в домі С л а в н и х. Якщо ж Ти його випадком під цим адресом не знайдеш, або він умер, або виїхав із столиці, то поїдь, замість гуляти, в Павловське та на дачі п. Кіреєвського знайдеш когонебудь із

родичів п. полковника Кіреєвського, і довідайся, де він і що з ним, і чи не доручив він справи цієї, себто камери-обскури, кому небудь із своїх родичів або знайомих. І проси, щоб той, кого Ти знайдеш із його родичів, написав до Іраклія Олександровича і тим визволив його з прикрої непевности. Вкінці зайди до магазину Прево під фірмою «Виставка художественныхъ произведений» коло Поліцейського мосту в домі Голляндської Церкви й запитай самого п. Прево, чи доручив йому згаданий п. полковник торік восени виписати з Берліна камеру-обскуру з усіма препаратами для фотографії, чи ні. А як про це все довідаєшся, напиши мені якнай докладніше й найскоріше.

Адресуй свого листа на імя Его Высокоблагородія Іраклія Александровича Ускова, г. Коменданта Новопетровскаго укрѣплення Оренбургской губерні.

На випадок смерти п. полковника Кіреєвського довідайся, до кого може звернутися Іраклій Олександрович, щоб одержати як не саму річ, то назад гроші, на які він має, як документ, лист п. полковника. Про все це можна довідатись у Павловському. Хто б не був з його близьких родичів, батько, мати, брат чи сестра, — все одно, [напиши] тільки най докладніший адрес, кого з них знайдеш. І ще раз прошу Тебе, не барися, й напиши по-руськи.!

87. До Михайла Лазаревського.

22 апреля 1857 г. (Новопетровское).

Христос воскрес, брате мій любий!

Удався ж мені сьогорічний Великдень! Такого святого радісного Великодня у мене ще й зроду не було. Якраз 7 апреля прийшла до нас пошта і привезла Твою дорогую посилку і Твоє радіснее письмо од 17 генваря. Я трохи не одурів, прочи-

тавши його, та ще як закурив твою сигару (я десять літ не курив сигари), то як закурив Твою гаванну, то так мені, друже мій єдиний, запахло волею, що я заплакав, як тая дитина. От що Ти наробив з моїми старими очима! Нехай Тобі Господь милосердний заплатить за Твою сердечную роботу. Та ж самая пошта привезла мені письмо із Чорноморії і 25 р. грошей од Я. Кухаренка (Семен його повинен знать). Але Кухаренко про волю мені нічого не пише. Та та ж самая пошта із Петербурга привезла мені письмо і грошей 16 р. од А. Маркевича з товаришами. Се буде син того самого Миколая Маркевича, що написав «Малоросійську Історію». З батьком його ми були колись великі приятелі, а сина його, сього самого Андрія, то я, здається, що й не бачив, а може й бачив, та ще дитиною. Найди його там та поцілуй за мене, мій друже єдиний. Воно квартирує въ Почтамтской, въ домъ Логінова.

Так от який у мене був Великдень! І чим я заплачу Вам, брати мої, земляки мої щирі, чим заплачу я Вам за моє велике свято, за мої сердечніі радосніі сльози? Сльозами... і нічим більше.

Як побачиш, Куліша, поцілуй його за книги, що він подарував, а особливо за «Записки о Южной Руси». Такої розумної книги, такого чистого нашого слова я ще не читав. Може він і розсердиться на мене за те, що я його алмазний подарок, «Записки о Южной Руси», послав на Чорноморію Кухаренкові. Так що ж: скажи, — не втерпів. І як він — крий його Мати Господня! — не видасть второго тома, то не тільки я, — Ти, всі земляки наші і вся Славянщина прокляне його і назове брехуном. Так і скажи йому.

А Б[і]л[о]з[е]рський, кажеш, поїхав женитися до дому. Нехай йому Бог помагз. От ще щира християнська душа! Поцілуй його за мене, як побачиш.

Яка там моя картина була у Єзучевського, їйбогу не знаю: розіграли, кажеш, в лотерею, і вона досталася Тобі? О, мій добрий, мій щирий друже! Нехай Вас Бог так не забуде, як Ви не забули, не покинули мене, безталанного, на чужині, в неволі. Я нікуди не поїду, друже мій єдиний, як пошле мені Господь милосердний волю, хіба тільки по дорозі заїду в Чорноморію на який тиждень, а там прямо в столицю до Вас, до Вас, брати мої. Мені здається, що я одурію, як побачуся з Вами, мої рідні, мої єдинії!

Сьогодні, 22 апреля, прийшла друга пошта з Гурева і не привезла нічого офіційного нащот моєї одставки, і я не знаю, що й думать. Може то форма потребує такої проволоки? Не знаю. Дождуся і третьої пошти, що там буде, бо мені, бачиш, хотілося прибавить до цього письма два слова і нічого більше, друже мій єдиний.

Лихий його знає, де той Осіпов дівся! І Пісемського, кажеш, немає в Петербурзі? А «Княгиня», пишеш, у якогось Н. Д., не знаю, хто се Н. Д. Якби «Княгиню» взяв на свої руки Куліш, чи не лучче б було? Та й «Матроза» прибгав би до «Княгині», та причепурих би їх гарненько, та й пустив би в люди. Дармограй написав уже і вторую часть «Матроза», вь которой уже рѣзче обозначилась общая идея разказа, а в третій він дума уже виставить наголо свою нехитрую фантазію. Але коли то те буде? А може й буде колянебудь. Треба підожждать.

Не пишу Тобі, друже мій єдиний, сьогодні більш нічого, бо нема чого писать, та і голова в мене сьогодні неначе позичена у москаля-коробейника, або неначе клоччям начинена. А все то те лихо пошта наробила. Підожду другої пошти, чи не веселіша буде. Ось-ось трохи не забудь! Чом Ти мені нічого не пишеш про Василя і про Федора?

[Дописка іншим письмом]:

Чорти їх батька знають, що се вони зо мною роблять! І досі ще нема нічого із Корпусу. Добивають вони мене, недолюди, не боячися Бога! А нудьга, нудьга, — я ще зроду такої нудьги не куштував! Ні до чого руки не лежать, а в голові така нехворощ, що й ради не дам. Читаю по одному листочку в день біографію Гоголя, читаю та й боюся: може й по листочку не стане, поки то прийде той одпуск. Грошей у мене тепер дуже небагато, але якби дав Бог тую волю, то можна б було позичить трохи, щоб до Москви або до Чорноморії допхаться, а там уже я не загину. Ти мені пишеш про фотографію. Не робить нічого, брати мої, други мої милії, поки я з Вами не побачусь. З сією поштою не пишу Тобі: »я свободен«, — чи не дасть Бог з будущею? Нудно мені, друже мій єдиний! Думав собі, чи не легше буде, як з Тобою поговорю хоч на папірі, — перо з рук випадає... На посилку Твою тільки дивлюся і більш нічого; в руки нічого взять не хочеться. Бувай здоров, мій друже єдиний! Цілую Тебе, Семена, Куліша і всіх моїх і Твоїх земляків добрих і щирих, таких, як Ти. Не покидайте мене, други мої, брати мої милії.

8 мая.

88. До Бронислава Залеського.

¶ 8 травня.

Мій єдиний друже, Брониславе! Ради нашої святої приязні витолкуй Ти мені, що значить Твоя вперта мовчанка. Або Ти облінився й прокис на решті на селі, або Ти захворів? Борони Тебе Боже! Або Ти заховався до незнаної тридесятої держави, де про пошту й не чули? Або... я не знаю, що й думати. Перед тим ще, як дістав Твій останній лист з 18 вересня минулого року, я писав Тобі дзичі на адрес Білінського, — вперше в листопаді, а в друге

в січні, разом із Б[юрно], і ні на одне привітання відповіді не дістав: що це значить, — не додумаюсь. Лист Твій з 18 вересня одержав я в останніх днях березня і на нього тільки тепер відповідаю. Я все дожидав від Тебе пізніших звісток і, не діждавшись, вирішив адресувати Тобі третє посланіє в Твої любі, сердечні Рачкевичі. Разом із Твоїм останнім листом одержав од Тебе листа й Іраклій, в якому Ти просиш прислати насіння джугари, а мене просив Ти прислати Тобі для відомого вжитку дві штуки матерії власного виробу. Просьбу Твою виконано не зовсім задовільно: посылку вислано пізно, — насіння до сівби не дістанеш. Тобі добре відомо, що на зиму в нас грошова та й взагалі рекомендована кореспонденція припиняється. Ось причина запізнення. Разом із насінням послано Тобі й моє рукоділля, три штуки. Дві для Твого власного вжитку, себто для продажу по Твоїй думці, а третя з написом для графині Т[олстої], якій прошу, не гаючись, переслати з листом або без листа, як уважаєш, на такий адрес: вь С.-Петербурзь, графинь Наталіи [sic!] Ивановнъ Толстой, вь Академію Художествъ, а гроші, вторговані за останні дві штуки, перешли на імя Михайла Матвієвича Лазаревського до С.-Петербургу, на Великій Морській вулиці, в домі графа Уварова. Зроби так, як я Тебе прошу, друже мій єдиний! Цими днями дожидаємо пошти, і тому я не кінчаю мого листа. Пошта повинна привезти мені Твій лист і... та боюся вимовити... Чи Ти помічаєш зміну мого письма? Добрий це знак, друже мій єдиний, — знак свободи! Але почекаймо, що скаже пошта.

10 травня.

Сьогодні прийшла пошта й принесла мені так довго-довго очікуваний, любий лист; але того, чого я дожидав так, що серце тремтіло й завмирало, — того не привезла, і то з простої причини,

яку пояснив мені М. Лазаревський братерським своїм листом, що я його тою самою поштою одержав. Не в січні, як я Тобі писав, а тільки 7 квітня представлено мене разом із багатьома іншими; але на чому це представлення скінчилось, не знати. У кожному разі я не зневіряюсь, але чекання, як і всяке чекання, найбільш нестерпне почуття. Не кажучи вже про якубудь розумну роботу, я навіть повістей читати не можу. Нестерпний стан, та він ще мусить принаймні місяць, як не більше, потривати.

Глибоко шаную Твої, друже мій єдиний, до матері почуття; та все таки не можу не пожалувати, що Ти рішуче відмовився від моєї любої Академії. Два роки тільки, і Ти мистець, принаймні для себе, як не для публіки. Малі міста небезпечні, а столиці нема чого під яким хоч оглядом боятись. А яке невимовне блаженство побачити чародійне мистецтво в усьому його сяйві, в усіх його магічних чарах! Рай, тільки святим заповіданий. Та якщо Ти вже себе остаточно присвятив ідилії, то зроби ж цю ідилію повною, досконалою. Одружись, а ні, то ідилія буде млява, суха й одноманітна; автім Ти не Улісс, а я не Ментор.

Від Сигізмунда я досі нічого не одержав, а для «Блудного Сина» мішав бістру з тушем, і вийшов тон мало не сепії. Готових маю вже 8 штук. Перших чотирьох сцен я ще не починав, моделі не маючи. Треба російського типового купця, чого тут немає. Я відклав це до Москви або до Петербурга. Розповім Тобі про «Блудного Сина» докладно в наступному листі, а тепер спішуся, — завтра пошта відходить.

Ти пишеш, друже мій єдиний, про магерію. Наступною поштою пошлю Тобі ще дві штуки, — не знаю якого змісту, а для виленського альбому пришлю кілька штук із нашого каратауського во-яжу та з тутешніх околиць, а що пришлю, про те

напишу. З посланих Тобі штук одна може Тобі здатися незрозумілою: це переказ про початок рисування. Дочка хіоського ганчара нарисувала на дверях хати обрис свого любого, — і це була перша рисувальниця.

Експедиція Вилією може бути надзвичайно цікава. Як би я хотів поплавати по цій матерії литовських річок!

Цілую Бюрно, Аркадія, Сигізмунда, цілую Твого старого, Твою добру, люблячу матір, сестер і Твоїх каро- й синьооких *siostrzeńców*.

13 травня.

Пошта відходить іще за два дні, що й дало мені змогу прилагодити для Тебе посилку.

Посилаю Тобі 17 штук для »В[иленського] А[льбому]«. Вибери з них, які Тобі кращими і до справи здатнішими здадуться, і сам поклади їм ціну, яку вважатимеш за пристойну. Поторгуйся, — мені тепер більш, як колибудь, гроші потрібні. Не кажучи вже про дорогу, що мене жде, я тепер на турецького святого скидаюсь, а турецькі святі, як Тобі відомо, на одяг незвередливі, вони іноді *au naturel* хверцюють. Якби мені по 1:5 карбованців заплатили, я був би більш як задоволений, і ці гроші призначив би на дорогу від Москви до Рачкевичів.

Ще посилаю Тобі »Щасливого Ловця« й »Спритного Продавця«. Цим молодцям ціну знаєш. Залагодь, друже мій, усе це найкраще, й найскоріше, і чекай мене, Твого щирого друга, у свої теплі обійми.

Форму й розмір 17 штукам можна дати однакові, це ефектові не пошкодить, — такі наприклад, як № 17 »Когак«.

20 травня.

Сьогодні тільки відходить пошта, і я додаю ще дві штуки. Я назвав їх молитвою за померших. Це релігійне повір'я киргизів. Вони ночами палять

баранячий лій над небіжчиками, а вдень наливають води до того самого каганця, в яким уночі лій горів, щоб пташка напилась і помолилася Богу за душу любого небіжчика. Чи ж не поетичне повірря?!

89. До Михайла Лазаревського.

20 мая (1857 г. Новопетровское).

Во істину воскрес! мій друже єдиний!

Спасибі Тобі, серце моє, за Твоє письмо од 11' апреля. Мені полегшало, як прочитав я його. Я, дурний, думав, що ще в январі моє діло кончене, а воно з 7 або з 17 апреля тількищо починається. І та самая дурная думка мене так тяжко мучила й досі. Тепер, слава Богу, я повеселішав, а все таки, за що не візьмуся, із рук випадає. Серце якомсь лихорадочно бється. Ох, якби та його швидше успокоїли.

Ти пишеш, що був дома. Як я Тобі завидую, мій друже єдиний! Там і про мене згадували. Спасибі їм, землякам моїм рідним, що не забувають кобзаря свого, старого, безталанного.

Ти пишеш, що чув, що і в столиці єсть добрі душі; що хотять помагати мені на дорогу. Спасибі їм, добрим душам! І чи не буде той самий А. Маркевич з товаришами, про которого я Тобі писав?

Ще Ти питаєш, чи багато мені треба буде грошей на дорогу. Я і сам не знаю, і не знаю ще, як я поїду, чи на Оренбург, чи Волгою до Нижнього і на Москву, чи на Чорноморію. Яким би шляхом не поїхав, то я думаю, що не обійдуся менше, як 200 рублями. Треба буде одежі, бо з мене як знімуть казенну, то я остануся, як той турецький святий, буквально голий. Получиш Ти на своє імя од Б. Залеського із Мінської губернії 50 рублів, то і ті пришпили до своїх та й пришли по прежнему адресу, з передачею. Я може не діждуся

Твоїх грошей, а позичу у Іраклія Александровича, — то Ти вже так і посилай на його ім'я. А якщо не буде од царя нічого, то не посилай і грошей: нащо вони тоді мені? Як переписуть »Матроза«, то передай його Кулішеві та попроси його од мене, — нехай він його прочитає гарненько, та де щось побачить, нехай і поправить, а за »Записки о Южной Руси« подякуй його ще раз од мене. Не тепер, а колинебудь іноді я думаю удрать критику на сію воістинно драгоцінну книгу. Але ще тільки думаю, а там Бог його знає, як воно буде. Попроси Семена, — нехай він колинебудь розкаже Вам, як замиравши Явдоха була на тім світі і що вона там бачила. У Куліша записане тільки пекло, а раю нема, опріч тих двох діточок, що перед Матірю Божою золоті клубочки держать, з вона панчішечку плете.

Вибачай мені, друже мій єдиний, що пишу Тобі так нашвидку. Ніколи. Сьогодні пошта одходить. Цілую Тебе, Семена й усіх добрих земляків моїх. Не покидайте, брати мої, старого безталанного

К о б з а р я Д а р м о г р а я.

90. До Якова Кузаренка.

Батьку-отамане кошовий

і друже мій єдиний!

Постриг Ти мене в брехуни своїм братерським листом і своєю щирою писанкою. Я писав Тобі, друже мій єдиний, що не втну нічого віршами — отже і збрехав. Збрехав і не схаменувся. Правда, я сам думав, що я вже зледащів, захолов у неволі, аж бачу — ні! Нікому тільки було огню положить під моє горем недобите старе серце, а Ти, друже мій, догадався, взяв та й підкинув того святого огню. Спасибі Тобі, друже мій єдиний. Довго я читав Твій лист, разів з десять, чи не більше, та дочитався до того, що в мене не

тільки очі, серце заплакало, мов та голодна дитина, а серце, сказано, не дитина, його галушкою не нагодуєш. Що тут на світі робить? — думаю собі... Та вставши раненько, помолився Богу, закачав рукава та й заходився коло оції »Москалевої Криниці«. Бог поїміг, то сьак, то так кончив, — мені і полегшало трохи. Не знаю тільки, чи подобається вона Тобі, мій друже єдиний. Якщо подобається, то дай доброму писареві переписать і »Криницю«, і »Ченця«, і »Вечір«, та пошли старому Щепкину, — нехай на старість читає та не забуває безталанного кобзаря Тараса Дармограя. Я умисне приписав і »Ченця«, і »Вечір«, щоб порівняв [Ти] його з »Криницею«, бо »Криниця«, бач, сьоголітня, а »Чернець« і »Вечір« Бог-зна колишні. Чи помолодшав я через 10 літ в неволі, чи постарішав серцем, скажи мені, мій брате рідний.

Ще ось що: чи продаються у Вас на Коші біноклі або хоч добрі окуляри? Якщо ні, то нічого й читать моє писання, бо я так надрюкував, що й сам ледве читаю. Правда, у Тебе єсть сини з молодими очима, то нехай вони потроху розбирають, а Ти тільки слухай та критику клади, більш нічого.

Не знаю, чи получив Ти моє поличчя, повернуте в невеличку цидулку. Я там писав, що незабаром вирвуся із цієї каторги і приїду до Тебе в гості, але ще й досі нема нічого офіційального, і чорт його знає, коли воно й буде, те прокляте офіційальне. Може ще й зимувать останусь за сим скаженим морем, але Ти все таки напиши мені, чи будеш ти се літо на Коші, чи може знову підеш »вражого черкеса та прескурвого сина по кручах ганяти«. Бо як дасть мені Бог вирватись літом, то до кого я приїду, як Тебе не буде на Коші? А щоб швидше Твоє письмо прийшло в мої руки, то пиши так на конверті:

въ г. Астрахань

Г-ну Смотрителю Госпиталю

Его Высокоблагородію

Христофору Мойсеевичу Еленеву.

Съ передачею Николаю Ефремовичу Бажанову.

Дунав я Тобі послать в Новопетровское укрѣпленіе [sic!] свій екземпляр »Записки о Южной Руси«, але і сам ще добре не начитався тих »Записок«, — дуже добра книга. Могила, кажуть, видає зборник наших пісень, — нехай Бог йому помагає.

Пиши мені швиденько, не покидай*) мене, друже мій, брате мій єдиний. Цілую всім серцем Твою стару, Твоїх діточок.

Порохні, Литевському і невеличкому Шамраю і всьому товариству на Коші [і] за Кошем доброго здоров'я.

В додатку:

»Москалева криниця«, »Чернець«, »Вечір«.
5 іюня 1857.

91. До гр. Федора Толстого.

Ї Ваше Сіятельство,

Графе Федоре Петровичу!

Вашому великодушному заступництву і святому співчуттю Графині Настасії Іванівни завдячую я моє нове життя, моє радісне оновлення. Я тепер такий щасливий, такий невимовно щасливий, що не знахожу слів достойно висловити Вам мою сердечну, мою безмірну подяку. Без Вашого чоловілюбного, християнського заступництва мене задушили б у цій мертвій, безлюдній пустині. А тепер я знов вільний мистець, тепер я незалежно ні від чиєї волі будую свою райдушну будучину, своє

*) Закреслено: не забувай.

безтурботне майбутнє. Яка радість, яке повне щастя напсвнює мою душу на думку, що я знов побачу нашу Академію, побачу Вас, її найдостойнішого представника, побачу мою святу заступницю, Графиню Настасію Іванівну, побачу все, що тішить душу мистця й просто людини. Змочу сльозами тихої радості й сердечної вдячності Ваші чудотворящі руки... і, Боже всемогутий і милосердний, скороти путь і час до цього невимовного, безмірного мого щастя, і на довго й довго продовж Ваші дорогоцінні дні, на славу божественного мистецтва та на щастя й радість людей, що близькі Вашому люблячому серцю.

21 липня одержали тут офіційну звістку про моє звільнення. У цей самий день просив я коменданта дати мені перепустку через Астрахань до Петербургу, та він без волі вищого начальства не може цього для мене зробити. І я, щоб отримати цей дорогоцінний паспорт, мушу ще раз побувати в Оренбурзі, і для цього зробити 1000 верстов зайвого шляху, майже безлюдною пустинею. Та Господь милосердний, що помагав мені цей голий степ у всіх напрямках ізходити, не покине мене й на цій недовгій путі. Сумно тільки, що ця непотрібна подорож оддалить принаймні на місяць радісну хвилину побачення з Вами і з Графинею Настасією Іванівною, головною причинницею мого неказанного щастя.

Всемогутий і премилосердний Господь не відмовив мені здоров'я підчас моєї довголітньої й суворої проби; і любов до прекрасного мистецтва, яку я змалку несвідомо чув, тепер Він — через безмірну любов Свою — посилав мені розумну і свідому. Малярем-творцем я тепер не можу бути, про це щастя нерозумно було б і помишляти. Малярем-копіїстом я не хочу бути, про це нещастя боюся й думати. Маю ж на думці, і молю Бога здійснити мій намір, після приїзду до

Академії з поміччю Божою і з поміччю добрих і освічених людей заходитися коло ритування а *la acqua tinta*. І, покладаючись на поміч Божу та на Ваші ради й протекцію, маю надію зробити щось достойне укоханого мистецтва.

Поширювати через гравюру славу славних мистців, поширювати серед невтаємничених у таїнства мистецтва людей любов до прекрасного й доброго, — ось найчистіша, найугодніша молитва до Чоловіколюбця Бога й по змозі некорислива прислуга людству. Це мій єдиний, незмінний порив. На більше я надіятись не можу. І тільки буду просити Ваше Сіятельство не відмовити мені Вашої освіченої допомоги в цій моїй надії, що тішить серце.

Цілую руки моєї святої заступниці, Графині Настасії Іванівни. Цілую Ваші чудотворящі руки. Цілую Вашу родину й усе, що близьке Вашому доброму, люблячому серцю, і застаюсь до гробу вдячний

Художник Т. Шевченко.

Новопетровський форт.

1857 року, липня 23.】

92. *До Михайла Лазаревського.*

【30 липня 857 р. Новопетровське.】

Мій іскренній друже!

【Отримавши цей останній од мене лист із Новопетровського форту, зроби для мене дуже велику прислугу, а для вельмиповажаного мною Іраклія Олександровича ще більшу: побувай з чоловіком, що практично та добре фотографічну справу знає, побувай з таким чоловіком у п. Чернягіна по зазначеному адресу. І виберіть, а принаймні огляньте камеру для фотографії з приладдям, що її І[раклій] О[лександрович] випикує; особливо зверніть увагу на об'єктиви Ф о х т л е н-

Г е р а. Гроші п. Чернягіну посилають цією ж поштою; якщо ж цієї суми не вистарчить, заплати свої гроші, які з найглибшою дякою одержиш од щирого Твогого

Т. Шевченка.!

Іраклій Олександрович (щоб його лихо не знало) великий мені приятель; то Ви вже, други, брати мої любії, зробіть, що він та[м] пише, — зробіть для його і для мене: Він мене п'ятий рік годує і напуває.

Як побачиш Куліша, то поцілуй його і скажи йому, що я його «Записки о Южной Руси» послав на Чорноморію, — що там скажуть?

Пришли мені Метлинського: він недорого коштує.

Р. С. Маркевич написав мені свій адрес, та чорт-зна який: «въ Почтамтской, въ домѣ Логинова», а на конверті написано другою рукою: «въ домѣ полковника Поссе»; то я тепер не знаю, що й робить. Знайди його, мій друже єдиний, того не акуратного Маркевича, поскуби його за чуб або за ухо, а потім скажи йому, щоб адрес писав добре і по прилагемой при семь запискѣ исполниль аккуратно, — а то битиму, як приїду. А якщо можна, то і ти йому поможи в сій роботі: мені це треба.

93. До Михайла Лазаревського.

1 юля (1857 г. Новопетровское).

Мій друже єдиний!

Письмо Твоє і 75 р. грішми од 2 мая получив 3 іюня. Спасибі Тобі, друже мій єдиний. Прочитавши Твоє письмо, я перелицював свою дорогу в столицю: Чорноморію оставив до другого разу, а вдарив просто через Астрахань Волгою до Нижнього, а потім через Москву і до Тебе, мій друже

милий, мій єдиний. Перелицювавши шлях-дорогу, я того ж дня упакував свою мізерію, книги, тощо, купив полог од комарів волжських, сшив із шости листов паперу тетрадь для подорожнього журналу і сів над морем ждати погоди, та й досі жду, мій друже єдиний. І Бог його святий знає, коли я дождуся тієї доброї погоди. Полог вже у мене вкрали, тетрадь, що приготував для дороги, всю до листочка списав «м'єстними впечатл'ніями», а із Оренбурга ні слуху, ні духу. Я не знаю, що той Ладиженський там робить, — шкода, що Ти й просив його. Пошта із Оренбурга і Уральська получиться тут не раніше 15 юля, і якщо принесе мені свободу, то на другий же день покину оце смердяче укріплення і, дасть Бог, в половині авгушта буду цілувати Тебе, мій єдиний друже. О Боже, якби то так сталося! Молю милосердного Бога, щоб оце було останнє письмо до Тебе із цього проклятого укріплення. І ти не пиши вже до мене сюди. Як побачишся з Маркевичем, то поклонися йому од мене і скажи — нехай не турбується, не шукає того полковника К-ського: я сам його найду, як приїду. А Тебе добре ще раз прошу: знайди чоловіка, знаючого фотографію, та вибери у Чернягіна камеру для Іраклія Александровича, — він Тобі велике спасибі скаже.

Як буду виїждати із цього поганого укріплення, то напишу Тобі, куди я поїду, — може ще потребують в Оренбург, сохрани Боже! Прощай, мій добрий, мій єдиний! Пароход пари розводить. Поцілуй Федора і Семена.

94. До Бронислава Залеського.

«Пишу Тобі менше, як мало, але пишу з Астрахані, по дорозі в Петербург, отже цей мініатюрний лист зродить у Твоєму благородному серці величезну, розкішну бібліотеку. Того самого дня, що й Твій лист од 30 травня, отримав я офіційну вістку

про мою свободу. Добрий Іраклій дав мені перепустку просто до Петербургу, минаючи Уральське й Оренбург, отже й 1000 верстов зайвої й дорогої подорожі. Сердечно йому вдячний за цю економію грошей і часу, так тепер для мене дорогоцінної. 15 серпня понесе мене пароплав із Астрахані до Нижнього Новгороду, а звідтіль диліжанс до Москви, а з Москви паротяг до Петербургу. Весело, друже мій єдиний, невимовно весело, коли наші чарівні надхмарні замки стають дотикальні. Я спішуся тепер до Петербургу на те тільки, щоб поцілувати руки моєї святої заступниці, графині Наталії [sic!] Іванівни Толстої. Чи послав Ти їй моє «Киргизя», або, краще сказати, чи получив Ти сам його і його рідних братів — «Щасливого рибалку» і «Спритного продавця»? В останньому своєму листі Ти мені нічого не пишеш про мої посилки. Чи Ти одержав їх? Якщо одержиш, то розпорядися ними, як за краще вважаєш, і напиши мені до Петербургу по відомому Тобі адресу. Я так, як і Ти, цілком і зовсім вірю, що ми з Тобою побачимось, — та де й коли, не знаю; у кожному разі не в Киргизькому степу.

До побачення, мій друже єдиний! Не забувай свого щирого друга і тепер вільного художника

Т. Шевченка.

Цілую Твою святую матір, батька й усе, що близьке Твоєму серцю.

10 серпня 1857 р. Астрахань.‡

95. До Михайла Лазаревського.

Мій єдиний друже! Я свободен. Я уже в Астрахані і завтра, 15 августа, як Бог допоможе, на пароході «Меркурій» попливу за 5 карбованців на палубі в Нижній Новгород. Раньше 15 сентября я не допливу до Нижнього і раньше 1 октябрия я не поцілую Тебе, друже мій єдиний. Господи милосердний, скороти путь і время для нашого свіда-

нія з Тобою! 21 іюля получено офіційное извѣ-
стіе о моїй свободі. На другий день я просив Ірак-
лія Александровича дати мені пропуск через
Астрахань в Петербург, але він одказав мені.
23 іюля написав я і послав через Астрахань письмо
графу Толстому. Писав я йому, що я поїду через
Оренбург.

1 августа прийшла пошта і привезла мені раз-
рѣшеніе їхати, куди я хочу. 2 августа я вирвався
з своєї тюрми, а 5 августа я гуляв уже по славному
городу Астрахані. 14 августа пишу Тобі оце письмо
невеличке, а завтра, дасть Бог, попливу »вверхъ по
матушкѣ, по Волгѣ«, аж до Нижнього. До свиданія,
мій друже єдиний. Цілую Семена, і всіх, і вся. А як
побачиш Маркевича, то поскуби його за ухо за те,
що я не дождався його письма в Новопетров-
ському укріпленію. До свиданія ще раз, мій єди-
ний друже. Не забувай Твого щирого

14-го августа

Т. Шевченка.

Астрахань.

96. До Якова Кухаренка.

Батьку-отамане кошовий і друже мій єдиний!

Я свободен, я уже в Астрахані. Вчора бачився
з тим Єленевим, на імя которого просив я Тебе пе-
ре[с]лати мені письмо о »Москалевій Крилиці«. Письма
Твого нема, і я тепер не знаю, що й ду-
мать, бо воно вже давно Тобі послано, — ще 5
іюня. Може Тебе дома нема, або що? Думав я,
їдучи в столицю, завернуть до Вас на Січ, поцілу-
вать Тебе, Твою стару і Твоїх діточок, але не так
воно робиться, як нам хочеться. Мені велено од-
правиться прямо в столицю, — лихий їх знає для
чого, і я тепер із Астрахані попростую на пароході
аж до Нижнього Новгорода, а там через Москву
в столицю. Але чи швидко я туди прибуду, — свя-
тий знає. Я в Москві побачуся з старим Щепкином

(якщо він жив), і дуже добре зробив би Ти, друже мій єдиний, якби через його хоч одну стрічечку [прислав]. Напиши тільки, чи жив Ти, чи здоров і чи получив мою «Москалеву Криницю». Мене вона турбує. А в столицю до мене пиши отак:

в С.-Петербургъ

Его Высокоблагородію

Михай[лу] Матвеевичу Лазаревському

въ Большой Морской, въ домъ графа Уварова.

Не пишу Тобі більше, бо нема чого і писать, та й пароход, спасибі йому, не дає. Завтра попливу «зверху по матушкѣ по Волгѣ», а покищо цілую Тебе, Твою стару і Твоїх діточок.

Не забувай мене, друже мій єдиний.

Т. Шевченко.

Чи получив Ти моє поличіє?

15 августа 1857.

97. До Михайла Лазаревського.

«8 жовтня. Н. Новгород.»

Друже мій єдиний! «19 вересня прибув я до Нижнього Новгороду й тільки сьогодні, слава Богу, сили зібрав, щоб Тобі написати про те, що зо мною трапилось. Ніхто інший, як чорт, ворог добрих наших помислів, перейшов мені дорогу в Пітер. Новопетровський комендант на мою просьбу видав мені перепустку просто до Петербургу; а командир батальйону, мій найближчий начальник, образився на розпорядження Іраклія Олександровича й повідомив нижегородського поліціймейстра, щоб мене затримали й прислали до м. Уральського для отримання указу про одставку з якимись обмеженнями.» Я занедужав. Спасибі, найшлися «тут добрі люди, що мене притулили й через яких написано про мене в Оренбург до Катєріна, щоб він вияснив моє препогане становище.

Писав я графові Ф. П. Толстому з Новопетровського форту, що їду через Оренбург, але потім упросив Іраклія Олександровича пустити мене через Астрахань. Про те, що тут зо мною трапилось, я тепер йому не пишу, а прошу! Тебе, друже мій єдиний, довідай ти графиню Настасію Іванівну Толстую: розкажи їй про моє паскудне становище, а головне — дякуй їй од мене за її святе за мене заступництво, а також і найдобрішому графові Федорові Петровичу! Друже мій єдиний! Во імя глибокої моєї любови до Тебе, не відмов мені цієї великої просьби.

Не знаю, як довго протягнеться моє сидіння в Н. Новгороді, — думаю, що нескоро вирвуся. Пришли мені скількись грошей: я майже неодягнений, отже не можу зявитися між людьми й почати працю за гроші. Якщо отримав Ти листи від Кухаренка й од Залеського, то перешли мені. Від Залеського повинні бути й гроші, тільки не знаю, скільки.!

Прощай, мій друже єдиний! Поцілуй Семена і Маркевича і не забувай іскреннього Твогого
Т. Шевченка.

В другий раз буду Тобі писать більше, а тепер нездужаю. Адресуй своє письмо: въ Нижній Новгородъ, Его Высокоблагородію Павлу Абрамовичу Овсянникову, въ контору пароходства »Меркурій«.

98. До Михайла Лазаревського.

19 октябрю (1857 г.), Нижній Новгород.

Мій друже любий, мій єдиний! Сьогодні, 18 октябрю, получив я Твоє братнє-сердечнее письмо. Спасибі Тобі, моє серце! Ти пишеш, що Усков уже писав Тобі о якімсь там недоразумѣніи; чом же він не написав, яке там іменно недоразумѣніе? І тут його ніхто не знає, — я і сам не знаю, яке там те прокляте недоразумѣніе! В Оренбург

уже давно писано із Нижнього, але із Оренбурга ще нема нічого, і я сам не знаю, що ще зо мною буде, а тимчасом живу собі добре і весело отут меж добрими людьми. Овсянников — тутешній архітектор — благородний, добрий і розумний чоловік, а до всього того ще й земляк наш: конотопський. Мені тут добре з ним; шкода тільки, що морози настали: не можна нічого рисувать з натури, а то було б і геть то весело.

Спасибі Тобі, друже мій єдиний, що Ти побачився з графінею Н[астасією] І[ванівною]. Не знаю, чи получила вона моє «Киргизия» од Сигізмунда, і чи получив граф Ф[едір] П[етрович] моє письмо із Новопетровська. Як будеш у нього, то спитай, будь ласкав, і мені напиши. Письма тепер до графа писать не буду: треба дождатися, що там мені напишуть із Оренбурга. Я просив Герна написать мені, а Ти, як получиш моє письмо, то піди до графа Ф[едора] П[етровича] і подякуй йому од мене за його доброе, челолюбивое участіє, которимъ я радостно воспользуюсь, як прийдеться мені до скруту.

Поздоров і поцілуй за мене Білозерського і його жіночку.

Чому Ти не оженишся? Чи ми вже з Тобою разом поженимось?

Нешвидко, я думаю, це лихо скрутиться.

Що там робить Куліш і де тепер його жіночка? Як побачиш її, то і її цмокни разів зо три за мене, а Кулішеві скажи — нехай мені пришле другий том «Записокъ о Южной Руси». Тут єсть одна книжная лавка, та й в тій тільки букварі продаються. А як буде посилать второй том, то нехай і первый прикине, бо я первый том «З. о Ю. Р.» подарував нашим київським землякам в Астрахані. Поцілуй же його та і попроси — нехай мені вишле свої любії «Записки о Ю. Руси». А я йому за те не пришлю, а, дасть Бог, сам привезу гостинець із самого Киргизького степу.

Читать у мене тепер, слава Богу, є що, по-здоров Боже добрих людей, але свого рідного нічоґісінько нема, опріч »Богдана Хмельницького« Костомарова. От, цей вчистив книгу, так-так! В Саратові бачився я з старою Костомарихою; вона ждала його із заґряниці к 15 сентября. Не знаю, чи вернувся він, чи ні ще. Чи не чуть у Вас там про його чоґонебудь?

Що там робить отой гульвіса Семен, що нічого мені не пише? Поскуби його за ухо і поцілуй за мене, а жіночку його і діточок не скуби, а тільки поцілуй.

Перелякав Ти мене чорною печаттю на своїм письмі! Чи не случилось там у Тебе, крий Боже, чого недоброго?

Прощай, моє серце, мій голубе сизий! Я тепер, слава Богу, здоровий і веселий і щиро любящий Тебе, мого єдиного друга,

Т. Шевченко.

Як побачишся з графінею Н[астасією] І[ванівною], то спитайся, чи був у неї Сапожніков, з котрим я плив із Астрахані в Нижній.

99. До Михайла Щепкина.

Нижній Новгород. Ноября 12, 1857 г.

Друже мій давній, друже мій єдиний! Із далекої Киргизької пустині, із тяжкої неволі вітєв я Тебе, мій голубе сизий, щирими сердечними поклонами. Не знаю тільки, чи доходили вони до Тебе, до Твого щирого, великого серця. Та що з того, хоч і доходили? Якби то нам побачиться, якби то нам хоть часиночку подивиться один на одного, хоть годиночку поговорить з Тобою. друже мій єдиний! Я ожив би, я напоїв би своє серце Твоїми тихими речами, неначе живущою водою!

Тепер я в Нижнім Новгороді, на волі, — на

-такій волі, як собака на привязі... Так щоб подивиться мені на Тебе, великий мій друже, я, сидячи отуг, от що видумав: чи не знайдеться коло Москви якогонебудь села, дачі, або хутора з добрим чоловіком? Якщо єсть у Тебе такий чоловік з теплою хатою, то напиши мені, батьку, брате мій рідний, а я і приїду хоч на один день, хоч на одну годиночку. Зробімо так, мій славний друже! А якого б Тобі я гостинця привіз ік празнику! Уже так, що гостинець! Порадься з своїм розумним серцем, мій друже єдиний! Та якщо можна буде побачиться нам і поколядувать на сих Святках укупі, то поколядуєм. А до того року, Бог знає, чи дождемося. Вибач мені, моє серце, за мою щирість, і як і що придумаєш, то напиши мені, а тимчасом оставайся здоровий і веселий і не забувай іскреннього Твого друга і поклонника

Т. Шевченка.

Адрес: Вь Нижній Новгородь. Его Вблагородію, Павлу Абрамовичу Овсянникову.

Чи не писав Тобі чоگونهбудь про мене старий кошовий із Чорноморії — Яков Гарасимович Кухаренко? Я йому ще з Новопетровського укрѣплення послав дещо і просив його, щоб він з Тобою поділився, та й досі не маю од його ніякої чутки.

100. До Іраклія Ускова.

12 листопада 1857 р. Нижній Новгород.

Вельмиповажаний Іраклію Олександровичу!

Давно вже збираюся описати Вам усе, що зо мною трапилось од того дня, коли я послав Вам мій лист із Астрахані, себто від 10 серпня, та для цього опису бракувало головного матеріялу, себто кінця, закінчення цієї надиво кумедної подорожі.

22 серпня виїхав я з Астрахані разом із родиною О. О. Сапожнікова, з яким ми відновили наше

старе знайомство. 19 вересня прибули ми щасливо й весело до Нижнього Новгороду, і того самого дня поліцмейстер повідомив мене, що я повинен повернутися до Оренбургу по справжній указ про відставку. Така мила пропозиція трохи мене вразила, але я скоро схаменувся, себто занедужав, і сам написав до Оренбургу, і добрих людей просив про себе написати просто до Катеніна й просити його якось м'якше цей Гордіїв вузол розплутати. Поки розплутувався цей таємничий вузол, я хворів, блукав по брудних нижегородських вулицях та нудився до гіпохондрії. Нарешті вчора тутешній військовий генерал-губернатор отримує від оренбурзького, у[ральського] й с[амарського] генерал-губернатора докладне пояснення щодо мого звільнення з військової служби. Вчора ж ці пояснення мені прочитано. В них сказано, що я, бувший художник, маю право оселитися, де мені завгодно, в межах Російської Імперії, окрім столиць, а коло столиць мені й проїздити заборонено. Сьогодні ж я написав про цю катастрофу до моїх друзів у Петербург і, дождаючи будучих благ, оселився в Нижньому Новгороді.

Мені тут покищо добре. Нижегородська аристократія приймає мене гостинно й за роботу платить, не торгуючись, 25 карбованців срібром за портрет, нарисований олівцем. Гроші в мене є. Костюм справив собі першого сорту, починаючи від голландської білизни, і надодаток запустив бороду, справжнє помело. а книжками й журналами, з ласки моїх нових друзів, ціла хата напхана. Тепер мені тільки столиці бракує, а то все, слава Богу, починаючи від здоров'я, маю. Столицю я не раніше надіюсь побачити, як через рік. І я тепер не знаю, що мені робить з листами Кіреєвського й з Вашою довіреністю. Напишіть мені.

Чи весело у Вас? Чи здорова Агата Омелянівна? Чи здорові мої великі друзі Наташенька

й Наденька? Не посилаю їм гостинця, бо Нижній Новгород без ярмарку, просто село, тільки ще гірше через дорожнечу найпотрібніших речей.

Газетні новини Вам відомі, про них і газети нема чого, а негазетні не варті того, щоб про них говорити. Усіх цікавить тепер і живо хвилює питання, як селян із кріпацтва визволити. На Новий Рік ждуть урядових розпоряджень у цій справі.

Бувайте здорові, Іраклію Олександровичу! Бажаю Вам здоров'я та щастя. Цілую з душі моїх найбільших друзів Наташеньку й Наденьку та свідчу мою найглибшу шану Агаті Омелянівні й зостаюся вдячний Вам

Т. Шевченко.

Кланяюсь я Жуйковим, Бурцевим і моему старому, незабутньому другові Мостовському.】

[На звороті додано:]

Адрес: Въ Нижній Новгородъ. Его Высокоблагородію Павлу Абрамовичу Овсянникову.

101. До гр. Настаси Толстої:

【Мій друже милий, мій єдиний! Моя благородна, моя святая заступнице! Бог Серцезнавець заплатить Вам за Ваше приязно-рідне спочуття в моєму безвихідному становищі. Ви так щиро, з такою теплою любов'ю вказуєте шлях, яким можу досягнути моєї улюбленої Академії. Дякую Вам, мій друже милий, мій єдиний. Завтра ж пишу графові Федорові Петровичу лист та, дожидаючи добрих наслідків, молюся й уповаю.

Від дня від'їзду мого (від 2 серпня) з Ново-петровського форту я зовсім щасливий і особливо сьогодні. Коли я прибув до Нижнього Новгорода, невблаганна поліція зруйнувала моє блаженство, і то на кілька день. Скоро я схаменувся після цього несподіваного штурханця і, як чоловік, до таких штурханців при звичаєний, сказав сам до

себе: усе на краще [йде]. — Я цілком вірю в цю стару приказку, і на цей раз моя віра зовсім виправдалась: мені треба було перерви між північною Пальмірою та Киргизькою пустинею, а то я б до Вас справжнім киргизом з'явився. А тепер, за допомогою добрих людей, я потроху роблюсь схожим на чоловіка. Справа в тому, що я за ці 10 літ, окрім «Русского Инвалида», нічого не читав. Отже можете собі уявити, яким би я безграмотним диваком у товаристві грамотних людей показався. А тепер я, спасибі моїм тутешнім друзям, книжками завалений і запоем читаю, або краще сказати відчитуюсь. Аж дивно, як мені осіння грязь у цій солодкій роботі допомогла. Я прочитав усе, що з'явилося за цей час цікавого в нашій літературі. Тепер мені тільки журнали за цей рік zostались, і я розкошую ними, як найвибагливішими ласощами. І виходить, що все [йде] на краще, що лихо не без добра. Поки дозволяла погода, я зробив кілька рисунків тутешніх старовинних церков. Оригінальна й навіть мистецька архітектура. А тепер, підчас сльоти й грязюки, роблю зрідка портрети олівцем, а всі інші години дня й ночі читаю. От і вся моя нинішня праця, якою я безконечно задоволений.

Учора, діставши Ваш любий, неоціненний лист, пішов я до В. І. Даля, але не застав його вдома. Сьогодні віднесу лист на пошту і піду знов до В. І.

Прощайте, — не прощайте, [а] до побачення, мій любий, мій єдиний друже! Скоро друга година, і мені не хочеться пропустити сьогоднішню пошту. Завтра пишу до графа Федора Петровича. А покищо цілую його чудотворну святу руку й молю милосердного Господа осінити Вас і всю сімю Вашу святим Своїм нетлінним Покровом. До побачення, моя сестро Богу мила!

Повік щирий і вдячний

Т. Шевченко.

Не питаючись, знаю, звідкіля й які є в Вас мої гроші, тільки прошу Вас, заховайте в себе цю велику, чисту жертву до нашого побачення. Я тепер, слава Богу, якимось приодягся, і гроші мені не потрібні.

Нижній Новгород. 1857. Листопада 12.↓

102. До Михайла Лазаревського.

Милий мій друже! Позавчора чортові не було чого робить, то він носив мене в Балахну, трохи не за тридцять верст од Нижнього, а Федор якраз в той день і переїхав через Нижній! І що б йому було подождать до завтра? Недобрий він, — поцілуй і його за мене.

Письмо Твоє, нашвидку писане, я получив; дякую Тобі за його, а то вже я думав, що Ти, крий Боже, занедужав. Ти пишеш, чи получив я одставку із Оренбурга. Получив, чисту получив; а ще до получения цієї поганої одставки писав я графині Н[астасії] І[ванівні] і графу Ф[едорові] П[етровичу] письма. Не знаю, чи получили вони їх, чи ні, — довідайся, будь ласкав, та й напиши мені; і напиши мені, чи доладу я написав письмо графу Ф[едорові] П[етровичу], бо я на такі химерні письма невеликий майстер. Та не забудь спитать у графині Н[астасії] І[ванівні], чи був у неї з моім поклоном Сапожников.

Подякуй доброго і розумного Куліша за його »Чорну Раду« і за »Записки о Ю. Р.«. Я вже в другий раз читаю »Чорну Раду«, і як прочитаю, то напишу йому прездоровенний мадригал, а поки що́ буде, послав я йому з Варенцовим »Москалеву Криницю« і »Ченця«, та якби був знав, що він має од Щепкина, то послав би щонебудь друге. У мене есть багато дечого, тільки все то те помедороблюване. Як застане оце письмо Варенцова в Петербургъ, то перешли мені з ним наші народні думи,

ізданні Метлинським, або хоч поштою перешли, бо я ще і не бачив цієї хваленої книги.

Нарисував я карандашем для Тебе своє портрет, та нема з ким прислати його, а по пошті боюся, — зотреться. Думав переслати з Федором, так чорт — ворог добрих наших помишлень — бачиш, що зробив.

Пише мені старий Щепкин і просить, щоб я приїхав до його на празники в гості. В саму Москву мені їхати не можна, то він просить мене до свого сина на хутір, десь недалеко коло Москви. Я жду од його на днях письма: він мені не пише, де той хутір і коли туди можна приїхати. А що, якби і Ти, взявши Куліша та і Семена з собою, та й Ви приїхали на той благодатний хутір. А дуже б добре було! Я Тобі напишу, як получу од старого письмо, а покищо — прощай! Не забувай великої просьби Твого іскреннього

Т. Шевченка.

18 ноября (1857 г.)

Нижній.

103. До Михайла Щепкина.

5 декабря 1857 г.

Спасибі Тобі, богумилий мій друже, за Твої сердечні ласкавії письма. Спасибі Тобі за приглашеніє в село Никольское, а тричі разом спасибі Тобі за те, що Ти хочеш сам приїхати в Нижній. О, як би Ти добре зробив, якби приїхав! Тут би Тебе, преславного, на руках понесли Твої безчисленні поклонники. Щасливий Ти, дуже щасливий, мій славний, мій великий друже! Всі Тебе бачили, всі до єдиного руського чоловіка, всі Тебе знають і з любов'ю повторяють »Твое обаятельное прославленное имя«.

Сьогодні був у мене Вл. Ів. Даль; я показав йому письмо Твоє. Зрадив старий, як прочитав, що

Ти хочеш приїхати в Нижній. Низенько кланяється Тобі Вл. Ів. і сердечно просить не перемінати доброго наміренія. На тім тижні почнуться тут дворянські вибори (уже почали збираться повітові пани), то може б Ти здумав показати себе їм на тутешній сцені? Ото б порадував Ти їх хуторянські душі, а мою щирю, любящую Тебе душу переніс би на саме небо. На сей кінець я бачився з директором Нижегородського театра, з г. Варенцовим, питав його нащот умов, і він сказав мені, що «согласится на умовіе, какое Ты ему предложишь». Чудний би був, якби і не согласився.

Добрий мій друже! Питаєш Ти, чи багато у мене грошей. Дуже, дуже небагато, мій друже єдиний: нема де взяти. Заходився рисувати карандашем портрети, так що ж? Нарисовав три портрети, та й сижу, склавши руки. Без столиці художник — риба без води. Погано, дуже мені погано у цім Нижнім. Граф Федор Петрович обіщає мені «выхлопотать позволение жить въ столицѣ». О якби то йому Бог поміг! Ожила б тогди моя душа одинокая при видѣ великихъ произведеній божественныхъ искусствъ! А тимчасом, а тимчасом... як Ти приїдеш сюди та я подивлюся на Тебе, подивлюся неначе на всесвітнюю галерею, неначе на всесвітній театр, і забуду хоть на годину своє невсипуще горе.

Грошей у мене б стало, щоб доїхати до Никольського і назад вернуться, та не в тім річ. Не я один прошу Тебе приїхати сюди, а всі добрі і розумні люди просять Тебе, а їх тут таки чимало. Старий Улибишев, той самий, що написав біографію Бетгоvena, не пропускає ні одного спектакля: так щиро любить театр; а як Тебе побачить, то він, старий, як мала дитина заридає, — та чи він один?

Рішися, друже мій великий, на мою просьбу і, рішившись, напиши мені гарненько, коли б Тебе

ждать до себе. Я сьогодні ж пишу і Кулішеві, — може і він заїде за Тобою, та разом і приїдете, мої гості дорогії. А як побачиш мого давнього друга В. Н. Р[епні]ну, то привітай її од мене, мій друже єдиний, та в письмі своїм напиши її адрес. Прощай, моє серце! Нехай Тебе Бог милує і стереже на славу великого святого іскуства. Не отринь же просьби любящого Тебе друга

Т. Шевченка.

Куліша не треба ждять, — може він і не поїде... А мені б з ним дуже-дуже треба було б побачиться. Напиши, будь ласкав, і Ти йому: може він Тебе, батька нашого, лучче послухає.

Посоромиться не послухать.

Ще, як приїдеш, то зараз пришли пошта-льйона на квартиру Овсянникова, щоб Тобі не турбуваться нащот поміщенія.

Чи не взяв би Ти з собою рукопис «Москаля-Чарівника»? Тут єсть прехороша дівчина і таланлива артистка Піунова. То може б Ви чи не вшкварили б сього «Чарівника» навдивовижу нижегородським людям?

Поцілуй старого Максимовича за мене, та чому він не шле мені своє «Слово о полку Ігореві»?

Ще одно Р. S. Поніс був уже я оце письмо на пошту, та зустрівся мені старий Улибишев і просив написать од себе глубочайший поклон і просить Тебе, щоб Ти приїхав до його просто на квартиру.

«Москаль-Чарівник» єсть тут печатний. І П[іуно]ва сьогодні вчиться по-нашому гсворить заходилась. Зраділо дівча — аж заплакало.

104. До Пантелеймона Куліша.

5 декабря 1857 г.

Спасибі Тобі, богумилий друже мій великий, за Твої дуже добрі подарунки і особливе спасибі Тобі за «Чорну Раду». Я вже її двічі прочитав, прочитаю і третій раз, і все таки не скажу більш нічого, як спасибі. Добре, дуже добре Ти зробив, що надрюкував «Чорну Раду» по-нашому! Я її прочитав і в «Руській Бесіді», — і там вона добра, але по-нашому лучче. Розумний, дуже розумний і сердечний епілог вийшов, — тільки Ти дуже вже, аж надто дуже, підпустив мені пахучого курева, — так дуже, що я трохи не вчадів.

Не знав я, що в Тебе єсть «Москалева Криниця» і «Чернець» од Щепкина, а то б я Тобі послав щонебудь інше. У мене багато дечого зібралось через десять літ, та не знаю, що мені робить з моїм добром, — як його пустить в люди.

Спасибі Тобі за «Наймичку». Чи не найдеш там у панночки хуторяночки в альбомі мого «Івана Гуса»? Добре було б, якби найшов, а то шкода буде, як пропаде.

Що се за дивний, чудний чоловігя Л. Жемчужніков! Поцілуй його за мене, як побачиш. Ще ось що. Чи багато в Тебе преномерантів на «Записки о Южной Руси»? Боже мій, як би мені хотілося, щоб Ти зробив свої «Записки о Южной Руси» постійним періодичеським ізданієм на шталт журналу! Нам з Тобою треба б добре поговорить о сім святім ділі. Зроби Ти ось що. Старий Щепкин на тім тижні хоче до мене приїхать в гості, — а що, якби і Ти, молодий, забіг за ним в Москву, та вкупочці і прилетіли б до мене! Дуже б, дуже б добре Ви зробили, други мої іскреннії! Тут би ми порадились з старим майстром і нащот Твоїх «Записок», і нащот мого нікчемного добра. Прилітай, мій голубе сизий, хоч на тиждень, хоч на один день! Може Варенцов не виїхав ще з Петербурга,

то от би з ним разом і приїхав. Я жду Тебе, а Ти стань мені за рідного брата: поцілуй свою любу жіночку за мене і за себе, та й гайда на залізний шлях!

Поцілуй Маркевича за мене за його ноти: — добре, дуже добре, а особливо »Морозенко« — він мені живісінько нагадав нашу милую безталанну Україну. Цілую Михайла, Федора і Семена. Федорові скажи, що я вчора бачився з Кебером, і він його цілує.

Остаюся, ждучи Тебе, мій друже єдиний!
Остаюся Твій іскренній Т. Шевченко.

Чи не трапиться в Тебе Літопись Величка? Як поїдеш, то возьми з собою, а як не поїдеш, то передай Варенцову.

105. До Миколи Осіпова.

Нижній Новгород, грудня 23, 1857.

Незабутній Миколо Осиповичу! Сьогодні я дістав лист од моєї святої заступниці, графині Н[астасії] І[ванівни], і тільки сьогодні з її безцінного листа довідався я про місце мирного Вашого пробування, і сьогодні ж пишу Вам, скільки час дозволяє. Час, бачте, передсвяточний, а я жду до себе з Москви дорогого гостя на Свята, навіть сьогодні. І кого б, думали Ви, я так трепетно дожидаю? 70-літнього славного старця й сердечного друга мого, — Михайла Семеновича Щепкина. Чи ж не дорогого матиму гостя? Та ще якого дорогого, єдиного! Та й справді, це єдиний і найщасливіший чоловік між людьми: дожити до дряглости фізичної й заховати всю молодечу свіжість моральну! Це явище незвичайне! Ми не бачилися з ним од 1847 року, і, тому що мені візд до столиць заборонений, він, старець-юнак, не вважаючи на мороз і хуртовину, їде до мене тільки по те, щоб мене поцілувати! Чи ж не юнак? Та ще який сердечний, палкий юнак! Я пишаюся моїм

старим, моїм геніяльним другом, і пишаюсь справедливо.

Не на цю велику пиху, а на велике недозвілля зважаючи, вибачите Ви мені, що цим разом я Вам мало пишу. Моя історія ось яка: на початку серпня покинув я ненависний Новопетровський форт, гадаючи пробратися просто до Академії Мистецтв, але по дорозі, себто в Нижньому Новгороді, поліція мене спинила й повідомила, що візд до обох столиць мені заборонений, та ще й особу мою доручено її безпосередній опіці, себто доглядові. Я й застряг у Нижньому й пробуваюся тепер чим попало, будучих благ дожидаючи.

Останній лист Ваш із Курського я отримав і відповідь свою адресував на імя графині. Та, мабуть, лист мій до Вас не дійшов, бо з того часу вже півтора року пройшло, а я тільки сьогодні про Вас звістку дістав. Не забувайте ж мене, найдобріший Миколо Осиповичу, пишть мені хоч зрідка, а покищо остаюсь Вашим найакуратнішим кореспондентом і сердечно Вам oddаним

Т. Шевченком.

Напишть мені докладно свій адрес, а мій адрес такий: в Нижній Новгородъ, Его Высокоблагородію Павлу Абрамовичу Овсянникову, съ передачею такому-то.

1858 р.

106. До гр. Настасії Толстої.

12 січня 1858 р.

Чи вибачите Ви мені, моя свята заступнице, за мою довгу мовчанку? Певне вибачите, коли я Вам розповім про причину цієї простацької нечемности. 23 грудня отримав я Ваш дорогоцінний лист, а 24-го приїхав до мене з Москви гість.

І хто б, Ви думали, був оцим дорогим гостем, що не дав мені написати Вам ні одного рядка? Це був ні більше, ні менше, як наш великий старець Михайло Семенович Щепкин. Ну, та й старець! За чотириста верстов приїхав давно невиданого друга відвідати. Оце так справді друг! І я безконечно щасливий, маючи такого щирого друга. Він гостював у мене до 30 грудня. Подарував нижегородцям три спектаклі, захопив їх до глибини душі, а мене, мене не на сьоме, а на сімдесяте небо підніс! Яка жива, свіжа, поетична натура! Великий артист і великий чоловік! І — пишаючись говорю — найніжніший, найщиріший мій друг! Я безконечно щасливий!

Відпровадивши Михайла Семеновича, я довго не міг схаменутися від цього надмірного щастя, і тільки сьогодні, та й те абияк, міг узятися за перо, щоб Вам подякувати за дорогоцінний лист Ваш і написати Вам про моє безкрає щастя. Вибачте мені великодушно, моя святая заступнице, що я Вам пишу мало: ейбогу не можу. Поздоровляю Вас, графа Федора Петровича і любих діточок Ваших із Новим Роком і бажаю Вам на все життя такої радості, такого щастя, яким я тепер розкошую. Вибачте й не забувайте мене, найщасливішого й найщирішого Вашого вдячного друга

Т. Шевченка.

Р. S. Цими днями зявиться до Вас П. А. Овсянников, мій тутешній добрий приятель і товариш по квартирі. Він Вам розповість усі подробиці про мене й про мого дорогого незабутнього гостя. Дякую Вам за адрес Осіпова. Сьогодні і йому пишу, та, звичайно, про М. С. Щепкина. Не годен я тепер ні писати, ні думати про щось інше.!

107. До Михайла Щепкина.

4 генваря 1858.

Друже мій єдиний! Я ще й досі не вгамува[в]сь од того великого свята, що Ти мені завдав на самоті. Якщо не полегша трохи згодом, то я не знаю, що мені й робить з моєю дурною головою, — думаю, та я й сам тепер не знаю, що я думаю... Думаю на масницю приїхать до Тебе в Нікольське, а до того часу може, дасть Бог, вийде мені розрішеніє, то і в Москву. А покищо цілую Тебе, друже мій єдиний, і поздоровляю з Новим Годом. Поцілуй Аксакова, Максимовича і К[няжну] Репніну і не забувай мене, Твого щирого, іскреннього друга

Т. Шевченка.

[З боку:]

Адрес: в Нижній Новгород, Николаю Александровичу Брилкіну, з передачею мені.

[На стор. 4-ій вгорі:]

Таточко з мамкою
Скрипають лавкою,
Діточки в запічку:
Годі вам, таточко!

Тричі цілує Тебе Твоя Тетяся.

[Внизу:]

Высокоблагородному Михайлу Семеновичу
Щепкину въ Москвѣ.

108. До Михайла Назиревського.

4-го января 1858 года.

Вибач мені, моє серце, мій голубе сизий, що я так давно до Тебе не пишу, — нічого було писать. А тепер набралося так багато того писання, що ніколи писать. Добрий оцей чоловік завтра їде в столицю, зайде до Тебе, і Ти з ним, як матимеш час, добре набалакайся.

Приїзжав до мене колядувать старий М. С. Щепкин, то я після його колядки ще і досі хожу, неначе після похмілля. Нехай йому Господь шле добре здоров'я.

Поздоровляю Тебе з Новим Годом. Дай Кулішеві копу сребром і поцілуй за мене графиню Настасію Івановну, і більш нічого. Ніколи. Не забувай мене, голубе мій сизий. Чи не знаєш Ти, де живе отой Жемчужников? Як знаєш, то напиши мені. Метлинського я получив, спасибі Тобі. Прощай, моє серце.

Т. Шевченко.

109. До Пантелеймона Куліша.

4 января 1858 года.

Позавчора получив я Твоє третє письмо та ще й з грішми 250 карбованців. Спасибі Тобі і тому щедрому землякові, що купив мою невольничу роботу. Спасибі Вам, други мої сердечніі: зробили Ви мене з великим святом. Нехай Вам так Господь поможе во всіх Ваших начинаніях, як Ви мені тепер помогли. Препоганий Нижній Новгород, — копійки нема де заробить! Думав уже писать Лазаревському, аж гульк — неначе з неба впали гроші, та ще й на Новий Рік. Спасибі Вам, друзі мої!

Оповідання Вовчка ще не получив, а «Грамматка» Твоя так мені на серце пала, що я не знаю, як Тобі і розказать. Розкажу колись, як, дасть Бог, побачимось, а тепер тільки дякую і ще раз дякую, і більш нічого.

Копу грошей возьми у М. Лазаревського. З «Чорної Ради» тепер не нарисую Тобі нічого: нема моделі, нема нічого перед очима нашого українського, а брехать на старість не хочеться. Не хочеться рисувать так, абыто.

Тепер посилаю Тобі з оцим добрим чоловіком, з Овсянниковим, свої «Неофіти». Ще недобре викончені. Перепиши їх гарненько і пошли з цим же Овсянниковим старому Щепкину.

Наробив він мені, оцей старий, лиха: приїзжав до мене на Святках колядувать. Я й досі ще хожу неначе з тяжкого похмілля од його колядок. Учистив старий, аж пальці знать! І де в його узялась така жива, сердечно-трепещуща жива натура? Диво, та й годі!

Оставайся здоров, мій брате, мій друже єдиний. Нехай Тобі Бог помагає во всіх Твоїх добрих начатках. Не забувай мене, Твого щирого рідного брата
Т. Шевченка.

Шли мені швидше свого Вовчка. Та будь здоров з Новим Годом.

110. До Михайла Максимовича.

Мій голубе сизий!

Я ще й досі не охолонув од мого дорогого гостя, і досі ще стоїть він у мене в очах і не дає мені покою ні вдень, ні вночі. Присів оце, щоб написать Тобі письмо любенько та подякувать Тобі за Твої дорогії подарунки, — так що ж?... Така нісенітниця в голові ходить, неначе, крий Боже, з похмілля. Завдав він мені свято. Так учистив, що аж пальці знать.

Вибач мені, мій голубе сизий, ради великого Бога, що я Тобі так оце нашвидку пишу, — єйбогу нічого в голову не лізе, крім нашого великого чудотворця Михайла Семеновича. Дасть Бог, трохи одпочину, то напишу тоді Тобі тихесенько-гарнесенько, та може ще, як Бог pomoже, і віршами. А тепер цілую Тебе, моє серце, за Твої подарунки, поздоровляю з Новим Годом і молю Господа милосердного послать Тобі долголітє і здоровя, на славу нашої преславної України. Поцілуй за мене свою хорошую, добрую пані, а мою щирую землячку, і, други мої іскреннії, не забувайте Кобзаря, убогого і щиро Вас любящого

Т. Шевченка.

Нижній Новгород
4 Генваря 1858.

[На звороті:]

Высокоблагородному Михаилу Александровичу Максимовичу. Въ Москвѣ.

111. До Михайла Щепкина.

17 генваря 1858.

Друже мій єдиний! Чи Ти угамувався вже хоч трохи з своїм бенефісом? Якщо зовсім упорався і маєш час неробочий, то я Тебе прошу зробити ось що.

Твоя і моя любя Тетяся Піунова хоче покинути Нижній Новгород і добре зробити, — їй тут погано, вона тут захрясне і пропаде, як щеня в базарі. Шкода буде такого молодого добра. Я їй порадив виїхати в Харков, і воно раде виїхати, — так от що мені на горенько: у Харкові нема у мене ні одного доброго і можливого знакомого чоловіка, а в Тебе певне єсть там такий чоловігя. Дуже добре зробив би, якби Ти йому гарненько написав та попросив од себе, щоб нашу любую Тетясю там не занехаяли. А з неї, Ти сам здоров бачив, і тепер уже артистка, а що ж то з його буде, [як воно] попотреться та попомнеться меж хорошими та добрими людьми? — Алмаз, єйбогу алмаз! Сам здоров побачиш, що алмаз. Воно з даром Божим, а до того розумненьке, слухняне і трудяще. І якщо Бог не допоможе йому вилізти на світ Божий із цього старовірського гнилого болота, то воно так захрясне і зогніє, — а нам з Тобою гріх буде.

Воно тут получає 25 рублів в місяць і два бенефіса в год, а на сей год лукавий Варенцов і того не хоче дати, бо бачить, що нікуди їй, сердешній, дітись. Велика сімя її, небогу, осіла, а то б вона і сама собі розумна найшла шлях-дорогу до раю. Нам колись добрі люди помагали, поможімо ж

і ми тепер посильно, друже мій єдиний! Я вже написав і послав епістолію до директора харківського театра, а якби ще Ти од себе до його вчистив, то може б з того пшона зробилася б каша. А воно аж плаче та просить Тебе, щоб Ти укрив її своєю великою славою. Зроби ж так, як воно і я Тебе прошу, мій голубе сизий!

Позавчора я получив не письмо, а просто панегірик од Сергѣя Тимофеевича. Якби я хоч трошки дурніший був, то я б учадів од його панегірика, а то, слава Богу, видержав. Поцілуй його доброго, благородного тричі за мене. Та напиши мені його адрес, бо він мабуть забув написати мені свій адрес. Я тепер день і ніч сижу та переписую вторую часть тієї самої повісти, що я з Тобою послав Сергѣю Тимофеевичу, — як кончу, то зараз і пришлю. Незабаром получиш Ти од Куліша мої «Неофіти». Тільки се така штука, що дрюкувати її тепер не можна, а колись згодом її ще треба доробить.

18 генваря.

Тількищо хотів написати: прощай, голубе мій сизий, нехай Тобі Бог помагає... аж гульк — несуть Твоє письмо од Брилка. Я і перо положив. Та оце вже сьогодні заходився знову писати. Спасибі Тобі, моє серце, за кло[по]ти по лотареї, — як збереш гроші, то пришли на імя Брил[кіна]: у мене тепер в кишені пусто, аж гуде. Із Пітера мені пишуть, що я недовго сидітиму в Нижнім. Чи так, чи іначе, а я дальше поста не всижу. Чкурну до Тебе в Никольское та захожусь спасатися, бо мені тут нічого робить. Спасибі Тобі, що пооддавав мої письма. Поцілуй ще раз Сергѣя Тимофеевича і княжну Репніну, а Тебе цілу[ю]ть други Твої Дорохова, Голынская, Брилкін, а Тетяся Піунова аж тричі, а я аж десять раз, та все в Твою розумну благородну лисину, мій єдиний друже! Ще раз прошу Тебе, моє серце, напиши, до кого знаєш,

в Харков. Оставайся здоров, мій друже єдиний, нехай Тобі Бог помагає во всіх Твоїх добрих начинанях. Не забувай щирого Твого друга

Т. Шевченка.

Сердечне дякують Тобі за портрети Брилкін, Дорохова, Голынская і Піунова, а я для себе сам колись нарисую.

112. До Михайла Лазаревського.

21 января (1858 г.)

Мій милий друже!

Рекомендую Тобі одного із нижегородських друзей моїх, Константина Антоновича Шрейдерса. Привітай його во ім'я дружби нашої. Чи був у Тебе Овсянников? Возьми у Куліша та прочитай мої «Неофіти». Вони ще не викончені. Шрейдерс швидко вернеться в Нижній, то щоб Куліш переписав «Неофіти» і дав йому для передачі Щепкину, а Ти, мій друже єдиний, купи мені Шекспіра, переклад Кетчера, і пісні Беранже, Курочкіна; та як успієш, то оддай і переплести Шекспіра. Оставайся здоров, нехай Тобі Бог помагає на все добре. Не забувай щирого Твого

Т. Шевченка.

113. До Пантелеймона Куліша.

26 января 1858 г.

Який там Тобі нечистий казав, що я приготував свої «Неофіти» для друку? І гадки, і думки не було. Я послав їх Тобі тільки прочитати, щоб Ти бачив, що я тут не склавши руки сижучу. І старий Щепкин не такий, щоб він там возився по Москві з ними, як з писаною торбою. І Ти оддай гарненько переписати їх і пошли старому, бо він уже знає, що «Неофіти» в Твоїх руках. Овсянникова не дожидай; незабаром поїде із Пітера в Нижній при-

ятель мій Шрейдерс, то Ти і передай йому, а він передасть моєму старому друзяці. Отак зроби.

Для друку єсть у мене наготовлено на добрих дві книги, — тільки перепиши, та і в дрюкарню; але я і з цим добром не спішу, не тільки з «Неофітами». «Ян Гус» повинен бути у Василя Вас. Тарновського, що жив колись в Потоках Київської губернії. Перероблять його або знову робить у мене щось руки не підіймаються.

Заграй мені, дуднику,
На дуду,
Нехай своє лишенько
Забуду,

— оце тільки не моє, а то вся пісня моя.

Про які там Ти мені пишеш гроші? Не знаю, з яких грошей прислав мені М. Лазаревський в Новопетровское укрѣпленіє перед виїздом 75 карбованців. Та 150 карбованців Залеський прислав у Нижній за рисунки через Лазаревського. Та Ти, спасибі Тобі, 250 карбованців. От і всі гроші. І я їх не циндю, бо думаю одружитися, — обісіло вже молодикувать. Цур йому... і якщо єсть там у Вас які мої гроші, то шліть їх сюди. Я возьму на їх акції Меркурьевскаго Общества, то вони принесуть мені 10 процентів в год. Бачиш, який я господар. А Тобі якийсь дурень збрехав, що я ще й досі запорожець — брехня! не потурай.

«Вовчка» Твого і в очі не бачив. На кого Ти його адресував? Пиши мій адрес так: вь Нижній Новгородъ, имя рекъ, вь контору пароходства «Меркурій».

Не забувай же свого щирого

Т. Шевченка.

Навчи Ти мене, будь ласкав, що мені робить з руськими повістями. У мене їх десятків коло двох набереться. Затопить грубу — шкода: багато праці пропаде. Та й грошей би хотілося, бо тепер вони мені дуже потрібні. Порадь, будь ласкав, що мені робить.

Т. Шевченко.

114. До Катерини Піунової.

[30 січня.]

Щохана й вельмиповажана
Катерино Борисівно!

Я сам приніс Вам книжки і приніс їх на те, щоб Ви їх прочитали. Але Ви, не прочитавши їх, прислали мені назад. Як маю розуміти Ваш учинок? Він мене зовсім приголомшив, особливо коли взяти під увагу нашу сьогоднішню розмову. Чи це не відповідь на моє освідчення? Якщо це так, то прошу Вас мені її ясніше висловити. Справа для мене надто важлива. Я Вас люблю й кажу це Вам просто, без усяких викликів та захватів. Ви занадто розумні, щоб вимагати від мене палких любовних освідчень, я ж занадто люблю й шаную Вас, щоб послугуватися звичайно в світі вживаними банальностями. Стати Вашим чоловіком — для мене найбільше щастя, і тяжко буде від цієї думки відмовитися. Та коли доля інакше судила, коли я мав нещастя не подобатися Вам і коли те, що Ви мені повернули книжки, означає відмову — то нема ради, — мушу скоритися долі. Але в кожному разі ні почуття мої, ні пошана моя до Вас не зміняться, і коли Ви не можете або не хочете бути моєю дружиною, то дозвольте мені хоч ту одну втіху мати, що зостануся Вашим другом і постійною відданістю та шанобливістю заслужу Вашу ласкаву приязнь і пошану.

Дожидаючи відповіді, що має вирішити мою долю, зостаюся відданий Вам із почуттям глибокої любови

Тарас Шевченко.】

115. До Пантелеймона Куліша.

[Кінець січня 1858 р. ?]

Передай оці дві пісні Маркевичу, чи не вчистив би він на їх ноту.

116. До Михайла Щепкина.

Февреля 3, 1858 г.

Спасибі Тобі, мій друже єдиний, за письмо Твоє і 200 р. грішми. Все це добро получив я од нашого доброго друга Н. Бр[илкі]на, котрий Тебе щиро цілує і посилає Тобі з Олейниковим кожушок. Зноси на добре здоровя.

Не знаю, коли ми з Тобою побачимось, бо не знаю, чи швидко Овсянников вернеться до дому: я тепер у його хазяйнуку, то мені конечно треба його дожидатися. А якщо він там довго забариться, то я не втерплю: передам його господу Бр[илкі]ну, а сам чкурну в Нікольське, а за день перед тим гарненько напишу Тобі.

Обнімає і цілує Тебе тричі Твоя і моя любая Тетяся. Воно, порадившись з своїм батьком, посилає Тобі свій репертуар і условія такого содержания: 1500 р. в год без бенефіса, а з бенефісом 1200 р. і на переїзд до Харкова 200 р. А поїде воно в Харков з батьком або з матірю. А тимчасом воно согласиться на Твоє условіє, яке Ти скажеш.

Во імя святого Бога і святого іскуства, помози їй, друже мій великий, вирватися із сього гнилого Нижнього. Мені тут аж жаль дивиться на неї. По поводу її бенефіса написав я невеличку статейку в газету, котору посилаю Тобі, — прочитай та прикинь своє до неї яке мудре слово, та оддай перепечатать в «Московскихъ Вѣдомостяхъ». Для нашої любої Тетясі се було б незгірше.

27 генваря поховали славного старого Улибишева, і не найдеться нікого в Нижньому некролог йому написати!... Ще раз гнилий Нижній Новгород!

Поцілуй за мене благородного Сергѣя Тимофеевича Аксакова і молодика Максимовича. Р[елні]ну як побачиш, то й її привітай. А Тебе цілує М. А. Д[орохо]ва з своєю чужою дитиною. Цілує Голы[н]ская і тричі цілує Піунова, а я і лік теряю.

До свідання, моє серце, мій друже єдиний.
Щирий Твій Т. Шевченко.

Чи робить там що Катков з моєю повістю?
Я вже другу часть кінчаю.

Чи прислав Тобі Куліш мої »Неофіти«? Чом
Ти мені не написав адреса Сергѣя Тимофеевича?

117. До М. С. Щепкина.

I.

ДОЛЯ.

Ти не лукавила зо мною,
Ти другом, братом і сестрою
Сіромі стала. Ти взяла
Мене маленького за руку
І в школу хлопця одвела
До п'яного дяка в науку.
— Учися, серденько, колись
З нас будуть люди, — ти
[сказала,

А я й послухав, і учивсь,
І вивчився. А ти збрехала,
Які з нас люди? Та дарма,
Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли, у нас нема
І йоти кривди за собою!
Ходімо ж, доленько моя,
Мій друже щирий, нелукавий!
Ходімо дальше, дальше слава...
А слава заповідь моя.

II.

МУЗА.

І ти, пречистеє, святее,
Ти, чадо неба молодее,
Меке ти в пелену взяла
І геть у поле однесла.
І на могилі серед поля,

Як тую волю на роздоллі,
Туманом сивим повила
І колихала, і співала,
І чари діяла... і я...
О, чарівниченько моя!
Мені ти всюди помагала
І всюди, зоренько моя,
Ти непорочною сіяла.
Не помарніла в чужині,
В далекій неволі,
У кайданах пишалася,
Як квіточка в полі.
Із казар ли смердячої
Чистою святою
Вилетіла, як пташечка,
І покадо мною
Полинула, заспівала
Тихесенько, милс...
Мов живущою водою
Душу окропила.

І я живу, і надо мною
Своєю Божою красою
Витаєш ти, мій херувим,
Золотокрилий серафим,
Моя порадонько сеятея,
Моя ти доле молодая!
Витай зо мною уночі,
І вдень, і звечора, і рано,
Не покидай мене, учи,
Учи неложними устами

Хвалити правду. Поможи
 Молитву діяти до краю.
 А як умру, моя святая,
 Не кинь мене, а положи
 Свого ти сина в домовину
 ! хоть єдиную сльозину
 В очах безсмертних покажи.

III.

СЛАВА.

А ти, циндре-орандарко,
 Перекупко п'яна,
 Де ти в чорта забарилась
 З своїми лучами?
 У Версалі над злодієм
 Мабуть розпустила...
 Чи з ким іншим мізкаєшся
 З нудьги та з похмілля?
 Сідай лишень коло мене

Та витнемо з лиха!
 Гарнесенько обіймемось,
 Та любо, та тихо
 Поцілуємось... та й тее...
 Та й поберемось,
 Моя крале мальована!
 Бо я таки й досі
 Волочуся за тобою,
 Ти хоч і пишалась,
 І з п'яними королями
 По шинках шаталась
 І курвила з салдатами
 Під Севастополем...
 Та мені проте байдуже,
 Мені, моя доле,
 Дай хоч-глянути на тебе
 І, і пригорнутись
 Під крилом твоїм, і любо
 З похмілля заснути.

9 февраля 1858.

Друже мій єдиний!

Яка оце Тобі сорока-брехуха на хвості принесла, що я тут нічого не роблю, тільки бенкетую? Брехня, єйжебогу брехня! Та й сам таки подумай гарненько, — хто ж нас шануватиме, як ми самі себе не шануєм? Я ж уже не хлопець нерозумний і од старости, слава Богу, ще не одурів, щоб таке виробляти, як Ти пишеш. Плюнь, мій голубе сизий, на цю па[с]кудну брехню і знай: коли мене неволя і горе не побороло, то сам я не звалюся. А Тобі велике-превелике спасибі за щирую любов Твою, мій голубе сизий, мій друже єдиний. Я аж заплакав на старість, як прочитав Твоє письмо, полное самой чистой некупленной любви. Ще раз спасибі Тобі, моє серце єдине.

Я послав Тобі письмо харківського директора. Тетяся цілує Тебе, як бать[ка] рідного, і про-

силь, щоб Ти робив з нею, як Тебе Бог навчить. На Варенцова нема надії, — дерево, та ще й дубове. Оставайся здоров, мій милий друже. Незабаром прибуду до Тебе. А покищо люби мене, оклеветаного Твогого щирого друга

Т. Шевченка.

10 февраля 1858.

Хоча Ти і не велів, а я таки не втерпів, чмокнув сьогодні разочок нашу любую Тетясю. Чмокни гарненько за мене благородного Сергѣя Тимофєвича.

118. До Сергїя Аксакова.

Шановний і вельмиповажаний
Сергію Тимофїєвичу!

Ради всіх святих, вибачте мені за мою грішну, але не навмисну мовчанку. Ви так сєрдечно подружньому прийняли мою далеко не майстерну »Прогулку«. Так сєрдечно, що я, прочитавши Ваш любий мені лист, у той самий день і годину заходився коло другої й останньої частини моєї »Прогулки«. І тільки сьогодні скінчив. А як скінчив? Не знаю. Судїть Ви мене, та судїть щиро й милостиво. Я дебютую цією рїччю в великоруському слові. Та це не виправдання. Дебютант повинен проїнятися своєю ролею; інакше він шарлатан. Я не шарлатан, я учень, жадний дружного щирого суда й ради. Перша частина »Прогулки« здалася мені розтягнута й млява, — не знаю, як здасться друга. Я ще її не читав; як прочитаю, то пришлю Вам. Треба працювати, працювати багато, уважливо, і — дасть Бог — усе піде добре. Тяжко мені мову великоруську опанувати, а опанувати її конче треба. Вона в мене тепер, неначе фарби на палїтрі, які я мішаю без усякої системи. Тепер мені конче треба працювати, вперто, тяжело працювати, щоб хоч щонебудь потрапити зробити. Я десять лїт змарнував;

треба повернути втрачене, інакше буде й перед Богом гріх, і перед добрими людьми сором. Я розумію і серцем одчуваю потребу праці, але в цьому тісному Нижньому не можу ні на один день од моїх невинних друзів заховатися. Збираюся виїхати в Нікольське до мого великого друга Михайла Семеновича. Дожидаю тільки товариша з Петербургу. Не знаю, чи дістав Михайло Семенович мої «Неофіти» від Куліша. Мені б дуже хотілось, щоб він Вам прочитав оцю новонароджену хахлацьку дитину. Цими днями послав я йому три, або, краще сказати, одне це саме новонароджене чадо в трьох лицах. Попросіть його, нехай прочитає.

Чи скінчили Ви дрюкувати Вашу книжку? Якщо скінчили, то ради самого Аполлона і його прекрасних безсмертних сестер, пришліть мені примірник. Я тепер читаю отак собі, що попало, — тут навіть як слід читати не можна. Старими розбитими журналами пробуваюсь, та й за це спасибі добрим людям.

Ще раз прошу Вас, мій шановний, мій щирий друже! Простіть мені невірний мій гріх. Не поставте мені за провину мою довгу мовчанку. Я хоч і зясував Вам причину моєї тупої німоті, та жадна причина не виправдує нечемности. Ще раз вибачте й любіть сердечно того, що глибоко полюбив Вас,

Т. Шевченка.

Нижній Новгород, 1858, лютого 16.】

119. До Якова Кухаренка.

[16 лютого.]

Батьку-отамане кошовий!

Письмо Твоє од 7 августа того року із Єкатеринодара получив я 10 февраля сього року аж у Нижньому Новгороді. Попошукало таки воно мене немало часу, та спасибі, що хоч колинебудь, а все таки нашло, а то вже я не знав, що й думать

про Тебе. Думав уже, нехай Бог милує, чи не за-
напастив Ти денебудь своєї доброї голови на тому
іродовому Кавказі.

А тепер, слава Богу, бачу, що Ти живий і здо-
ровий із жінкою і з діточками своїми, — нехай їх
Бог ховає на многії літа! У мене була думка про-
браться до Тебе на хутір, та ба, так думкою і оста-
лась. Од 16 маія до 2 августа не давали знать із
корпуса в укріпленіє о моїй свободі. От катові,
іродові душі! Мало їм було десяти літ... Кров хо-
лоне, як згадаю.

З августа вирвався із того каторжного укрі-
пленія і через море Волгою попрямував на сто-
лицю. Я боявся застрять у Тебе аж до осени.
В Нижньому мене спинили — заказано, бачиш,
мені виїзжать і жить в столиці. Отаке то лихо: по-
милували, та тільки до половини. Сів я у цьому
поганому Нижньому та й досі сижу. Приїздив до
мене на Святки колядувать старий Щепкин, спа-
сибі йому. Думаю оце поїхать до його під Москву
в село Нікольське, та може там і до літа останусь,
а літом, якщо не пустять у Пітер, то чкурну в Хар-
ков, а з Харкова, як Бог pomoже, то і на Чорномор-
рію. Я до неї колинебудь, а таки доберусь, до тієї
Чорноморії.

Нема в мене тепер нічого такого доброго
послать Тобі прочитать з товариством, хіба оці
»Долю«, »Музу« та »Славу«. Я оце недавно ском-
понував їх, не знаю, як вони Тобі подобаються*).

Скомпонував ще тут з нудьги одну штуку,
поему »Неофіти«, нібито із римської історії. Але
вона ще не вироблена, тим і не посилаю. Як ви-
кончу, то пришлю. А покищо оставай[ся] здоро-
вий, мій батьку-отамане, мій друже єдиний, не по-
кидай мене сердешного сірому.

Т. Шевченко.

*) До листа були додані ці твори. — Р е д.

Цілую Твою стару пані і Твоїх молодих діточок. Як будеш писать, то пиши на імя М. С. Щепкина, — я маю до його їхать.

120. До Іраклія Ускова.

Ц. Нижній Новгород, 1858, лютого 17.

Вельмиповажаний Іраклію Олександровичу!

Лист Ваш од 7 січня дістав я 15 лютого, і приношу за нього Вам щиру подяку. І за лист старого мого друга чорноморця Кухаренка приношу Вам таку саму щиру подяку. Сердечно тішуся, що Вам і Агаті Омелянівні добре ведеться та що любі й маленькі друзі мої, Наташенька й Наденька, здорові. Наденька, гадаю, уже бігає. Як би мені хотілось її погоцькати! А моя умниця, красуня Наташенька чи згадує свого друга, «дядю Тараса Горича»? Сердечно жалую, що не можу нічим нагадати їй про себе. Нижній Новгород без ярмарка справжнє село. Гірше, бо звичайні сільські продукти дорожчі, як на селі. Місто само по собі таки погане. Сім літ у Новопетровському форті мені не здавалися такі довгі, як у Нижньому ці п'ять місяців. Це значить передишка. На Різдвяні Святки приїздив до мене в гостину мій старий друг Михайло Семенович Щепкин (відомий артист). Тепер я гадаю йому, старому, візиту віддати. Він зробив мені честь, якої мало хто від славного старця сподобився. На тому тижні думаю назавжди покинути Нижній Новгород, перебути до весни під Москвою в сина Щепкина, а об весні, якщо не дозволять мені жити в столицях, поїду до Харкова, до Києва, до Одеси та закордон. Бог із ними, з столицями! Грошенят тепер уже стільки назбиралося, що, не бідуючи, років зо три закордоном прожити можна, а там, що Бог дасть. Не загинув у неволі, не загинув й на волі, як каже українська пісня.

Яка у Вас зима в цьому році? Тут страх

скільки снігу, а морозів сильних іще не було, та, здається, і не буде. Більше 15 градусів не було. Лист мій Ви отримаєте не раніше свят Воскресення Христового. Тому я й поздоровляю Вас із цим світлим святом і з душі цілую Вас усіх: і Катю, і Няню, особливо ж великих друзів моїх Наташеньку й Наденьку. Пошли їм Боже здоров'я!

Бувайте здорові, вельмиповажаний Іраклію Олександровичу. Не забувайте щирого Вашого

Т. Шевченка.

Пришлю Вам із Москви якунебудь добру книжку*).

Сердечно жалую, що не міг зробити належного вжитку.

Якщо до того часу отримаю фотографічний портрет свій із Петербургу, зроблений з мого рисунку, то й портрет пришлю. А Ви мені пришліть власної роботи портрети друзів моїх Наташеньки й Наденьки. А лист Ваш адресуйте на ім'я Михайла Семеновича Щепкина в Москву, в контору імператорських театрів.

Цілую Жуйкова з старою й Бурцева також із старою, а старого паливоду Мостовського без старої тричі цілую.

[З боку дописано:]

Поздоровляю Аґату Омелянівну з минулим днем Янгола.】

121. До Михайла Лазаревського.

22 февраля (1858 г.)

19 февраля вернувся Шрейдерс із Петербурга, привіз мені Беранже Курочкіна, чотири екземпляра нерукотворенного образу і Твоє братнє сердечне писаніє. Спасибі Тобі, друже мій єдиний, за все і за вся. Добре еси зробив, що наказав 50

*) Далі один рядок закреслений. — Р е д.

штук помянутого образу: нехай покищо земляки дивляться хоч на сей облик бородатого недобитого кобзаря свого. Думаю на тім тижні покинуть оцей поганій Нижній. Поїду аж під Москву в гості до мого старого батька, до М. С. Щепкина, та в його до весни пробуду, а весною, як не буде мені якої ради з тими поганими столицями, то чкурну в Харків або в Київ, а може й далше, як Бог поможе. Дожидаю Овсянникова з чемоданом, а то б я вже давно виїхав. Чи здорова графиня Н[астасія] І[ванівна]? Був у мене в гостях Яков: славний хлопець! Шрейдерс не нахвалиться Тобою і Семеном і тепер цілує Вас обох. Добре зробив, що не купив Шекспіра: цур йому, який дорогий! Поцілуй за мене Семена та й прощай, мій друже єдиний. Посилаю Тобі оцю недавно спечену штуку; для того і пишу мало, щоб папіру більш осталося для новорожденного чада*).

Не забувай свого іскреннього

Т. Шевченка.

Марко Вовчок — це псевдонім якоїсь пані Маркович. Чи не знаєш ти її адреса? Як не знаєш, то спитай у Каменецького, в типографії Куліша, — я чув, що він її добре знає. Як довідаєшся, то напиши мені: треба буде хоч письмом подякувати її за її сердечні, щирі «Оповідання». Шкода, що не оставив Тобі Куліш «Неофіти». Може вони єсть у Каменецького? — Спитай!

122. До Михайла Лазаревського.

25-го февреля (1858 г.)

25 февреля, в 7 часовь утра, получил я Твое письмо. Ніхто зроду не поздравляв мене з іменинами так весело, як Ти мене сьогодні поздравив. Спасибі! Поцілуй гричі графиню Н[астасію] І[ванівну] і графа Ф[едора] П[етровича], а через

*) Далі йде текст поезій: «Доля», «Муза» й «Слава».

тиждень або два я сам їх поцілую, і Тебе, і Семена, і всіх добрих людей, сущих в Петербурзі.
Твій іменник

Т. Шевченко.

Шрейдерс цілує Тебе і Семена.

123. До гр. Настасії Толстої.

‖5 березня.

Моя святая заступнице! Побачення наше таке близьке, таке близьке, що я ледве паную над собою, дожидаючи. 2 березня дістав я Ваш святий лист і не знав, що з собою робити, офіційного паперу чекаючи. Нарешті цей всемогутній папір отримали сьогодні в губернаторській канцелярії, а завтра передадуть [його] поліцмейстрові. Післязавтра дістану я від нього перепустку й післязавтра ж, себто 7 березня о 9 годині ввечері (о цій годині мальпост одходить із Нижнього до Москви), покину гостинний Нижній Новгород. В Москві затримаюсь кілька годин, для того тільки, щоб поцілувати мого щирого друга, славного старця М. С. Щепкина. Чи казав Вам Лазаревський, що цей безсмертний дідусь зробив мені чотирьохсотверстову візиту на Різдвяні Святки? Ну, та й дідусь! Наймолодший, найсердечніший дідусь! І непростенний гріх був би мені, якби я йому кількох годин у Москві не присвятив.

В імя всіх святих, вибачте мені великодушно за мій лаконізм. Я в ці довгі дні буквально над собою не паную. Не тільки писати, — читати не можу. Цими днями отримав я від Сергія Тимофійєвича Аксакова його нову книжку: »Дѣтство Багрова«, і вона в мене так і лежить нерозрізана. Нестерпно томливий стан!

До скорого побачення, моя великодушна, святая заступнице. З усього серця мого цілую Вас, графа Федора Петровича й усе, що рідне й близьке Вашому ніжному, благородному серцю.

Сердечно вдячний Ваш Т. Шевченко.

Гроші — 50 карбованців — одержав.‖

124. До Михайла Лазаревського.

12-го марта (1858 г.). Москва.

Я — в Москві. Нездужаю. Око розпухло і почервоніло, — трохи з лоба не вилазить. Доктор посадив мене на дісту і не велів виходить на вулицю. От тобі й столиця! Сам чорт простягся полерек шляху, та й не пускає мене до Вас. Нічого робить! Протів його, сучого сина, нічого не вдію. Доктор говорить, що я неділю, або й дві, остануся в Москві. Прошу Тебе, зайди до графині Настасії Івановни і розкажи їй про моє лихо.

З завтрішньою поштою посилаю Тобі два рисунка. Закажи знять фотографу дві копії в половину менше, — одну для себе, а другу для мене, а потім передай рисунки графу Ф[едору] П[етровичу] і попроси його, щоб він при случаї передав їх Марії Николаєвни для альбома, коли вони будуть варті того. Я сам думав передать їх лично, та, бач, що зо мною зробилось.

Будь ласкав, найди там того гульвісу Овсянникова і скажи йому, щоб він непременно побачився зо мною в Москві. Сижу я у Михайла Семеновича Щепкина, близь Садової улиці, вь приходѣ старого Пимена, вь домѣ Щепотьевой.

Не забувай мене, друже мій єдиний. Поцілуй за мене Семена.

Т. Шевченко.

Нащот рисунків — як найде граф і щб він з ними зробить — напиши мені. Не держи їх тільки довго у фотографа.

125. До Михайла Лазаревського.

19/21 марта (1858 г.). Москва.

Друже мій єдиний! Рад би на крилах летіть до Вас, та прокляте око — щб воно не вилізло! — не пускає. Сьогондья був у мене доктор і ранше Великодної неділі не пускає мене в дорогу. А йо-

ю, розумного, треба послухать, а то не буде чим дивиться на світ Божий і на Тебе, мій друже єдиний!

Рисунки мої, я думаю, тепер уже получені. Нехай фотограф зробить хоч один екземпляр, бо мені хочеться, щоб граф Ф[едір] П[етрович] (якщо він знайде їх достойними того), щоб передав їх на Святках М[арії] Н[иколаївні]. Добре було б, якби так зробилось.

Де той там у чорта Овсянников пропадає? Я не знаю, чи купив він мені чемодан, чи ні. Якщо купив, то нехай хоч соломою напха та пришле мені, а то доведеться в Москві купувать. Прощай, мій друже єдиний. Поцілуй Семена за мене.

Щирий Твій Т. Шевченко.

Як передаси рисунки графу Ф[едорові] П[етровичу], сідай на чугунку та й до мене, та вкупі і вернемося в Пітер. Єйбогу, добре б було б.

126. До Михайла Максимовича.

5 апреля.

Друже і голубе мій сизий!

Получив я од Грицька Галагана все Твоє добро, спасибі Тобі. »Єретик« мій не ввесь тут, — його й половини нема. Подякуй за мене Бартенєва і попроси його, чи не достане він денєбудь другу половину, а то я без неї нічого не вдію. Читаю тепер »Гуса« Анне[н]кова — добра штука. Пишу Тобі мало, тим що ще не роздивився коло себе. Низенький поклон Кошельовим, а ще нижчий Марисі Василєвні. Посилаю Тобі мою обіцянку і прошу Тебе, мій голубе сизий, не забувай щирого земляка свого

Т. Шевченка.

ПОЛЯКАМ.

Ще як були ми козаками,
А унії не чуть було,
Отам то весело жилось!
Братались з вольними

[ляхами, За головою голова

Пишались вольними степами.
В садах кохалися-цвіли,
Неначе лілії, дівчата...

Пишалася синами мати,
Синами вольними... Росли,
Росли сини і веселіли
Старії скорбнії літа...
Аж поки іменем Христа
Прийшли ксьондзи

[і запалили і серце чистее подай!

Наш тихий рай. І розлили
Ширске море сльоз

[і крови...

А сирот іменем Христовим
Замордували, розпяли...

Поникли голови козачі,
Неначе стоптана трава.
Україна плаче, стогне-плаче!

Додолю пада. Кат лютує,
А ксьондз скаженим язиком
Кричить: Те Deum, алилуя!

Отак то, ляше, друже-брате!
Неситії ксьондзи, магнати,
Нас порізли, розвели,
А ми б і досі так жили.
Подай же руку козакові

І знову іменем Христовим
Ми оновим наш тихий рай.

Кобзар Тарас Дармограй.

На звороті:

Высокоблагородному Михайлу Александровичу Максимовичу.

127. До Сергія Аксакова.

¶25 квітня 1858.

Шановний і вельмиповажаний

Сергію Тимофієвичу!

Ще минулого тижня отримав я Ваш щирий, дорогоцінний лист, і тільки сьогодні відповідаю Вам, мій щирий, сердечний друже. Вибачте мені за цю непростенну й невмисну нечемність. Гріх сей трапився тому, що я досі не можу вирватися з обіймів моїх захоплених земляків. Спасибі їм, вони прийняли мене, як рідного, давно невиданого брата, і носяться зо мною, немов із писанкою. Та ще, як на гріх, трапилася вистава в Академії Ми-

стецтв, якої я так давно не бачив і яка тепер для мене — найсвітліша, найвища насолода. Які пейзажі, чудо та й годі! Калам має величезний вплив на наших пейзажистів. Айвазовський, на жаль, спав. Він із божественного мистецтва сотворив собі золотий кумир і йому молиться. Гріх так ображати некорисливе, непорочне мистецтво. Бог йому суддя! Вистава невелика, але прекрасна, особливо ж пейзажі — чарівні пейзажі!

Ви, як великий мистець, як найпалкіший коханець безтурботної, чарівливої природи, Ви зрозумієте причину моєї нечемности та, як щирому, нелицемірному поклонникові всього прекрасного й благородного на землі, великодушно простите мені невільний гріх мій.

Я сердечно тішуся, що Ви задоволені моїм бородатим поличчям. Це фотографічна відбитка з рисунку, що я його сам зробив, і тому вона Вам здалася підрисованою.

Ви обіцяєте мені написати Вашу думку про мою повість. Якщо вона цього варта, то напишіть, ради святого божественного мистецтва. Мені конче потрібна думка чутливого й благородного мистця. І Ваше щире слово я прийму з побожністю, прийму, як дорогий, безцінний подарунок. Не відмовте ж мені цієї великої радості.

Намір мій подивитися на Москву в кінці травня та Вас поцілувати не збувся. Мене зобов'язали не покидати Пітера напротязі року. Трагедія перейшла в комедію.

Не осудіть, мій найщиріший друже, що я Вам на цей раз так мало пишу. Коли прийду до нормального стану, буду писати Вам багато та багато про що.

З усієї душі цілую Вас, Вашу прекрасну, сердечну сімю й усе, що близьке Вашому серцю, а Івана Сергієвича цілую тричі за його алмазний вірш »На Новый Годъ«.

До побачення. Не забувайте щирого Вашого
Т. Шевченка.

Поцілуйте мого великого друга, коли він
повернеться з Костроми.

Адреса: Его Высокоблагородію
Михайлу Матвѣвичу
Лазаревському.

Въ Большой Морской, въ домъ графа Уварова.

128. До Григорія Честаховського.

[Між 15—18 травня.]

Грицю!

Як хочете побачить старого Щепкина ак-
тора і матимете час, то приходьте в 7 часов к Ла-
заревському. Т. Шевченко.

129. До Григорія Галагана.

1858. Маія 27.

Друже мій єдиний!

Може прибукає в Сокиринці оце[й] доб-
рий чоловік і маляр дуже дотепний, то Ти, мій
друже богумилий, ласкаво привітай його. Воно ро-
зумне, добре і любить наш народ і нашу країну,
а зовуть його Іван Іванович Соколов. Цілую Тебе
тричі, і Твою пані, і Твого малого Павлуся. Виба-
чай, що пишу мало, — єйбогу ніколи. Оставайся
здоров, нехай Тобі Бог помага на все добре. Зга-
дуй інколи щирого Твого Т. Шевченка.

На звороті:

Высокоблагородному
Григорію Павловичу
Галагану.

Прилуцкаго уѣзда село Сокиринці.

130. До Іраклія Ускова.

ЦЛипня 4, 1858.

Вельмиповажаний Іраклію Олександровичу!

Нарешті я добрався до Петербургу й до заповітного Павловського. Але Павловське, на жаль, нічого доброго не обіцяє. Тричі напротязі одного тижня побував я в Павловському й тричі даремно стукав у двері Вашого чесного та ще й високоблагородного комісіонера. Він нікого не приймає, бо до нього, окрім кредиторів, ніхто не заходить. Про те, що я в Петербурзі, він довідався від генерала Бюрно, з яким я теж у Павловському зустрівся та який мав необережність про доручення, що Ви мені дали, йому оповісти. А він, як спритний шарлатан, догадався, в чому справа, і звелів мене не приймати. А зустрівшись десь ненароком із Марковичем, упевняв його, що ще зимнім шляхом вислав Вам пречудовий фотографічний апарат з усім приладдям; навіть багато зайвого вислав. Падлюка, та ще й неспритна!

Довіреність Ваша не по формі написана, і Михайло Матвієвич каже, що вона не може мати ніякої сили. Спробуйте написати його матері; вона мешкає в Павловському, разом із ним, у власному домі. За успіх ручитися не можна, а спробувати можна.

Посилка Ваша сьогодні ж вирушає. Здається, Ви одержите все, чого бажали, справно й у найкращій якості. Я посылаю Вам »Губернські Очерки«, листи [Кіреєвського] і Вашу довіреність, а Ви мені пришліть два чорні смушки, за що дуже Вам дякуватиму, і адресуйте Вашу посилку на імя Лазаревського Михайла Матвієвича.

В Пітері мені добре покищо. Кватирюю в самій Академії. Товариші художники мене полюбили, а незлічечні земляки мене просто на руках носять. Одним словом, я цілком щасливий.

Якжеж Ви там живете? Що мої великі друзі поробляють? Наденька, гадаю, вже бігає, а Наташа читає. А байок Крилова з добрими малюнками все таки не видають. Посилаю Вам свій кельський портрет, зроблений із натури в Петербурзі. Як Ваш сад? Цим літом багато, мабуть, винограду та абрикос маєте.

Свідчу мою глибоку шану Агаті Смелянівні, цілую з усього серця моїх великих друзів і застаюсь поважаючий Вас

Т. Шевченко.

Кланяюся Бажановим, Жуйковим і старому джигуніві Мостовському.‡

131. До Сергія Аксакова.

‡Шановний й глибокоповажаний

Сергію Тимофієвичу!

Сердечно Вам дякую за Ваш щиро благородний лист. Ви мені сказали те, про що я сам одавна думав, але, не знаю чому, не відважувався сказати. А Ви сказали, і я Вам тричі вдячний за Ваше щире, пряме слово: воно освітило мені шлях, яким я йшов помацьки. Тепер думаю відкласти всяке писання на бік і зайнятися виключно гравюрою, що зветься аква-форта, й якої зразок я Вам посилаю. Не осудіть, — на що багатий, тим і радий. Цим ненормальним способом ритування в нас ніхто не займається, і мені довелось робити досвіди без сторонньої допомоги. Це пекельно тяжко. Та, слава Богу, перший крок зроблений! Тепер піду сміливіше та скоріше, і до наступної виставки маю надію зробити щось поважніше й більш викінчене. Доречі про виставу. В Академії виставлена тепер картина Іванова, про яку багато й писалось, і говорилось, та наробила синиця слави, а моря не запалила. Млявий, сухий твір. Повторився Овербек у найнепридатнішому ви-

гляді. Шкода, що це трапилось з Івановим, а не з якимнебудь німцем: німцеві це було б до лиця. Бідний автор не витримав присуду товаришів: умер. Мир його трудовитій душі!

Посилаю моєму великому другові невеличкий новонароджений вірш і прошу його, щоб він прочитав його Вам на дозвіллі. Сьогодні беруся до нової дошки, якою хочу відтворити один із творів великого Рембрандта.

Прощайте, глибокоповажаний Сергію Тимофіївичу, тричі цілую Вас і дом Ваш. Не забувайте щирого Вашого
Т. Шевченка.!

1858. 15 липня.

132. До Афанасії Лазаревської.

Шановна й глибокоповажана

Афанасіє Олексіївно!

Ради самого Бога й усіх святих Його, простіть мені непростенну мою вину перед Вами.

Уже минув місяць, як я отримав од сина Вашого Івана Ваш любий мені лист, та я здичавів між киргизами, і тільки через це вибачте мені, що я тільки сьогодні відповідаю Вам. Другої причини я не знаю.

Після довгого й тяжкого іслиту! (нехай воно і ворогам нашим не сниться) я не призвичаївся ще до радощів свободи, не став іще на нормальну колю життя. Мені все ще здається, що я в гостині, й на цій підставі нічого не роблю та навіть не відповідаю друзям моїм. Це друга й стільки ж уваги варта причина моєї спізненої відповіді. Вибачте мені великодушно, глибокоповажана Афанасіє Іванівно [sic!].

Благородних синів Ваших я звик називати моїми рідними братами, дозвольте і Вас назвати моєю рідною, невиданою й щиро коханою

матірю та прийміть сердечний синовський поцілунок од глибоко люблячого Вас

Т. Шевченка.

Поздоровляю Вас із днем Вашого святого Янгола.

9 жовтня 1858. С.-Петербург.】

[На звороті:]

Высокоблагородной Афанасіи Алексѣевнѣ Лазаревской.

133. До кн. Василя Долгорукова.

Милостивий Добродію,

князю Василю Андрієвичу!

Вашому Сіятельству відомо; що в 1847 році мене засужено на довгочасну кару за необережні вірші, що я написав у хвилини, коли скорбів душею над явищами, про які я не мав права судити публічно, з огляду на існуючі закони, і не мав змоги судити слушно, тому що був далеко від центру державної влади. Я цілком розумію свої помилки і хотів би, щоб злочинні вірші мої покрило вічне забуття. Десять літ минуло з того часу. За такий довгий період і діти робляться людьми, що розсудливо думають. Тому треба припускати, що й у моїй бідолашній голові більше стало ладу, якщо не прибуло розуму. На підставі цього натурального припущення покійно прошу Ваше Сіятельство, як представника Найвищої Влади в певній сфері справ, дивитися на мене, як на людину нову й не змішувати мене з тим Шевченком, що, собі на лихо, стяг на себе своїми р у к о п и с а м и правдивий гнів у Бозі почившого Государя Імператора.

Повернутий до столиці великодушністю Августійшого Сина, я багато в чому побачив зміни надзвичайні, справді благодійні для Батьківщини та, між іншим (що особливо для мене дуже важ-

ливе), знайшов людей, які, підпавши під гнів Правительства одночасно зо мною, тепер працюють для загального добра на літературному полі. Це М. І. Костомарів і П. О. Куліш, яким у 1847 році заборонено було друкувати їх твори. Мало цього: навіть твори емігранта Міцкевича, з Найвищої добродійної волі, дозволено друкувати в межах Імперії. Згодьтесь, Ваше Сіятельство, що ці радісні явища повинні й мені піддати надію на ласку нашого Великого Монарха. Я потерпів кару власне за мої рукописи, яких ніколи не захочу побачити в друку. Що ж торкається друкованих моїх творів, то вони й підчас моєї салдатської служби ходили й далі з рук до рук і продавались нишком у букіністів, заборонено ж їх, так би мовити, поспіль, щоб мою кару посилити. Повернувшись тепер до Академії Мистецтв, я терплю наслідки моєї десятилітньої відсутности — у б о з т в о, з якого не може мене визволити відстала праця моя над малярством, тим більш, що мені вже 48 років, мій зір із кожним місяцем слабне. Якщо Ваше Сіятельство зволить звернути ласкаву увагу на все мною висловлене, то Ви згодитесь, що, прохаючи Вас зняти з моїх книжок заборону, я тільки прошу дозволити мені користуватися літературними правами попереднього царювання й постановами тодішньої цензури, що, як відомо, була далеко суворіша за нинішню, — я прошу дозволити мені на старість мати шматок насущного хліба з моїх молодих творів, які цензура визнала нешкідливими навіть до добротворного вцаріння нашого Великого Монарха. Насмілююсь додати, що просьба моя здається мені варта уваги хоч би тому, що її сповнення буде в згоді з характером всіх ласк царських, які спадають на Його підданих із повноти Його добротливости в значінні Божественних слів: прощу й не помяну, і що в моєму становищі не буде суперечности з поняттям про великодушність монаршу.

З глибокою повагою маю за шану бути
Вашого Сіятельства найпокірніший слуга

Т. Шевченко.

27 жовтня 1858 року.

Його Сіятельству

кн. В. О. Долгорукову.

Мешкання моє — в Академії Мистецтв.‡

134. До Михайла Щепкина.

Ноября 13. 1858 г.

Друже мій єдиний!

Як той щирий віл, запрягся я в роботу: сплю на етюдах, з натурального класа і не вихожу: так ніколи! Так ніколи, що якби не це безгрішшя прокляте, то ніколи б було написать і Тобі, мій друже єдиний, оцієї невеличкої цидули! Будь ласкав, вирви Ти у того К[окор]єва якнебудь оті 100 карбованців та пришли мені. »Гугеноти« ні на що послухать — таке лихо! Запродав я був свої сочиненія книгопродавцу Кожанчикову за 2000 карбованців, та вже така моя вдача, що я замість грошей тільки облизався. Такий то облизень і заставив мене потурбувать Тебе оцією цидулою.

Посилаю Тобі через художника Раєва один екземпляр моєї послідньої гравюри: не здивуй — яка вдалась! Чи не будеш Ти часом у графа Алексія Сергѣевича Уварова? Або умисне побувай у його та подякуй йому за мене: гравюра ся напечатана на його гроші, спасибі йому. Поклонися В. Н. Р[елні]ной і привітай М. В. Максимовича [sic!], Сергѣя Тимофеевича тож. Стару свою, дітей і внучат тож. Бабста і Кетчера тож, і всіх; кого побачиш мною знаємих, тож.

Оставайся здоров, мій друже єдиний! Згадує інколи тугого мовчана і іскреннього Твого

Т. Шевченка.

Адресуй: въ С.-Петербургъ, въ Большой Морской, домъ графа Уварова. Его В-благородію Михаилу Матвѣвичу Лазаревскому.

Кланяются Тебѣ графъ і графиня Т[олст]ые.

135. До Михайла Максимовича.

22 ноября 1858. С.-Петер.

Спасибі Вам, мій щирій, мій єдиний земляче, за Ваш шанобний лист, которий я читаю, дивуюсь і не надивуюсь: чого б то мені, скажіть, будьте ласкаві, з своїми віршами плисти по суші, яко по морю, під тим парусом? Хіба я Олег, нехай Бог криє, або що? »Парус« у своєму універсалі перелічив всю славянську братію, а про нас і не згадав, спасибі йому, — ми вже, бач, дуже близькі родичі: як наш батько горів, то їх батько руки грів. Не доводиться мені давать під парус свої вірші і того ради, що парус сей надуває заступник того вельможного князя, любителя березової каші. Може воно так і треба московській натурі, та нам то і дуже не вподобалося.

Отак то не здивуйте, добродію, що не зволив я Вашої волі, — діло се не жарти: самі маєте розум.

Книжник Кожанчиков заходився був печат[та]ть мою поезію, так шеф жандармов запретив: »возмутительна«, — каже. Отаке то лихо. Добре, що я ще грошей од книжника не взяв — попокліпав би очима, проциндривши чужі гроші.

Спасибі Вашій любій Марії Василевні за її ласкаві привітання. Перешліть їй, будьте ласкаві, оцей мій листочок з невеличкими віршами та й оставайтесь здорові, — нехай Вам Бог помагає на все добре. Як побачите С. Т. Аксакова і М. С. Щепкина, то поцілуйте сих старих дітей за мене тричі.

Згадуйте інколи щирого Вашого
Тараса Шевченка.

136. До Марії Максимовичевої.

Вельми і вельми шановная і любая моя пані
Маріє Василівно!

Спасибі Вам, моє серце єдинеє, за Ваше щиро ласкаве привітання. Я думав, що Ви давно вже в Москві сумуєте, аж бачу, що Ви тепер по Михайловій Горі походите, на сині гори поглядаєте, з Дніпром розмовляєте та й мене, сірому одинокого, на чужині не забуваєте. Спасибі ж Вам ще раз, моє серце єдинеє. Якби ще Ви згадали про те, що я просив Вас в Москві та заходилися гарненько коло сього святого [діла], то це було б так! А Ви, мабуть, уже і забули мою просьбу? То я ж Вам нагадаю: я Вас просив, щоб Ви мене оженили. Оженіть, будьте ласкаві, а то, як Ви не ожените, то й сам Бог не оженить, — так і пропаду бурлакою на чужині. На те літо, як Бог поможе, я буду в Києві і на Михайловій Горі, а Ви там де-небудь під явором або під вербою і поставте мою завітчану княгиню, а я піду погулять, та й зустріну її. Полюбимось, то й поберемось. Бачите, як просто і гарно. Зробіть же так, моє серце єдинеє, а я Вам тепер шлю замість парчового очіпка мій невеличкий »Сон«, а літом привезу величенну псему, як зробите по моєму прошенію, а як же ні, то й ні.

СОН.	І сниться їй: той син Іван,
На панщині пшеницю жала;	І уродливий, і багатий,
Втомилася; не спочивать	Не одинокий, а жонатий,
Пішла в снопи, —	На вольній, бачиться, —
[пошкандибала	[бо й сам
Івана сина годувать.	Уже не панський, а на волі;
Воно сповитеє кричало	Та на своїм веселім полі
У холодочку за снопом;	Свою таки пшеницю жнуть,
Розповила, нагодувала,	А діточки обід несуть,
Попестила, і ніби сном,	Та йдучи колоски збирають,
Над сином сидя, задрімала.	Як тая доленька чужая...

І усміхнулася небога.	Його тихенько сповила
Прокинулась, — нема нічого!	Та, щоб джгать до ланового,
На сина глянула, взяла,	Ще колу дожинать пішла.

Не здивуйте, — який удався! Не забудьте ж, моя голубко сизая, моєї великої просьби і мене, іскреннього Вашого

Т. Шевченка.

С.-Петербург.

22 ноября 1858 года.

137. До Михайла Щепкина.

Благородний мій єдиний друже!

Де доткнеться до користи, до грошей, то я бачу, що Твоя натура — моїй сестра рідна: і соромлива, і боязлива. Чого се воно так? Мабуть того, що гроші душу холодять, а наші душі бояться холоду. Повинно быть так. Кокорев, як я бачу, забув про мої гроші, а нагадать йому нікому, пріч Тебе, а ти соромишся. Я думаю ось що зробить. Напиши Ти Кокореву письмо та й адресуй його на моє імя, з передачею. Результат повинен быть такий: я получу свої гроші і лично познакомлюся з цим замічательним чоловіком. Добре було б, якби Ти так зробив. Або видумай лучше. Скажи мені, будь ласкав, щоб з мене тепер було, як би був я оженився на моїй любій Тетясі? Пропащий чоловік та й більш нічого! Не пишеш Ти мені, чи був у Тебе художник Раєв з моєю новою гравюрою, і чи бачився Ти з графом Алексѣем Сергѣевичем. Як не бачився, то побачся і подякуй йому од мене.

У нас тепер африканський актьор чудеса виробляє на сцені. Живого Шекспіра показує. Не знаю, чи поїде він до Вас. А більше нового нема нічого. Цілую Твою жінку, дітей і внучаток, — нехай здорові ростуть та щасливі будуть. Поцілуй

С[ергія] Тимофеича за мене і Кетчера, і Міне, і Максимовича, і всіх, кого знакового побачиш. Оставайся здоров, мій друже єдиний. Не забувай мене, Твого рідного брата.

1858. Декабря 6.

Т. Шевченко.

1859 р.

138. До Якова Кухаренка.

Батьку-отамане кошовий

і мій єдиний друже!

Треба б було мені на Тебе сердиться, та ні, — розсердься Ти перше на мене. Розсердься Ти на мене за те, що я вторік ще аж у апрілі місяці полувив Твоє письмо ласкаве од М. М. Лазаревського та не промовив Тобі й півслова й досі. Хоч би подякував за ті 10-ть карбованців, що Ти во ім'я моє дав якомусь моєму братові Петрові Шевченку. Спасибі Тобі, мій друже єдиний! У мене єсть брати Микита й Йосип, а Петра нема. Бог його знає, відкіля він узявся! Та дарма! Нехай собі здоровий буде, а Ти — здоровий і багатий! Не сердься ж на мене, мій друже єдиний, що я досі до Тебе не написав хоч на клаптику паперу. Якби сказати, що ніколи було, то таке слово смерділо б брехнею, а я не пошлю Тобі смердячого слова.

А тепер я захожусь сердиться на Тебе, отамане наш, батьку-кошовий! Мабуть Ти давно в землях християнських не бував і доброї мови християнської не чував, що зовеш ме[не] «закадишним» другом. Чи ж чути було колинебудь меж християнами таке бридке, паскудне слово? Мабуть Ти, батьку, забув нашу християнську мову і до щенту побусурменився! Та дарма! Зови, як знаєш, тільки не забувай твого іскренного

Т. Шевченка.

139. До Якова Кухаренка.

17 января 1859 года.

С.-Петербург.

У нас тут складається »Хата«, то чи нема часом у Тебе якої доброї деревини на крокву або й сволок. Як є, то присилай її на імя П. А. Куліша, або в Академію Художеств Т. Г. Шевченку. Поцілуй тричі за мене свою стару і своїх діточок.

Не сердься на мене, мій друже єдиний, що я Тобі пишу так небагато. Я ще й досі не одпочив після тії проклятої неволі. Як одпочину, то напишу Тобі за одним заходом аркуш, або й два.

Чи Ти читав »Оповідання« Марка Вовчка? Як не читав, то я пришлю Тобі.

[По краю вдовж листа штампом вибито з двох боків:
»19 янв. 1859«.]

140. До Марії Максимовичевої.

25 марта 1859.

Сьогодні був я у Александри Михайловни. Вона мені показувала Ваше посліднєє письмо до неї. Спасибі Вам, моє серденько, що Ви мене згадуєте і не забуваєте моєї просьби — спасибі Вам ще раз і ще раз. Як Бог pomoже мені до маїя місяця кончить мої діла з цензурою, то насиплю повну кишеню грошей та й чкурну через Москву прямо на Михайлову Гору. Добре, дуже б добре було, якби то воно так сталося, як гадається. Та вже нехай як буде, так і буде, а я хоч без грошей придибаю таки до Вас сим літом, та, як Бог та Ви допоможете, то може й одружуся. Якби то так сталося, дуже-дуже добре було б. Аж страх обісіло вже мені бурлакувати. На сей раз посилаю Вам свій портрет, — тільки Ви його не показуйте моїй молодій, а то злякається. Оставайтесь здорові, не-

хай Вам Бог помага на все добре. Згадуйте інколи іскреннього Вашого

Т. Шевченка.

Передайте моїй будущій молодій княгині оцю невеличку, і невесільну пісеньку.

Якби мені черевики, То пішла б я на музики... Горенько моє! Черевиків немає, А музика грає, грає, Жалю завдає! Ой, піду я боса полем, Пошукаю свою долю, Доленько моя!	Глянь на мене, чорнобриву, Моя доле неправдива! Безталанна я! Дівчаточка на музиках У червоних черевиках — Я світом нужу... Без розкоші, без любови, Зношу мої чорні брови, У наймах зношу.
--	---

От Вам і друга невеличка:

Якби мені, мамо, намисто, То пішла б я завтра на місто, А на місті, мамо, на місті, Грає, мамо, музика троїста; А дівчата з парубками Лицяються... Мамо, мамо! Безталанна я! Ой, піду я Богу помолюся Та піду я у найми наймуся, Та куплю я, мамо, черевики, Та найму я троїсті музики, —	Нехай люди не здивують, Як я, мамо, потанцюю... Доленько моя! Не дай мені вік дівувати, Мої коси плести-заплітати, Бровенята дома зносити. В самоті віку дожити! А поки я заробляю, Чорні брови полиняють... Безталанна я!
---	---

Поздоровляю Вас з святим Великоднем!

Фотограф збрехав, не приніс мені портрета. Нехай до другого разу. А на сей раз скажіте їй, що я лисий і сивоусий, то вона, сердешна, й так злякається.

Як буде ласка написать до мене, то напишіть усе гарненько і дрібненько та й адресуйте: в С.-Петербурґ, в Академію Художеств, такому то, цебто мені.

141. До Миколи Макарова.

І вчора, і позавчора не найшов я Вас дома. Де це Ви гайнуєте, нехай Вам Бог помага? Попро- сить у Петра Аркадієвича до осени мого рисунку »Русалки«, — я хочу дещо поправити і wygravi- ровати кь выставкѣ. Єжели можна, то подателю сього і вручите рисунок та скажіть, коли Ви бува- єте дома, бо мені дуже треба побачитися з Вами.

Щирий Ваш Т. Шевченко.

12 апреля.

Як сьогодні не можна, то пришліть завтра раненько рисунок.

[На звороті:]

Высокоблагородному Николаю Яковлевичу Макарову.

142. До Василя Лазаревського.

[Квітень.]

Шлю Вам дві »Блудниці«, обидві недоро- блені. У гості до Вас не поїду, не можна: ніколи байдикувати, треба трохи полежати. Ви казали, що в Вас єсть якась зелена рясна рослина на шталт хмелю чи винограду. Вручіть її вручителю блуд- ниць, а я, неблудний, скажу Вам спасибі.

P. S. А хміль таки хмелем.

[На звороті:]

Превысокоблагородному Василию Матвѣ- вичу Лазаревскому.

143. До Наталії Суханової.

¶4 травня.

Вчора не міг, і сьогодні не можу потіши- тися, дивлячись на Вас, наймиліша Наталіє Бори- сівно. В суботу ввечері конче буду Вам особисто дякувати за фотографії, які Ви вручіть сьогодні

вручителеві цієї нескладної і при тому лаконічної записки.

Щирий Ваш Т. Шевченко.】

[На звороті:]

Высокоблагородной Наталіи Борисовнѣ Сухановой. Въ Большой Конюшенной, домъ Мятлевой.

144. До Марії Максимовичевої.

1859. 10 маія.

Во істину Христос воскрес, мій любий, мій єдиний друже! Спасибі Вам, моє серденько, за Ваше щиреє, ласкавеє письмо. В той самий день, як я получив його, заходився клопотать о паспорті та й досі ще не знаю, чи дадуть мені його, чи ні. Перше в столицю не пускали, а тепер з цієї смердячої столиці не випускають. Доки вони будуть знущатись надо мною? Я не знаю, що мені робить і що почать... Утекти хіба нищечком до Вас, та, одружившись, у Вас і заховаться. Здається, що я так і зроблю. До 15 маія ждатиму паспорта, а там — що буде, то нехай те й буде! А поки що буде, посилаю Вам свій портрет, тільки, будьте ласкаві, не показуйте портрет дівчатам, а то вони злякаються, — подумают, що я гайдамацький батько, то ні одна й заміж не піде за тебе по паливоду. А тимчасом одній найкращій скажи тихенько, щоб рушники дбала та щоб на своєму огороді гарбузів не сажала... Так що ж? Позичить, як на своєму не посадить. О, бодай таки сусіди одцурались!

Оставайтесь здорові, мій любий, мій єдиний друже! В маї або в іюні побачимось, а покищо — де набачите, що гарбузи посажені, то так з коренем і виривайте.

Іскренній Ваш Т. Шевченко.

145. До Олексія Хрущова.

‖24 травня.

В імя Боже зачекайте мене в Москві до 28 травня. Якщо не можете, то, отримавши це, повідомте.

Щирий Ваш Т. Шевченко.‖

146. До Марії Марковичевої (Марка Вовчка).

25 маія.

Спасибі Тобі, моя доню любая, моя єдина, що Ти мене хоч у Дрездені згадала. Я ще й досі тут: не пускають додому! Печатають не дають. Не знаю, що й робить. Чи не повіситься часом?

Ні, не повішуйся, а втечу на Україну, ожениюсь і вернусь, як умитий, в столицю.

Коли Ви вернетесь до нас? Якби через рік, то дуже добре було б. З Кожанчиковим я бачився позавчора, і він мені нічого не казав про «Ледащицю». Серденько моє! Не посилайте покищо нічого отим книгарям, поки Вас лихо не прискрипало, бо вони не бачать, а носом чують наші злидні. Автім робить, як самі знаєте. Восени буде у мене свій журнал подь редакцією Бѣлозерскаго и Макарова. Підждіть трошки. А покищо нехай Вам Бог помагає на все добре.

Тричі цілую Вас і Вашого Богдася. Амінь.

Т. Шевченко.

Як час, то напишіть до мене через Каменецького, бо він знатиме, де я повертаюсь.

147. До Василя Тарновського (молодшого).

[Травень.]

Вручителю сього вручіте сало.

Т. Шевченко.

[На звороті:]

Благородному Василю Васильовичу малому Тернавському вь домъ Федорова.

148. *До Михайла Лазаревського.*

10 іюля (1859 г.), Межиріч.

Спасибі Тобі за Твоє письмо і за письмо М[арії] А[лександровни]. Я оце думаю їхати у Гирівку; добре б було, якби і Ти туди хоч к половині августа приїхав, а ранше, то ще лучче б. А поки те буде, пошли мій коротенький лист Марії Александровні. Та щоб недаром німці возили папір, то напиши й Ти їй на другім чистім боці: вона, я знаю, буде дуже, дуже рада.

Добре було б, як би Ти побачився з Кожанчиковим та розпитав би його про прокляту цензуру. Як побачиш Костомарова, то поцілуй його за мене, Каменецького тож, а Александрю Івановну аж тричі. Оставайся здоров! Нехай Тобі Бог помагає на все добре.

Чи граф Ф[едір] П[етрович] в Академії, чи ні?

Т. Шевченко.

149. *До Варфоломея Шевченка.*

Я не дождався Парчевського, то й не зробив нічого, тільки купив гербового паперу, а на папері тім пишть вже Ви, що знаєте і що Вам Бог на розум пошле. Оставайтесь здорові, — нехай Вам Бог допомагає на все добре. Щирий брат Ваш

Іюль 13, 1859.

Т. Шевченко.

150. *До Марії та Михайла Максимовичів.*

Мошни, 22 іюля 1859.

Мої єдинії други! Я опинився аж у Мошнах, а чого я тут опинився, про те скажу Вам, як побачимось, а на сей раз вручителю сього вручіте мої

вещі і гроші, і сорочку, як пошита, і бриль. Може я ще заїду до Вас, як вертатимусь у Петербург, а може й ні, — я ще й сам добре не знаю. Оставайтесь здорові! Нехай Вам Бог помагає на все добре. На той рік може буду Вашим сусідом, а покищо не забувайте

щирого Вашого Т. Шевченка.

[Збоку дописано:]

А саквояж Ваш я таки трохи попом'яв. Вибачайте.

[На звороті:]

Въ Прохоровкѣ. Ея Превосходительству Марьѣ Васильевнѣ Максимовичѣ или Михайлу Александровичу Максимовичу.

151. До Марії та Михайла Максимовичів.

Други мої єдинії!

По требованію начальства я завтра буду в Києві. Добре б Ви зробили, якби й Ви рушили в Київ. Помолилися б Богу і за одним заходом зо мною б побачилися, бо на Михайловій Горі не знаю, чи швидко нам доведеться бачитися. А тимчасом нехай Вам добре сниться. Не забувайте

Т. Шевченка.

1859, 26 юля.

Мошни.

[На звороті:]

Ея Превосходительству Маріи Васильевни Максимовичѣ. Въ Прохоровкѣ.

[На листі зазначка: «получено 4 августа».]

152. До Варфоломея Шевченка.

20 августа. Прилука.

14-го августа вирвався я з того святого Києва і простую тепер, не оглядаючись, до Петербурга. А проїзжаючи пирятинський повіт, я прочув, що

в Кочубєєвих добрах не було добра, та й не буде. Отой Ракович, що писав до Тебе, посадив у Згуровці свого приятеля, якогось п'яницю і здирицю Браньковича. Тепер він тількищо приймається управлять. Цур йому, тому Кочубєєві! Ладнай з отим жидом, що Ти казав мені, — лучче буде.

Чи Ти зробив що з Вольським? Як ні, — дак зроби, як умієш і як Тобі Бог допоможе, бо мені і вдень, і вночі сниться ота благодать над Дніпром, що ми з Тобою оглядали.

Не здивуй, що так мало пишу до Тебе, — ніколи. Сьогодні рушаю в Конотоп. Напиши мені в Петербург по тому адресу, що єсть у Тебе. А тимчасом цілую Тебе, сестру і Ваших діточок. Оставайся здоровий! Щирий брат Твій

Т. Шевченко.

153. До Варфоломея Шевченка.

С.-Петербург, 10 сентября 1859 г.

7 сентября вранці приїхав я в Петербург і прочитав письмо Твоє у Михайла Матвієвича Лазарєвського. Пишеш, що Тебе не було дома, що Ти хлопців возив у Херсон. Добре зробив єси, — та тільки чи притокмив Ти їх у те училище торгового мореплавания? Якщо притокмив, то молися Богу та лягай спать; з хлопців будуть люди, тільки треба спать на одно око.

Пишеш, що бачився з Парчевським, — і я з ним бачився в Черкасах; те саме він і мені говорив, що й Тобі. Нехай собі робить, як знає, а Ти, мій рідний брате, зроби, як умієш і як Тобі Бог допоможе.

Продать він тієї землі не волен, а законтрактувать на 25 літ волен з согласія опеки. Як би Ти побачився з Вольським та з ним добре поговорив, та умовився?... Та вже там роби, як знаєш і умієш, та тільки зроби, бо мені й досі сниться Дніпро

і темний ліс попід горою. Контрактуй на своє ім'я — на сей случай я оставив письмо у Вольського і аркуш гербового папіру в 90 копійок. На тім тижні у мене будуть гроші, то як треба буде, то я зараз і пошлю Тобі. Добре було б, якби Йосип або Микита взялися за постройку, — веселіше б гроші платить. Якби Ти побачився з ними... Як побачиш Дзендzenовського, Липомана, Грудзинського і його стару матір, то поцілуй їх всіх за мене.

Чи Ти получив моє письмо з Прилуки?

Пришли мені оту маленьку книжечку хоч переписану — мені розрішено друкувати, то книжечка та мені тепер треба.

Посилаю Рузі не всеобщую історію, а Робінзона Крузе — для мика, се буде лучче. Історію пришло на той рік, або сам привезу.

Сестру, Тебе і всіх діточок Ваших тричі цілую. Оставайся здоровий. Нехай Тобі Бог помагає на все добре.

Брат Т. Шевченко.

154. До Василя Тарновського (молодшого).

Любий мій Василь Василевич!

Якби не трапилися Ви, або я до Вас не заїхав, то довелось б мені в Москві захряснуть на безгрішші, а тепер, спасибі Вам і моїй неледачій долі, тепер я в Петербургъ, неначе в своїй господі. Вчора бачився я з Вашим батьком і матір'ю і з моєю кумасею, — Ви їх ще нешвидко побачите дома. Посилаю Вам з братом Вашим письмо оце і по чотири екземпляра моєї роботи, а один любому невеличкому Горленяткові, — перешліть йому, будьте ласкаві, та напишіть, щоб воно не забувало обіцянки. Як побачите Іванішева і Селіна, то поцілуйте їх за мене. Нехай Вам Бог помага на все добре.

Щирий Ваш Т. Шевченко.

1859. Сентября 28.

155. До Марії та Михайла Максимовичів.

1859. 9 октября.

Мої любії, мої єдинії друзі! Чи Ви ще й досі, на Михайловій Горі гуляючи, дивитесь на задні-пряньські гори? Благо Вам, мої єдинії друзі! Я вже другий місяць, як гнию в петербурзькому болоті, та тільки сьогодні урвав швидкий час, щоб написати Вам хоч тільки те, що я живий і здоровий. До 16 августа я піджидав Вас у Києві, а потім як чкурнув, то через тиждень і дома опинився. А тепер сижу собі, роботаю та згадую собачого сина черкаського ісправника Табашникова та іноді мошнянських панночок, щоб [їм] женихи снилися!

На те літо, як Бог pomoже, побачимось, — то розкажу Вам дрібненько все, що робили з мене в Києві, а тепер ніколи.

Пишіть до мене, як буде ласка, так: вь С.-Петербур[гъ], вь Большой Морской, вь домъ графа Уварова, Михайлу Матвѣвичу Лазаревскому. Бувайте здорові та веселі! Поклоніться низенько од мене старим Деркачам та задніпряньським горам.

Не забувайте щирого Вашого друга

Т. Шевченка.

156. До Івана Сошенка.

1859, 9 октября.

Посилаю Тобі, мій іскренній друже, дещо моєї нікчемної роботи, а любій панночці Ганнусі замість мазурок Шопена наші пісні. Нехай грає та виспіває, та не радиться з панною Валентиною, — вона її доброму не научить. Напиши мені свій адрес і напиши, як зовуть пана і пані Красковських і як зовуть Чалого і Чалиху. Андрієвському сам занеси рисунок і гарненько поклонись йому од мене.

Не забувай іскреннього Твого друга.

Т. Шевченко.

[Збоку:]

Адрес: Въ С.-Петербургъ, въ Большой Морской, въ домъ графа Уварова. Его Высокоблагородію Михайлу Матвѣвичу Лазаревскому.

157. До Надії Тарновської.

Кумасю, серце моє!

Увечері я буду у Карташевських, — ще на тім тижні обіцяно. Як матиму час, то прийду обідать, і поговоримо. А покищо прийміть, моє серденько, моя єдина кумасю, оцей нікчемний рисунок — на згадування 8 октября 1859 року.

Оставайтесь здорові. І кум, і друг, і брат Ваш щирій

Т. Шевченко.

22 октября 1859 г.

158. До Варфоломея Шевченка.

1859 г., 2 ноября.

Ще позавчора передано мені Твоє і Прісине письмо, а я тільки сьогодні заходився одвітувать. За лежною, бачиш, ніколи й посидіть. Погане Ти пишеш про мою справу. Вольський, я знаю, добрий і щирій чоловігга, та чи вдіє він що в цій справі?... От що! Я пишу йому, а Ти, будь ласкав, перешли, або сам, як матимеш час, передай йому письмо моє. Нехай він Тобі просто скаже: чи буде що з сього, чи ні? А поки каша, то будемо масла добувать. У мене думка ось яка (яка Твоя на сєе буде порада?): поки що́ буде, купить би у Вольського дубів 40 лісу, вирубать, та й нехай собі сохне. А скласти його можна коло Пекарів, на Росі, на жидівській лісній пристані і пильні. Як Ти думаєш, — чи доладу воно буде? Якщо доладу, то хутенько напиши мені, то я зараз і гроші вишлю. Чи так, чи сяк, а денебудь треба зупиниться. В Петербурзі я не всижу, він мене задушить:

нудьга така, що нехай Бог боронить всякого і хрищеного, і нехрищеного чоловіка! Чи Хариту ще не приходив ніхто з нагаєм сватать? Якщо ні, то спитай у неї нишком, чи не дала б вона за мене рушників? Або нехай сестра питає, — се жіноча річ. Оті одуковані та неодрюковані панночки у мене у зубах завязли. Нехворощ та й більш нічого!

А тимчасом прошу Твоєї щирої братньої поради: і перше так було, а тепер аж надто стало тяжко на самоті, — якби не робота, то я давно одурів би, а тимчасом не знаю сам, для кого і для чого роблю. Слава мені не помага, і мені здається, як не заведу свого кишля, то вона мене і вдруге поведе Макарові телята пасти... Харитина мені дуже, дуже подобалась. Порадьтеся з своєю жінкою, а з моєю сестрою, то й мені раду дайте, а покищо нехай Вам Бог помагає на все добре. Щирий Твій друг і брат Т. Шевченко.

Напиши Прісі, що, як буде добре вчиться та не пустувать, то я ще кращий пришлю їй подарунок.

Нащот отієї книжечки Ти сказав правду, і спасибі Тобі.

Ще ось що: може Харита скаже, що вона вбога, сирота, наймичка, а я багатий та гордий, то скажи їй, що в мене багато дечого нема, а часом і чистої сорочки; а гордості та пихи я ще в моєї матері позичив, у мужички, у безталанної кріпачки.

Чи так, чи сяк, а я повинен оженився, а то проклята нудьга зжене мене з світа. Ярина сестра обіцяла найти мені дівчину в Кириловці, та яку ще вона найде? А Харита сама найшлась. Навчи ж її і врозуми, що вона безталанною зо мною не буде.

Максимович у Прохорівці уступає мені таке саме добро, як і в Парчевського, тільки що не коло Дніпра — от моє лихо! Видко Дніпро, та здалека, а мені його треба коло порогу. Ні, вже нехай

Вольський хоч чорта перескочить, а мені дружбу докаже! А нащот дубового лісу, як Ти лучче придумаєш, так і зроби. Низенько кланяюся сестрі і цілую тричі її синка.

159. До Платона Симиренка.

ЇС.-Петербург. 26 листопада 1859.

Милостивий Добродію,
Платоне Федоровичу!

Сьогодні отримав я з Цензурного Комітету свої твори, які сильно потерпіли від довгочасних мук, — так потерпіли, що видавець згожується їх надрюкувати на [такій] умові, на яку я не можу і не повинен згожуватися. Вашу благородну пропозицію прийму я тепер, як добродійство, з найглибшою дякою. Видання коштуватиме 1100 карбованців. Коли Ви згодитеся отримати Ваші гроші примірниками книжки, для мене це буде легше. Коли ж грішми, то не обіцяюся заплатити Вам раніше, як за рік, з десятима відсотками. Робіть, як Вам Бог на думку положить. Книжка вийде з друкарні в новому році.

Я чув, що здоров'я Кіндрата Михайловича після його подорожі значно поправилось. Дай Боже! Висловлюю йому свою найглибшу пошану. Поклоніться від мене Федорові Степановичу, Настасії Михайлівні й тричі Тетяні Іванівні. У Вас тепер цукрова кампанія повним ходом іде і коли не матимете часу написати до мене, то доручіть цю справу Олексію Івановичу. Прийміть мою глибоку шану.

Ваш покірний слуга Т. Шевченко.

Мій адрес: С.-Петербургъ, въ Большой Морской улицѣ, домъ графа Уварова. Его Высокоблагородію Михайлу Матвѣвичу Лазаревскому.

[На листі дописка Симиренка: »9 декабря 1859«.]

160. До Олексія Хропаля.

[26 листопада].

Щиро шануємий і многуважаємий
Алексій Іванович!

Мені оце прийшлося до скруту: сьогодні цензура випустила із своїх пазурів мої безталанні думи, та так проклята одчистила, що я ледве пізнав свої діточки, а іздатель, кацапська душа (Кожанчиков), половини не дає того, що я прошу і що мені притьмом треба. З таким моїм лихом я оце до Вас з Платоном Федоровичем: вишліть мені, будьте ласкаві, 1100 карбованців, і я Вам з великою дякою пришлю к Новому Року екземплярів книги на таку суму, або через рік гроші з невеликим процентом. Зробіть, як знаєте і як Вам Бог на розум положе. Поклоніться од мене тричі Кондрату Михайловичу, Федору Степановичу і всім, і всім! Титарівну ж тричі поцілуйте за мене, нехай воно здорове росте та щасливе буде! Оставайтесь здорові! Нехай Вам Бог помагає на все добре! Не забувайте іскреннього Вашого

Т. Шевченка.

P. S. Як побачите Табашникова, то заплюйте йому всю його собачу морду. Диво мені, що таку подлю, гнусную тварь земля носить. Другим разом я Вам напишу, що він хотів зо мною зробити.

161. До Варфоломея Шевченка.

7 декабря.

Не було в куми й запаски, аж глядь, кума у плахті похожає. То так оце і з Твоїми письмами сталося: вчора одно, а сьогодні друге. Спасибі Тобі, мій рідний брате, мій друже єдиний, за Твою турбацію! Вольський мені пише: тепер зробити нічого не можна. Пек йому, тому щепотинникові Парчевському, — може той клопоть од нас не

втече! А покищо торгуйся, яко мога, з Понятовським через того старого економа. У Києві у мене нема нікого такого, щоб хто добре знав Понятовського, — пошукаю, чи не найду тут. Багатих усюди знають. Ще ось що: напиши мені, чи багато там землі у тій Забарі. Яка вона? Чи можна буде садочок розвести? Та ще, щоб справді сердитий Дніпро не пошкодив, — розпитайся гарненько! До Чижова я завтра сам напишу, або попрошу його великого приятеля Галагана, — йому він щиріше скаже, як мені.

Тепер о Хариті. Твоя порада добра. Спасибі Тобі, та тільки забув [Ти] ось що, а Ти це добре знаєш: я по плоті і духу син і рідний брат нашого безталанного народа, та й як же себе поєднать з собачою панською кровю? Та й що та панночка одукована робитиме в моїй мужицькій хаті? З нудьги пропаде та й мені укоротить недовгого віку.

Так то, брате мій, друже мій єдиний!

Харита мені подобалася, хоч я її і назирки бачив — нехай ще сестра Ярина подивиться на неї, та що вона скаже, то так воно й буде. Мати — всюди неоднакова мати: коли розумна та щира, то й діти вийдуть в люди, хоч попідтинню, а хоч і одукована, та без розуму, без серця, то й діти виростуть, як те ледащо в шинку.

У тебе, здається, годується кабан в сажі. Я бачив, як Харита йому їсти носила, і Ти, певно, заколеш його к Святкам, — то пришли мені пошті 20 фунтів ковбас; бо я лучче тричі в німця пострижусь і всю Пилиповку буду мясо їсти, як матиму німецькими ковбасами розговляться. Та щоб ковбаси були такі самі, як ми з Тобою їли на меду у Гната Бондаренка, під яблунею сидячи. Нагадай лиш добре. То як би до ковбас та ще й сала додати, то воно б дуже добре було! На се добре діло посилаю Тобі 10 карбованців; решт оддай сестрі Ярині.

Ко Новому Року вийдуть початки мого сочиненія (новії). Я через Тебе пошлю чотири книжки Алексію Івановичу Хропалю, то тоді він Тобі й ска[же]; як і що робить, а до того я й йому напишу.

Ще ось що: спасибі Тобі, що Ти зовеш на пораду і на розглядини сестру Ярину. Що ж вона побачить? Те, що й я бачив: Хариту та й більш нічого! А якби Твоя жінка, а моя сестра, сказала слово, то це було б доладу. Попроси її, нехай скаже, нехай порадиться.

А поки щò буде, нехай Бог шле добре здоровя і жінці, і діткам Твоїм. Оставайся здоровий та швидше пиши до мене, до Твого іскреннього друга і брата

Т. Шевченка.

О людській волі я розпитував, але ніхто нічого не знає, коли, як і що з того буде.

А дубового і ясенового дерева треба купити і вирубати, — нехай собі лежить та сохне, поки щò буде.

1860 р.

162. До Платона Смиренка.

С.-Петербург, 3 генваря 1860.

З Новим Годом поздравляю Вас і весь завод Ваш з механическими мастерскими, з паровим млином, з садом і зо всім добром суцим коло Вас. А въ особенности поздравляю з Новим Годом Кондрата Михайловича, Федора Степановича і Настасю Михайловну. Нехай їм Бог шле довгий вік і добре здоровя!

Спасибі Вам за Ваше письмо, двічі спасибі Вам за 1100 карбованців. Я получив їх од г. Гротина 31 декабрия уже минувшого года. Искренно благодарю Васъ. 15 або 20 генваря випуститься книга із типографії і в той же день пошлються ек-

земпляри Савві Дмитрієвичу Пурлевському, а нецензурний екземпляр Вам доставить брат Варфоломей.

Ще ось що! Хто подає, у того і просять. Примкніть во імя Божеє мого брата коло свого заводу — хоч коло буряків; а він це діло дуже добре тямить. Йому так обрид отой нікчемний Світліший з своєю німотою, що він помандрував би на край світа, якби було мо[ж]на і жінку з дітками у торбу покласти. Во імя Божеє привітайте його коло себе! Чоловік він не дуже дурний і не дуже розумний, а дуже, дуже щирий. У Вас в заводі єсть школа, а в його малі діти, то воно дуже доладу б було. Во імя святого просвіщення привітайте його!

Свидѣтельствую глубочайшее почтение Татьяні Івановні і трижди цілую Ваших діточок.

Іскренній Ваш Т. Шевченко.

(Трижди кланяюсь Алексію Івановичу.)

163. До Варфоломея Шевченка.

С.-Петербург, 12 генваря 1860 г.

Насилу я дождався Твого письма, — я вже думав, що Ти, крий Боже, занедужав або принаймні на Басарабію помандрував! За ковбаси і сало спасибі Тобі, а як получу та покуштую, то ще раз скажу спасибі. Думаю, що вони такі самі будуть, як і ті, що ми з Тобою колись під яблунею вкушали. Мені байдуже, що ми вже не ті стали, аби ковбаси не старілися, а з ними і ми помолодіємо — коли б тільки нам отой хутір придбать та поєднать Хариту. Дуже, дуже я зрадів, що вона вподобалась Ярині. Чи Ярина ще й досі у Тебе гостює? Як ще й досі, то нехай би вона нишком, по своєму, спитала Хариту, а Ти б мені написав те слово, або сам спитай, що вона скаже.

Вольський мені пише, що Пекарі будуть Змі-

[єв]ського. Мені самому здається, що він моторненький панок, — я з ним бачився в Черкасах. Нехай і буде добра надія, а з Понятовським тепер треба зробити, — його вже прошено.

Мені самому здається, що лучче взять на посесію, а тимчасом роби, як Тебе Бог навчить; якщо треба буде грошей, то пиши. На тім тижні вийде моя книга, то будуть і гроші. А дубового лісу все таки треба купити заздалегідь, нехай собі сохне. Писав я позавчора про Тебе до Симиренка, — не знаю, що він Тобі скаже. Як получиш мого Кобзаря, то одвезеш їм усім по книжці, то може вони й поласкавішають.

Другим разом напишу Тобі більше, а тепер бувай здоров; поцілуй за мене сестру Ярину, Катерину, свою жінку і своїх діточок. Оставайся здоровий. Не забувай іскреннього Твого друга і брата

Т. Шевченка.

164. До Андрія Козачковського.

Андрей Осипович!

Будьте ласкаві, перешліть три екземпляра в Прохоровку на імя Максимовича Михайла Александровича, а один екземпляр передайте Тарасевичу. А за це я Вам подякую так, як за очік[ув]ані лящі дніпрові.

Щирий Ваш Т. Шевченко.

24 генваря 1860.

165. До Платона Симиренка.

¶1860, 1 лютого.

Сьогодні просьба моя до Вас такого змісту. Редактор журналу «Народное Чтеніє», бажаючи вмістити в своєму журналі коротку біографію Кіндрата Михайловича й Федора Степановича, звернувся до мене, як до особи, що Вас знає. Я нічого

не знаю, та коли б і знав, то без їх волі нічого б не сказав.) Спитайте ж Ви їх, і як буде на се їх воля, то коротенько напишіть мені одні тільки факти і пришліть брошуру [про Ваш завод]. На сей раз годі, — ніколи, вибачайте! Кланяюся Таяні Івановні і цілую Ваших діточок.

Т. Шевченко.

[З боку:]

Чи получили Ви «Кобзаря»? Недодрюкований екземпляр може я Вам сам привезу.

[На звороті:]

Благородному Платону Федоровичу Сими-ренку.

166. До Варфоломея Шевченка.

1860, феvреля 1.

Ти мені дуже нашвидку писав, а я Тобі оце навзаводи пишу, — ніколи. Ось що! Чи получив Ти моє письмо і «Кобзаря»? Чи був Ти у Городищі? Чи бачився з П. Ф. Симиренком? Якщо бачився, то напиши мені, що він Тобі сказав. Та ще ось що: напиши мені гарненько, що то за пан Трощинський. Де той Кагарлик і що то за ґрунт, що він нам пропонує? Що він коштує? Я се літо до Тебе не приїду — ніколи; роби, як сам знаєш, о грошах не турбуйся: «Кобзар» добрий чинш платить, спасибі йому. Та напиши мені хоч півслова о Хариті, — вона мені спать не дає. Оставайся здоров. Цілую Твою жінку і Твоїх діточок.

Т. Шевченко.

Як матимеш час, то сам одвези письмо П[латону] Ф[едоровичу], а не, то одішли.

167. До Миколи Макарова.

Дознайтесь, будьте ласкаві, чи буде дома завтра ввечері Варвара Яковлевна. Якщо буде, то і я до неї прибуду з І. С. Турґенєвим. І Ви прибу-

вайте, як матимете час. Оставайтесь здорові та не забудьте завтра вранці оповістити мене, іскреннього Вашого

Т. Шевченка.

7 февраля.

[На звороті:]

Высокоблагородному Николаю Яковлевичу Макарову.

168. До Варфоломея Шевченка.

[Лютий.]

Прочитай оце письмо та, поміркувавши гарненько, запечатай та або сам одвези, або одішли, або під лаву кинь. Та що: нехай Харита, добре подумавши, скаже, чи піде вона за мене, чи ні. Чи бачився Ти з П. Ф. Симиренком? Та напиши, чи той ґрунт у Трощинського над самим Дніпром,—бо як не над Дніпром, то мені й за копу його не треба!... Ще як скаже Харита, що піде за мене, то приймай її в своїй хаті, як рідну сестру. Нехай вона, сердешна, од наймів трохи одпочине. На харч і її одержу я Тобі вишлю гроші. Попроси за мене і сестру мою, а свою жінку, щоб і вона її привітала. Тричі спасибі Тобі за Васю. Як побачиш брата Йосипа, то скажи йому, нехай очунює та захожується мені хату ставить.

А о волі ще й досі не чуть нічого доброго.

Напиши мені, чи є в Харити батько або мати, чи крепачка вона, чи вольна. Коли крепачка, то чия, і яка плата за її волю?

169. До Варфоломея Шевченка.

[Лютий.]

Одвези сам книжки в Городище і оддай своїми руками; в Кириловку перешли, а пять книжок роздай, кому сам знаєш. Та пиши мені, бо я вже аж утомився, ждучи Твого листу.

170. До Варфоломея Шевченка.

18 лютого.

Напиши мені швиденько адрес жаботинського і кириловського пана: як його зовуть і що воно таке? Та напиши, як зовуть синів брата Микити, брата Йосипа і сестри Ярини. Жінки і дівчата уже не панщани, а про чоловіків, парубків і хлопців ще нічого не чуть, і за ґрунти теж.

Та напиши мені гарненько, як і що зробив Ти з Трощинським. Якщо добре зроблено о ґрунті, то дбай дубовий, берестовий, ясеновий, кленовий і липовий ліс і пиши о грошах.

Чи бачився Ти з Симиренком, і що він Тобі сказав? Посилаю Тобі нашвидку зроблений план хати, поміркуй і роби, як сам добре знаєш, — мені тільки треба, щоб робота була дубова та круглий ганок скляний на Дніпро.

Спитай у Харити, що вона скаже, щоб я знав, що мені думать і що робить. На се літо я не приїду до Вас, — роби, як сам здоров знаєш, а я Тобі скажу спасибі.

Чи получив Ти «Кобзаря» і письмо Трощинському? У Кириловської був; вона нездужа, і я її не бачив, а Маню тричі поцілував за Тебе і один фунт добрих конфет оддав.

Ще раз прошу Тебе: спитай у Харити, що вона скаже, і напиши мені швиденько.

«Русская Газета» заперщена. Послав я Тобі «Современникъ» і «Народное Чтеніе», — чи получив? Послав я Тобі ненадписаних пять книжок «Кобзаря». Може Тобі ще треба буде, то напиши, бо його швидко й не стане. Пани дуже кривляться на сліпого старця.

Ще раз благаю Тебе: напиши, що скаже Харита. Оставайся здоров. Цілую тричі Твою жінку і Твого Йосипка, Ганулю, Прісю, Андрійка, Каленика і Тебе, мій щирий брате і друже!

Ти б добре зробив, якби мені прислав ковбас, а то я захляв без цього добра.

171. До Варфоломея Шевченка.

23 марта.

Чого се Ти замовк, мов Тобі заціпило? Чи не завадило Тобі од казань, що Ти для мене так мудро скомпонував? Спасибі Тобі, мій брате рідний, мій друже єдиний! Брехня цьому, — я тільки не ідолопоклонник такий, як оті християне, сіпаки, брехуни. Собака погавка, а вітер рознесе.

В послідньому письмі просив я Тебе, щоб Ти мені швиденько [написав] о Микиті, Йосипі і Ярині і о їх дітях і ґрунтах. Робота моя о їх волі аж шкварчить, а Ти ані телень! Чи Ти вмер, чи тільки ще занедужав, чи може, крий Боже, запишався? Пиши ж мені все, та пиши гарненько, а надто о Хариті. Чи Ти казав їй о мені, і що вона Тобі сказала? Будь ласкав, поверни цим ділом на мою руку, а то не втерплю — одружуся з такою шерпою, що й Тобі сором буде.

Ще ось що: як будуть питать брата Йосипа, на чиім він ґрунті живе, то нехай скаже: на своїм. За ґрунти положена якась плата, то сестрі Катерині доведеться потім платить, а тепер Йосипові безплатно оддадуть. А тимчасом не знаю ще, як воно зробиться. Чи зробив Ти що з Понятовським або з Трощинським? Якщо ні, то чи не зробиш чого з Змієвським? От би добре було! А дубового, кленового, липового і ясенowego певне не придбав?

Що Тобі Бог послав, чи дочку, чи сина? Зови мене в куми. Чи получаєш Ти книжки, що я посилаю? Як здоровля Твоєї жінки, а моєї сестри? Чи приїдуть Твої хлопці і дівчата на Святках додому? Для Прісі єсть у мене гостинець, та нехай лучче прочитає добре Робінзона Крузе. Чи Вася вже вчиться письму? Бувай здоров з жінкою і з діточками! Пиши до мене швидше, бо я трохи не одурів, ждучи Твого письма о братах і о Хариті.

172. *До Якова Кухаренка.*

1860 року, 25 марта.

Батьку-отамане кошовий!

Посилаю Тобі к Великодню заміс[т]ь писанки «Хату», і не журнал, а тільки альманах, попередник нашого будущего журналу «Основа». Начнеться він з того року. Збирай, батьку, чорноморську запорозьку старовину та присилай на моє імя, а я передаватиму в редакцію. Треба б багато дечого Тобі написати, та ніколи, — нехай другим разом, луччим часом. Цілую Твою жінку і Твоїх діточок, а Тебе аж тричі. Згадуй інколи щирого Твого

Т. Шевченка.

173. *До Варфоломея Шевченка.*

28 марта.

23 марта я писав до Тебе трохи не лаючи, а 26 марта получив Твоє і пана Трощинського письмо. Добре Ти зробиш, як поєднаєш мене з паном Трощинським, але спершу поєднай мене з Харитою, а потім проси Трощинського, щоб він розклав плату на три часті по 500 карб.: до Нового 1861 Року я виплачу йому всі 1500 карб. Якщо він здасться на се, то зараз пиши мені, бери гроші, приймай добро і хазяйнуй. Грунт законтрактуй на 25 літ на своє імя або на моє, — як знаєш.

Добре б Ти зробив, якби поїхав у Кирилівку та сказав би Микиті, Йосипові і Ярині, щоб вони не квапилися на волю без поля і без ґрунту, — нехай лучче подождуть.

Трощинському сьогодні не пишу — ніколи; покищо торгуйся з ним сам, як Тобі Бог допоможе. А дуже б, дуже добре б було нам укупі вік докоротати над староденним Дніпром! Посилаю Тобі 10 книжок «Кобзаря», продай їх, як можна буде, і гроші оддай сестрі Ярині. Жду Твого обіцяного

письма од 15 марта, а тимчасом цілую Тебе, Твою жінку і Твоїх діточок.

174. До Варфоломея Шевченка.

22 березня [sic! = квітня], 1860.

Сьогодні я получив Твої письма. Сьогодні у мене велике свято. Сьогодні, 22 березня 1838 року, я глянув із неволі на світ Божий. Сьогодні ж ота придуркувата Харита зробила з мого великого свята такий дрібний будень, що я трохи-трохи не записався в ченці. Та дарма! Нехай собі погуляє до тієї весни (мені ні восени, ні навіть зимою до Тебе приїхать не можна), а тимчасом Ти врозумляй її потроху і жінку свою попроси, і сестер Катерину і Ярину. Скажи їй, що ми з Тобою такі самі пани, як вона панна. Викупувать її на волю не треба, вона вже вольна, і всі жінки і дівчата в нашім краї уже не панщани, — це я добре знаю. Якщо Ти добре поєднаєшся з Трощинським і як Бог Тобі pomoже поєднать мене з Харитою, т[о] купи отой дом у Ржищеві та придбай мені лісу дубового на надвірню комору: то моя буде робоча. Дуже б, дуже добре було, якби нам укупі довелося вік свій докоротать.

Пану Фльорковському нехай Микита скаже, щоб він тричі чмокнувся з своїм рідним батьком, з чортом. По 85 карб. нехай бере тепер чистими грішми з ґрунтами і полем, а потім (восени) возьме дулю.

Посліднього мого письма Ти, мабуть, ще не получив, — я там писав, що і як робить з Трощинським. Як получиш, то напиш[и] мені, що Ти думаєш і що можна зробиць. Послав я Тобі 10 »Кобзарів« і дуже-дуже розумну книжечку для Прісі, — напиши, як получиш. Каменецький мені сказав, що Григорович од потилиці до пят паскуда, та й більш нічого не сказав.

М[ихайло] М[атвієвич] перемінив квартиру. Адресуй йому так: С.-П.-бург, на Василевському острові в 5 лінії, домъ Воронина, противъ Академіи Художествъ.

Чи не побачишся Ти сам колинебудь з батьком і з матерею Харити, — порадься з ними та розтовчи Ти їм, що я і Ти не пани, а такі ж самі прості люди, що панам і в лакеї не годимось. Нехай вони, дурні, урозуміють сеє слово.

Чи получив ти сьогорішню другу книжку «Народнаго Чтенія»? Там єсть моє письмо до редактора, — воно вже перетлумачене і надрюковане в польських газетах. Прислухайся, що пани і полупанки на це письмо казатимуть.

Може літом заїде до Тебе Куліш, то привітай його гарненько.

Поцілуй Васю за мене і скажи їй, що як буде добре учиться, то я їй і намисто, і серги, і перстень привезу, а як же ні, то привезу березової каші, а вона тут, скажи, дуже добре росте.

Сьогондзя ж з пошти принесли мені і Твої ковбаси, та ота придуркувата Харита таке мені зробила свято, що на їх тільки поглянув. Напиши мені швидше, що і як Ти сподієш з Трощинським.

Нехай Микита питає, що той поганець Фльорковський положить за десятину поля і за ґрунт. А я вже Хариті і намисто, і дукач, і хрест купив. Дурень думкою багатіє, як то кажуть... А Ти все таки з очей її не спускай, — може ще щонебудь і буде.

Брат і щирий Твій друг Т. Шевченко.

Не спускай з очей і пана Змієвського.

175. До Єгора Ковалевського.

Шановний і глибоко поважаний
Єгоре Петровичу!

В імя всіх святих і особливо в імя Велико-мученика Юрія, вибачте мені, що я не особисто

поздоровляю Вас із днем Вашого Янгола (легше верблюдові через вушко голки пройти, ніж доброму маляреві в білий день покинути свою робітню).

По звичаю предків наших, замість золота-срібла нетлінного посилаю Вам тлінний останній твір рук моїх і застаюсь сердечно люблячий Вас

Т. Шевченко.

23 квітня, 1860 р.】

176. До Варфоломея Шевченка.

15 мая.

Чи Ти мої письма не читаєш, чи, прочитавши, занехаєш? Я вже Тобі тричі, а оце в четвертий раз пишу, що я се літо не вирвуся з Петербурга, що не прибуду додому, чи до Тебе, а Ти мені щоразу товкмачиш, що »я Тебе жду«, що »чи будеш Ти, чи ні?« Знай же тепер, що я і літо, і зиму не буду на Україні. А на ту весну, як Бог pomoже, то прибуду, а Ти до того часу дбай о клапті землі, чи по тім, чи по сім боці Дніпра, — тільки щоб над самісіньким Дніпром; та дбай так, щоб нам укупі оселиться. Занехай Ржищев, — цур йому, тому домові, повітці, вітрякові, потім трьом грушам! Якщо Тобі дуже уподобався пан Трощинський, то бери у його службу, — я чув, що він пан і заможний, і не дуже лукавий; а там, як матимеш час, то подивися сам на ті Рудяки, бо Григорович і збрехать уміє. Якщо подобаються Тобі оті Рудяки, то возьми в посесію 20 десятин на 25 літ, гарненько поторгувавшись з Трощинським, та захожуйся будувати. Се літо ніколи, а на те хіба! Та ще ось що: як зробиться отак, як я оце пишу, то дбай о дубовім лісі на надвірню комору (на робочу); і якщо та придуркувата Харита не схаменулась, то проси сестру Катерину і сестру Ярину, чи не накинуть вони оком у Кириловці яку огрядну та чепурну

дівчину, хоч і вдовицю, аби чесного роду, та щоб не стара та доладна була. Без жінки і над самісіньким Дніпром, і в новій великій хаті, і з Тобою, мій друже-брате, я буду на самоті, я буду одинокий.

Що робиться в Межирічі? Чи не бачився Ти з Змієвським? А той ґрунт, що ми з Тобою оглядали, у печінках сидить. Одішли оцей екземпляр Объявлення о «Основі» П. Ф. Симиренку, — я йому після Кобзаря уже двічі писав, а він мені ані телень!.. Хай собі сердиться, коли в його така сердита натура. На сім тижні я або Білозерський пошле Трощинському такий же екземпляр Объявлення.

Оставайся здоровий. Цілую Твою жінку і Твоїх діточок. Друг і брат Твій

Т. Шевченко.

Шкода, що Твої хлопці написали до мене чорт-зна по-якому, — вони хоч би у Прісі вчилися писати по-людському.

В половині іюня, а може й ранше, заїде до Тебе офіцер Новицький. Привітай його гарненько і найми, або сам позич йому коней до Жаботина. Йому поручено самолично торгуватись з Фльорковським; а в Городище на завод сам його повези.

177. До Федора Ткаченка.

1860, 30 маія. С.-Петербург.

А знаєш що, Федоте? Я чув, що Ти вже на другій ожен[и]вся: накинь оком полтавку кирпучорнобривку, то на ту весну будеш у мене старшим боярином. Скажи мені, чи буде що з цього, чи ні. Якщо буде, то я на ту весну прибу[ду] в Полтаву і щиро поцілую Тебе.

Дуже давній Твій друг-товариш

Тарас Шевченко.

Багатої мені не треба, аби була кирпатенька та чорноброва. А мене ще лихо не взяло. Нехай Тобі оцей добрий чоловік скаже.

Адрес: вь Академію Художествъ, Т. Г. Ш.

178. До Михайла Лазаревського.

Вручи Федорові білет, коли достано, і 25 карб.

31 [травня]. Т. Ш.

179. До Миколи Макарова.

[Травень.]

Посилаю Вам екземпляр «Кобзаря» на всякій случай безъ надписи. Передайте його А[лександрю] І[вановичу] з моїм благоговійним поклоном.

Во імя Божеє найдіть та пришліть мені оті прокляті [»Русалки«], а то вони, чортові дочки. мені спать не дають.

Чи будете Ви сьогодні в четвертому часу дома?

Т. Шевченко.

180. До Михайла Лазаревського.

Вручи Федорові 25 карб.

20 іюня Т. Шевченко.

181. До Валерія Фльорковського.

ЩМ[илостивий] Д[обродію]
Валерію Еразмовичу!

Пан голова Товариства Письменників і Вчених та його товариші, підписуючи й адресуючи на Ваше імя лист, яким просять Вас звільнити моїх братів і сестру від кріпацтва, гадали, що лист цей, як справа хатня, не буде вселюдно оголошений.

Та коли його оголосили друком, то я, як співчлен цього благородного Товариства й як рідний брат Микити, Осипа та Ярини (Ваших кріпаків), долею яких Товариство це так живо, великодушно заінтересувалося, вважаю за святий обов'язок дякувати вселюдно голові і його товаришам за їх братерсько-людяну увагу до долі людей, що близькі моєму серцю.

Щодо листа мого до редактора журналу «Народное Чтеніє» та щодо народів наших, я з думкою Вашою не сперечаюсь. Думка Ваша, як і моя, може бути слухна й неслухна; це справа (якщо це справді справа), справа критики, дозвільної полеміки й безплідних суперечок. Справа наша згодом прийде. А тепер прийміть мою глибоку подяку за те, що Ви звільнили моїх братів і сестру з їх родинами від банкового боргу й запропонували їм беззаплатну волю, від якої вони, я не знаю чому, відмовились. Ще раз сердечно дякую Вам за Вашу великодушну пропозицію і якнайсердечніше прошу Вас: призначте останню ціну за десятину орного й садибного ґрунту Вашого. Ви, як власник, маєте повне право розпорядитись по Вашій уподобі Вашою власністю, не дожидаючи урядових устав про скасування кріпацтва. В ім'я Боже й людське, прошу Вас: призначте ціну, яку хочете, за ґрунти і сповістіть про Вашу волю голову нашого найблагороднішого Товариства — письменно або в пресі. А за те, що Ви вже зробили для моїх братів і сестри, прийміть іще раз щирю подяку.

Лист цей я маю намір видрукувати в одній із тутешніх газет. Проте, якщо Ви вважатимете, що він через щось до друку не надається, то сповістіть мене.

Чекаючи Вашої ласкавої відповіді, застаюся готовий до послуг Ваших

Т. Ш.

Адрес!]: Въ С.-Петербургъ, въ Импер. Академіи Художествъ, академикъ Тарасъ Григорьевичъ Шевченко.

〔С.-Петербург. 27 липня 1860 року.〕

182. До Варфоломея Шевченка.

29 іюня 1860 року.

Сьогодні в Корсуні премерзенне свято, а в моїй тихій хаті і такого, благодарить Бога, нема. Добре б Ти зробив, якби побачився та привітав од мене оту шляхту, много знаюю мною лично; а вона сьогодні вся повинна бути у Корсуні. Сьогодні певно буде у Корсуні і Наталка Шулячівна, то Ти, яко чоловік не без розуму, поклонися їй од мене, а більш ані телень. Коли так зробив, то зробив добре. Я її добре не розглядив — здається, трошки педантка і не дуже чепурна; а нечепурна жінка і циганові не дружина. На ту весну, Бог поможе, приїду подивлюся, та поражуся з сестрою і з Тобою, а покищо, коли трапляється їй неледачий чоловік, то нехай їй Бог помагає. Шкода, що ота Харита зледащіла, а мені б луччої жінки і на край світа шукать не треба.

Чи був Ти у Рудяках? Що Ти там бачив і чи зробив що з тим паном Трощинським? Напиши мені швиденько.

Ще ось що: на тім тижні президент Общества Літературного получив письмо од Фльорковського. Він пише, що братів і сестру Ярину з дітьми випускає на волю без ґрунтів і без землі безплатно, але вони не беруть такої поганої волі. І добре роблять!

Як ще не був, то незабаром буде у Тебе Новицький. Добре б Ти зробив, якби вкрав у Лопухина день, або й другий, і поїхав з Новицьким у Жаботин, та вдвох сказали б отому дурневі, щоб він не боявся керелівчан, а положив би, яку

хоче, плату за ґрунти і за землю (не менше чотирьох десятин на душу), і щоб зараз написав тому ж президентові Єгору Петровичу Ковалевському.

Поцілуй за мене свою жінку, Йосипка, дівчат і хлопців, коли вони дома. Керелівчанам скажи, щоб вони на ту погану безземельну волю не дуже квапились.

Чи бачився Ти з Кулішем і що зроблено з хатиною і садочком над Россю і де те добро, чи в самому Корсуні, чи недалеко його? Напиши мені. Подякуй ще раз отого пана за сукно на свитку, а свитка, як пошита, то нехай у Тебе жде мене, Твого брата і друга

Т. Шевченка.

183. До Варфоломея Шевченка.

1 іюля.

Позавчора я послав Тобі письмо, а сьогодні отримав Твоє. На чорта Ти їх адресував біс батька зна кому? Я од його отримав розпечатане.

Коли ти кажеш, що коло Канева добре буде, то бери десять десятин землі з умовою заплатити гроші в продовження года в три рока.

І зараз же напиши, чи багато треба грошей для почину?

Обудуватися так, як кажеш, добре буде. Бувай здоровий! Нехай тобі Бог помагає на все добре.

Т. Шевченко.

184. До Михайла Лазаревського.

Вручи Федорові 25 карбова[нців].

28 іюня. Т. Шевченко.

185. До невідомої особи.

1860 року, 28 липня. С.-Петербург.

Я, як некликаний, непроханий гість, постукався в Ваші двері, а постукавшись раз, мимоволі стукнеш удруге й утретє і, звичайно, востаннє, коли двері не відчинились.

Я Ваш [не] несподіваний і невіпадковий гість. Я Ваш друг, брат і, нарешті, батько, та, звичайно, дорадник, — що Вам навязався.!

186. До Варфоломея Шевченка.

29 іюля.

Посилаю Тобі 1000 карбованців грошей. Якщо можна буде розділити плату за ґрунт на три строки, розділи; а як же ні, заплати разом за 10 десятин землі, а купчую кріпость зроби на своє ім'я. Про хату напишу Тобі, як дождусь Твого письма. Друг і брат
Ш.

Нехай мені Пріся напише, що вона прочитала в тих книжках, що їй послав. Скажи Васі, що як буде вчиться, то я їй на ту весну намисточко привезу.

Йосип п'яний і дурний, — вибач йому; а сестрам, як побачиш, од мене поклонись. У сестри Ярини спитай, як побачиш, чи оженила вона свого сердешного сина, чи ні.

На хату купи тільки соснового дерева, на двері і одвірки — дубового або ясенового.

Хата щоб була 10 аршин вшир і 20 вздовж. Як найдеш сухого береста, то бери; здається, краще не буде, хоч на лави.

Чом мені Пріся і Ганнуса нічого не напишуть? Вася — та ще, думаю, і говорить не вміє.

187. До Миколи Макарова.

30 юля. 1860 року.

Бог в лиці Надєжди і Александрі Михайловни помагає мені одружитися з Вашою дочкою і сестрою Ликерєю, помагайте ж і Ви вкупі з Варварою Яковлевною. Бо вона (Ликеря) 28 юля при купних наших друзях сказала мені, що без братнього і батьківського Вашого святого слова вона не дасть мені свого такого ж слова (розумна і щира душа). Вертайтесь ж швидше до нас та поблагословіть і одружіть Ликерєю з Тарасом, з Вашим іскренні[шим] другом. А поки що́ буде, напишіть їй і мені Вашу і думу, і пораду.

Іскренній Ваш Т. Шевченко.

P. S. Як побачите Марію Александрівну. то поцілуйте її гарненько за мене.

188. До Василя Тарновського (молодшого).

Милостивий Добродію Василю Василевичу!

100 примірників «Кобзаря» взяті Вами у Д. С. Каменецького для передачі (Михайлові Корнієвичу Чалому, інспекторові Другої Київської Гімназії), — я ці сто примірників «К[обзаря]» подарував моїй нареченій, і вона найпокірніше Вас просить, і я теж, 50 прим. переслати до Чернігова на користь Недільних Шкіл, на імя Романа Дмитровича Тризни, а 50 прим. на користь тих самих шкіл до Києва на імя М. К. Чалого. І будуча жінка моя, і я будемо Вам удячні, якщо вволите нашу просьбу.

Готовий до послуг Т. Шевченко.

1860, 7 серпня. С.-Петербург.】

189. До Михайла Чалого.

‡1860 року, С.-Петербург. 11 серпня.

Милостивий Добродію, Михайле Корнієвичу!

Найуклінніше прошу Вас прийняти (з пошти) 50 примірників мого «Кобзаря» і, по Вашій уподобі, передати згадані 50 прим. одному з київських книгарів, а вторговані гроші віддайте до каси Київських Недільних Шкіл і на дозвіллі сповістіть мене про Ваше й Вашої дружини здоров'я та про здоров'я І. М. Сошенка, за що буде Вам удячний і до послуг готовий

Т. Шевченко.

Адрес‡: С.-Петербургъ, въ Академіи Художествъ, Тарасу Григорьевичу Шевченку.

[З боку дописка:]

‡Чи дістали Ви «Кобзаря», надписаного моєю рукою — на Ваше імя?‡

190. До Варфоломея Шевченка.

22 августа.

Ми з Тобою, здається, і розумні люди, а робимо чорт-зна по-якому. Ти мого письма не дожدهся, пишеш мені, а я, на Тебе дивлючись, Тобі одвітую, не знавши, що Ти мені писатимеш. Розумні люди, здається, так не роблять. Я сьогодні пишу до Тебе, бо маю час, але на пошту письма не подам, аж поки не получу од Тебе звістки о полученіи 1000 карб. Якби Ти для починув до весни обійшовся цими грішми, то добре б було, а якщо ні, то напиши, — я ще пришлю, тільки небагато. Я оце заходився жениться, то мені, бач, і тут треба гроші, а вся надія на «Кобзаря» та на «Основу». Будущеє подружжя моє зоветься Ликеря, кріпачка, сирота, така сама наймичка, як і Харита, тільки розумніша одним — письменна

і по-московськи не говорить. Вона землячка наша зпід Ніжина.

Тутешні земляки і землячки наші (а надто панночки), як почули, що мені Бог таке добро послав, то ще трошки подурнішали. Гвалтом голосять: »не до пари і не до пари!«. Нехай їм здається, що не до пари, а я добре знаю, що до пари.

Восени, як обробишся з полем, покопаєш наше майбутнє кишло, — вибери на тому кишлі найкраще місце і посади яблуню і грушу на пам'ять 28 юля 1860 року.

Поберемося ми після Покрови. Добре б Ти зробив, якби к нашому весіллю прислав сушених карасів десяток, другий, або й третій, та запеченого дніпрового ляща одного, другого, або й третього, — Ти писав мені, що в Каневі сього добра хоч лопатою горни, а тут і за гроші не добудеш. От Тобі й столиця! В Пекарях якась удова, попадає, продає хату. Купить би, та к осені перевезти на ґрунт і поставить, а весною нехай би сестра Ярина з меншим сином перевезлась у ту хату та й хазяйнувала, а тимчасом я з жінкою прибуду, то вона б і нам пораду дала б. Бо я і жінка моя, хоч і в неволі і в роботі зросли, але в простому сільському ділі нічого не тямимо, — то порада б сестри Ярини дуже б доладу була і мені і Ликері.

Отаке то скоїлось! Несподівано я приїду до Тебе в гості з жінкою, сиротою і наймичкою. Сказано: коли чоловік чого добре шукає, то й найде, — так і зо мною тепер трапилось. Мені тепер не жаль, що Харитина трошки придуркувата.

25 августа.

Добре я зробив, що позавчора не дописав сього письма і не послав Тобі: сьогодні я отримав Твоє письмо і бачу, що Ти з Кулішем аж надто розфантазірувались. Книгар Кожанчиков сьогодні

сказав мені от що (а він се діло добре знає): на 3000 готовика і на 3000 кредиту »въ книжной торговлѣ можно получить 10 процентовъ съ усиленнымъ трудомъ«. Мені самому не подобається Твоє сіпачество, та нема де дітсья!.. Бумага і чай — се інша річ! Напиши Ти мені гарненько, чи багато Тобі треба кредиту на се діло, а тимчасом отого клятого сіпачества не кидай: воно Тебе хлібом годує, а хліб велике діло.

Посилаю Тобі план хати; коли що найдеш не так, то поправ і напиши мені, а тимчасом окопуй леваду і купуй ліс сосновий; на одвірки тільки та на двері купи дубового та ясенового. та на поміст липи. Якщо дуже треба буде грошей, напиши, — я добуду і пришлю. Добре б було, якби Ярина весною рано перевезлась на мій ґрунт. Може можна найнять для неї в Каневі хаточку на літо. а літом ми з жінкою прибудемо та вкупі поради-мося, що нам робить.

На надвірню комору (робочу) при случаї дубового лісу купи, — нехай собі лежить та висихає, поки що́ буде.

Цілую Твою жіночку, діточок і Тебе. Т.

191. До Надії Білозерської.

[Кінець серпня — початок вересня.]

Любая Надежда Михайловна!

Передайте оце добро Ликері. Я вчора тільки почув, що вона занедужала. Дупна десь тьопала по калюжах та й простудилася. Пр[и]шліть з Федором мірку з її ноги, — за[ка]жу теплі черевики, а може найду готові, то в неділю привезу.

Щирий Ваш Т. Шевченко.

Накажіть з Федором, чи лучче їй, чи ні?

192. *До Афанасії Лазаревської.*

Благословенная в женах,

Афанасія Алексієвна!

Давно вже я називаю синів Ваших своїми братами, а Вас своєю матір'ю. Станьте ж мені тепер і справді за матір. Я оце заходився жемитися, — поблагословіть мене здалека, може моя доля покращає.

І друг, і син Ваш Т. Шевченко.

28 августа 1860.

193. *До Миколи Макарова.*

6 сентября.

Іскренніший мій друже єдиний! Порадившись добре з А. Н. Марковичем, от що ми зробили з Твоєю дочкою і сестрою: до Вашого з В[арварою] Я[ковлівною] благословенія перевезли Ликерю до Катерини Івановни Іванової (рідная сестра моєї рідної матері графині Анастасії Івановни Толстої). Мені здається, що ми добре зробили, — що Ви на се скажете? В ожиданії Вашого доброго слова остаємось і я, і Ликеря Вашими іскреннішими друзями.

Р. С. Ликеря просить Вас не вертаться швидко, а вернуться здоровим. На її добру раду і я здався.

194. *До Надії Білозерської.*

«Вельмиповажана Надіє Михайлівно!»

Вручіте Федорові мізерію і паспорт моєї любої Ликері «і прийміть мою щирю подяку за Вашу материнську опіку над сиротою Ликерею та за увагу до мене, нелукавого Вашого друга

1860, 6 вересня.

Т. Шевченка.!

[На звороті:]

Ея Высокоблагородію Надеждѣ Михайловнѣ
Забѣль.

На углу Малой Мѣщанской, въ домѣ Аста-
фьевой.

195. До Надії Білозерської.

18 сентября.

Вельмичитимая мною Надежда Михайловна!

Посилаю Вам лиш-ви начатые Ликерею і рисунок, — отдайте їх, кому знаєте, кончить. Ликеря вчора, здається, збрехала при лиці А[ндрія] Н[иколаєвича], що вона оставила у Вас въ домѣ мои слѣдующія вещи:

2 простыни, 1 полотенце, 6 парь чулокъ, корсетъ, дюжину носовыхъ платковъ, перочинный ножъ, теплі башмаки, коленкоръ для юпокъ и рисунокъ для мережки.

Коли цьому правда і буде можна, то вручіте Федорові рекомії вещи, а коли ні, то сообщите о семь А. Н., яко власть имѣюще-му. Душі своєї не шкода було для Ликері, а тепер шкода нитки! Чудне щось робиться зо мною.

Шанующий Вас Т. Шевченко.

[На звороті:]

Високоблагородной Надежді Михайловні
Забілі.

196. До Михайла Лазаревського.

Вручи вручителю сього 30 карбованців.

23 сентября. Т. Шевченко.

197. До Федота Ткаченка.

1860 року, 28 сентяоря. С.-Петербург.

Спасибі Тобі, мій давній друже Феодоте, за Твоє письмо, а ще більше спасибі за те, що Ти діточок своїх ведеш не битим, але добрим шляхом. Поцілуй їх всіх по тричі за мене. Спасибі Тобі і за кирпатеньку чорновривку — якщо вона справді доладня і хоч трохи в батька вдалась, то Ти швиденько та дрібненько напиши мені, та... (Ти пишеш, що єсть у вас німець добрий фотограф) то хоч украдучи або одурячи нехай він (німець) зніме її поличіє, а Ти в письмі пришли до мене. Бач, яким я принцем зробився! Якщо теє, то я і весни не діжду, о півзимі до Вас прибуду, — самотина мені отут допікає! А її батькові низенько кланяємось я і В. М. Білозерський. Пиши мені швидше, і нехай Тобі Бог помагає на все добре.

Твій давній і щирый друг Т. Шевченко.

198. До Варфоломея Шевченка.

5 октября.

Спасибі Тобі, мій друже-брате, за Твої великі клопоти з тим землеміром та з іншими п'явками людськими. Спасибі ще раз!

Дуже, дуже добре Ти зробив, що не посадив яблуні і груші, прищепи весною на дичках: — воно й швидше, і більші виростуть. Я з своєю молодю, не побравшись, розійшовся. Ликеря така самісінька, як і Харита, дурніша тільки тим од Харити, що письменна. Що мені на світі робити? Я одурію на чужині та на самоті!

Добре б зробив (як матимеш час), щоб сам поїхав у Київ та своїм оком подивився на оту мадам Соар. По слуху вона мені не подобалась, — подивись лиш на неї своїм батьківським оком. Ремінна свита з відлогою на тім тижні Тобі пошлеть-

ся, — на [заказ] і добре зроблена. Коштує 32 карб. На ці гроші справ Йосиповим дітям на зиму одержу, а довги його не плати, нехай сам платить. Микиті скажи (як побачиш), що він дурний: ні з ким не порадившись, зробив чорт-зна що.

Письмо Ф[льорковського] і моє письмо і копія з умовія печатаються в п'ятій книжці «Народного Читання», тим я Тобі тієї копії і не посилаю.

Порадь їм, будь ласкав, щоб вони швидше записались в міщани: в Звенигородці один, другий в Черкасах, а Ярина в Каневі; мені тут радять так, — не знаю, як Ти порадиш. Грошей, що там треба буде, то я вишлю.

Каленика поцілуй тричі за мене і скажи йому, що як добре знатиме математику, то астрономію і навігацію за пояс заткне, — отак і скажи йому.

Шкода мені Йосипкової лапочки, а ще більше шкода того дурня, що він і не бачить, що він нівечить... Шкода та й годі!

Спасибі Тобі за лящі і карасі, — на весілля вони не прибудуть, бо весілля того й не буде, а ми вдвох собі з М. М. Л[азаревським] по-чумацькому та по-бурлацькому зваримо борщу з карасями, лящем закусимо та подякуємо Тобі з жінкою і помолимося за щастя і здоров'я Твоїх діточок. Бувай здоров! Твій брат і друг Т. Ш.

Пришлю або сам привезу Васі гостинця, як буде добре вчиться, а як же ні, то й ні!

199. До Миколи Макарова.

31 октябрю.

Друже мій єдиний!

Якби знав, що ми увечері побачимося у В[асиля] М[ихайловича], то не писав би цієї дули. Мені буде ніколи. А тимчасом не знаю. Я вчора бачився з Є. П. К[овалевським]. Опа-

на с поганший, як ми його знаєм. Та ся річ не мине нас: як не сьогодні, то завтра поговоримо. Ще ось що: чи Ви бачили Ликерю? Чи сказали їй, щоб вона вернула мою мізерію до ниточки (реєстр повинен быть у Надежди Михайловни або у Андрія Николаєвича)? Як [ска]зали їй, то ще й додайте, щоб вона в тиждень заробила 4 карб. і од свого імени послала в Чернігов на імя Романа Дмитрієвича Тризни съ надписью: въ пользу черниговской воскресной школы. Цією ціною окупить вона і свою, і мою погану славу.

Добре було б, якби ми ввечері побачились, та не знаю... А тимчасом нехай Вам Бог помага на все добре.

Іскренній Ваш Т. Шевченко.

200. *До Миколи Макарова.*

5 ноября.

Друже мій єдиний!

Чотири карбованці пошліть «оть имени незвѣстнаго» в Чернігов. А те, що осталося у Ликері, спаліть та й годі! У середу я з Вами не побачуся.

Нехай Вам Бог помага на все добре! Іскренній Ваш

Т. Шевченко.

[На звороті:]

Николаю Яковлевичу Макарову.

201. *До Михайла Чалого*

6 ноября, С. П. Б.

Любий мій і щирий земляк!

Спасибі Вам за письмо Ваше і велике спасибі за «Жобзаря» мого, що Ви його так щиро привітали. А тепер ось що: або самі, або скажіть І. М. С[ошенку], щоб він дознався, де там у Києві

живе мадам С[оар]. Як дознається, то щоб пішов до неї та подивився, як там живуть мої небоги Пріся і Ганнуся, та, будьте ласкаві, напишіть мені.

Ще ось що: напишіть мені швиденько в ім'я Боже, що робиться в самих воскресних школах.

Ще ось що: скажіть Івану Максимовичу, щоб він Вам щиро сказав, чи здорова його жінка і його чорнявая Ганнуся. Він мені сам не напише — ледащо, та ще й старе ледащо!

Оставайтесь здорові, — нехай Вам Бог помагає на все добре!

Іскренній Ваш Т. Шевченко.

202. *До Миколи Макарова.*

Друже мій єдиний!

Коли бить, то треба бить так, щоб боліло, а то не допоможеш, а тільки нашкодиш (чернеча аксіома, та воно тепер і нам доладу). Ликеря збрехала перед Вами, передо мною і перед К. І. [Івановою]. За це вона повинна хоч украси, а послать (оть имени неизвѣстнаго) въ Черниговъ на цѣль извѣстную. Крім вещей, которії я Вас просив спалить при її очах, треба, щоб вона заплатила: за квартиру — 14 ру., за ключь, ею потерянный, — 1 руб. Ще раз прошу Вас, яко іскреннішого мойого друга: зробіть, як умієте, і швидше. Амінь.

Щирий Ваш Т. Шевченко.

9 ноября.

203. *До Данила Каменецького.*

18 ноября.

Данило Семенович! Дайте Федорові рукопис «Южно-русского Букваря», — його треба показати Бекетову.

Т. Шевченко.

[На звороті:]

Его Благородію Данилу Семеновичу Каме-
нецкому.

Въ типографіи Кулиша.

204. До Варфоломея Шевченка.

2 декабря 1860.

На місці Аркаса в Одесі якийсь Павлов, але й той Павлов нічого не вдіє без оцього Іваницького. Перешли йому моє письмо, та будемо ждять, що з того буде. Добре б Ти зробив, якби ще і сам йому написав гарненько. Та це як знаєш, так і роби. Посилаю Тобі письмо мого великого приятеля київського, прочитай його та, як будеш у Києві, зайди в 2-гу гімназію, спроби квартиру інспектора Михайла Корнієвича Чалого, поклонися йому од мене, — це він мені пише про м[адам] Соар. Та зайди ще до І. М. Сошенка, — Чалий Тобі скаже, де він живе. Вони Тобі порадять, що робити з Прісею і Ганнусею. Ніколи. Бувай здоровий. Кланяється Тобі Куліш.

205. До Михайла Чалого.

2 декабря.

Во імя Господа вибачайте мені за те, що я Вам пишу тепер коротенько, — єйбогу, ніколи. Передайте під розписку книгареві 100 екз. »Кобзаря«, — нехай він продає його по 1.50 коп[і] [йок] съ вычетомъ 20 процентовъ за комісію і нехай заплатить за транспорт. Низенько кланяюсь Вашій жінці, а купно і Вам. Як зайде до Вас брат Варфоломей, то привітайте і порадьте, що йому зробить з Прісею і Ганнусею.

До мене щодень приходить Орловський. Здається, з його будуть люди. Бувайте здорові, і нехай Вам Бог помага на все добре.

Щирий Ваш Т. Шевченко.

Чом ота суча Соха не обізветься до мене?

206. *До Михайла Лазаревського.*

Вручи Федорові 25 карб.

16 д[екабря]. Т. Шевченко.

207. *До Варфоломея Шевченка.*

23 декабря.

Я лучче тричі чорта . . . . . [поцілую], як матиму писати отому поганому Селецькому. Я Тобі вже писав: як будеш у Києві, то побачся з Чалим і Сошенком, — вони Тебе на все добре наставлять.

Цілую Твою жінку і Твоїх діточок. Скажи Васі і Йосипкові, що на Новий Рік, як будуть добре вчиться, я їм гостинець пришлю. Йосипкові я думав прислати доброго сукна на штанці та на жупанок (як буде добре читать), а то й березової каші пришлю.

Братові Йосипові скажи, що дурень, Микиті не кажи нічого. Як доведеться побачити сестру Ярину, то скажи їй, що вона брехуха. А сестру Мотрю поцілуй тричі за мене.

Ти од себе напиши щонебудь розумне отому Яковові Терновському.

208. *До Михайла Лазаревського.*

Вручи Федорові 25 карб.

21 декабря. Т. Ш.

209. *До Якова Гарцовського.*

1860, 23 декабря. С.-Петербург.

Давно, дуже давно, ми з Вами не бачились, щиро шануємий Яков Васильович! І так як Ви чоловік щирий і розумний, а я теж трошки схожий на таких людей, як Ви, то ми безплотно і не писали один одному измятое слово »Милостивый

Государь!« — лучче любить і робить, аніж писать і говорить. Двоюродний брат мій Варфоломей Григорієвич Шевченко, «малощо не управитель корсунського маєтку» князя Лопухина, — чоловік розумний, щирий і «як кажуть, у своїй справі мистець, — про це Ви краще як я, можете довідатися від Ваших сусідів, ніж від мене. Братові моєму тяжко з німцями й ляхами й особливо з Його Світлішеством.» Прочувши, що Вам треба замістити чимнебудь луччим Вашого теперішнього управителя, «хоче», а я прошу Вас, прийміть його до себе. Та й більш нічого! Літом, як Бог поможе, я буду в Потоках і щиро-щиро Вас поцілую, а покищо будьте здорові.

Іскренній Ваш Т. Шевченко.

210. До Олександра Оболонського.

«М[илостивий] Д[обродію]

Олександрє Демяновичу!

Вірші, що Вам подобаються, випишіть із даного рукопису: я не маю часу. Рукопис зоставте в себе до тої суботи.

Ваш покірний слуга Т. Шевченко.

Запропонуйте Курочкіну перекласти те, що, на Вашу думку, надається до перекладу.»

1861 р.

211. До Михайла Чалого.

4 января 1861.

Вельми шануємий земляк мій!

Посилаю Вам на показ 10 екземплярів мого Букваря, а із «Конторы Транспортвъ» Ви получите 1000 екземпл. Добре було б, якби можна

розпустить його по уїздахъ та по сельськихъ школахъ, — та вже що хочете, те й робить з ним, а як Бог поможе — зберете гроші, то положить їх в касу Ваших воскресних школ.

Я і чув, і читав, що Високопреосвященный Арсеній дуже возревнував о сельських школах і жалується, що не печатають дешевих букварів. Покажіть йому мій Буквар, і, якщо вподобається, то я і йому пришлю хоч 5000 екземплярів, звичайно за гроші (по 3 к.), бо це не моє добро, а добро наших убогих воскресних школ, — так і скажіть йому.

Думка єсть за Букварем напечатать лічбу (арифметику) — і ціни, і величини такої ж, як Буквар; за лічбою етнографію і географію в 5 копійок, а історію, тільки нашу, може вбгаю в 10 копійок. Якби Бог поміг оце мале діло зробить, то велике б само зробилося.

Старе ледащо (Сошенко) таки спромоглося на аркуш паперу, та вже так його змережав, що й курці нема де клонуть. Та так по-письменному, що я насилу второпав. Кланяюсь і йому, і його жінці. Те, що просив він, може зробиться.

Бувайте здорові! Нехай Вам Бог помагає на все добре. Низенько кланяюсь Вашій жінці і Вам.

Іскренній Ваш Т. Шевченко.

P. S Чи був мій брат у Вас і що він там зробив з своїми недолітками?

212. До Федота Ткаченка.

4 генваря 1861.

Посилаю Тобі 10 моїх «Букварів» на показ, а з «Канторы Транспортів» Ти получиш їх 1000, і, не розв'язувавши тюка, передай його, хто там у Вас старший над воскресними школами, — то йому і передай, а він нехай, як знає, спродасть, а грошики положить в касу воскресної школи. От

що: щоб Тебе курка вбрикнула з Твоєю кирпатенькою чорнобривкою, — тільки роздратував мене! Я весною заїду до Тебе, та як не найдеш мені другу кирпу, — то я Тебе попомну.

Дай один «Буквар» редактору «Губернських Вѣдомостей» і попроси його, щоб він напечатав, що такий то і такий «Буквар» продається по три копійки въ пользу воскресныхъ школь.

Бувай здоровий, цілую Твоїх діточок. Аж шкура болить, — ніколи!

Щирий Твій Т. Шевченко.

213. До Михайла Чалого.

12 генваря 1861.

Будьте здорові з Новим Роком! Послав Вам сьогодні свого добра 1000 штук, — прийміть його та що хочете, те з ним і робіть. Добре було б, якби його можна було пустить в села, — там би воно швидше прийнялося. Автім, як знаєте, так і робіть. — Низенько кланяюся Вашій жінці і Вам.

Т. Шевченко.

214. До Федота Ткаченка.

12 генваря 1861.

Сьогодні посилаю Тобі, Федоте, 1000 Букварів і оцю квитанцію. Коло 15 февраля получиш Ти посилку, і зроби з нею так, як я Тобі вже писав. Або найди десять чоловік добрих людей та роздай їм по сотні книжечок по 3 карб. сотня та, зобравши оті сердешні 30 карб., оддай на воскресну школу. А тимчасом роби, як сам здоров знаєш. Цілую Твоїх діточок. Прощай.

Гляли — о кирпі не забудь! Я весною прибуду до Тебе.

Т. Шевченко.

215. До Варфоломея Шевченка.

22 генваря 1861 р.

Погано я зустрів оцей новий поганий рік. Другий тиждень не вихожу з хати: чхаю та кашляю, аж обісіло. Як Тебе там Бог милує? Ти, мабуть, послідніх двох моїх писем не получив, що нічого не пишеш. В першому письмі, адресованому в Корсунь, послав я письмо незапечатане, щоб Ти прочитав і переслав в Одесу полковникові Іваницькому, главному начальнику Механическаго Заведенія при «Обществѣ Мореходства и Торговли». Письмо про Каленика. Друге письмо адресоване в Київ в дом Соар, в которому также незапечатане письмо в Потоки на імя Я. В. Терновського. Чи получив Ти оті письма, чи ні? Чи получив Ти «Буквар» і «Основу»?

Заткни пельку отому проклятому землеміпові та роби швидше з тим сердешним ґрунтом. Та що Ти зробиш, зараз же і напиши мені, щоб я знав, що з собою робити: чи їхать мені весною в Канів, чи ні? Як треба буде грошей, то напиши, — а може я сам привезу. Багато б ще треба дечого сказати Тобі, та нездужаю, — нехай до другого разу. Бувай здоровий! Цілую Твоїх діточок і Твою жінку.

Т.

216. До Варфоломея Шевченка.

29 генваря 1861.

Так мені погано, що я ледве перо в руках держу, і кат його батька знає, коли воно полегшає. Ось що: вчора заходив до мене прощатися полковник Антонович; він сьогодні поїхав в Одесу. Антонович цей один із самоглавних членовъ «Общества Пароходства и Торговли» в Одесі. Я просив його за Твого Каленика, і він мені сказав от що: щоб Ти йому, не барившися, написав, котрий Ка-

леникові год і чому він учився в Херсоні, — чи навігації, чи механіки, чи математики? Йому це треба знать для того, щоб до чого лучче притулить Каленика. Напиши ж йому та попроси гарненько, то може що й буде. Адресуй так: «Въ Одессу, въ дежурство Новороссійскаго и Бессарабскаго Генераль-губернатора, Его Высокоблагородію Платону Александровичу Антоновичу».

Чи послав Ти моє письмо Іваницькому в Одесу? Чи получив »Буквар« і »Основу«?

Начхай Ти в ярмулку отому жидові, що Ти пишеш, з його ґрунтом і з його хатою. Кончай [ш]видше в Каневі, та напиши мені, як кончиш, щоб я знав, що робити з собою весною. Прощай, — утомився, наче копу жита за одним заходом змолотив! Цілую Твою жінку і Твоїх діточок.

Т.

217. До Михайла Лазаревського.

[Початок лютого.]

Дай, будь ласкав, позавчорашній та вчорашній № »Пчелы«.

218. До Василя Гарновського (молодшого).

¶10 лютого 1861.

С.-Петербурґ.

Милостивий Добродію, Василю Василевичу!

Сьогодні дістав я лист із Чернігова від Романа Дмитровича Тризни, що на його імя просив уторік я Вас переслати 50 прим. »Кобзаря« на користь Чернігівської недільної школи. Тризна пише мені, що він і досі не отримав Вашої посилки. — В імя Боже сповістіть мене, на чие імя й коли послали Ви до Чернігова згадані примірники, чим дуже зобов'язете готового до послуг

Т. Шевченка.¶

219. *До Михайла Лазаревського.*

Дай Федорові 25 карбован[ців] та суботню
»Пчелу«.

13 февр[аля], 1861. Т. Ш.

220. *До Михайла Лазаревського.*

По счету Гогенфельдена оддай гроші Фе-
дорові. [14 лютого.]

221. *До Івана Мокрицького.*

[[Вельмишановний Іване Миколаєвичу]

Поздоровляю Вас із вождеденним днем Ва-
шого Святого Янгола. Вибачте, що не можу осо-
бисто принести мого щирого поздоровлення. Я не-
здужаю, — другий місяць не тільки на вулицю,
а й у коридор не пускають. І не знаю, чим скін-
читься моє пустельництво. Низько кланяюсь Марії
Львівні й цілую Ваших діточок. З душі бажаю Вам,
як уторік, повеселитися. До побачення. Щирий Ваш

24 лютого 1861 р.

Т. Шевченко.]]

НОВОЗНАЙДЕНІ ЛИСТИ.

Початок 40-х рр.

С. Петербург.

222. До Г. Л. Ткаченка.

Спасибі Вам, Григорій Леонт'євич, що Ви таки не забуваєте того нечепурного Тараса, що колись, колись-то... та цур йому, минуло, бодай не снилось. Тепер, слава Богу, і чепурніший, і розумніший — і щасливіший як перше було. Ви, спасибі Вам, до мене пишите, щоб я сказав Вам, чи справді Федот здоров так, як він до Вас пише... здоров. — Далєбі, здоров. Як бугай. А як буде мене слухать, то ще здоровіший буде. Щира правда! Я, бачте, хочу його вивести в люди, як кацап сказав: хочу всьому доброму його навчить, сиріч — горілку пить і прочая; вибачайте, будьте ласкаві, за щирю [мову]. — І по цій мові бувайте здорові, спасибі за пам'ять і ласкаве слово.

Т. Шевченко

1842 р.

223. До Григорія Квитки-Основ'яненка.

С. Петербург, 28 марта 1842 г.

„Надрюкував, бодай йому очі повилазили” — отак Ви скажете, як зачнете читать мої Г а й д а м а к и; а що скажете як прочитаєте — не знаю. Не лайте дуже, коли найдете щонебудь не до ладу, бо і написано і надрюковано навмання — та я ще й досі не знаю, чи получили Ви мою У т о п л е н у, що я послав Вам через Корсуна, і білети на Г а й д а м а к и. Коли маєте субскрибентів, то напишіть до мене швидче, бо вже тільки сто екземплярів осталось. Та як би Ви не поліновались прислати мені свої сочиненія, хоч півекземпляра, так на пам'ять, то велике спасибі Вам сказав би.

Т. Шевченко

Поцілуйте любого Гулака-Артемовського і отдайте йому книжку, а другу не цілуючи отдайте Корсуну.

224. До Пилипа Корольова.

Спб., 22 маія 1842

Спасибі Тобі, добрий чоловіче, за ласкаве слово, за гроші, і за С т а р и н у З а п о р о з ь к у, спасибі і тільки що спасибі, а білше нічого я не маю. Прийми, не гніваючись, Г а й д а м а к и, а на К о б з а р я вибач. Нема ні одного. Як надрюкую вдруге, то пришлю не один екз. З дякою шлю Вам 6-ть екз. Г а й д а м а к и — і сьомий Вам на пам'ять, не забувайте мене, коли маєте чим поминать. Лежу оце

п'яті сутки та читаю Старину, добра книжка, спасибі Вам і Срезневському. Я думаю дещо з неї зробити, коли здоров буду, там багато є дечого такого, що аж губи облизуєш, спасибі вам, — напиши, будь ласкав, земляче, коли будеш мати час, як там у вас, у Харкові, привітали мої Га й да ма ки, чи лають, чи ні, напиши щиру правду, і за щиру правду скаже щире спасибі

Т. Шевченко

225. До Пилипа Корольова.

Ноября 12 — 1842

Спасибі Тобі, мій голубе, що хоч Ти мене не забуваєш: прочитав я Твоє ласкаве письмо тільки позавчора, бо позавчора вернувся в Петербург. Мене носив проклятущий пароход у Шведчину й Датчину. Пливши в Стокгольм, я скомпонував Га ма л і я, невеличку поему та так занедужав, що ледви привезли мене в Ревель, там трошки очунав. Приїхав у це прокляте болото, та й не знаю, чи вже й вийду. Хоч лікар і говорить, що н и ч е в о, одначе так кивне головою, що аж сумно дивиться. Сьогодні оце трошки легше стало, можна хоч перо в руках удержать. А, лебедику, як не хочеться кидать землю, хоч вона й погана! а треба буде, хоч воно ще й рано. Молю тільки милосердного Бога, щоб поміг мені весни діждати, щоб хоч умерти на Україні.

Заставили мене злидні продать свої компоновання всі — і дрюковані, і не дрюковані. Як побачите Корсуна, то скажіть йому, що Мар'яна про-

дана, коли дрюкує він тепер, то нехай, а коли ні, то щоб і не зачинав, бо з перших чисел декабря купець зачинає дрюковать. Хоч би Бог привів подивиться на свої сльози докупи зібрані. Поклоніться старому Грицькові, як побачите, і Петрові Гулаку. Скажіть Грицькові, що я змалював його панну Сотниківну, і може на цім тижні пошлю йому, як здужатиму письмо написати. Не забувайте мене, будьте ласкаві. Напишіть, коли матимете час, швиденько до мене, бо вже з пів року як не чую нічого із рідної моєї України, може вже й ніколи не почую. Прокляте море, що воно мені наробило.

Бувайте здорові, не забувайте мене.

Щирий Ваш **Т. Шевченко**

Поклоніться, будьте ласкаві, Метлинському, спасеть його Бог за його Думки і ще дещо, тіль[ко] і полегкості, що вони.

1844 р.

226. До Степана Бурачка.

(Між 22 і 24 березня 1844, С. Петербург)

Дайте мені, будьте ласкаві, коли маєте дома, Історію Маркевича. Бо нездужаю, не вихожу з хати, а нічого читати. А коли нема Історії, дайте Маяка, бо я його ще і в вічі не бачив з нового року.

Щирий ваш **Т. Шевченко**

227. До Степана Бурачка.

(Між 29 і 31 березня 1844, С. Петербург)

Христос Воскрес!

Спасибі Вам за оцей Молодик. Коли маєте Ви ще остатні книжки цього Молодика, то дайте, будьте ласкаві, прочтенія ради. Окриме малоросійського, цей я маю, та ще коли є зайвий новий Ма [як], то теж дайте. Та коли готова коректура, що для мене, білш нічого. Бувайте здорові. Я щось трохи недомагаю. А може увечері зайду, як трохи полѣгша.

Щирий Ваш Т. Шевченко

(На звороті:)

Его Высокородію Степану Онисимовичу Бурачку въ 14 лінії, въ домѣ Мальгиной.

228. До Сергія Муханова.

¶Ваше Превосходительство, Милостивий Добдію Сергію Миколайовичу!

Під час перебування мого в Малоросії я нарисував багато етюдів з натури. І тепер піднявся видати під назвою Живописная Украина. До складу видання входять наступні предмети: 1-е — краєвиди, 2-е — народний побут і 3-е — історія. Його Сіятельство князь Микола Андрійович Долгоруков прийняв живу участь у моїй справі. Підбадьорений його увагою, я наслідуюсь турбувати Ваше Превосходительство, як начальника до рученої Вам губернії, представити працю мою

шановним землякам моїм, працю, для якої при найширшому бажанні видати як найкраще, не маю власних моїх засобів на видатки, в такому випадку неминучі. Тішу себе надією, що Ваше Превосходительство вшанує увагою моє прохання і впливом Вашим дасте можливість досягнути мету мого підприємства. Перший випуск уже готовий, і при цьому маю честь піднести Вашому Превосходительству. Другий вийде в кінці грудня біжучого року. Ціна за 6-ть картин, на міді гравірованих, 3-и рублі сріблом. Вимоги Ваші будьте ласкаві адресувати до канцелярії Його Сіятельства Воєнного Генерал-Губернатора Чернігівського, Полтавського і Харківського, або в С-Петербург, в Императорскую Академію Художеств, на ім'я Тараса Григорьевича Шевченка.

Маю честь бути Вашого Превосходительства покірним слугою¶

Т. Шевченко

1844

серпня 25
С. - Петербург

Серг'ю Николаевичу Муханову, Харьковському Гражданському Губернатору.

229. До Павла Гессе.

¶Ваше Превосходительство, Милостивий Добдію Павле Івановичу!

Історія Південної Росії дивує кожного своїми подіями і напівказковими героями, народ на диво самобутній, земля чудова і все це до наших часів ніким не показано наочно освіченому світові в

той час, як Малоросія здавна мала своїх композиторів, живописців і поетів. Чим вони захопилися, забувши своє рідне, не знаю. Мені здається, що як би рідний край мій був найбідніший, найнікчемніший на землі — і тоді він здавався б мені кращим за Швайцарію і цілу Італію. Ті, що бачили один раз нашу країну, кажуть, що бажали б умерти на її найкрасніших полях. Що ж сказати нам, її дітям? Належить любити й пишатися своєю найгарнішою матір'ю. Я, як член її великої родини, служу їй, якщо не для найістотнішої користі, то принаймні для слави імені України. Володіючи трохи мистецтвом живопису, піднявся я видання, що його назвав Живописная Украина. Видання поділяється на три частини: 1-е, краєвиди, видатні своєю красою, або історичними спогадами, 2-е, народний побут нашого часу і 3-е, історія. В цьому півріччі вийде 6-ть картин. З вже готові, які маю честь при цьому надіслати Вашому Превосходительству, а останні три вийдуть у грудні місяці. В наступні роки виходитиме по 12 картин річно, в гравюрах на міді.

Його Сіятельство, князь Микола Андрійович прийняв живу участь у моєму підприємстві. Підбадьорений його увагою, наслідуюсь турбувати Ваше Превосходительство своїм найпокірнішим проханням представити труд мій шановним землякам моїм, труд, для якого при найщирішому бажанні видати якнайкраще, не маю власних моїх засобів на видатки, в такому випадку неминучі. Маю в серці надію, що Ваше Превосходительство вшануєте увагою моє прохання і впливом Вашим дасте можливість досягнути мету мого підприємства-

Перші два випуски, що складаються з 6-ти картин, коштують 3 рублі сріблом. Вимоги Ваші будьте ласкаві адресувати або до канцелярії Военного Генерал-Губернатора, князя Миколи Андрійовича Долгорукова, або в С.-Петербурґ на ім'я Тараса Григорьевича Шевченка, в Академію Художеств.

З щирою пошаною
маю честь бути
Вашого Превосходительства
Покірний слуга

Т. Шевченко

1844 року

Жовтня 1-го дня

С. - Петербург||

1851 р.

230. До Аркадія Венгжиновського.

[8 червня, колодязь Апазір в долині
гір Кара-Тау]

¶Богумилий друже Аркадію!

Не буде це суперечне з чемністю, коли Ти на-
вмисне зустрінешся з моїм щирим другом та роз-
кажеш усе, що знаєш про мене.

Бувай здоров, друже мій. Цілую Тебе||.

1856 р.

231. До Миколи Осіпова.

¶10 вересня

Пишу Вам цей лист під впливом найочайдушної безнадії одержати від Вас хоч будь-яке посланіє. Та й справді, є від чого обезнадіятися: впродовж півліта чекаю на Ваш лист, а його нема й нема. Пропало терпіння, а сумніви розв'язав я ось як. Ні Ви, Миколо Осиповичу, ні мій добрий анонім не одержали моїх листів. Нічого більше я не міг придумати впродовж трьох місяців. Висновок мій вірний. Принаймні я так уявляю, Та інакше й уявляти мені не можна. Розсердитись Вам на мене, здається, нема за що, а посваритись нам з Вами ні фізично, ні морально неможливо. Фізично тому, що ми з Вами розділені добрим простором, а морально тому, що ми є поклонники прекрасного, а поклонники прекрасного повинні бути незлюбивими дітьми.

Отже прошу Вас, мій єдиний друже, напишіть мені хоч два слова про те, як Вас Бог прийняв у столиці і що Ви поробляєте в цій прекрасній столиці. Ради Аполлона Бельведерського і Венери Мілоської напишіть мені, а то я умру з самотности. Не забувайте покинутого

Т. Шевченка¶

232. До Михайла Лазаревського та Семена Гулака-Артемовського.

5 ноября 1856. Новопетровское
укрѣпленіе.

Други мои искренніе! Посвящаю вам сей не дуже хитрий етюд мой и первую половину тепер посилаю, а другу пришлю съ будущею почтою. Прошу вас, други мої, прочитайте его вкупі і попра[в]-те, що можна поправити, і отдайте доброму писареві переписать. І коли єсть у вас знакомий чоловік въ редакціи Современника або О [течественныхъ] З[аписокъ], то отдайте йому, нехай надрюкує под именем К. Дармограя. А як немає такої персони, то, прочитавши і переписавши, адресуйте въ контору О [течественныхъ] Записокъ его высокоблагородію Алексѣю Феофилактовичу Писемскому.

Ще ось що. Семен чи не буває часом у графа Ф. П. Толстого. Нехай би він там розпитав, де згинув академік Осипов? Близько году, як жду я од його письма і наконець не знаю, що думати. Попроси Семена, нехай розпитає та не полінується і напише мені, або ти сам напиши. Не знаю, чи получив ти моє посланіє. Пришли ради самого Бога, о чем я тебе просив. Умираю з нудьги, читати нічого, а на свободу і надежды не видно. Прощайте, мои искренніе, нехай вам Бог помагає во всѣхъ вашихъ начинаніяхъ. Семенові, Василеві, й Федорові поклон: не забувайте бідного Дармограя.

1857 р.

233. До Івана Клопотовського.

Нижній, 6 ноября 1857.

Други мои искренніе, мои суціе въ Астрахани, миръ съ вами во вѣки.

Сатана, онъ же и Иванъ Рогожинъ. Нетерпящій свѣта истины и врагъ всякихъ добрыхъ помышлений и намѣреній нашихъ. Самый сей сатана, кровний родич, а може й єдиноутробний брат німецький перейшов мені шляхъ въ Нижнемъ Новѣгородѣ і не допустив мене, німецький син, до столиці. Полиція, родная сестра Ивана Рогожина, остановила мене в Нижнем і до вчорашнього дня сама не знала, для чого вона мене остановила, а вчора формально объявила мнѣ, что я нахожусь подъ ее секретнымъ материнскимъ надзоромъ и что мені свыше воспрещено жить и даже переїзжать через столиці. Так от що мені наробив враг рода челоуѣческаго Иванъ Рогожинъ! А я недотепний забув на той час надіть на себе христообразную амуницію, а то б нічого сего не було. Розумний лях по шкоді.

Гепер так думаю зробить. Проживу зиму тут з добрими людми, а весною, як Бог поможе, з моім капітаном Кишкиним попливу внизъ по матушкѣ по Волгѣ, і буду собі рисовать ее прекрасные берега. Та, може, ще раз уночі підемо з Незабутовським подъ предводительствомъ Ивана Рогожина й щирого друга його Перфіла шукать сестер милосердія, щоб змилосердилися. Дай-то Боже! Я буду сердечно радий, побачивши вас здорових, веселих і щирих друзей моїх.

— Мені тут добре, весело, читаю так, що аж опух читаючи. Журнали всі до одного передо мною і даже... „Le Nord” і протчі.

Не забувайте мене, друга Вашого щирого і щасливого

Т. Шевченка

Вибачте мені, други мої, що я Вам так мало пишу. Дасть Бог, як начитаюся, то напишу більше. Як побачите А. П. Козаченка, то поцілуйте його за мене.

Адреса: Въ Нижній-Новгородъ, Его Высокоблагородію Павлу Абрамовичу Овсянникову, съ передачею такому-то.

(На конверті:) Въ г. Астрахань. Его Благородію Ивану Петровичу Клопотовскому. Въ собственномъ домѣ.

1858 р.

234. До Сергія Аксакова.

¶Шановний і вельмиповажаний Сергію Тимофійовичу.

Не находжу слів сказати Вам мою подяку за Ваш милий дарунок, за Вашу щире сердечну до мене увагу. Я давно вже та кілька разів прочитав Ваш гарний твір, але тепер я читаю його знову й читаю з такою високою насолодою, з якою найнижнійший коханець читає лист своєї обоготворюваної любки. Дякую Вам, багато й пребагато разів дякую Вам за цю високу сердечну насолоду.

Вибачте мені, що я не написав Вам з Михайлом Семеновичем. Не міг. Старий чародій наш своїми відвідинами зробив з мене те, що я й тепер ще не можу прийти до нормального стану. Він усе ще крутиться у мене перед очима і заважає мені не тільки взятися за якунебудь працю, думати, а навіть говорити заважає. Та він таки добре розворушив мене. І треба ж було йому таку штуку встругнути. Ні, таких багатирів-друзів не багато на білому світі... Та я думаю, що він один тільки й є. Проте, як я не по-християнському думаю. А цьому причина той самий великий наш чудотворець Михайло Семенович. Сохрани його Господь на науку людям.

Послав я Вам з моїм великим другом своєю Прогульку з приємністю і не без моралі. Наберіть терпеливості, прочитайте її, та як знайдете цю Прогульку достойною дати друкувати, то передайте, де знайдете відповідним. Друга частина Прогульки буде надіслана Вам, як лише з'явиться в друку перша.

Простіть мене, вельмиповажаний Сергію Тимофійовичу, що я Вам так невічливо накидаю мій незграбний твір, але кращого вжитку я не міг з нього зробити. Де ж батько ворогом своїй навіть незграбній дитині. Я, як батько люблячий, але не засліплений чарами своєї дитини, наполегливо прошу Вас бути уважним без поблажливості, особливо до його хохлацького вислову.

Поздоровляю Вас з Новим Роком і бажаю Вам усього того, що Ви самі собі бажаєте. Ще раз

дякую за Ваш дорогий дарунок і назавжди лишаюсь
Ваш сердечний поклонник

Т. Шевченко

4 січня 1858]]

На звороті: Високоблагородному Сергѣю Тимофеевичу Аксакову, въ Москвѣ.

235. До Михайла Щепкина.

Друже мій доорий і єдиний! Посилаю Тобі квитанцію із контори Транспортів, через котору я посилаю ящик з моїми книгами. Прийми його та нехай у Тебе полежить денебудь до якогось часу.

Вибуду я з Нижнього 25 февраля. А коли прибуду в Никольское, не знаю. Думаю вже не вертатся в Нижній. Обісів він мені. Цур йому. Цілує Тебе твоя Тетяся тричі, і я тричі, поки побачусь, а то й лік потеряю, а поки що бувай здоров і веселий і не забувай мене.

Т. Шевченко

Поцілуй за мене Сергѣя Тимофеевича і Максимовича.

23 февраля 1858

1860 р.

236. До Данила Каменецького.

Данило Семенович.

Подателю сего дайте 10 книжок Кобзаря.
6 февраля 1860.

237. До А. Болдина.

1860, 5 ноября, С.-П.бург

Вельми і вельми шануемий добродію ласкавий!
Ми з вами, неначе і не бачились у цім смердячім Петрограді. Цією зимою, може, як Бог поможе, побачимось в Харкові. А як же не поможе, то я пришлю вам 50 або 100 екземплярів свого К о б з а р я, а ви передайте на комісію під час ярмарки харковським книгарням. Напишіть мені, будьте ласкаві, швиденько, чи можна буде так зробіть? А покищо нехай вам Бог помагає на все добре.

Щирий Ваш Т. Шевченко

Що роблять ваші воскресні школи?

ПРИМІТКИ

ЛИСТ Ч. 1. Адресат листа Микита Шевченко — рідний старший брат поета. Народився 28. V. 1811 р., помер десь у 70 рр. Був теслюю і стельмахом. Про нього Ш-ко згадує в повісті «Княгиня» (див. за покажчиком імен у т. VII). Початок листа свідчить про те, що цей лист до Микити не був перший: поет уже писав раз до дому «більш як півтора року» перед тим, себто після свого визволення з кріпацтва, повідомляючи, очевидно, свою рідню про цю подію, що сталася 22. IV. 1838 р., але той лист не зберігся. — «Твого я лиха не вожьму на себе... Звичайно, тоді Ш-ко тому лихові, про яке тут мова (себто невільницько-кріпацькому станові рідні), зарадити не міг, але пізніше, в 1843—1844 рр., перейнявся був думкою про визволення з кріпацтва братів та сестер, маючи намір обернути на їх викуп з неволі прибуток з видаваної ним «Живописной Украины»; бажання цього він не здійснив, бо на це потрібні були великі гроші, а «Живоп. Украина» прибутків не дала, і видання це припинилося. Кн. Варвара Репніна збрала щось коло 800 карб., але слушно писала Ш-кові, що це «крапля в морі». Бачучи труднощі, що стали на шляху до здійснення задуманого ним діла, Ш-ко охолонув до нього, і кн. Репніна навіть нарікала за це на поета. Поновив він цю справу по повероті з заслання і 1860 р., за допомогою Російськ. Т-ва Літераторів та Учених (т. зв. «Літературный Фондъ») і визволив братів Микиту й Йосипа та сестру Ярину, але без ґрунтів. Про це див. у листі ч. 181 та в примітках до нього. — «Вже дуже давно, як ми з Тобою бачились» — тоді минуло вже 10 років, як Тараса взяли до панського двору, і він виїхав з паном з України (1829 р.). — «Може і побачимось» — це збулося аж через 4 роки, бо Ш-ко вперше після розлуки з ріднею відвідав Керелівку аж літом 1843 р. — «Учуся малювать» — Ш-ко тоді вже другий рік був учнем Петербурзької Академії Мистецтв. — «Коли трапиться, заробляю гроші». Гроші тоді Тарас заробляв переважно малюванням портретів (пор. стор. 67 в т. VI наш. вид.). Знаємо про писані, очевидно, на замовлення пор-

трети Солової, Демідової, П. Мартоса, А. Лагоди, Соколовського (все 1839—1841 рр.). Бували такі випадки, що за виконані портрети Ш-кові й не платили. Так зробив кавалергард Апрелев та Демідов (див. у «Журналі» під 2. VII та 7. XI 1857 р.). Пізніше в нього купували й картини його роботи. В повісті «Художник» Ш-ко оповідає, що власник крамниці образів Прево давав йому 100 карб. за образ «У циганки» (циганка зорожить дівчині), який щойно недавно знайшли. Купив його в цьому році Московський Музей Мистецтв, про що сповіщали київські «Вісті» в ч. 50 (1. III. 1935). Починаючи з 1841 р., Ш-ко заробляв теж, як ілюстратор; реєстр його ілюстрацій (див. у т. XI наш. вид.). В передмові до книжки «Руськіє Полководці» СПб. 1845 р., яку ілюстрував Ш-ко, видавець уже називає його «знаним мистцем». — «Велике щастя бути вольним чоловіком» — про радісні переживання, зв'язані з визволенням із кріпацтва, а також про перші щасливі роки студентського життя поета-маляра читай у повісті «Художник» у т. VI наш. вид. — «Поклонися усім родичам... а надто дідові». Родичам — себто всьому родові (це тільки в Галичині називають родичами батьків). Дід Тараса Іван Андрієвич Грушівський-Швець народився десь коло 1756 р.; був він хлібороб, а шевством займався, очевидно, як підпомічним ремеслом. В 1839 р. мав уже 83 рски. Тому Ш-ко й пише далі про діда: «нехай не вмирає». Невідомо, чи застав поет діда живого, будучи в Керелівці 1843 р., знаємо лише, що 1841 р. дід Іван іще жив, бо того року був ще записаний у «сповідному реєстрі» керелівської церкви. Був він аж тричі жонатий, але діти мав лише від першої жінки Горпини. Втретє оженився, коли вже Тарасові минав сьомий рік. Батько поета Григорій був найстаршим сином Івана Грушівського-Шевця. В Чернігівському Музеї в альбомі № 143 є портрет роботи Шевченка, який треба вважати за портрет поетового діда Івана, хоча під ним і підписано рукою Гр. Честахівського: «Батько Т. Шевченка (по указанію самого Ш-ка)». О. д-р О. Боцян досить переконливо це довів. Портрет батька, теж ним нарисований у Вільні 1829 р., є власністю Національного Музею у Львові. Розвідочка о. д-ра О. Боцяна про цей портрет — в «Каталозі шевченківської вистави», Л. 1920. Дід Іван пам'ятав добре Коліївщину, і його оповідання стали поетові за головне джерело, коли він писав «Гайдамаки» (пор. рядки 2483—2498 на стор. 123 і тому, а також кінець Передмови до цієї поеми на стор. 130 того самого тому). — «Поцілуи брата Йосипа... і сестер Катерину,

Брати Т. Шевченка: Йосип - ліворуч і Микита — праворуч.

Ярину і Марусю, коли жива»... Йосип був молодшим братом поета (народ. 1821 р.). Поет згадує його теж у листах до свого свояка Варфоломея Шевченка 1859—1860 рр. (див. у цьому томі за покажчиком імен) — Сестра Катерина була старшою за поета років на 8—9. Року 1823-го пішла заміж за Антона Красицького в сусіднє село Зелену Діброву, що належало не Енгельгардам, а гр. Браницьким (від 1830 р.). Рідні внуки її мистець-маляр Фотій Красицький у Києві та Семен Красицький у Львові живуть і досі. Коли Ш-ко на восьмому році життя втратив матір, сестра Катерина була найдорожчою для нього істотою. До неї в Зелену втікав Тарас від лихої мачухи. Теплі згадки поета про неї читач знайде в повісті «Княгиня» (т. VII наш. вид.). Поет називав її «незабутньою сестрою»

й »терпеливою, ніжною нянькою«. Спомини її про Тараса подав Ф. Лобода в «Кіевск. Стар.» 1887 р., кн. XI. — Друга сестра поета Ярина народилася 12. V. 1816 р. й була товаришкою його дитячих літ. Вийшла заміж за Федора Бойка (в 1841 р. мала вже 4-літню дочку). Подружжя це не було щасливе: чоловік її був п'яницею. Коли Ш-ко 1859 р. відвідав її в Керелівці, вона вже була вдовою. Цьому побаченню поет присвятив поезію «Сестрі» (див. у т. I V наш. вид.). В останніх літах свого життя Ш-ко найбільше бідкувався долею сестри Ярини. Він пособляв їй грішми й свої плани оселитися в збудованій над Дніпром хаті звязував із бажанням забрати до себе й Ярину (див. лист ч. 190). Коли петербурзькі письменники висилали на Україну Мик. Новицького клопотатися про визволення братів і сестри Ш-ка, то, прощаючись з поетом, Новицький був свідком того, як Ш-ко, вимоголяючи імя сестри Ярини, упав на каньпу й істерично, голосно заридав. — Марія (Маруся) була молодшою сестрою поета (народ. 1819 р., померла десь після 1841 р.). Була хоровита й сліпа (в роду Шевченків було багато сліпих). От тому поет, як видно з листа, особливо турбувався її долею; він не знав, що Марія тоді вже жила у брата Микити, й боявся, що її кривдить мачуха. Прокіп Шевченко, рідний небіж поета (син Микити), оповідав О. Кониському, що »мачуха виганяла з хати сліпу дівчину«. — Зяті [Шевченка] Антін і Федір — це згадані вже вище Антін Красицький та Федір Бойко. Красицькі походили з Волині чи з Поділля й були вільного стану, але панський управитель, забравши документи Антонового діда чи батька, повернув цю родину в кріпацтво. Федір Бойко був малярем-іконописцем. Цитата віршами »Бо москалі чужі люди« нагадує перші чотири рядки »Катерини« (т. I, стор. 32), та коли в цьому місці поеми мова йде про »москалів« — московських жовнірів, то тут — про москалів, як націю, в середовищі якої поет почуває себе чужим і самотнім. Просьба до брата, щоб одповідав »не по-московському, а по-нашому« — дуже характерна для Шевченка. Він до кінця життя домагався, щоб йому з батьківщини писали по-українському (пор. лист ч. 176 до Варфоломея Ш-ка) і гнівався, коли сільські кореспонденти відписували йому московською мовою, якої їх учили в школі (пор. лист ч. 2). — Дві згадки в цьому й наступному листі про Івана Станиславовича Димовського свідчать, що цей Димовський, один із офіціалів Вільшанського ключа п. Енгельгардта, був для Шевченка особою симпатичною й близькою, бо поет із ним

листувався («він знає, де я живу», «попроси, щоб і він написав до мене»). Ці згадки підтверджують правдивість записаного Ю. Талько-Гринцевичем оповідання небожа поета Петра, що Димовський «був добрий чоловік». Петро оповідав теж, що від Димовського Тарас здобув перші початки елементарної науки. Знаючи, що Ш-ко вчився в сільській церковній школі, треба припускати, що Димовський, мабуть пізніше, помагав Тарасові доповнити свою освіту. Безумовно це він, пізнавшися на малярському таланті Ш-ка, піддав панові думку вчити Тараса на «кімнатного маляра». В світлі цих згадок самого Ш-ка та споминок його небожа Петра роля Димовського, як її представив Гн. Хоткевич в своєму романі з життя Ш-ка «Сімя геніїв», освітлена тенденційно: там Димовський виступає, як людина брутальна (див. у «Назустріч», ч. 6, 1935 р.). Д. був старий кавалер, любив добре пожити й помер у великій нужді в богадільні при лисянському костелі 1860 р. На жаль, з листування поета з Димовським нічого не збереглося. —

ЛИСТ Ч. 2. «А малярові поганому скажи: коли він не схаменеться, то опиниться там, де йому і не снилось». «Маляр поганий» — це Ф. Бойко, чоловік Ярини; він пиячив і бив свою жінку. Пояснення конкретного змісту Шевченкової загрози знаходимо в іншому листі поета до Варфоломея Шевченка: «Як він [Бойко] не перестане пити та бити сестру, то, ейжебогу, піде в салдатик». Цитату цю навів М. Чалий у своїй біографії Ш-ка, але до нас лист цей не дійшов. Знаючи добрість Шевченкової вдачі, можна на підставі цієї загрози судити, як обурювала поета поведінка швагра. — Іван Федьорка, керелівчанин, сусіда Шевченків. В той час мав 22 роки, отже хоч і був на 4 роки молодший за Ш-ка, але, очевидно, товаришував із поетом за його дитячих літ. —

ЛИСТ Ч. 3. Збереглися тільки 2 листи Ш-ка до українського письменника Григорія Квітки (1778—1843), що шисав під псевдонімом Грицька Основяненка, та 4 листи Квітки до Ш-ка. З листування обох письменників видно, що Ш-ко написав до Квітки 6 листів, але певно їх було більше. Особисто вони ніколи не познайомилися. Про Ш-ка, як поета, вперше довідався Квітка в листопаді 1838 р. з листа Є. Гребінки: «А ще тут є у мене один земляк Ш., — що то за взятий писати вірші, то нехай йому сей та той! Як що напише, тільки цмокни та вдарь руками об поли! Він мені дав гарних стихів на Збірник». Збірником тим був альманах «Ластівка» (див. у т. III В. Дорошенка: «Перші українські альманахи»). В 1839 р. Гребінка вдруге повідомляє Квітку,

що в особі Шевченка має «чудесного помічника» при редагуванні Збірника. Шевченко перший розпочав листування з Квіткою. Захоплений Квітчиними творами, він написав своє послання «До Основ'яненка» і ще до виходу в світ першого «Кобзаря» переслав його Квітці, підписавшись у листі псевдонімом Перебендя. Врештеш, зроблене на Квітку поезією Ш-ка, було велике: «волосся в мене на голові, що його вже не багатько, та і те навстолужилося, а біля серця так щось і щемить, ув очах зеленіє... — писав Квітка, відповідаючи Шевченкові. Одержавши «Кобзар» 1840 р., Квітка «притулив його до серця» й писав Ш-кові: «дуже шаную Вас, і Ваші думки кріпко лягають на серце». Прочитавши «Гайдамаки», гаряче заохочував Ш-ка до дальшої літературної праці: «Як такого добра не хвалить? ...Пишіть же, паничу, в усю руку. Напишіть нам ще таке, дайте віддохнути від московських брехеньок... З листів Ш-ка читач бачить, як поет любив і високо цінував Квітчині твори. Симпатію Ш-ка до творів Квітки легко зрозуміти. Квітка виступав в обороні українського слова, полемізуючи з його ворогами («Супліка до пана іздателя»), а змалювавши, як сам казав, «героїв і героїнь у свитках і запасах», один із перших в Європі виступив, як письменник, що описує життя селян, — «вказав новий», за словами Куліша, «красний Божий мир»: народною душою в найкращій її проявах. Ш-ко ілюстрував його твори: картина на сюжет «Панни Сотниківни», що не збереглась або ще її не знайшли, та «Знахар» у виданні «Наши, списанные съ природы» (див. у XI т. наш. вид.). Листи Квітки до Шевченка зібрані в т. III «Творів» Ш-ка, вид. ВУАН. Розгляд «Послання до Основ'яненка» зроблений П. Зайцевим у I т. наш. вид., стор. 269. Докладніші дані про взаємини Ш-ка й Квітки в т. IV «Творів», вид. ВУАН, стор. 603—605. — «Щоб Ви... прислали мені сорочку, гарно пошиту, плахту, стрічок зо дві». Квітка обіцяв переслати Ш-кові «не женихання, поки достанемо справжню справу», — модель-ляльку, убрану по-українському. — Цитата «І на Україні я сирота» і т. д. — з послання Н. Маркевичу (т. I, ст. 149). — «Ваша «Маруся» так мені Вас розказала». Найкраще ілюструють вражіння, яке робила на сучасників ця повість Квітки, слова Куліша: «Вложив він сюди (себто Квітка в «Марусю») весь дар свій промовляти серцем до серця. Тут розумний вбачає всю його віру і всю історію його власного серця. Се найщиріша ісповідь, яку тільки здолає писатель принести перед миром. Тут увесь Квітка, який він був на самоті з самим собою, і правду говорили ті, що казали, наплакавшись

над «Марусею»: «На його надгробкові написати б тільки: «Автор Марусі». — Мрія Ш-ка про подорож до Італії й до Риму ніколи не здійснилась (пор. у т. VI, ст. 135 та примітку до неї). — «Сердешну Оксану»... вже дрюкують». Це оповідання Квітки вийшло 1841 р. в Гребінчиній «Ластівці». — **ЛИСТ Ч. 4.** «Ганнусю сьогодні нашвидку скомпонував» — це про баладу «Утоплена», героїня якої має ім'я Ганнуса. — Коли Ш-ко думав, що цю баладу можна вважати за безецну (сороміцьку), то це хіба тільки тому, що в ній представлена сцена купання (див. у I т.). — «Ще посилаю кацапські вірші своєї роботи» — С. Єфремов припускає на підставі певних міркувань, що це поезія Ш-ка «Три дара» (див. її текст та пояснення до неї в т. V наш. вид.), вміщена Квіткою в «Молодику», част. I, 1843 р. — Про драму «Невѣста» та про трагедію «Никита Гайдай» Ш-ко тут дуже неявно висловився, й не можна ствердити, що це дві відмінні пєси. Зберігся тільки уривок з «Никити Гайдая». Про це див. у статті Д. Антоновича «Ш-ко драматург» в V т. наш. вид. — «Сліпая красавиця», що її Ш-ко називає тут драмою, яку майструє — це в пізнішій редакції поема «Слѣпая» (в т. V наш. вид., там і коментарі в статті «Російські поеми Ш-ка»). — «Посилаю Вам білети на «Гайдамаки» і далі — про це див. на стор. 237 I т. наш. вид., там і репродукція «білета». — «Панові Артемовському за ласкаве слово» Ш-ко дякує тут, довідавшись із листів Квітки, що Гулак-Артемовський (Петро, професор і ректор Харківського Університету, україн. письменник, 1790—1865) «улюбив» його за «Кобзаря», а «Гайдамаки» «аж підскакує, хвалить». В повісті «Близнята» Ш-ко дуже хвалить переспіви-пародії Артемовського з Горація, називаючи їх «ґеніяльними» (див. за покажчиком імен у т. VIII), а в Передмові до проєктованого нового видання «Кобзаря» (див. у т. II) жалує, що Артемовський «у пани постригся» (бо перестав друкувати твори, писані народньою мовою). — **ЛИСТ Ч. 5** до українського письменника Олександра Корсуна читач зрозуміє, прочитавши в I т. наш. вид. в моїй статті про «Маряну Черницю», стор. 322, а також стор. 256—257 статті В. Дорошенка. — **ЛИСТ Ч. 6.** Григорій Степанович Тарновський (пом. 1853 р.), дідич з Чернігівщини, власник с. Качанівки. З ним познайомив Ш-ка товариш його В. Штернберг у Петербурзі 1839 р. Ш-кові не подобався «протекційний тон» Тарновського, який уважав себе за великого знавця мистецтва, хоч ним і не був. Він добився, що Академія Мистецтв

вибрала його на свого »вольного почетного общника«. Бундючний і скупий, він часом купував образи у мистців та приймав у себе в Казанівці діячів мистецтва. Гостювали між іншими в нього композитор М. І. Глінка, товариш Ш-ка В. Штернберг, близький сусіда Тарновського укр. поет В. Забіла, а пізніше (в 1843 р.) й Шевченко. Маєток його Качанівка перейшов після його смерті до його небожа Василя Василевича Тарновського. Пор. згадку Ш-ка про »українського аристократа« на стор. 64 у VI т. наш. вид. — Я думаю, Ви мене добре полагали за »Гайдамаки« — пояснення до цього місця та взагалі перших рядків цього листа знайде читач на стор. 238 I т. наш. вид. — Про Миколу Маркевича — див. у I т. в моїй статті »Посланє до М. Маркевича« (стор. 313—315) та в примітці до листа ч. 16. — Віктор Забіла (1808—1869) — укр. поет, пізніший приятель Ш-ка; в повісті »Капітанша« (див. т. VII) Ш-ко представив його під імям Віктора Олександровича. В примітках до цієї повісті докладні біографічні дані й портрет Забіли. Познайомився з ним Ш-ко пізніше в 1843 р., а тому й посилає йому тут »Гайдамаки« »на заочне знакомство«. — Іван Михайлович Корбе (народ. 1800 р.) походив з полтавської шляхти; почав службу в полку кавалергардів у Петербурзі, пізніше (з 1844 р. до 1857 р.) служив у київській та в казанській »комісаріятських комісіях«. В 1843—44 рр. Ш-ко з ним зустрічався в веселому товаристві »мочемордів« (пор. лист ч. 16). Згадує про нього Ш-ко й у листі до Семена Гулака-Артемовського (лист ч. 47) та в »Журналі« під 8 квітня 1858 р. В III т. »Творів« вид. ВУАН подані дані про іншу особу (Іполіта Корбе, теж генерала, народ. 1811 р.). — »Я чув, що в Вас є молоденькі дівчата« — мова тут про небог Гр. Тарновського, який виховував їх кілька. Старша з них вийшла заміж за лікаря Бурцева — про неї див. за покажчиком імен у повісті »Художник«, т. VI; в ній був закоханий приятель Ш-ка В. Штернберг. Другу — Марію Задорожню (в заміжжі Кржишевич) Ш-ко відвідував у Петербурзі, повернувшись уже з заслання. Про це див. у т. IX в »Журналі« під 6. IV. А. Чужбинський у споминах про Ш-ка називає її (під літерами М. С. К.) — »знаною тоді на Україні красунею«. Бував Ш-ко в її товаристві і в Ніжині в 1846 р. — В »Гайдамаках« »є багато такого, що аж самому сором« — тут Ш-ко, мабуть, має на увазі п'яницькі жіночі пісні, що їх співає кобзар в »Бенкеті у Лисянці« — див. стор. 107—108 у I т. — »Я їм пришлю »Черницю Маряну«. К Великодню думаю надрюкувать« — з попереднього листа

до О. Корсуна видно, що Ш-ко писав про свою поему редакторові альманаха «Сніп» ще в січні, та поема ця за життя поета не побачила світу. Про її літературну історію див. у моїй статті «Марьяна Черниця» в т. I, ст. 322—329.

ЛИСТ Ч. 7. Яків Гарасимович Кухаренко (1798—1862) був одним із найщиріших приятелів Ш-ка. Цей чорноморський козак, потомок запорожців, був також і укр. письменником. Крім драматичного твору «Чорноморський Побит», про який даліше йде в листі мова, написав ще оповідання «Вороний кінь» та кілька етнографічних розвідок. Всі вони надруковані в «Основах» в 1861—62 рр., а потім вийшли 1880 р. в Києві окремою збіркою під назвою «Збирникъ творивъ» та недавно в Празі Чеській (вид. М. Омельченкової, 1928). «Чорноморський побит» довго був дуже популярний на укр. сцені; пєсу цю пізніше переробив для сцени М. Старицький, а музику до неї написав М. Лисенко. Познайомився Кухаренко з Ш-ком, мабуть, ще 1840 р. в Петербурзі. В 1842 р. Кухаренко туди приїздив знова в службових справах та до дітей, які там училися. Значно старший від Шевченка віком, він щиро привязався до нього. Приязнь ця почалася, мабуть, на ґрунті спільних літературних інтересів. Кухаренкові не міг не подобатися «Кобзар», що по-мимо своїх високих мистецьких прикмет, імпував і запорізькому патріотизмові Кухаренка («До Основяненка», «Іван Підкова» й інш.). Ш-ко впровадив Кухаренка до гуртка своїх приятелів — «куреня». Ш-ко стає «курінним товаришем», Кухаренко «отаманом-кошовим». Між приятелями витворюється спеціальний стиль у відносинах. Дарма, що Кухаренко, який дослужився до ранги генерал-майора та був пізніше навіть наказним отаманом кубанського війська, умів поєднати свій українсько-запорізький патріотизм із вірною службою Росії, — Шевченко не переставав ніколи його шанувати й мало перед ким іншим так щиро зв'язався з своїми найінтимнішими думками. Бувши в Петербурзі зимою 1861—62 рр. через рік після смерті Тараса, Кухаренко гірко плакав, коли слухав читання «Кавказу» Шевченка, присвяченого де-Бальменові, якому теж, як і Кухаренкові, було на імя Яків. Кошовому Кухаренкові, як і де-Бальменові, довелося вмерти «не за Україну, а за її ката»: умер він у полоні в черкесів 26. IX. 1862 р. З. Недоборовський на поминках по Кухаренку в Петербурзі так характеризував цього приятеля Шевченка: «Натура покійного Якова Гарасимовича справді була щира, козацька; своєю любовю до України й до рідної мови він оставив по собі дорогу пам'ять... Поважали ми його й за те ще, що не було в нього тієї лих

панської, що він дивився на кожного, як на рівного, і обдивився з кожним по-братерськи, як слід вірному потомкові козака-запорожця. Бачили ми його веселий сміх, бачили й його дорогі сльози... Мова тут ішла про згадані вище півні національного трагізму сльози старого запорожця над Шевченковим «Кавказом», власне над цим місцем із поеми:

І тебе загнали, мій друже єдиний,
Мій Якове добрий! Не за Україну,
А за її ката довелось пролити
Кров добру — не чорну; довелось запить
З московської чаші московську отруту!
О, друже мій добрий! Друже незабутий!
Живою душею в Україні витай...

Наводячи промову Недоборовського, редакція «Основи» не могла тоді цієї цитати вмістити з огляду на цензуру, але щоб громадянство розуміло, про що йде мова, подала хоч остатні два рядки. Всі свідомі громадяни знали тоді «Кавказ» або з рукописних копій, або з нелегального лейпцігського видання 1859 р.: «Новия стихотворенія А. Пушкина и Т. Шевченко» (sic!). Листів Ш-ка до Кухаренка опубліковано 13, листів Кухаренка 7. Про їх взаємини писали: М. Мельніков у VI вип. «Извѣстій Общества Любителей изучения Кубанской области» та О. Грушевський у «Збірнику пам'яті Т. Шевченка», Київ, 1915; про Кухаренка, як літерат. діяча: В. Д-ський у «Червоному Шляху», 1928, кн. V—VI. Докладніші відомості й література в т. IV «Творів» вид. ВУАН, стор. 241—247. Листи Кухаренка до Ш-ка див. у т. III вид. ВУАН. — Кіндрат — це Кіндрат Ежов, товариш Ш-ка, мистець-маляр, що скінчив Петербурзьку Академію Мистецтв 1843 р. Він разом із нижче згаданим у листі Х т о д о т о м Ткаченком жив укупі з Шевченком в одному помешканні в 1842—43 рр. — «Чи ще [Ви] в Тулі»... до міста Тули з Петербургу Кухаренко мусів їхати не менше, як тиждень і міг там спинитися довше, бо в Тулі була фабрика зброї. Звідти, мабуть, Кухаренко прислав Ш-кові листа, якого Ш-ко прочитав «в дво х... з Кіндратом». — Про Е л ь к а н а Олександра Львовича — див. у т. VI наш. вид. — в повісті «Художник» за покажчиком імен та в примітках на стор. 281. — Се мен ен ко — це спільний щирий приятель Ш-ка і Кухаренка Семененко-Крамаревський (див. про нього згадки в дальших листах поета до «батька-кошового»). Цей Семененко-Крамаревський підписався, як свідок, під договором Ш-ка з книгарем-видавцем Лисенковим (див.

у т. V в «Документах»). — «Хто дот поїхав служити Богу і государю... себто на державну службу; не знаємо, чи дістав її в Києві, куди виїхав з Петербургу, але від 1844 р. був учителем рисунків у Полтавській гімназії. Ткаченко разом із Ш-ком був учнем-челядником ще в майстра Ширяєва і разом із поетом мешкав у «хазяїна» на горищі. Можливо, що Ш-ко, визволившись із кріпацтва, перетягнув до Академії й свого товариша. Про те, що Ткаченка звязувала з Ш-ком спільна недоля ще з хлопячих літ, ніхто з біографів ніде не згадував досі. Про це див. у забутих споминах І. К. Зайцева («Русская Старина», II, 1887 р.). В 1860—61 рр. Ш-ко відновив із Ткаченком відносини, діяльно листуючись. — Гулак — це знаменитий артист-співак, соліст Петербурзької опери, Семен Гулак-Артемовський. Познайомився Ш-ко з Гулаком або ще 1839 р., коли цей уперше приїхав до Петербургу, або вже в 1842 р., коли повернувся зза кордону. Про його артистичну й літературну діяльність див. далі в примітці до листа ч. 8. — «Ну, та нехай стара вязне, — більшє мяса буде». Це не прислів'я, а очевидно якийсь дотеп із народнього анекдоту, якого, на жаль, не знаємо, а тому не можемо й дотепу цього пояснити. Вже П. Куліш радив Ш-кові викинути з «Гайдамаків» це «темне прислів'я» (див. лист Куліша на стор. 242 в III т. «Творів» Ш-ка вид. ВУАН. Пер. теж стор. 82, ряд. 1049 в т. I наш. вид.). — «Чорноморський побит у Цензурному Комітеті» і дальші рядки про цензурну справу з цією песою — історія неясна: П. Рулін усталив, що «Чорноморський побит» зовсім не був тоді в цензурі: дозвіл на нього вийшов аж геть пізніше, вже після смерти Кухаренка. Додатковий дозвіл театральної цензури — теж був обовязковий: без нього не можна було виставляти жадної пєси, бо згідно з приписами можна було тоді виставляти лише ті пєси, що були вміщені в спеціальному реєстрі, видаваному Міністерством Освіти. Тому дальша згадка Ш-ка в листі ч. 10 про те, що «Чорноморський побит» «вийшов із цензури так, як треба» та що театральному цензорові «не треба підписуваться» видається П. Рулінові непорозумінням. Проте Кухаренко 25. V. 1845 р. писав Ш-кові: «Таганрозька трупа грає мій Побит», хоча в реєстрах пєс, що їх висилали з Таганрога до Петербургу на дозвіл, «Побиту» нема. (Про це в т. III «Творів» вид. ВУАН, стор. 395—397). — Про цензора Корсакова див. нижче в прим. до листа ч. 9. — Про поєму «Слѣпая» див. у т. V наш. вид. Там теж висвітлена й історія спроб Ш-ка писати поезії

московською мовою. «Сльпая» не побачила світу за життя поета, хоча він і пише тут: «не маю вже над нею волю», себто що продав її якійсь редакції або видавцеві. — Драма чи трагедія... «Данило Рева» не збереглася. Не можна навіть ствердити категорично, що це не була перша редакція «Назара Стодолі». П. Рулін гадає, що це окремих драматичний твір Ш-ка. Про це див. у V т. наш. вид. — В Царському Селі відвідував Ш-ко синів Кухаренка, Степана та Олександра, кадетів Олександрівськ. корпусу. — **ЛИСТ Ч. 8. Дараган** — це, як доміслюється С. Ефремов, мабуть Максим Дараган, що скінчив 1834 р. лицей у Ніжині і служив у Петербурзі в міністерстві державних маєтків; з ним Ш-ко міг познайомитися й через його товариша Є. Гребінку, й через Тарновських. — Про «Виставку в Академії, що була зимою 1842 р., Ш-ко згадує в «Художнику» (т. VI, стор. 63). На ній були виставлені також і дві його картини. — «Руслан і Людмила» — це опера М. Глинки, скінчена композитором 1842 р. В Росії тоді панувала італоманія, і російські опери не були в моді. Мало було людей, що вміли оцінити прекрасну музику Глинки, але Шевченко, як бачимо, належав до них. — «А надто Артемовський співа Руслана» і т. д. — С. Гулак-Артемовський (1813—1873) був одним із найвидатніших співаків XIX в. Ще бурсаком співав у митрополичому хорі в Києві, звідки його й вивіз до Петербургу Глінка. Гулак мав не тільки чудовий голос (баритон-бас з величезним діапазоном), але й великий талант драматичного артиста. Музикальні критики дуже його хвалили. Колиб не тодішня італоманія, то С. Гулак безсумнівно здобув би світову славу. В 1839 р. Глінка вирядив Гулака вчитися співу до Парижу й до Італії. Від 1842 р. до 1864 р. Гулак співав у Петербурзькій опері в 32 ролях. Глінка уважав його голос за найкращий з усіх, які чув. Працюючи на російській сцені, Гулак зробив багато й для укр. театрального мистецтва. Він прекрасно грав ролі Чупруна в «Москалі Чарівнику», Виборного в «Наталці Полтавці» і сам для себе створив ролю Карся в своїй опері «Запорожець за Дунаєм», що й досі не сходить із сцени. Писав він і російські водевілі на укр. сюжети й сам виконував у них українські ролі. Будучи по статтю дуже популярною серед українців, він був прийнятий в усіх петербурзьких російських домах, де любили мистецтво. Мав симпатичну, лагідну вдачу; дотепний, веселий, любив і вмів пожартувати й повеселитися. В «Журналі» (г. IX наш. вид.) читач знайде часті згадки про нього Ш-ка, повні гарячої дружньої симпатії. Листи Ш-ка до Гулака, пи-

сані з заслання, — яскраве свідоцтво глибокої та щирої приязні між нашим поетом та славним укр. співаком. На жаль, листи Гулака до Ш-ка не збереглися. Гулак був у приязні з Кухаренком (пор. його дописку до листа Ш-ка ч. 18). Докладніші дані про нього в гарній і цінній розвідочці Дм. Ревуцького в т. IV «Творів» Ш-ка вид. ВУАН, (ст. 444—448). — Василій Іванович — це В. І. Григорович, конференц-секретар і професор Академії Мистецтв у Петербурзі. Про нього див. у біографії Ш-ка та в повісті «Художник» у VI т., а також у листах Ш-ка до нього та в примітках до них. — «Карло Павлович [Брюлов] байдики бє, а «Осада Пскова» жде літак. — Свій образ «Осада Пскова» Брюлов розпочав ще 1836 р., але не викінчив. Цей образ Ш-ко описав у «Художнику» (див. у VI т. на стор. 101—103). — «Міхайлов кінчив Вашу картину добре» — про Гр. Міхайлова, товариша Ш-ка з Академії, див. теж у VI т. в повісті «Художник» та в примітках до неї. Картина, про яку тут мова, це «Три візраста» (дівчина ставить свічку перед образами, тут же — дідусь і дитина). Один примірник цієї картини в Румянцевському Музеї в Москві, другий — в Київській Галерії Образів (колишня Терещенка). Останній належав Гр. Ст. Тарновському; перший примірник Міхайлов продав комусь іншому, бо, як казав, «забув», що картину замовив йому Тарновський. — «Штернберг пише мені»... — про Штернберга див. у т. VI наш. вид. Штернберг тоді перебував у Римі. Лист його до Ш-ка, про який тут мова, не зберегся; взагалі зберігся лише один пізніший лист Штернберга з липня 1842 р. (в III т. «Творів» вид. ВУАН, стор. 218). Шевченкові листи до нього всі пропали. — «Вирвусь хоч після Великодня і прямісінько до Вас». Досі невідомо, коли саме Ш-ко виїхав на Україну 1843 р. Ш-ко приїхав із Гребінкою 29. VI до Мосівки, маєтку п. Вільхівської, а до Качанівки вони прибули, мабуть, на початку червня, як гадає О. Кониський («Хроніка», т. I, ст. 122). Перед цим першим приїздом на Україну поет, дійсно, не мав там знайомих серед інтелігенції. От чому він і пише: «в мене і на Україні, окрім Вас, нема пристанища». По приїзді на Україну Ш-ко швидко знайомиться й зближується з Репніними, Бальменами, Закревськими, П. Лукашевичем, М. Маркевичем, А. Чужбинським та інш. — «Намалював я се літо дві картини». Одна з них — це, мабуть, «Панна Сотниківна», друга — «Катерина». Остатню набув Гр. Тарновський. «Скобелев таки пронишпорив і одну вимантачив».

Скобелєв — це ген. Іван Микитович Скобелєв (1778—1849), комендант Петропавлівської фортеці в Петербурзі, в якій і Ш-ко в 1847 р. пробув 1—2 дні перед виїздом до Оренбургу (сидів Ш-ко не в цій фортеці, а в казематі III Отделенія). Скобелєв писав оповідання з салдатського побуту спочатку під псевдонімом «Русській інвалід». Оповідання ці подобались росіянам-сучасникам своїм оригінальним стилем. Ш-ко в «Журналі» під 8. VII 1857 р. називає його «русским балагуром». Як начальник в'язниці, Скобелєв лишив по собі пам'ять гуманної людини. Проте, в 1824 та 1826 р. р. цей Скобелєв робив доноси на Пушкіна. — «...Вашого хлопця рисунки» — невідомо, про якого з родичів Гр. Тарновського тут мова. В кожному разі не про Василя Василевича — молодшого, якому тоді минав лише 6-ий рік. — «Обіцянку пришлю... іншу, по-московському скомпоновану» — мабуть мова йде про поему «Слѣпая», а може про поему «Безталанний» («Тризна»), як гадає О. Кониський. — **ЛИСТ Ч. 9.** Петро Олександрович Корсаков (1790—1844), як видно з тону цієї записки Ш-ка, був з поетом у приятельських відносинах, хоча й був цензором його творів. Проте, як він лагідно цензурував «Кобзарь», свідчить опінія ген. Л. Дубельта, який в дозволеному Корсаковим тексті знайшов багато небезпечних і шкідливих думок (пор. витяг з реферату Дубельта в I т. наш. вид., стор. 247—249). Корсаков був сам письменником і перекладчиком (м. інш. «Робінзона Крузо») і видавав, щоправда, реакційного напрямку, але прихильний до української літератури часопис «Маяк». С. Єфремов витягнув на світ Божий (т. III вид. ВУАН., стор. 398) забуту всіма прихильну рецензію Корсакова на «Кобзарь» («Маяк» 1840 р. ч. VI), в якій Корсаков назвав цю збірку «чудовою», а поезії Ш-ка «повними почуття, розуму, краси, грації та щирої правди». Це був єдиний прихильний голос серед російських критиків, що зустріли виступ нашого молодого поета глумом та зневагами (Белінський, Сєнковський). В рецензії цій звертає на себе увагу те місце, де Корсаков згадує також про Ш-ка, як і про маляра-мистця, учня К. Брюлова. Корсаков знав Україну й українську народню поезію, якою щиро захоплювався. — Дата (між 8—27 лютого) — приблизна. Знаємо, що 27 лютого вже вийшов цензурний дозвіл на друге видання «Кобзаря», а записку написано «зараз після підписання Ш-ком умови з видавцем», отже десь ближче до 8. II (див. С. Єфремова «Шевченко на літературних позовах» в «Нашому Минулomu», 1919, кн. 1—2). Про це видання

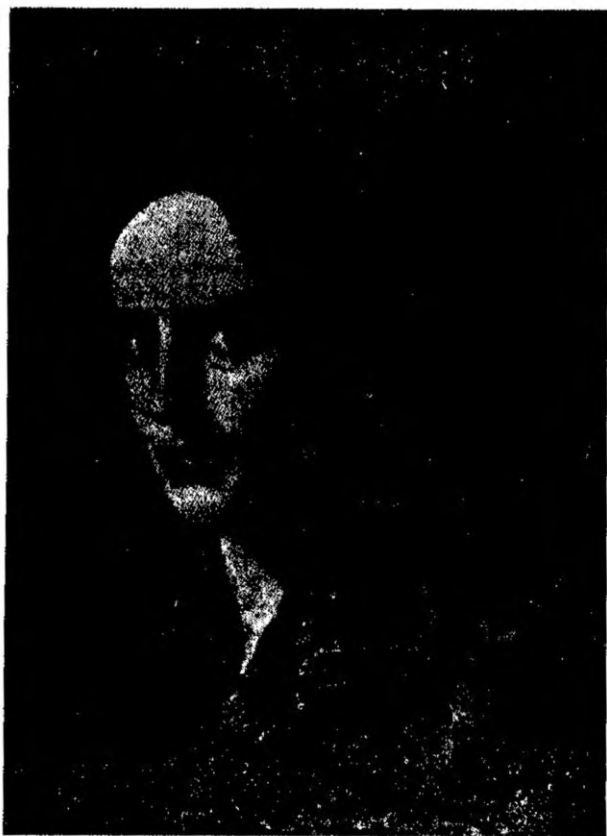
»Кобзаря« — в т. I наш. вид. на стор. 237—247). — **ЛИСТ Ч 10.** Листа цього датували досі 24. III. 1844 р., але М. Новицький довів, що це робили помилково, бо його написано в 1843 р., а дата 24. III це день, коли Кухаренко на нього відповів Ш-кові, про що й зробив зазначку на листі (т. III вид. ВУАН., стор. 411). — Про те, як Ш-ко відносився до ролі запорожця Антона Головатого, організатора чорноморського війська див. у томі I наш. вид. в моїй статті »Посланіє до Основяненка«. — »Ваш кошований«: — це наказний отаман Чорноморськ. Війська генерал Микола Завадовський (1788—1853); він походив з охтирської шляхти, з Слобожанщини, отже кубанцем не був, але всю свою службову кар'єру пройшов на Кубані і 23 роки (1830 до 1853) був там наказн. отаманом. З ним укупі в 1842 р. приїздив Кухаренко до Петербургу, як делегат Чорноморського війська, і Ш-ко, очевидно, ще тоді познайомився з Завадовським — »Я Вам пришлю ескіз« — в Чернігівській Музеї української старовини б. В. В. Тарновського зберігається ескіз олівцем, але на ньому представлений Головатий не так, як описує його в листі Ш-ко, а як описаний він у Гр. Квітки (»Повѣсти и рассказы« т. III) в нарисі »Головатий« на стор. 20, а саме як отаман виглядав на авдієнції у Катерини II; Шевченко ж описує тут цілком інший сюжет, як Головатий »стоїть сумний коло Зимнього Дворця« (царського палацу в Петербурзі) на тлі Неви та Петропавловської цитаделі, »де конав Павло Полуботок«, як відомо, замучений царем Петром (1723 р.). Образом такого Ш-ко не намалював, хоча Кухаренко посилав йому й матеріял для нього — портрети Головатого. Про це знаємо із слів Кухаренка в листі до Ш-ка з кінця 1856 р.: »Чи вцілів, брате, хоч один портрет Головатого з переданих тобі в Пітері?«. Чудовий портрет Головатого має Київський Державний Історичний Музей ім. Шевченка. Репродукований і описаний у »Нашому Миньлону« 1918 р. ч. 3 в статті О. Сластіона »Портрети А. Головатого«. — На Україні »чортма людей, — німці прокляті«... Ш-ко називає »німцями« українців-ренегатів — прислужників російського режиму на Україні, бо серед російської бюрократії було дуже багато німців з походження, що надавали напрямок російській політиці. — »Я в марті місяці їду за гряницю«, — цього свого заміру Ш-ко не здійснив (пор. лист ч. 13 та примітки до нього). — Літературну історію »Гамалії« див. у т. I в моїй статті на стор. 316; поема вийшла не в Варшаві, а в Петербурзі. — Текст »Назара Стодолі«, пи-

саний по-московському, не зберігся. Про цю драму див. у статтях у т. V. — «Хто донт умер у Києві» — це про Ткаченка. Не треба розуміти цього дослівно: «умер» тут значить «запропастився», бо не відкликається. — **ЛИСТ Ч. 11.** Віктор Закревський (1807—1858) — власник села Березова Рудка на Пирятинщині, ротмістр в одставці. Був головою т. зв. «товариства мочемордів», мав титул «високоплянйшества» й, як одзнаку, носив великий штоф через плече. Веселий, дотепний, штукар, каламбурист і гульвіса, був людиною ліберальною. А. Чужбинський в своїх споминах про Ш-ка каже, що В. Закревський: «з селянами поводився надзвичайно лагідно» і називає його «людиною розумною і шляхетною». Ш-ко зблизився з ним і з його братом Платоном та з цілою їх родиною ще в 1843 р. В 1848 р. В. Закревського арештували й вивезли до «III Отдѣлення» в Петербург у зв'язку із справою «тоасту за українську республіку». В. Закревський проголосив на балю в Мосівці тоаст за французьку республіку, а офіцер-поляк Цихонський за українську. Д-р В. Щурат описав цю історію на підставі польських мемуарів М. Залеського в своїй книжці «З життя і творчости Тараса Шевченка». Львів 1914, а недавно М. Новицький освітлив її за архивними матеріалами. В. Закревському пощастило викрутитися: він прикинувся в Петербурзі дурним. Зберігся портрет, зроблений Ш-ком з Закревського. Телер він в Історичн. Музеї в Києві. — «Ганна вродлива» — це жінка Платона Закревського. Вона була дочкою Івана Заславського, сотенного осаула, поміщика с. Марківки, Лебединськ. пов. на Харківщині. Шевченко дійсно прибув до Закревських «з пензлями й фарбамі», як обіцяв у цьому листі, і змалював з неї портрет (репродукція в «Жінці», ч. 6, 1935 р.). Вона дуже подобалась Ш-кові, поет присвятив їй написану на засланні поезію: «Немає гірше, як в неволі про волю згадувать» (див. у т. III наш. вид.), де називає її своїм «святим чорнобривим» (про це докладніше писав І. Цурковський в статті «Нерідна сестра» в «Ділі» 1933 р., ч. 13 й далі). Від приятелювання з В. Закревським Ш-ка дуже хотіла відтягти кн. Варвара Репніна, яка в своїй автобіографічній повісті вивела Закревського під прізвищем Заверб'яєва, характеризуючи його так: «ні дурний, ні розумний, ні добрий, ні лихий, гульвіса, базікало і просто п'яниця». Княжні було прикро, що В. Закревський зводить Ш-ка «з шляху благородної праці на стоптану й брудну стежку низьких утіх». Кн. Репніна бачила тільки одні прикрі прикмети В. Закревського, але Ш-ка тягнуло до нього не тільки «мочемордіє»,

а й те, що Закревський, як і ціле його товариство, були людьми ліберальними й гуманними. От як характеризує їх А. Чужбинський: «Тісний гурток розумних і благородних людей, дуже гуманних, що користувалися загальною симпатією», які «чи то тому, що не знаходили собі діяльності в тодішньому середовищі, чи тому, що не встигли позбутися при звичаєнь юнацького гулящого життя», єдину втіху бачили в пияцтві. Сам В. Закревський мав великий талант гумориста-оповідача. — ЛИСТ Ч. 12.

Лист до княжни, що його тут коментуємо, — один із яскравих документів романтичної доби. Стосунки між поетом і княжною вперше висвітлив ширше М. Гершензон, коли опублікував два важливі документи: довгий лист княжни до п. Шарля Ейнара, швейцарця, приятеля родини Репніних, і нескінчену повість княжни (без назви) про її роман із Ш-ком («Русские Пропилеи» т. 2, Москва 1916 р., стаття «Т. Г. Шевченко й кн. В. Н. Репнина»). Читачі, що не можуть роздобути цієї рідкої книжки, мають змогу докладно про це довідатися з праці д-ра М. Возняка «Т. Шевченко і кн. Репніна», Львів 1925. На підставі того, що кн. Варвара оповіла в листі Ейнарові, як своєму «духовному батькові», а ще більше на підставі повісті, можна ствердити, що княжна закохалася в Шевченка. М. Гершензон каже, що це не була любов, але признає, що почуття це було «складніше й глибше, ніж проста симпатія приятелів». Згадані вище документи, на нашу думку, цілком стверджують, що це була гаряча любов. Коли княжна довідалася, що Ш-ко, приставши до товариства В. Закревського, стоїть «над прірвою», що він може себе згубити, княжна, як сама оповідає, почала шукати «нового приводу зблизитися з ним», але не знаходячи такого приводу, «не думаючи довго, з властивою їй рішучістю та нестриманістю й скорістю, вона, не називаючи себе, написала повість свого життя» і вручила її Шевченкові, «сподіваючись, що цим душевним подарунком викличе в ньому довіру до себе й бажання з свого боку відкрити їй душу в приятній розмові та вислухати її «правдиві поради». Повість ця під назвою «Дівочка¹⁾» — це чотири етапи життя авторки: її переживання в віці 12, 18, 25 і 35 літ (35 літ кн. Варвара мала, коли познайомилась із Ш-ком). Ця повість — історія серця екзальтованої, щирої душі, що кінчиться висловленням містичної віри в небесну нагороду за вистраж-

¹⁾ Не треба плутати з згаданою вище повістю без назви.

Княжна Варвара Репніна.

дане на землі. На цю повість Шевченко й відповів поетичною імпровізацією — листом, що його коментуємо. »И свѣтъ погасъ въ душѣ разбитой« це скомбінована цитата-парафраза з самого Ш-ка: »Свѣтъ гаснуть сталь« — із »Слѣпой«, а »Тоска... въ разбитомъ серцѣ притаясь, губами жадными впилась« — із

»Тризнык«. — »Добрим янголом« Шевченка й одною з »святих, що існують на землі«, й була для Ш-ка княжна Варвара. Згадку про доброго янгола треба звязати з епізодом, про який оповіла кн. Репніна. Раз у Яготині після жвавої товариської розмови запанувала мовчанка. »Добрий янгол пролетів« — сказав Шевченко й, на репліку княжни: »Ви вмiєте розмовляти з янголами, розкажіть же нам, що вони Вам говорять«, написав експромтом дс поеми »Тризна« присвяту, в якій так звернувся до княжни:

Вашъ добрый ангель осьнилъ
 Меня безсмертными крылами
 И тихоструйными рѣчами
 Мечты о раѣ пробудилъ.

Історію відносин княжни й Ш-ка в 1843—44 р.р., на жаль, не можна цілком докладно вяснити, бо листи поета до княжни з того часу забрав за її згодою Ол. Капніст, як каже княжна, для того, щоб »показати їх мені за рік«, і листи ці загинули. Ставши названою сестрою Ш-ка, княжна справді виконала цю свою ролю (пор. листи Ш-ка до неї з заслання 1847—50 р. р.). — **ЛИСТ Ч. 13.** Пирятин — повітове місто на Полтавщині. Ш-ко там часто бував в 1843—1844 р. р. та в 1845—1847 р. р., коли переселився на Україну. В 1859 р. теж був двічі (10 червня написав там поезію »Ой маю, маю я оченята« див. у т. IV, а в серпні, вертаючись до Петербургу, знов переїздив через це місто). Згадує поет про Пирятин і в своїй повісті »Близнята«. — Цей лист до Василя Івановича Григоровича свідчить про інтимні відносини між Ш-ком і цим його опікуном-»батьком«, якому вдячний поет присвятив свої »Гайдамаки« (див. про Григоровича в т. VI за покажчиком імен та далі в цьому томі). — Ш-ко тоді »заробляв гроші«, малюючи портрети полтавських дідичів (див. у реєстрі його малярських праць за 1843—44 р. р. в т. XI). — »В чужоземщині хочеться бути«. Для делегації за-кордон, звичайно до Риму, треба було отримати золоту медалью. Ш-ко її не отримав ні перед тим, ні пізніше. З листа видно, що Ш-ко сподівався, що Григорович йому пособить у справі виїзду за-кордон. Пор. далі в цьому листі кінець передостатнього абзаца. — »Думаю чкурнуть, як Аполлон Николаевич« — Ш-ко згадує тут свого товариша теж учня Брюлова, А. Н. Мокрицького (див. про нього в VI т. наш. вид. та в »Журналі« за покажчиком імен); він, дійсно, »чкурнув« до Риму, куди його делегувала Академія.

— «Просив у Вас видак»: «видь на жительство» по-московському — тимчасовий паспорт; паспорти в Росії видавала не лише поліція, а й кожна державна установа тим особам, що до неї належали. — Григорій Степанович — це Тарновський. Очевидно Ш-ко має повернутися до Качанівки, куди був і приїхав у 1843 р. — «Безсрочний аттєста» — безтерміновий документ. — Яготин — маєток Рєпніних, що перейшов до них у спадку від прадіда княжни Варвари, діда її матері, гетьмана Кирила Розумовського. Яготинський дім Рєпніних має свою цікаву історію. Щоб не пустити московського війська, що йшло на війну, до цього палацу, який перед тим стояв у Києві, гетьман Кирило казав його перевезти до Яготина (це був величезний дерев'яний будинок). Протягом кількох днів його розібрали й на 3.000 возах вивезли з Києва до Яготина, де він достояв до наших днів. Яготинський архів Рєпніних теж зберігся й тепер він у Полтаві. — ЛИСТ Ч. 14 до Миколи Маркевича (про нього див. в моїй статті «Послання до Маркевича» в т. I наш. вид.) написаний рукою В. Закревського. Цей «універсал» ілюструє повну справжнього гумору атмосферу, що панувала в товаристві «мочемордів». — «Полковник компанійський Корба» — це вже згаданий вище в примітці до л. ч. 6. Ів. Мих. Корбе. — «Генеральний старшина Вихтор Мочеморденко» — це Віктор Закревський. — «Військовий Єсаул Яків Дибайло» — граф Яків де-Бальмен, про якого див. у т. II наш. вид. в статті про поему «Кавказ». На автографі цього листа є й жартівлива відповідь адресата М. Маркевича, з якої наводимо тут такий уступ:

...Як чорт підтиче	Бо не один деркач
Тебе гетьманувать	Московської дужою рукою
Да на старшин гукать	Не . . . . . побють
З Мазейинською булавою,	Ще й плакать не дадуть.
Тоді, Тарас, не плач:	

Обережний Маркевич не залишив у себе «універсалу» «гетьмана Шевченка», а мабуть навмисне на ньому написав свою зацитовану вище відповідь-«пересторогу». Коли згадати, що з приводу листів петрашевця Штрандмана й товариша поета Карпа, знайдених у Ш-ка при ревізії, жандарми питалися в нього, для чого перший називав його «остатнім із крозаків», а другий «отаманом», то цілком певно, що коли б і цей «універсал» до Маркевича попав до жандармських рук, Ш-ка теж не оминула б необхідність давати й про нього пояснення, хоч він і витриманий у стилі пародії. —

Турівка — маєток Маркевича в Прилуцькому повіті. Ш-ко мабуть бував у Маркевичів у Турівці. Пор. лист Ш-ка до сина Миколи — Андрія Маркевича (ч. 86). — Безбуховка — такого села або хутора на Полтавщині нема. Я гадаю, що це село Безугловка під Яготином, названа так В. Закревським, що любив каламбури. У кого там перебував Ш-ко, не можемо ствердити. — **ЛИСТ Ч. 15.** О с и п Б о д я н с ь к и й (1808—1877) — український письменник і історик. В Московському університеті займав тоді катедру історії словян та словянських літератур. Як секретар московського «Общества истории и древностей Российских», надзвичайно прислужився українській науці, опублікувавши в «Чтеніях» названого Т-ва дуже багато українських історичних та етнографічних матеріалів, а серед них і славу «Історію Русовь», «Літопис Самовидця» і т. ін. Щирий і невідкупний, він свою наукову енергію вмів поєднати з великим українським патріотизмом. 1848 р. цар Микола звільнив його з посади професора. Стягнув він на себе гнів опублікуванням записок Флетчера про Московщину, образливих для московської національної амбіції. Його перевели були до Казані, але він зрікся туди їхати, й тоді його зовсім звільнили, хоча невдовзі й повернули назад на посаду. М. Драгоманів казав, що Бодяньський «не переставав бути громадським чоловіком з козацьким серцем», що «запорозька натура» проступала в Бодяньському і в тому, що він «на чому вже раз став, з того не міг його збити вже ніхто — ні міністр, ні цар». Познайомився з ним Ш-ко в Москві, мабуть, їдучи на Україну в 1843 р. Обидва взаємно один одного високо цінили. В опублікованому мною листі до Ш-ка («Наше Минуте», кн. 2, 1918 р.) Бодяньський називав поета «поводирем усіх нас», себто українським вождем. Бодяньський гаряче боронив Ш-ка перед Гоголем, коли той спробував порівняти Ш-ка з провансальським поетом Жасменом. Бодяньський обурювався, що Гоголь заперечує значіння Ш-ка. Про відношення Ш-ка до Гоголя див. у листі ч. 43 та в примітках до нього. Бодяньський не боявся листуватися з поетом, коли той перебував на засланні, і посилав йому книжки. Як учений славіст, Б. безперечно мав великий вплив на поглиблення Ш-ком відомостей про словянські народи (про це див. у др-ре Ів. Брика в його праці «Шевченкова поема Іван Гус», ЗНТШ. тт. СХІХ—СХХ). — Літературну історію «Три зни» див. у V т. нашого вид., а «Гамалії» в I т. — «Я хочу рисувать нашу Україну» — мова тут про видання «Живописная Украина», якого Ш-ко не закінчив: мало виходити «в год 10-ть

картин», а вийшло всього лише 6 в 1844 р. — «Куліша проситим у» — Шевченко в дійсності не звернувся до Куліша з проською, щоб він писав текст до його картин, а тому амбітний Куліш розгнівався на нього і, прочитавши оголошення Шевченка про «Живоп. Україну», видруковане в «Съверной Пчелъ» (див. у т. V), в якому імя Куліша теж стояло в числі співробітників, написав Шевченкові листа, псвного гострих нападів на поета-маляра: «Ви, панове, беручись з дитячою легковажністю за Україну, без порад людей, поважно занятих цим предметом, шкодите в опінії публіки самому предметові і компромітуєте нас». Оголошення Ш-ка, на думку Куліша, «пахло спекуляцією». Весь гнів Куліша звідти й пішов, що Ш-ко попередньо не порозумівся з ним, — цим закидом і починає Куліш цитований лист. Єдиною людиною, що справді допомгла Шевченкові в справі поширення «Живоп. України», була кн. Варвара Рєпніна. Вона використала всі свої звязки і зібрала в Полтаві, Чернігові та в Одесі багато передплатників. Завдяки їй офіційні представники влади на Україні помагали Шевченкові розповсюджувати його видання. — «Три естампи», названі в тексті цього листа, вийшли, як перша серія, в 1844 році. — **ЛИСТ Ч. 16** є властиво повторенням попереднього. Ш-ко думав, що Бодяньський на нього розсердився, бо не відповідає, але історик відповів поетові разом на обидва листи й пояснив свою довгу мовчанку тим, що вибирався тсді на Україну й був зайнятий тими зборами. Жадних коментарів цей лист не вимагає крім згадки про Будкова, Стороженка й Грабовського. Будков — це Петро Бутков (1775—1887), член Рос. Академії Наук, професор історії. Серед його праць є кілька й з історії України-Русі (про «Слово о полку Ігоря», про Несторів літопис, «О Полянахъ и о Кіевѣ», про «Сказанія о Борисѣ и Глѣбѣ» і т. інш.). Очевидно Шевченко був з ним знайомий. С. Єфремов виправив помилку акад. Ол. Новицького, який думав, що тут мова про рос. літератора 40-х років Якова Буткова. — Стороженко — це не Олекса, укр. письменник, автор «Українських оповідань», а Андрій Якович (1791—1858), що розпочав був свою діяльність теж як український письменник (недруковані за його життя вірші та опера «Запорозька Січ», опубліковані в «Кіевской Старинѣ» 1886 р., кн. VIII); він виступив, як критик Гоголя в «Мысляхъ мало-россіянина по прочтеніи повѣстей пасичника Рудого Панька» під псевдонімом Андрія Царинного (в 1832 р.), але ціле своє життя збирав матеріали до своєї «Історії України». Працю цю він довів до кінця, але після його смерти вона

пропала. Про його збірку документів до історії України знали П. Куліш, О. Бодянский, С. Гребінка, Гр. Тарновський та інші знайомі Ш-ка. З Стороженком могло Ш-ка зблизити й те, що був цей пау власником великої збірки образів європейських мистців. Про нього дивись в «Кіевской Старині» 1886 р., кн. XI, в нарисі Н. Стороженка. — **Г р а б о в с ь к и й М и х а й л о (1805—1863)** — польський письменник української школи, літерат. критик та історик, великий приятель Куліша; він мав великий вплив на сформування Кулішевих поглядів на козаччину. Можливо, що Ш-ко познайомився з Грабовським особисто в літку 1843 р.; Ш-ко побував тоді в Чигирині, а звідти близько й до маєтку М. Грабовського Олександрівки. Тяжко судити, чи Ш-ко мав реальні підстави писати Бодянському, що Грабовський буде йому для «Жив. України» «польські штуки видавать», чи тільки, як це було щодо Куліша, лише бажав собі цього. Проте „Tygodnik Petersburski“ умістив статю Ромуальда Подберезького, який, рекламуючи «Живоп. Україну» Ш-ка, писав, що зацікавлення нею подвоюється, бо Грабовський теж працює над твором „Ukraina dawna i terażniejsza“ та звертає увагу читачів на цю «спільність помислу геніяльного письменника [М. Грабовського] й талановитого маляр-поета [Т. Шевченка]», «незмінно важливу» для мало знаної історії України. — **ЛИСТ Ч. 17.** Князь Микола Цертелєв був тоді помічником куратора Харківської шкільної округи. Він був одним із піонерів української етнографії, видав першу збірку укр. пісень (1817), кілька праць про них і дуже високо ставив їх мистецьку вартість. В той час, коли до нього звернувся Ш-ко за поміччю в справі «Жив. України», Цертелєва, як реакційного рос. бюрократа, називали на Україні «князем тьми»: тоді він уже зовсім забув про науку, а більше дбав про свою службову кар'єру. Проте, немає даних судити, щоб він не хотів допомогти Ш-кові, тим більше, що той звернувся й до «сіятельного нашого генерал-губернатора», себто князя Миколи Андрієвича Долгорукова (помер 1847 р.), який з посадою харківського ген.-губернатора об'єднував і функції куратора харківської шкільної округи (див. лист ч. 20 та примітки до нього). — **ЛИСТ Ч. 18.** «Був я уторік на Україні, був у Межигорського Спаса і на Хортиці, скрізь був і все плакав». Межигорський Спас — це бувш. запорізький монастир коло Києва в Межигіррі над Дніпром; туди їздив Ш-ко човном разом із П. Кулішем, познайомившись із ним у Києві 1843 р. на початку літа. Про те, що Ш-ко побував на Хортиці, єдине сві-

дєцтво маємо в цьому листі. На острові Хортиці колись був центр Запорізької Січі. В своїх ранніх поезіях 1839—1840 р. р. Ш-ко не раз згадував про Січ та про Хортицю (див. поему «Гамалія», присвяту до «Гайдамаків», посланіє до Основяненка — все в т. I). Хронологія пробування Ш-ка на Україні в 1843 р. точно й у подробицях не ustalена. Можна домислюватися, що поет їздив на Запоріжжя десь у серпні—вересні того року. Другим одгуком подорожі Ш-ка на Хортицю може бути хіба згадка про неї в «Посланні до живих, мертвих»...

А на Січі мудрий німець
Картопельку садить,

як наслідок особистої обсервації: Ш-ко, очевидно, бачив німецькі колонії на Хортиці. — «Я на те літо буду в Таганрозі» — єдиною із знаних нам осіб, до якої Ш-ко міг поїхати до Таганрога, був Олександр Корсун, укр. поет і критик, видавець «Снопа», для якого Ш-ко в 1841 р. вислав свою «Маряну Черницю». На жаль, листи Корсуна до Ш-ка не збереглися. Корсун мав маєток Антипівку під Таганрогом і навіть вибрав собі псевдонім А. Антипенко, яким підписував свої критичні статті в «Маяку». — «Наші земляки отут komponують театр у Медичинській Академії»... Ще року 1834-го в Військовій Медичинській Академії в Петербурзі студенти, як писав Є. Гребінка, виставляли «на своєму театрі Наталку Полтавку». Серед професорів і вихованців Петербурзької Академії від самого початку її заснування було багато українців. Не маємо документальних даних, щоб ствердити, чи 1844 р. «Москаля Чарівника» (І. П. Котляревського), «Шельменка-денщика» і «Сватання на Гончарівці» (Квітки-Основяненка) та «Назара Стодолю» самого Ш-ка виставляли петербурзькі аматори студенти-медики, чи ні, але ще й перед тим із названих пієс у Петербурзі йшли вже на сцені «Москаля Чарівник» та «Шельменко-денщик», як ствердив це П. Рулін на підставі матеріалів цензурних архівів (див. т. III «Творів» Ш-ка, вид. ВУАН, стор. 450). Аматори могли заграти «Назара Стодолю» та інші пієси і без цензурного дозволу. — «Поганими черкесами» Ш-ко називає тут гурток петербурзьких студентів-кубанців. З них знаємо Павла Шамрая, що 1842 р. отримав диплом «некласнаго художника»; Шамрай, син кубанського козака, сирота, був учнем проф. Бруні й трохи згодом малював образи в будованій у Катеринодарі новій соборній церкві. З інших кубан-

ців, що вчилися тоді в Петербурзі, Ш-ко деінде згадує ще Литевського й Порохню. — **ЛИСТ Ч. 19.** Можна припускати, що лист цей не був опублікований в цілості з огляду на цензуру; таке припущення робимо на підставі його змісту. Ш-ко написав його в піднесеному радісному настрої. Цей лист — прекрасна ілюстрація до вище зробленої Ш-ком в л. ч. 8 згадки про себе: «мене тут зовуть ентузіястом». В «Гайдамаках» (див. р. 1838, стор. 90 в т. I наш. вид.) останній рядок зацитованого в листі місця виглядає інакше, а саме: «Ні жида, ні ляха». А тут Ш-ко каже: «Ні німця... Німцями Ш-ко конспіраційно називає тут москалів. — **ЛИСТ Ч. 20.** «Край... доручений головному начальству» кн. М. Долгорукова — це Харківська, Полтавська та Чернігівська губернії. Долгоруков просьбу Ш-ка виконав. Він рекомендував його видання всім підвладним собі губернаторам, і вони єднали передплатників, але єднали небагато — тільки 35. — **ЛИСТ Ч. 21.** В Таганрозі Ш-ко ніколи не побував. — «Щоб заплатити так, як [я] за твоє сало» — ці слова свідчать про те, що Ш-ко не подякував Кухаренкові за присланий колись гостинець. — Маріїнське або Шимково — село під Миргородом. — «Я сьогодні Петербург покидаю» — Ш-ко виїхав 1845 р. на Україну десь після 25. III, бо цим днем датований виданий йому Академією документ на виїзд (ЗНТШ, т. СХІХ—СХХ, стор. 63). — Олександр Андрієвич Лукіянович (народ. 1803, помер 1880 р.) в 1847—1855 рр. був маршалком шляхти Миргородського повіту. Виліям Беренштам розповів, що Лукіянович запросив Ш-ка до себе, щоб він змалював портрети всіх членів його родини. З тих портретів зберігся тільки один — самого А. Лукіяновича; він тепер у Миргородському музеї. В Маріїнському Ш-ко пробув довго; там він написав «Єретика», «Невольника», «Великий Лях» та «Суботів» (останню поезію — 21. X). — **ЛИСТ Ч. 22.** Аркадій Родзянко (1793—1846) — дідич з Хорольського повіту на Полтавщині, власник с. Веселий Поділ. Писав українські й російські поезії, часом дуже цинічні, нецензурні. Ш-ко в «Журналі» немило згадував про його творчість (див. під 9. VII 1857 р.), а Пушкін вагався, як ліпше Родзянка назвати: «Насльідникъ Феба иль Пріапа». З патріотичних його поезій треба зазначити «Стихи на уничтоженіе имени малороссіянь» («Наше Минуле», 1918, ч. 1). Шевченко намалював портрет його маленького сина Гаврила в козацькому вбранні (див. у т. XI). Совітські дослідники бачагь в ньому карикатуру на поміщика. — «В тій кімнаті,

з якої я втік» — Ш-ко в «Журналі» (під 9. VII 1857 р.) теж згадує, як він «утік» від Родзянка. Син А. Родзянка, публікуючи цей лист, зясував причину цієї втечі: дворецький пана Аркадія вдарив при Ш-ку якогось двірського хлопчика. — «Коли б не Біблія, то можна збожеволіти» — Біблія була одною з найулюбленіших книжок Ш-ка. Поет читав її й на Україні, й на засланні, й вола мала, як слушно сконстатував С. Єфремов, тематичний вплив на його творчість (докладно про це на стор. 457—459 т. III, вид. ВУАН). — «Гоголь мав трохи рації» — це перша хронологічно документальна згадка Ш-ка про Гоголя. Ш-ко дуже високо оцінював Гоголя, як письменника (пор. л. ч. 43 до кн. В. Репніної). — Мечислав Вячеславович — це Єдлічка (1819—1848), чех, учитель музики в домі Родзянків, відомий знавець українських пісень, які він клав і на ноти; але справжнє його ім'я — Алоїз Вячеславович. — Фаїні Іванівна та Осип Іванович — це подружжя Дрекслери. Дрекслер був

лікар, баварець, узятий до полону росіянами в 1812 році. Дрекслери жили в с. Зайчинцях, Хорольського повіту. — **ЛИСТ Ч. 23.** З листів Ш-ка до славного історика Миколи Костомарова (1817—85) лише цей зберігся. Сама історія цього листа таємнича: його купив на ринку в Петербурзі біограф Ш. Маслов десь коло 1875 р. Сам Костомарів ствердив, що листа цього не отримав. Історія стосунків Ш-ка й Костомарова цікавила всіх біографів Ш-ка.

Микола Костомарів.

Тепер уже встановлено категорично, що познайомилися вони в квітні 1846 р. у Києві. Доведено, що Ш-ко мав великий вплив на Костомарова. Обидва належали до «Кирило-Методіївського Братства».

Учений теоретик, знавець української історії й етнографії, Костомарів був людиною нерівної, нервової вдачі: з Ш-ком він не в усьому згоджувався, а в процесі 1847 р., стероризований жандармами, не виявив належної твердості духа. Проте Ш-ко до кінця свого життя шанував свого приятеля, підтвердження чого дають і мемуари сучасників, і дальше листування обох приятелів та розкидані в «Журналі» Ш-ка згадки (див. за покажчиком імен в цьому т. IX тт.). Роллю Ш-ка в своєму житті Костомарів дуже добре окреслив зараз після смерті поета: «Я побачив, що муза Ш-ка роздирала заслону народнього життя. І страшно, й солодко, і боляче, й привабливо було зазирнути туди! Поезія завжди йде вперед, завжди відважується на сміливу справу; по її слідах іде історія, наука та практична праця». Творчість Ш-ка Костомарів перший виразно зв'язав із попередньою українською літературною традицією: «Поезія Шевченка — писав він — люба законна дочка старої української поезії...». — «Я оце й досі в Борзні»... — в Борзні Ш-ко перебував тоді, коли писав цього листа, у Надії Забілиної, сестри поета Віктора Забіли (не треба її плутати з Надією Забілиною, сестрою В. Білозерського, з якою Ш-ко теж був знайомий — див. далі листи поета до неї), а в Борзенському повіті провів увесь початок 1847 року, доки не виїхав із Седнева від Лизогубів до Києва і че був там заарештований (5. IV 1847 р.). — Антін Андрієвич Глушановський, тоді синдик Київського Університету, а пізніше професор Ніжинського Ліцею й директор народніх шкіл на Полтавщині, дуже добре знав Ш-ка й глибоко шанував його, як людину й поета. Це видно з листа М. Лазаревського до Ш-ка з дня 12. II 1848 р.: «не бачив [я в Києві] нікого з Твоїх щирих, крім Глушановського. Тільки що ввійшов він у мою хату, як зараз і крикнув: «у самісінькій сій хаті жив бідний Тарас». На жаль, поза цим свідомством Лазаревського, що Глушановський був у числі щирих друзів поета, нічого невідомо про їх взаємини. — «Чи я утверджений в університеті, чи ні». Костомарів у листі, висланому не до Борзни, а до Чернігова, писав десь у кінці лютого Ш-кові: «я запевне дізнався, що Тьбе вже постановлено учителем малярського искусства в університеті...». Прохання про призначення на посаду вчителя рисунків, подане Ш-ком кураторові київської шкільної

округи, читач знайде в V т. наш. вид., а слідом за ним і офіційний лист поета до київського генерал-губернатора Д. Бибікова, якому підвладна була Київська Археографічна Комісія, що її співробітником був тоді Ш-ко. Бибікова Ш-ко просив дозволити сполучити працю в обох цих установах та допомогти йому в справі призначення на згадану посаду в університеті. Крім Ш-ка виступили, як конкуренти-кандидати на цю посаду, такі мистці-малярі: академик Габерцегель, Шлейфер та поляк Н. Буяльський. Міністр освіти С. Уваров, жонатий із сестрою княгині В. О. Репніної, вибрав Ш-ка, за якого його просила княгиня (мати княжни Варвари). 21 лютого він повідомив про це київського куратора, призначивши Ш-ка на цю посаду «для спроби на один рік». Ксментованого листа Костомарова Ш-ко у своєму часі не одержав, бо провів весь березень у Кейкуатових та Лизогубів у їх маєтках, а коли 5 квітня повернувся до Києва, то його арештували. Їхав він до Костомарова на шлюб, як боярин, бо певно одержав від приятеля ще один лист, який не зберігся, а з нього може довідався й про призначення на вчителя рисунків в Університеті. Отже посади цієї Ш-ко не займав, а тому запис у його «Журналі» під 16. VIII 1857, зроблений б. київським студентом Клопотовським, де той називає Ш-ка колишнім своїм професором, треба розуміти так, що Клопотовський знав про таке призначення або почув при зустрічі від Ш-ка про це, а не як доказ того, що Ш-ко фактично посаду цю займав. — Хома — це слуга Костомарова; він до самої смерті свого пана вірно служив йому й ходив за ним, як нянька. Ш-ко любив цього Хому. Дочка гр. Настасії й гр. Федора Толстих (про них див. далі) п. Катерина Юнге в своїх мемуарах переказує таке оповідання Ш-ка: «Приходжу я вчора до Костомарова, він мені сам одчинає: «Чорт, каже, тебе приніс мені перешкоджувати в праці!» «Та мені, коли вже на то пішло, кажу, тебе й не треба. Я зовсім не до тебе прийшов. До твого Хоми прийшов»... — «До мого товариша» — це або до Сечилла-Стефановського, або до Сажина, мистців малярів, з якими Ш-ко приятелював у Києві. Про них буде далі. — Шекспір був найулюбленішим письменником Ш-ка. Куліш оповідав, що Ш-ко «Шекспіра возив з собою, куди б не їхав». Знаємо, що Ш-ко ілюстрував Шекспіра («Короля Ліра»). На заслання поет отримав Шекспіра від Лизогуба (в перекл. Кетчера). В 1850 р. при трусі в нього видання це забрали, й у 1858 р. він знова, вже з Нижнього Новгороду, просив М. Лазаревського прислати йому Шекспіра, але той не відважився видати на це 25 карб., вважаючи, що це для

Ш-ка задорого. Ш-ко особисто знав із перекладчиків Шекспіра на російську мову Кетчера та Василя Лазаревського. — Михайло Юзефович (1802—1889) в той час був помічником куратора Київської шкільної округи, працював як археолог і був членом Київської Археогр. Комісії, що її співробітником був тоді Ш-ко. Юзефович був протектором Куліша й Костомарова в їх науковій кар'єрі. В 1845 р. він допоміг Костомарову в призначенні на посаду адюнкта-професора Київського Університету, а для Куліша робив так багато, що той називав його «найшановніший мій добродій». Але 1847 р. він заграв паскудну роль зрадника-провокатора, вимантачивши в Костомарова перед трусом «Книги Биття українського народу» ніби для того, щоб їх сховати, а сам передав їх губернаторові. Костомарів про це докладно оповів у своїй автобіографії. Ш-ко пізніше в «Журналі» (під б. V 1858 р.) називає його слухно «київським зрадником» (по-російському «предателем»). З братчиків один Куліш в 1855 р. поновив з ним відносини. В 60-их рр. Юзефович, очевидно, нещиро писав Кулішеві, що його тішить те, що українські громади «мають величезну силу». Мабуть завдяки Кулішеві, Юзефовичу пощастило навіть умістити дві статті в «Основі», але це вже було після смерті Ш-ка. З імям Юзефовича зв'язаний царський декрет 18. V. 1876 р., що дістав назву „lex Jozefoviana“ і яким фактично заборонено українську літературу. Цей декрет був наслідком доноса Юзефовича на українську діяльність М. Драгоманова та його товаришів. — «О братстві не пишу, бо нічого й писать; як зійдемось, то поплачем». Ці слова — доказ, що Шевченко належав до Кирило-Методіївського Братства, хоча Куліш і твердив, ніби Шевченко й він до Братства не належали. Правда, жандарми не довели приналежності Шевченка до Братства, і поета покарано було не за участь у Братстві, а за революційні поезії, але ми маємо крім зробленої тут Шевченком згадки ще й свідоцтво Костомарова в його автобіографії про те, що Шевченко не тільки був у Братстві, а й займав у ньому свою окрему позицію та з Костомаровим «завзято» сперечався, очевидно, про цілі цієї організації та її програму, бо серед братчиків був либонь найзв'язтішим націоналістом. Історії Братства тут не подаємо. Дещо, найважливіше, читач знайде в біографії Шевченка

Приступною для читачів книжкою про Братство, яку можна набути, є М. Возняка «Кирило-Методіївське Братство», Львів, 1921. — Василь Білозер — це Василь Михайлович Білозерський (1825—1899), член Кирило-Ме-

тодіївського Братства. Скінчивши університет у Києві 1846 р., зайняв посаду вчителя в корпусі кадетів у Полтаві. З Шевченком у Києві, як зізнав жандармам, мав тільки «короткі зустрічі». Роль його в Братстві була визначною. Він був сусідою Ш-ка в казематі в Петербурзі. По повероті з заслання Ш-ко підтримував з ним досить живі стосунки. Білозерський був редактором «Основи» (1861—1862), а Ш-ка називав «первоначальникомъ общаго дѣла» серед «основателей». В той час, коли писав Ш-ко цей лист Костомарову, Білозерський «поїхав у Полтаву одгедзькуватися ся од учительства» тому, що невдовзі мав виїхати з Кулішем закордон. Перед тим Ш-ко разом із Білозерським гуляли на весіллі в Куліша в Мотронівці, Борзенського повіту, де й пізнали ближче один одного. Куліш був жонатий із сестрою Білозерського Олександрою. — «Свої композиції або сам привезу, або пришлю з Чернігова» — тут мова, очевидно, про твори, що входять у дві збірки «Три літа» (1843—45) та «Новий Кобзарь», («Лілея», «Русалка», «Осика» — 1846—1847), до якого Ш-ко написав перед арештом передмову. Рукописи ці збрали в поета жандарми, коли арештували його 5. V. 1847 р. при вїзді його до Києва. Більшість із них Костомарів знав, бо чув, як читав їх Ш-ко; не міг знати тільки «Осики» (1847). Він, очевидно, хотів переписати собі щось із цих творів. (При ревізії у Костомарова знайшли тільки поему «Сон»). Невідомо точно, коли саме Ш-ко був 1847 р. в Чернігові — мабуть, десь у лютому чи в березні; тоді з Чернігова він вислав, очевидно, ще один лист Костомарову, бо той у згаданому вже листі писав Ш-кові, щоб він «не гуляв в Чернігові, коли нема пильного казньонного діла». Костомарів навіть знав, що Ш-ко мешкає там у «Цареградській» гостинниці. — **ЛИСТ Ч. 24.** Іван Іванович Фундуклей (1804—1880) був від 1839 до 1852 р. київським губернатором. Як співробітник Археографічної Комісії, Ш-ко в 1845—46 рр. добре пізнав Фундуклея, який, як аматор-археолог, приймав особисто участь у різних археологічних виданнях. Знавши дуже добре поета, Фундуклей особисто повівся дуже пристойно, коли арештованого Ш-ка привезли просто до нього. З речей знайдених у Ш-ка Фундуклей переслав до Петербургу тільки те, що мало «злочинний зміст» — вірші (передусім «Три літа»), листи та маленький альбом, а Ш-ко мав із собою шість тек із малюнками. (Всі забрані тоді в Ш-ка папери докладно видруковані М. Новицьким в «Україні» — 1925, кн. 1—2). От чому Ш-ко й звернувся до Фундуклея з цим листом, просячи віддати забрані речі;

одночасно він запропонував Фундуклеєві набути оригінальний рисунок Ватто (1684—1721), модного у свій час сальонового французького маляра. — «Київські види», про які тут мова, здається, загинули. Про малярські праці Ш-ка в Києві див. у моїй статті «Шевченко-художник в Києві» в «Искусствъ Южной Россіи», 1914 р. кн. 2. — «Вони... мені тут... нагадуватимуть наш прекрасний Київ» — цього не сталося; Фундуклей не міг переслати Ш-кові тих краєвидів, бо теж переслав їх пізніше до Петербургу, а шеф жандармів гр. О. Орлов, до якого Ш-ко потім звернувся, казав відповісти Ш-кові, що вони не варті того, щоб їх йому пересилати. Він залишив їх «при справі», вважаючи, що «це така дрянь, що її нема чого й показувати» (очевидно, цареві). — Сенчилло-Стефановський Олекса Флорович — маляр-іконописець, учитель рисунків у київській школі на Подолі, був, як і Ш-ко, співробітником Археографічної Комісії. Влітку 1846 р. вони обоє брали участь у розкопуванні могили Перепетихи, що його провадив проф. Іванишев. Рисунки обох їх репродуковані в виданих Комісією «Древностях» (1846), але невідомо, котрі з них (усіх 11) належать Шевченкові. Я вважаю, що Ш-кові безсумнівно належить загальний вид могили. Сенчилло мав коло 20 листів Ш-ка, які згубив десь у 80-их роках. Ш-ко з ним був у приязні. Може тому його й із Комісії звільнили зараз по арешті Ш-ка (згодом прийняли назад). 1859 р. Ш-ко в нього гостював у Києві. Згадані в листі до Фундуклея речі й види старався теж видобути для Ш-ка й другий його київський товариш Михайло Сажин. Про нього див. далі в примітці до л. ч. 27. — **ЛИСТ Ч. 25.** Андрій Лизогуб (1804—1865) — один із найщиріших приятелів Ш-ка серед українських дідичів з Лівобережжя. Родина Лизогубів зберегала українську традицію. Предок їх, що був пізніше генеральним обозним, за царя Петра був під московським судом у звязку із справою гетьмана Полуботка. Ще 1844 р. кн. Репніна висловлювала в листі до поета жаль, що він не знайомий особисто з Лизогубом, і оповідала, як високо цінує він творчість Ш-ка. З Лизогубами Шевченко познайомився десь у січні-лютому 1846 р., а в 1847 р. може з місяць гостював у них перед самим своїм арештом. А. Лизогуб був добрим музиком та маляр-аматором. Приятель Ш-ка маляр-мистець Л. Жемчужников характеризує Лизогуба, як людину гуманну й просту. Крім того у нього було добре жити. Послуживши на державній службі в Чернігові та Одесі до кінця 30-их років, А. Лизогуб оселився в своєму Седневі й жив там до смерті.

Андрій Лизогуб.

З своїми знайомими він листувався по-українському (напр. з Гр. Галаганом) і любив українську літературу й музику. Лише він та княжна Варвара Репніна й були тими людьми зпоміж українських дідичів, що не відцуралися Ш-ка, коли він опинився на засланні. В 1850 р Лизогуб змушений був припинити листування з Ш-ком, бо губернатор Гессе, як писав Кониському Л. Жемчужников, «царським іменем забронює Лизогубові листуватися з поетом», похваляючись, що інакше «і про його, Лизогуба, знайдеться місце там, де пробуває Ш-ко». Ш-ко про це не міг знати, а тому й припускав навіть, що Лизогуб на нього гнівається (пор. л. ч. 48). — «Мене арестували в Києві... а через три

місяці я опинився в Орській кріпості» — арештували Ш-ка 5. IV, до Оренбургу він прибув 9. VI, а до Орської кріпости його привезено 23. VI. — «Як той москаль, що змалював Кузьма Трохимович» і далі — тут Ш-ко порівнює свою незграбну салдатську фігуру з описаним Гр. Квіткою-Основняненком в оповіданні «Салдацький патрет» портретом-пугалом, що його намалював «скусний маляр» Кузьма Трохимович «панові, що дуже кохався в огородах»: «Отже ж то і змалював він салдета... що й живий не буде такий бридкий, як то був намальований: пикатий, мордатий та ще з здоровенними вусами, що не тільки горобцеві, та й чоловікові страшний. Мундер на ньому лепський, гудзиками позащипуваний, що аж сяє. А оружжю? Так погибель його зна, як то живо списав! От так, бачиться, і стрельне, що й приступитись страшно! А як задивишся на нього, так, бачиться, вже й ворушиться, і усом морга, і ногами дрига, — таки так і думаєш: от побіжить... от битиметь! Так то скусно був намальований» (пор. ще лист до Козачковського, ч. 49, до С. Артемовського ч. 53 та до кн. Репніної ч. 26, де Ш-ко теж малює свій «салдацький патрет»). — «Позабирав грошки та й шморгнув за Урал». Арешт перешкодив Ш-кові скінчити видання «Живопис. Украины». Передплатники скаржилися ген.-губ. М. Долгорукову (канцелярія якого, як знаємо вже, приймала передплату), що не одержують видання. На це їм канцелярія відповіла, що видавець «за розпорядженням уряду невідомо куди засланий». — «Тепер мені строжайше заперщено писати і рисувати (окрім писем)... До конфірмації, якою Ш-ко був безтерміново відданий у салдати, цар Микола I власноручно дописав: «Подъ строжайшій надзоръ съ заперщеніемъ писати и рисовать». Ш-ко думав (як і його військові начальники), що йому заборонено малювати та займатися літературною працею. Гр. Орлов у своєму «докладі» (проекті конфірмації) пропонував цареві лише встановити над Ш-ком догляд, щоб «отъ него, ни подъ какимъ видомъ, не могло выходить возмутительныхъ и паскеильныхъ сочиненій». Листи писати поетові було ніби вільно. Але 1850 р., коли його знов заарештували в Оренбурзі з доносу одного офіцера, то слідчий суддя полк Чигирь допитував Ш-ка, від кого він дістав дозвіл писати листи, а гр. Орлов, роблячи кн. Репніній догану за зносини з поетом, писав їй, що йому відомо, що княжна отримувала від Ш-ка листи, хоча «рядовому сему высочайше воспрещено писати». Навіть начальника пошти в Кріпості Орській

допитували, на якій підставі він вручав Ш-кові листи, на що той відповів, що ніхто його не повідомляв про те, що Ш-кові не вільно листуватися. Оправдуючись, Ш-ко казав, що писав лист навіть до гр. Орлова, доводячи цим, що не знав про заборону провадити звичайне листування... (див. у т. V допит Ш-ка полк. Чигирем у «Документах»). На новому засланні в форті Ново-Петровському Ш-ко вже не отримував листів безпосередньо, а через треті руки, при чому обидва коменданти (спочатку полк. Маєвський, а потім майор Усков) самі охоче брали на себе ролю посередників у цій справі, та і в Орській ще він волів отримувати кореспонденцію через чужі руки, як бачимо теж з цього листа до А. Лизогуба, де поет подає адресу Федора Матвієвича Лазаревського (1822—1890), який був в Оренбурзі урядовцем т. зв. «пограничної комісії», а пізніше займав різні високі посади в інституціях, підлеглих «Министерству Императорскаго Двора» та «Управлінняю Уділами». Про Ш-ка він залишив дуже цікаві спомини, де оповів про своє знайомство з поетом в Оренбурзі («Кіевская Старина» 1899 р. кн. 2). Довідавшись про те, що жандарми вночі привезли Ш-ка, Лазаревський побіг у казарми. Ш-ко «лежав ниць на нарах, заглибившись у читання Біблії». «До того часу — оповідає Ф. Лазаревський — я ніколи не бачив Ш-ка, а знав його лише з «Кобзаря» та «Гайдамаків». Забувши про присутніх підглядачів, в юнацькому захваті я кинувся йому на шию». Ш-ко з початку із зрозумілим недовір'ям поставився до експансивного молодика, але через два дні вони зблизились і заприятельлись. Ш-ко потім писав про Лазаревського кн. Варварі Репніній: «Це один із найблагородніших людей! Він перший не посоромився моєї сірої шинелі». Маємо тільки 2 листи Ш-ка до Ф. Лазаревського. Не треба плутати Федора з його братами Михайлом і Василем, з якими Ш-ко був у діяльних зносинах. Особливу ролю в житті Ш-ка заграв Михайло Лазаревський (про це нижче). — Ілля Іванович — це старший брат Андрія Лизогуба, емеритований полковник (1787—1867), був адютантом кн. М. Репніна; член масонської ложі «Зєднаних слов'ян» у Києві, до якої належав і Василь Лукашевич, що, як відомо, був українським самостійником і сидів у Петропавловській цитаделі. Ілля Лизогуб, покинувши військову службу 1821 р., довго жив закордоном, а в кінці 30-х р. р. оселився разом із братом у Седневі. Чудово грав на віолончелі й був добрим учителем музики. Він купив у Ш-ка «Баксу», щедро заплативши за цей невеличкий рисунок 50 карб. (див. згадки Ш-ка про нього

в дальших листах до А. Лизогуба). — «Поклоніться од мене Кейкуатовим» — князь Микола Кейкуатов та його дружина Лизавета, дочка Платона Лукашевича, сусіди Лизогубів, поміщики с. Бігач. Зберігся один із найкращих портретів олійними фарбами роботи Ш-ка, змальований з княгині Кейкуатової (див. у т. XI наш. вид.). Про перебування Ш-ка в Бігачі записав д-р В. Демич спомини свого батько-землеміра. В князівському палаці Ш. не любив довго залишатися й унікав панського товариства, а волів проводити вільний час із слугами та урядниками князівської «економії». Шевченко щонебудь їм читав або багато оповідаз, залишивши в них пам'ять про себе, як про талановитого оповідача-гумориста. — **ЛИСТ Ч. 26.** Шевченко був призначений до Київського університету тільки завдяки княжні Варварі, а фактично за нього просила міністра гр. Уварова княгиня Варвара Олексіївна Репніна (про це див. вище в прим. на стор. 304). — «У той самий день, коли прийшло призначення, мене арештували» — це не зовсім точно: арештували Ш-ка 5 IV., а призначення підписав міністер 21. II. (див. теж у прим. на стор. 304). Проте можливо, що Ш-ко тільки десь напередодні виїзду або по дорозі в Чернігові дістав офіційне повідомлення про призначення. Принаймні, як ми бачили вище, Костомарів мав тільки чернігівську його адресу. — «Мене... одвезли до Петербургу 22 квітня». Ш-ка до Петербургу привіз «квартильний» Грішков ще 17 квітня, а 21. IV. поета вже допитували жандарми. Дату 22. IV Ш-ко називав «пам'ятною» в своїм житті: це дата його визволення з кріпацтва. 21. IV., себто напередодні річниці визволення, поета допитували, — це він добре пам'ятав, а тому зв'язав у пам'яті з цією датою прикру подію. — Цитати в тексті листа це трошки змінені два вірші з поеми К. Рилєєва «Войнаровський», які в оригіналі виглядають так:

О, какъ невѣрны наши блага,
О, какъ подвластны мы судьбѣ.

К. Рилєєв був родичем Репніних. Про Рилєєва та Ш-ка див. у т. V в моїй статті про рос. поеми Ш-ка. — На слова Ш-ка «Ви напевно розсміялись би, побачивши мене тепер» княжна відписала: «Ні, я не розсміялась би, я б заридала, коли б Вас побачила тепер, і молила б Бога, щоб дав язика моему красномовність, щоб потішити Вас, піднести дух Ваш вище гіркої долі Вашої, зм'якшити серце Ваше». — «Останій твір Гоголя»

називався не «Письма къ друзьямъ», як його скорочено називає Ш-ко, а «Выбранныя мѣста изъ переписки съ друзьями». Книжку цю кн. Варвара вислала поетові аж через 5 місяців (десь коло 17. III. 1848 р.), просячи вибачення за спізнення. Книжку цю задержав трохи Ф. Лазаревський в Оренбурзі, і Ш-ко її дістав аж у травні. — «Чтенія Московскаго Археологическаго Общества» — точна назва «Чтенія въ Московскомъ Обществѣ Истории и Древностей Россійскихъ» (про ролю Бодяньського, як їх редактора, див. вище у прим. до л. ч. 15). — **ЛИСТ Ч. 27.** «Звеселили Ви мене своїм добрим християнським листом». Листи Лизогуба до Ш-ка, починаючи від першого з 21. X. 1847 р. (їх збереглося 7), всі просякнуті духом глибокої християнської покорі, якої він навчас й Ш-ка. Це дало вже привід сучасним совітським дослідникам висміювати цього одного з небагатьох справді щирих друзів поета. Але досить перечитати далше листування Ш-ка з Лизогубом та Репніною, щоб побачити, що Ш-ка самого огорнув тоді глибокою релігійною настроєм, і що листи Лизогуба, написані так, як не вмів би краще написати ні один священик, власне були потрібні поетові. Якими дорогими вони були для поета, читач може судити, коли наведемо тут уступ з одного з пізніших листів Лизогуба: «Може Господь більш наградить за терпіння, може і кара, єю же посітив Вас, у добро обернеться. А покищо, моє слово, моє щире слово побіжить до Вас на край світа, знайде і на Раїму, і на березу Аральського того моря і лоскотатиме во ушію твоею рідною мовою, і утішатиме серце твоє щирою дружбою. Мабуть не скоро добіжить до Вас оцей мій лист, але думка така, що він таки добіжить, і зрадіє Тарас, як почує на степу безкрайому голос з України». Зневажати такого кореспондента, значить зневажати пам'ять самого великого поета, для якого Лизогуб був у той час безумовно найдорожчою людиною. — «Не знаю, чи дійшов мій лист до Ваших рук» — мова тут про лист з 22. X. (висланий 24. X.). Справа в тому, що Лизогуб уже писав до Ш-ка 21. X., — отже листи їх розминулися. Перший лист свій Лизогуб написав до поета з власної ініціативи, а не як відповідь на лист Ш-ка, і це належить підкреслити. Лизогуб був у Києві, бачився там із товаришем Ш-ка Сажиним, а довідавшись од нього про долю Тараса, поспішився потішити його в горі, як умів, і сам запропонував вислати йому фарби, пензлі, олівці й альбом для рисунків. — «Жаль мені дуже Вашої маленької» — мова тут про

смерть дочки А. Лизогуба Лизочки, яка 5 вересня того року »вернулась до Бога таким же ангелом, як і нам дана була«, як писав сам Лизогуб Ш-кові. — »Де тепер живуть Яготинські анахоретки?« — Ш-ко має тут на думці княжну Репніну й її названих сестер Глафіру, Олександрю й Тетяну Псьолівен (за старою укр. ортоґрафією їх прізвище писалося Псіол). Про них будуть згадки далі. — »Восени мучив мене ревматизм, а тепер цинга [скорбут]« — від самого початку пробування на засланні хвороби почали нищити здоров'я Шевченка, який перед тим мав здоровий організм. Граф Орлов свій внесок віддати Ш-ка в салдати мотивував тим, що він »одарень крѣпкимъ тѣлосложеніємъ«. Зокрема скорбут (цинга), хвороба, що особливо дошкуляла поетові пізніше на Аральському морі, була викликана безсумнівно ненормальним відживленням, бо в ньому бракувало рослинних елементів. В дальших листах Ш-ко завжди скаржитись на свої хвороби (див. листи до М. Лазаревського, до В. Жуковського та до д-ра А. Козачковського). — Сажин Михайло Макарович — товариш Ш-ка з Академії, росіянин родом із Костромської губернії. Ш-ко жив разом із ним у Києві на вулиці Козине Болото (нині дім ч. 8 на Хрещатицькому Завулку). Із споминів А. Чужбинського знаємо, що Ш-ко зустрівся з ним у Києві 1846 р. Сажин малював *interieur*-и київських церков, а Ш-ко *exterieur*-и. В Києві Сажин прожив 4 роки. 1855 р. він за образ »Київський Софійський Собор у середині« дістав титул академіка. Зостався після нього й великий альбом київських краєвидів. Ш-ко скаржитись, що Сажин йому »не пише« і питається про свій »портфель з рисунками дрібними«. С. Єфремов в т. IV Творів вид. ВУАН., коментуючи цей лист, поплутав згаданий у ньому портфель з тими портфелями, які доручав Ш-ко раз Сенчиллові (див. вище лист ч. 24), а потім Сажинові взяти у Фундуклея. Сажин теж мав рисунки Ш-к., який, не маючи сталої домівки, завжди залишав у знайомих речі, що могли заважати йому при подорожуванні. Можливо, що Сажин для свого альбому навіть використав деякі етюди свого товариша. Лизогуб відповів Ш-кові: »Ви писали, щоб я взяв у Сажина Ваші дрібні рисунки, тільки я свого не зроблю — раз за тим, що я того Сажина може й не побачу, а друге за тим, що він мені їх не оддасть«. — »А ночі, ночі! Господи, як і сташні та довгі!« — пор. посланіє А. О. Козачковському (т. III), де читаємо:

...Друже-брате,
 Ще прийде ніч в смердячу хату
 Ще придуть думи...

і спинять ніч: часи літами,
 Віками глухо потечуть.

— «Пришліть ящичок... альбом чистий і хоч один пензель Шаріона»... все те, що вже Лизогуб сам запропонував поетові прислати. Див. лист ч. 31, з якого видно, як Ш-ко зрадів, одержавши все це від Лизогуба. — «Одисея» в перекладі В. А. Жуковського вийшла аж у другій половині 1848 р., і тому Лизогуб не міг її прислати Ш-кові. Він так одповів йому 7 січня 1848 р.: «Одисеї, перевод Жуковського, печатаної ще нема, і ніхто її не знає і не читав, опріч Гоголя, що помянув [її] у своїх письмах. Коли покажеться, то пришлю». Очевидно Ш-ко, прочитавши у присланих йому кн. Репніною «Выбранных мѣстахъ изъ переписки Гоголя статью «Объ Одиссеѣ, переведенной Жуковскимъ», забажав мати цей твір. Перед тим він читав «Іліяду» в перекладі Гнідича. Думки висловлені Ш-ком про Гомера див. за покажчиком імен у т. III в повісті «Близнята». — Глафіра Іванівна, народжена Псьолівна (1823—1886). 1845 р. вийшла заміж за Петра Дунина Борковського, з сестрою якого жонатий був Лизогуб, але скоро овдовіла. І вона й її сестри були вихованками Репніних і жили в їх домі. Ш-ко колись виказав багато спіачуття з приводу хвороби її чоловіка, про що п. Глафіра згадує в своїй дописці в листі кн. Репніної до Ш-ка. Зберігся портрет її чоловіка, намальований Ш-ком (див. у т. XI). Часті згадки Ш-ка про Глафіру Іванівну знаходять собі пояснення в тому, що вона йому колись дуже подобалась. Кн. Варвара навіть ревнувала до неї поета, про що сама призналась у своєму листі до Ейнара: «Глафіра, як видно, очарувала Ш-ка; він іще не був закоханий, але міг захохатися при першій нагоді», «Глафіра, як і давніше — його сонце», «Я почувала заздрість, заздрість тому, що він волів Глафіру»... Глафіра мала мистецькі здібності й добре малювала. Репніни хотіли навіть її вислати до Дрездена, щоб вона там завершила свою мистецьку освіту, але всна, згодившись побратися з Борковським, відмовилась од цього проєкту. Зворушливу подробицю про те, як і кн. Варвара, і Глафіра захоплювалися Ш-ком, переказує кн. Варвара, яка сказала Ш-кові по тому, як він прочитав одну з своїх поезій: «Коли Глафіра продасть свою першу кар-

тину й віддасть мені ці гроші, як обіцяла, я замовлю за них золоте перо й подарую його Вам». Коротеньку записку Ш-ка до Глафіри Борковської див. у кінці листа ч. 30 (до кн Репніної). — Надежда Дмитріївна — дружина А. Лизогуба. — **ЛИСТ Ч. 28.** — що лист цей написаний до Михайла Матвієвича Лазаревського (1818—1867), це усталив уперше М. Новицький (див. т. III творів вид. ВУАН., стор. 501). До того часу його друкували, як лист до Василя Лазаревського. Михайло Лазаревський — один із найбільших і найщиріших друзів Ш-ка. Це про нього написав Ш-ко 2. VII. 1857 р. в своєму «Журналі»: «Пошли, Господи, всім людям таку дружбу й такого друга, як Лазаревський». В той час, коли Ш-ка заслали до Орської Кріпости, Михайло Лазаревський був «попечителемъ прилинейныхъ киргизовъ» у Троїцькому, 200 верстов од Оренбургу. М. Лазаревський пізнав Ш-ка в Кріпості Орській, як сам каже, через місяць після приїзду туди Ш-ка, — значить у липні 1847 р. «і кілька днів провів із ним». Ш-ко свідчить, що перед поворотом із заслання бачився з М. Лазаревським тільки двічі: «уперше в Орській Кріпості, а вдруге в Оренбурзі» (очевидно 1850 р.), Лазаревський же в своїх споминах каже, що він приїздив до Орської Кріпости «досить часто в справах службових і все провідував Шевченка». Як би то не було, але після першого знайомства Михайло Матвієвич почав пособляти Ш-кові чим і в чому тільки міг. Він підтримував Ш-ка матеріально, він узяв діяльну участь у визволенні Ш-ка з заслання, він перший сповістив поета й про його волю. До його помешкання просто приїхав Ш-ко, вернувшись до Петербургу з заслання і мешкав деякий час у нього, а потім завжди в нього столувався. Лазаревський був скарбником поета, він опікувався Ш-ком, коли той лежав на ложу смерті; взяв на себе клопіт про похорони поета, був його душеприкажчиком і т. інш. Йому Україна завдячує, що більшість рукописів і реліквій Ш-ка збереглися. Як висловився А. Гатцук «від першої зустрічі... з Шевченком до його смерті, він був для нього (Ш-ка) всім». Йому, а нікому іншому, Ш-ко подарував свій інтимний щоденник («Журнал»). В 1850 р. Лазаревський переїхав на службу до Петербургу, де був радником губерніяльного правління. Останні роки життя був у Москві за управителя справ гр. Уварова. І киргизи, якими він опікувався, і родичі, і все українське громадянство зберегли про цю людину якнайкращі спомини. Він усе життя своє віддавав ближнім. — «Я прозябав собі хоч у поганій, та все таки вольній хатині»...

Перші часи свого пробування в Орській Кріпості Ш-ко мешкав у військового писаря Лаврентієва, а не в казармах (поет навчав грамоти писаревого сина). Генерал Ісаєв, командир 5 баталіону, до якого приділено Ш-ка, ставився до нього добре. Учителем дітей генерала був поляк-засланець Отто Фішер, з яким Ш-ко зблизився. Завдяки Фішевові Ісаєв приймав Ш-ка у себе в домі й дозволив йому жити на квартирі, але Ісаєв того самого року вмер і, як оповідає М. Лазаревський, новий комендант Мешков, з простих солдатів, «виказував над Ш-ком всю силу своєї власти». Він перевів його в казарму, де разом з Ш-ком було 50 салдагів. От чому Ш-ко й пише далі Лазаревському: «Якби все те розказувать, що я терплю тепер..., то і за тиждень не розказав би». Лазаревський ілюструє ці терпіння поета так: «Товариство паних, розпусних солдатів, тяжке повітря, сміття, невпинний крик — все те дуже бентежило Ш-ка». Солдати вічно обікрадали поета й заставляли в шинку його книжки, які він мусів викуповувати. — Цитата віршами — з послання А. О. Козачковському (див. у т. III наш. вид.), де текст трохи відмінний. — Дзюбин Л. Н. — приятель поета ще за петербурзького студентського періоду його життя (про нього див. за покажчиком імен у «Журналі» в т. IX та в примітках). — Ізлер — власник реставрації в Петербурзі. У Ізлера співали цигани, й Ш-ко бував там і по повороті з заслання (див. у моїй статті «Новое о Ш-кѣ», «Русск. Библиофиль», кн. I, 1914). — Растягаї — московські смажені в смальці пірижки. — Плетньов Петро Олександрович (1792—1862) — відомий рос. критик, професор і ректор Петербурзького Університету; опікувався П. Кулішем і поміг йому влаштуватися в Петербурзі, зробивши його вчителем гімназії та лектором університету. Як видно з листа, Ш-ко пізнав Плетньова через Бориспольця Платона Тимофієвича (1805—1880), мистця-маляра. Борисполець був офіцером артилерії, але його приділили до Академії Мистецтв до класу батального малярства (1836). Ш-ко в 1838—41 р. р. був його товаришем, як студент Академії. Походив Борисполець зпід Борисполя із Гоголева (Оглава) з Чернігівщини. Ш-ко, мабуть, гостював у нього в Оглаві (пор. в т. III в «Сотнику» опис оглавського пейзажу). Копіючи один образ Тіціана, Борисполець отемнів, поспувавши собі очі. — Чернишов Олекса Пилипович (1824—1863), артист-маляр — постать в житті Ш-ка дуже симпатична. Зробивши щасливу мистецьку кар'єру, нещасний захорював на розмягчення мозку й умер у шпи-

талі для божевільних.

Познайомився з ним Ш-ко в Оренбурзі зараз по приїзді туди. З листа Чернишова до поета знаємо, що Чернишов старався виконати місію, про яку мова в листі. Ш-ко передав через нього листи до різних осіб, що мали полегшити його долю. Чернишов поїхав з Оренбургу до Петербургу пізніше (лист Ш-ка писаний 20. XII., а він виїхав десь у кінці грудня). М. Лазаревський писав 1. II. 1848 р. Ш-кові, що «Карло Павлович (Брюлов) тільки двигнув плечима», а в Дубельта Чернишов тоді «або не був, або нічого доброго нема». Сама спроба Ш-ка добитися якогось полегшення своєї долі була тоді предчасною. Приятель Ш-ка Л. Жемчужников, небіж Перовського, поінформований людьми, що безпосередньо стояли коло цієї справи, в листі до біографа Ш-ка О. Кониського зясував цю справу. Ніхто не міг і пізніше допомогти Ш-кові. За Ш-ка просили начальника Оренбурзького краю й командира корпусу В. О. Перовського такі впливові люди, як К. Брюлов, В. А. Жуковський, швагер А. Лизогуба гр. А. Гудович та поет гр. Олександр Толстой, кузен Жемчужникова, але Перовський, як свідчить Жемчужников, «нічого не міг зробити для Ш-ка, — такий лихий був на поета імператор Микола Павлович», який «уважав Ш-ка за людину невдячну й був ображений і розлючений» за те, що Ш-ко представив царицю «в карикатурному вигляді» в поезії «Сон». От чому й Брюлов «тільки двигнув плечима» — не тому, що не хотів допомогти Ш-кові, а тому, що уважав справу за безнадійну. — Ген.-лейтенант Л. В. Дубельт (1792—1862) — політичний ренегат; був декабристом і масоном, членом тої самої ложі, до якої належали Ілля Лизогуб та В. Лукашевич; один з найбільших лібералів перед ліквідацією змови декабристів. Уникнувши арешту в 1826 році, він у 1830 р. пішов у жандарми, а 1835 року був уже начальником «III Отдѣлення». Арештованого Костомарова тероризував, Шевченка зненавидів і в своїх споминах дав такий портрет поета: «Уявіть собі чоловіка середнього зросту, досить огрядного, з лицем опухлим од пияцтва; ціла зовнішність його — груба, необтесана, мова — мужицька; в порядному домі совісно б було його за сторожа мати, і ось оцю людину встигли українофіли представити, як славу, честь і оздобу України... Він таксамо був і автором легенди, що Ш-ко малював карикатури на «высочайшихъ особъ», про що брехливо писав у своїх споминах. Власне Перовський просив за Ш-ка Дубельта, але безуспішно. Про Перовського докладніше в т.

IX. — Про Даля Вол. Ів-ча в т. VI, стор. 284. — Жуковський дійсно жив тоді в Дюсельдорфі, де оженився з панною Рейтерн. — Ш-ко дуже високо ставив і добре знав поезію М. Ю. Лермонтова (див. за покажчиком імен у т. IX, там і примітки). — Єзучевський Василь Осипович з Чернігівщини, знайомий Ш-ка ще з петербурзьких часів. — Галуза — це Галузевський, теж черніговець. Обидва служили в Петербурзі. — **ЛИСТ Ч. 29.** Цитата — з книги премудрости Сираха, розд. 37, вірш. I. — Лист цей Ш-ко дійсно прийняв уже «з третіх рук» — через Ф. Лазаревського. — Раїм — форт на Сир-Дарії, недалеко Аральського моря. Ш-ко пізніше був там. — «Кто возглаголетъ силы Господни...» — псал. 105, в. 2. — Ш-ко дякує тут Лизогубові за його третій лист, кажучи: «Посітили есте невольника»; в тому листі Л. писав: «Да не скаже мені Господь у день судний: біх болен і в темниці і не посітите мене. Не можу посітити персонально, — привітаю словом... — «Свячена Вода» — поезія Олександри Псьолівни (1817—1888); її текст Ш-ко мав намір подати в своїй передмові до нового видання «Кобзаря». (Див. у т. II, де подано її текст; там і докладніше про її авторку в моїй статті про «Новий Кобзар»). Поетка виконала просьбу Ш-ка, ще раз повторену через кн. Репніну (див. кінець наступного листа), і прислала йому не тільки «Свячену Воду», а й нову поезію, де свячена вода символізує співчуття, що має «оросити зівяле серце» поета. От ця поезія:

Молим Тебе, Боже правди, Боже благостині,
 Не покидай сиротою у степу пустині
 Брата нашого! Як батько, як рідная мати,
 Озовись до його душі, не дай унівати!
 Збери, Боже, наші сльози в темнісіньку хмару,
 І як серцю розбитому стане нудно, жарко,
 Тоді нехай вони бризнуть, як дощик весною...
 Зроби чудо — вони стануть святою водою,
 Живущою, цілющою, — всі рани загоїть
 У купелі викупає і душу напоїть.

Дорогоцінним подарунком була ця поезія для Ш-ка. — Тетяна Іванівна (Таня) — сестра Глафіри й Олександри Псьолівен. Померла десь мабуть у 1848 р., бо кн. Репніна в тому листі, в якому прислала наведену поезію, писала Ш-кові, що Таня «готовиться къ вождѣленному концу». — Іваненко Федір — дідич Пирятинського повіту, де один час був маршалком; сусіда Репніних. — **ЛИСТ Ч. 30.**

Лист цей написав Ш-ко в день своїх уродин; от чому нижче він і каже: «святкую 25 лютого не бучно, як то колись бувало». В 1846 та 1847 р. р. святкування цього дня відбувалося, якщо не в присутності кн. Репніної, то принаймні вона про це «бучне» святкування добре знала (1846 р. Ш-ко міг бути в той день у Лизогубів, приятелів Репніних, в 1847 р. якщо не у Лизогубів, то у Кейкуатових, теж знайомих Репніних). — Пішов я на квартиру до офіцера (всі мене... як товариша приймають)», — чи цим офіцером не був поляк Мостовський, з яким Ш-ко пізніше в Новопетровському форті особливо зблизився і який і в Орській Кріпості теж служив разом із Ш-ком? (пор. у «Журналі» під 17. VII, як вони згадували розом Орську Кріпость). Ш-ка й у Новопетровському форті офіцери вирізняли; це стверджував у своїх споминах капітан Косарев і інші. — «Ще претендують на освіченість і вихованість, бо дехто з них аж із Західньої Росії» — очевидно з т. зв. «Съверо-Западнаго Края» за російською офіційною термінологією, себто з білоруських та литовських земель б. історичної Польщі. Дійсно, і серед поляків-засланців, серед яких були й офіцери, зустрічалися люди здеморалізовані. Ш-ко й у листі до Бр. Залеського геть пізніше скаржився, що серед «конфірмованих» засланців, що ними були мало не виключно поляки, були й такі, що їх «краще було б не бачити.. ніколи» — «страшна порожнеча!». От чому Ш-ко й каже про це офіцерське товариство: «гірше казарми!». — «Все спить, казарми освітлені одною свічкою» і т. д. «Чи ж це не на рембрантівський манір картина?» — Ш-ко намалював сепією нутро казарми, але не вночі, а вдень. Це один із найліпших його творів, повний глибокого реалізму. Див. у т. XI. Про Ш-ка й Рембрандта теж там. — «Томи Кемпійського, католицького ченця (Thomas a Kempis, 1379—1471). «Наслідування Христа» було не раз перекладено на рос. мову. Перше й друге видання в перекладі Сперанського вийшли в 1833 та 1844 р. р. («О подражаніи Христу»). К. Герн у своїх споминах оповідає, що вони читали цю книгу разом із Ш-ком в Оренбурзі. Її забрали у Ш-ка підчас трусу 1850 р. Книгу цю коло 2000 разів видавали в різних мовах. — «В мене загадали»... — це автентична цитата з листа кн. В. Репніної, яка писала ще: «і ми тут Вас не забуваємо і дуже часто йде мова про вас». — Платон Лукашевич (помер 1887 р.) — дідич, власник с. Березані на Переяслав-

щині. 1836 р. видав чудову збірку українських пісень, в тому числі багато галицьких. Після того був у Львові, пізнав Д. Зубрицького, Я. Головацького й І. Вагилевича. Ш-ко 1843 р. заприятлився з ним, гостював у нього й написав у Березані свою «Розриту могилу» (9. X.). Потім Лукашевич його дико образив, написавши поет ві, що має »300 таких йолопів« (кріпаків), як Ш-ко. Поет тяжко пережив цю образу, а кн. Варвара перейнялася нею і вкупі з ним це переболіла. Зрозуміло, що Ш-ко пише княжні: «б у д у п а м я т а т и В а с». Треба одначе ствердити, що Лукашевич більшу половину життя хорував психічно, і вже тоді, коли образив Ш-ка, у нього починалась психічна хвороба. — Мир праху доброго чоловіка — це про кн. Миколу Репніна (1778—1845), ген.-губернатора Малоросії, сьбто Чернігівської та Полтавської губерній. Походив з роду князів-рюриковичів Волконських, прізвище Репніна прийняв з царського наказу, коли вимер рід Репніних (дід його з матеріного роду був кн. Репнін). Один із найблагородніших і найбільшаральніших рос. адміністраторів на Україні. 1835 р. цар Микола I скинув його з генерал-губернаторства. Репнін боронив селян-кріпаків від здирства дідичів (рідний брат його кн. Волконський був декабристом) і сміливо виступав перед царем у справі поліпшення їх долі. Був переконаний український автономіст. Жінка його, про яку вже згадувано вище, заснувала дівочий інститут у Полтаві. 1831 р. князь Микола зорганізував був українське козацьке військо, яке підступно зліквідував цар. Від 1835 р. до 1842 р. Репніни жили закордоном. Цар Микола й його міністер внутр. справ укр. ренегат кн. Кочубей віддали Репніна під суд, обвинувачуючи цього шляхетного чоловіка в злочинствах. Причиною цих переслідувань було те, що його підозрівали в укр. сепаратизмі. Реабілітували його вже після смерті. Навколо Репніна гуртувалися всі найкращі громадські елементи на Україні. — Князь «привітав мене, як рідного сина». Приводом до теплої згадки Ш-ка про князя, який псета любив (кн. Репніна писала Ейнарові: «мама до нього прихильна, а татусь його [Ш-ка] навіть любить»), послужили слова княжни Репніної в листі до Ш-ка з 13. I. 1848 р.: «Я ніколи не забуду, як тато, на передодні нового року... відкрив Вам свої обійми, і як Ви, як син, припали до його грудей». — Князь Василь Миколаєвич — брат кн. Варвари; це він познайомив сестру з Ш-ком «якось вечером, у жовтні», як згадує княжна. — **ЛИСТ Ч. 31.** «Туда пошта не доходить» — з Оренбургу до Аралу більше 1000 кілометрів через безводну пустиню.

Пошта туди приходила, коли Ш-ко був на Аралі, лише двічі на рік. — **ЛИСТ Ч. 32.** «Чи не розсердилися Ви... пишу-пишу до Вас, а Ви хоть би словечко». Ф. Лазаревський на це відписав: «Я тільки збирався відвічати (на попередній лист).., аж тут поспів і Ваш послідній лист». — М. Г. Устрялов (1805—1870) — рос. історик реакційного напрямку. Тут мова або про його підручник з рос. історії, або про пятитомову «Історію Росії» (1837—1841). — Александрійський М. С. — урядовець Оренбурзької «прикордонної комісії»; був «куратором прилінійних киргизів». Освічений, ліберальний і дуже заможний, тримався незалежно. Ш-ка приймав у себе в домі, як рівного, а не як «рядового ч. 191», як оповідає в споминах своїх Ф. Лазаревський. Є цікавий лист А-ского до Ш-ка, писаний на Арал 1849 р. з приводу європейських подій 1848—49 р. р. та російської реакції, що була їх відгуком. А-ський писав: «Хочеться кращого... — Справа, про яку Ш-ко просив Василя Лазаревського (про нього див. у т. IX.) — очевидно, якесь малярське приладдя, як видно з відповіді на цей лист Ф. Лазаревського; воно пстрібне було Ш-кові, бо він сподівався, що йому дозволять рисувати (про це слідом). — **ЛИСТ Ч. 33.** «Прийшло мені розрішення малювати». Написаного на папері дозволу малювати Ш-ко не одержав. Капіт.-лейтенант Бутаков, з науковою експедицією якого Ш-ко вирушив на Арал, дістав від командира Оренбурзького корпусу ген. Обручева дозвіл узяти з собою Ш-ка; зберігся навіть пізніший офіційний рапорт Бутакова, де той пише, що Ш-ко «був призначений» командиром корпусу «для знимання видів», але в офіційному наказі про ціль призначення Ш-ка не було нічого сказано. Бутаков, мабуть, іще в Петербурзі довідався про Ш-ка та його долю й забрав його з собою на Арал. Може навіть сам у Петербурзі звертався до шефа жандармів у цій справі, бо ще на початку 1849 р. гр. Орлов запитував Обручева, як поводить себе Ш-ко. Відповідь команданта Орської Кріпости була добра. Мабуть тоді Ш-ко й поспішився написати Лазаревському, що вже має дозвіл малювати, бо думав, що ця справа фактично вирішена, а тільки офіційне листування про це провадиться. — **ЛИСТ Ч. 34.** Макшеєв О. І. — учений мандрівник, офіцер, брав участь в Аральській експедиції. З ним Ш-ко жив в одній «джеломейці». Макшеєв дуже любив і шанував Ш-ка. Він написав про нього й свої спомини. Лист писаний до Оренбургу, куди вже був виїхав Макшеєв. — **ЛИСТ Ч. 35.** З часу перебування Ш-ка на Аральському морі

зберігся лише один — лист ч. 33. Цей лист до Лизогуба — перший після повороту поета до Оренбургу, де він пробув від 6. XI. 1849 р. до 27. IV. 1850 р. й де йому жилося незле (пор. кінець листа). — Холера, про яку згадує Ш-ко, дійсно «здорово... косила» в 1847—48 р. р., особливо на Україні. Не одержуючи листів від приятелів (крім одного листа від Лизогуба) поет у Кос-Аралі писав:

Вони з холери повмирили,
А то б хоч клаптик переслали
Того паперу...

— Карло Герн — штабс-капітан, служив у штабі Оренбурзького корпусу. В 1853 р. в ранзі майора був при Перовському, як офіцер для доручень. Він зблизився з Ш-ком, і той мешкав у нового приятеля. Герна любили теж і поляки. Цей шляхетний чоловік довго зберігав автографи поезій Ш-ка, писані на засланні (1847—1850), і завдяки йому вони не загинули. Він попередив Ш-ка про ревізію, що мала в нього відбутися. Герн зоставив цікаві спогади про Ш-ка в формі листа до Лазаревського. Ш-ко так його любив, що готовий був іти всюди з ним разом служити (пор. лист ч. 57). — **ЛИСТ Ч. 36.** Лист Репніної, про який тут згадує Ш-ко, — зворушливий документ приязні княжни до поета; не маючи більше року відомостей про Ш-ка, вона писала до Лазаревського: «В ім'я всього Вам дорогого прошу повідомити мене, де перебуває Ш-ко і що з ним?». — Хоч Ш-ко й піше тут, що він «в орог усяких описів», а всетаки киргизський степ він описав у повісті «Близнята» (див. т. VII), а описи різних місцевостей України зустрічаємо мало не в усіх його повістях. — «Рисовав киргизів» Ш-ко залюбки, коли тільки міг (див. у т. XI). Серед цих рисунків є дуже гарні, як напр. «Киргиз на коні», «Киргизятко коло печі», «Тріо» й інші. — А. І. Бутаков (помер 1869 р. в ранзі контр-адмірала), учений-гідрограф, справді був не лише командиром, а й товаришем Ш-ка підчас аральської експедиції. Дочка його, дружина професора астрономії петерб. університету Глазенапа, в 1912 р. оповідала мені, що чула від матері про те, як її батько мило згадував Ш-ка (всі чудові, мальовані Ш-ком акварелею краєвиди Аральського моря, я купив від неї з доручення Київського Музею, тепер Історичного ім. Ш-ка). За опис Аральського моря, за пропозицією Гумбольдта, Берлінське Географічне Т-во обрало Бутакова почесним членом. Про пізнішу зустріч Ш-ка з Бута-

ковим див. у «Журналі» під 10. III. 1857 р. — **ЛИСТ Ч. 37.** Лист А. Лизогуба, що так потішив Ш-ка, не зберігся: його, мабуть, спалив поет перед ревізією 1850 р. — «Киргизський Бакса» — це, очевидно, портрет киргиза з домрою, що його, як центральну фігуру, пізніше Ш-ко взяв до своєї композиції «Тріо», (див. у т. XI). — «Оцього гарнадера» (гренадера) — тут уміщено. Наша репродукція — це з чистієї копії з автокарикатури Ш-ка. Лизогуб одписав Ш-кові: «тяжко на Вас дивитись» (див. про це докладніше мою статтю в «Назустріч», ч. 6, 1935 р.). — **ЛИСТ Ч. 38.** «Підтверджено заборону писати і малювати» — лист гр. Орлова до ген. Обру-

Шевченко-салдат.

[(Автокариатура поета).]

чева з 12 грудня 1849 р. стверджує, що він подавав самому цареві внесок, щоб той дозволив Ш-кові малювати (див. прим. до л. ч. 34), але «Высочайшого соизволения» на цей внесок «не послѣдовало». Отже не згодився на це цар. — «Я напишу Гоголю» — до Гоголя Ш-ко або не написав, або листа такого не знайдено. — Думку «аналізувати серце матері» Ш-ко здійснив геть пізніше (пор. вступ до поеми «Марія», 1859 р. у т. IV). — **ЛИСТ Ч. 39.** «Думавав... уже... оженився» Ш-ко в 1845 р., коли сватався до Федосії Кошицівни, яку за нього не віддали батьки. — Левицький Сергій — українець, урядовець «прикордонної комісії»; Ш-ко пізнав його ще 1847 р. Знайомство з Ш-ком мало для Левицького тяжкі наслідки. Підчас ревізії 1850 р. у Ш-ка знайшли лист Левицького. В тому листі він писав Ш-кові: «багацько есть тут та-

ких, що згадують Вас, а Головка каже, що Вас не стало, то на місто [натомість] стало більше людей, аж до 1000, готових стояти за все, що Ви казали», і писав теж, що «багато є в Петербурзі наших». Левицького заарештували і хоча скоро й випустили, але віддали під догляд поліції, і він 2 роки був без посади. 1855 р. він умер. Трагічніше скінчилася справа для згаданого в листі Левицького його приятеля — талановитого молодого ученого українця Головка, який застрелився, коли до нього прийшли жандарми. — «Пришли Кониського» — себто «Історію Русовъ», український патріотичний літопис-памфлет, що його власне Бодянський видав, як твір архієпископа Юрія Кониського в «Чтеніях», про які вже була мова. «Історія Русовъ» дуже вплинула на сформування поглядів Шевченка на український історичний процес. Ш-ко згадає «Історію Русовъ» в повісті «Близнята» (див. у т. VIII). Коли читав її, у нього, як каже, «душа оживала». Бодянський прислав Ш-кові цей літопис. — «Як маю я журитися» — цей вірш має тут деякі відміни (див. примітки до тексту цієї поезії в т. II). Написав його Ш-ко в Кос-Аралі. — **ЛИСТИ Ч. 40 і 41** до В. А. Жуковського — це власне дві редакції одного листа (другого з них недавно ще помилково вважали за лист до ген. Дубельта). Щодо того, котра редакція є перша, ми розходимося з редакторами академ. видання М. Новицьким та С. Єфремовим. Безперечно перша редакція це л. ч. 40, а друга л. ч. 41. В першій редакції Ш-ко зачепив гостро К. Брюлова — «бідний він велий чоловік» — «навіть дрібниці не хоче зробити і зрештою: «прикро, що з великим генієм не сполучена розумна чеснота». Потім Ш-ко або сам роздумався, або може хтось йому порадив цього не писати. Жуковський був приятелем Брюлова, знав, як Брюлов ставився до Ш-ка і як багато зробив для нього. Лист із тяжкими закидами Брюлову справив би на Жуковського немиле вражіння, а тому Ш-ко в другій редакції (л. ч. 41) замість того осудив свій «злочин», — зробив він це нещиро: була це конечна в даному випадку дипломатія. Непотрібно С. Єфремов бачить у цій редакції «нещирий тон прохача», зниження «до наклепів на себе» і т. інш., і тому вважає, що Ш-ко певно її відкинув, як невластиву, а переробив на гідну себе. Ш-кові треба було рятуватися за всяку ціну, бо гинув, і він підказав Жуковському, чим має його боронити... Це реальний життєвий документ, писаний не з переконання. Справжний свій настрій поет висловив у поезії «О, думи мої, о славо злая»:

Караюсь, мучуся... але не каюсь!

ЛИСТ Ч. 42. Гр. Олексій Федорович Орлов (1787—1862) — шеф жандармів і начальник «III Отдѣленія», себто III відділу особистої канцелярії царя, до якої належали всі політичні справи. Безмежне довірря царя придбав собі тим, що 14. XII. 1825 р. виступив проти декабристів. Лякав арештованого Костомарова «ешафотом». Старому й урядово-реакційному писменникові Булгаринові (жартома!) казав стояти півгодини навколішках. Ще 1847 р. Ш-ко звернувся до нього з проською про злагодження кари (чому й пише тут «о смілююсь удруге турбувати»). Властиво всі ці просьби були криком розпачі, бо ми вже знаємо, що гр. Орлов написав місяць перед тим Обручеву, що цар не хоче дати Ш-кові «дозволу малювати». — **ЛИСТ Ч. 43.** цікавий висловленим поглядом на Гоголя, як письменника-психолога («справжній відатель душі людської»). Цим поглядом Ш-ко випередив усіх критиків Гоголя на 60 років: аж у XIX в. сей погляд розвинув В. Брюсов, а до того часу критика значіння творчости Гоголя бачила в його реалізмі. Зате «красоти серця» в Гоголі Ш-ко не відкрив би, коли б з ним познайомився. Гоголь Ш-ка не розумів, бо тільки й умів сказати про нього, про поета з найпрекраснішим серцем, що в його поезії «забагато дьогтю» (спомини Гр. Данилевського, Повне видання творів т. XIV), і твори його називав «чужими справжньому таланту». Порівн. у т. III Шевченкове «Посланіє Гоголю», яке доводить, що Ш-ко цинив Гоголя передусім, як сатирика. Пор. ще в «Журналі» (т. IX) запис під 5. IX. 1857 р. Про «Мертві душі» дивись також у т. I в повісті «Близнята». — Творчість Ежена Сю (1804—1857), франц. письменника, автора модних колись мелодраматичних романів, Ш-ко дуже влучно тут характеризує, виказуючи глибокий літературний смак. — Для «образу... смерти Спасителя» Ш-ко зробив тільки ескіз сепією. Див. репродукцію в т. XI. — **ЛИСТ Ч. 44.** Лист Ш-ка до Іллі Ів. Лизогуба не зберігся («я йому пишу»). — «На Каспійське море» Ш-ка дійсно «погнали» (Новопетровський форт був на березі цього моря), але тут у листі мова про проєктовану в 1850 р. експедицію для добування камяного вугілля, до якої Ш-ко був уже приділений, але його заарештували. Експедиція вирушила аж у наступному році, і Ш-ко взяв таки в ній участь. — Михайла, якому Ш-ко тут пересилає листочок, не знаємо. Може це Михайло Маркевич, брат Миколи, поета та історика? — **ЛИСТ Ч. 45.** До Новопетровського форту, що

його Ш-ко називав «безмежною тюрмою» або «широкою хурдигою», прибув він 17 жовтня 1850 р. Заслали його сюди з нового наказу царя Миколи I-го

Життя в Новопетровському Ш-ко описав у першій половині свого «Журналу». Спочатку, з наказу ген. Обручева за Ш-ком спеціально стежив офіцер Потапов, якому це було доручене. Він допікав претові, але в 1853 р. його забрали з Новопетровська. — Тетяна Вільхівська, «старесенька мати» в поезії «Ганні Закревській» (див. т. III), — дідичка, власниця Мосівки, «українського Версалю». Вона витратила величезний маєток на бенкети-балі й залишила багато боргів після смерті. У неї 29. VII 1843 р. Ш-ко пізнав багато українських панів з Лівобережжя. — Олексій Капніст (17997—1869) — приятель декабристів, масон, містик; син Василя Капніста, автора «Оди на рабство». Боровся за скасування кріпацтва. Був конфідентом кн. Репніної в її романі з Ш-ком. Мав чудову бібліотеку. Він привіз до Репніних Ш-ка, щоб той скопіював для нього й для Гр. Тарновського портрет старого князя роботи Горнунга. Листувався з Ш-ком. — Про Астрахань та Гурев — див. у т. IX. З Гурева морем привозили літом пошту до фсрту. — Матвєєвський А. П., підполковник, був командиром Новопетровського форту, коли туди прибув Ш-ко. Понад два роки пробув поет під його начальством. До Ш-ка ставився дуже добре, бо навіть, як бачимо далі, через нього йшла поетова кореспонденція. Умер десь в кінці 1852 або на початку 1853 р. — **ЛИСТ Ч. 46.** Матвєєв був офіцером для доручень у ген. губерн. Обручева. Походив з простих уральських козаків. Ще коли Ш-ко був в Орській Кріпості, його, як оповідає Ф. Лазаревський, «невтомно пильнував добрий геній в особі Матвєєва», і після другої кари, що спіткала поета, цей шляхетний чоловік не покинув Ш-ка. Матвєєв мав великі впливи за часів Обручева, — «Штукками тканини» — Ш-ко конспіраційно називає свої рисунки в усій дальшій кореспонденції. — **ЛИСТ Ч. 47.** «Твої 20 карбованців» — С. Гулак-Артемівський прислав ці гроші за малюнки Ш-ка, — от чому той і пише далі: «у нас з Тобою умови не було, щоб за роботу платити» (Пор. також прим. до л. ч. 53). Про згаданих далі осіб див. у примітках до л. ч. 7. Хто такий ридич Гулак, скрипник, — невідомо. Може це й прізвище — Ш-ко писав їх часто з малої літери. — Іван Михайлович — це згаданий уже двічі генер. Корбе (див. л. л. ч. 8 та ч. 11 та прим. до них). Зберігся навіть документ, з якого видно, що Корбе пересилав гроші Гулака Ш-кові

(«уззяв участь у... добрій справі»); така дорога була певніша, й Ш-ко не тільки «хотів йому писать», а й написав, а Корбе переслав офіційно Гулакові квиток Ш-ка (див. стор. 447 т. III Творів вид. ВУАН). — Про газети «Русській Инвалидъ» та «Сѣверную Пчелу» див. у т. IX. — З М. Лазаревським, згідно з бажанням Шевченка, Гулак познайомився (порівняй лист число 80). — Оженився Гулак 1848 року з Олександрою Івановою, піаністкою й арфисткою. Див. про неї в «Журналі» під 3. V та 20. V 1858 року. — **ЛИСТ Ч. 48.** «Погані пригоди» — це арешт Шевченка 1850 р. за те, що ходив у цивільному вбранні і малював. — Бажання «хоч перед смертю... на друзів... на Україну подивитись» знайшло поетичний вислів у поезіях: «Не гріє сонце», «А. О. Козачковському», «Заросли шляхи...», «Не молилася за мене» (всі в т. III). — Корпусним командиром в Оренбурзі був тоді ген. В. О. Обручев (1793—1866); він прийшов на місце Перовського 1842 р., а 1851 р. знову його заступив Перовський. В справі арешту Ш-ка 1850 р. заграв Обручев неліцарську роль

Ш-ко намалював портрет його дружини, який я бачив на власні очі ще 1917 р. у старух-дочок Обручева в Петербурзі. Вони не хотіли його продати Київському Музеєві. Обручев приймав Ш-ка в своєму домі, знав, що Ш-ко малює, а потім, коли на Ш-ка зроблено донос, він перелякався й нічого не зробив, щоб Ш-ка рятувати, а навпаки довше, ніж треба було, держав поета в арешті. Навіть ганебно обвинувачував Бутакова й нізащо укарав коменданта Мешкова. — Намалювати образ для церкви в форгі Новопетровському Ш-кові не дозволили, про що повідомив коменданта штаб корпусу 16. IV. 1852 р. Бронислав Залеський писав про Ш-ка А. Венгжиновському на Україну 11. VIII. 1854 г.: „Odmówiono mu pozwolenia na malowanie obrazu dla miejscowej cerkwi, i bardzo tem żartowiony“ (рукопис ч. 4837 Ягайлонської Бібліотеки в Кракові). — «Начальник... чоловік добрий» — пол. Маєвський, якого вже знаємо. — «Сусіди в Бігачі» — це родина кн. Кейкуатових». — **ЛИСТ Ч. 49.** Лікар А. О. Козачковський (1812—1889), дором з Переяславщини, скінчив 1835 р. військову медичну академію в Петербурзі. Служив спочатку у флоті та повітовим лікарем у Курському, а з 1844 р. мійським лікарем у Переяславі та вчителем Полтавської семінарії (теж у Переяславі). Ш-ко бував у нього там і на хуторі недалеко Дніпра (пор. кінець листа). Позна-

йсмилися вони 1842 р. в Петербурзі. Козачковський залишив про Ш-ка цікаві спомини (у галицькій «Зорі» 1889 р.) — Фішер — саксонець, домовий лікар Репніних. — Пані Киприда — богиня Венера. — Село Андруші — в Переясл. повіті, 7 верстов од Дніпра. Ш-ко намалював краєвид «В Андрушах»; див. т. XI. — Про Манастирище, де стояв колись Трахтемирівський запорізький монастир-шпиталь, Ш-ко згадує в поезії «Сон» («Гори мої високі!»); див. т. III, дата написання 1847 р. — Переяслав Ш-ко знав добре, був у ньому 4 рази, часто згадує його в поезіях та раз у повісті «Близнята». Бувши останній раз у Переяславі в 1859 р., поет написав гострі, повні погорди й сарказму рядки:

Якби то ти, Богдане паний,
Тепер на Переяслав глянув,
Упився б, здорово б упивсь і т. д. (див. у т. V).

Переяслав для Ш-ка символізував собою московську неволю, що почалася після переяславської умови Хмельницького 1854 р. з Москвою. — Самойлов Ст. Н. — власник села Вюнища, 9 верстов од Переяслава. Там Ш-ко написав кілька найліпших своїх поезій (див. «Три літа» а т. II). Є й пейзаж Ш-ка: «У Вюнищі». **ЛИСТ Ч. 50.** Сотник Хаїров — башкир, перекладчик у форті Новопетровському. — Хто такий Ф. — не знаємо; досі друкували L., а не F. Наш текст перевірений з автографом (тека ч. 4837 Ягайл. Бібл. у Кракові). — Залеський Бронислав (1820—1888), один із найбільших друзів поета — поляк, засланець, з яким Ш-ко провів півроку в Оренбурзі в 1849—50 рр. (до кінця квітня), а потім більше 4-х місяців у Мангишлацькій гірничій експедиції за Новопетровським у горах Кара-Тау в 1851 р.

Листування Ш-ка з Залеським має величезну вагу для біографії й характеристики Ш-ка, і біографи вважають листи Ш-ка до Залеського за найцікавіші. **ЛИСТ Ч. 51.** Шостий рік не пишу і т. д. — це гіпербола. Ш-ко, дійсно, мало писав, особливо після арешту 1850 р. — Мерзляков О. Ф. (1778—1830) — рос. поет. Цитата тут — з його поезії «Среди долины ровныя», що зробилася дуже популярною піснею в Росії. — Про Данте — див. у т. IX за покажчиком імен, там і коментарі. — Про Величка — теж там. — Лікарем, що часописи передплачував, був у форті С. Р. Никольський. Про нього часто згадує Ш-ко в «Журналі» (див. т. IX). — Головачов Аполлон (пом. 1877 р.) — знаний літератор, співро-

бітник петерб. часописів. Був у Новопетр. форті з науковими експедиціями в 1852 та 1853 р. р. Доручення Ш-ка виконав і в Бодянського побував («низенько поклонився»), привіз і Ш-кові лист від приятеля. — Карелін Григорій Силич (1801—71) — знаний рос. природознавець і мандрівник, дослідник Каспійського моря. Жив у Гуреві, звідки возили морем пошту до Новопетр. форту. Можливо, що Ш-ко знав його й особисто. — Згадані тут листи Козачковського до Ш-ка й Ш-ка до Головачова не збереглися. — **ЛИСТ Ч. 52.** Башкирський офіцер — це згаданий вище сотн. Хаїров. Всіх доручень Ш., як видно, він не виконав. — **ЛИСТ Ч. 53.** Гроші Ш-кові посилав Артемовський не тільки свої, але й від інших осіб, але з причин зрозумілих про це не писав у листах. Посирав їх і частіше, та ті листи не збереглися. Куліш, прижрий у всьому, що зачіпало його особисту амбіцію, писав О. Кониському: «Я від себе (грошей) не посилав, а давав актору Артемовському посилати. Шевченко ж не знав, що се він із моїх рук посилав, і дякував його при мені, а той, приймаючи його дяку, мовчав про мене. І я мовчав: noblesse oblige...» («Культура», 1925, кн. 5 — М. Возняка «З оточення Т. Ш-ка», стор. 37). Артемовський мав право приймати подяку від Ш-ка, бо посилав і свої власні гроші, коли Куліш ще був на засланні, а про Ш-ка й не думав (пор. л. ч. 47). — Згадку про те, до чого «довели віршики прокляті» й цілий дальший уступ треба розуміти, як гірку іронію. Найкраща ілюстрація, що це так: «Та вже ж нехай хоч розіпнуть, А я без вірші не улежу» («Неначе степом чумаки...» в т. III). — «Тепер коло скульптури пораюсь» — на жаль, ані одна з скульптурних праць Ш-ка не збереглася. Реєстр їх див. у т. XI. — Йоахім Карло Іванович — мистець, колишній приятель Ш-ка (про нього див. у т. VI) не виконав просьби поета. Чотири роки ждав Ш-ко тих «фігурок» від Йоахіма, аж у 1856 р. М. Лазаревський написав псетові: «Напиши, які саме Тобі треба статуетки. Йоахім не вишле». Див. відповідь на це Ш-ка в л. ч. 80. — Горонович Андрій (1818—1867) — мистець-маляр невеликого таланту. В Музеї б. Александра III в Петербурзі є його картина «Ярмарок в Оренбурзі», в ній, крім доброї техніки в подробицях, нема жадних мистецьких прикмет. Українець з роду, вихованець Ніжинського ліцею. Бр. Залеський, пізнавши ближче Гороновича, теж потім згодився з Ш-ковою характеристикою цієї людини (пор. л. ч. 62). — «Невеличка цидула» до Йоахіма не зберіглася. — Про гр. Федора Толстого, віше-президента Академії Ми-

стецтва, знаменитого різьбаря-класика, див. у т. X. — Пісарєвського фізика вийшла 1852 р.: «Общепонятная физика» СПб. 1852. — Гальванопластику — Ш-ко таки знав і перед тим. У 1842 р. вільний почесний «общик» Академії Мистецтв А. Сапожніков видав у рос. перекладі популярну книжечку Ф. Кобелля про гальванографію, себто про спосіб репродувати образи за поміччю гальванопластики. В ній уміщено, як взірець, репродукцію намальованої Ш-ком ілюстрації до «Короля Ліра». А. Сапожніков спеціально цією гальванографією займався, про що знаємо з «Справоздань» Академії. Ш-ка завжди цікавила техніка репродукцій, а тому він напевно пізнав і гальванопластику, бо його малюнок був тим способом репродукований. З Сапожніковим був добре знайомий, бо зустрівся з його сином, вертаючи з заслання, як з «Сашою», якого знав ще хлопчиком. (див. у т. IX). — Цитата тут наведена звучить у Пушкіна так:

Иныхъ ужъ нѣтъ, а тѣ далече,
Какъ Сади нѣкогда сказалъ.

В цьому автентичному тексті зустрічаємо її в повісті «Прогулянка». — «Доле, моя», і т. д. — з пісні «Та йшов козак з Дону»... — ЛИСТ Ч. 54. — Глибоко-смутий лист А. Козачковського до Ш-ка не зберігся. «А дрессованю» його на імя коменданта Маєвського, що вмер тої зими. — «Комендант, що недавно прибув» — це майор Іраклій Олександрович Усков. З ним і з цілою родиною його Ш-ко зблизився; багато завдячував Ускову пост у справі полегшення своєї тяжкої салдатської долі в 1853—57 р. р. Пані А. Ускова оповіла дуже цінну подробицю про те, що коли її чоловік виїздив до Новолетровського, то ген. Перовський «перший почав розмову про Ш-ка» і просив Ускова «якнебудь полегшити» становище Ш-ка. Ця звістка безумовно правдива. Дозволити Ш-кові малювати Перовський, як начальник-формаліст і виконавець волі царя, не міг, але, як людина, на просьбу Жуковського, Ол. Толстого, Брюлова та інших міг зрбити те, що пише Ускова, яка не могла тут мати чікої тенденції казати неправду. Ш-ко чотири роки був мало не щоденним гостем Ускових. — «Дитина на третім годочку», про смерть якої оповідає Ш-ко, це — синок Ускових Дмитро. А. Ускова в своїх споминах про Ш-ка оповідає, що Ш-ко «був архітектором пам'ятника на могилі її сінка. Зроблено його прекрасно. Ш-ко сам пильнував роботи. Зроблено його в лицарському стилі [?] з білого каменя. Дітей

Ш-ко дуже любив. Мою старшу Наташу він дуже пестив і завжди шукав нагоди з нею побути». Горе п. Ускової дуже зблизило з нею Ш-ка. — **ЛИСТ Ч. 55** — це перший лист Ш-ка до Бр. Залеського з тих 16, що їх знайдено. 14 автографів цих листів кудись таємничо зникли (2 в Ягайлонській бібліотеці). Копії всіх 16 дістав М. Драгоманів від польського письменника Ігн. Крашевського й опублікував їх у «Кіев. Стар.» 1883 р. Я переглянув листування Залеського з А. Венгжиновським (у рукописах) і знайшов у листі з 20. IV. 1853 г. згадку про те, що Ш-ко переслав йому в тому році «картку». Отже це не був перший лист. Розсталися перед тим Ш-ко з Залеським у кінці жовтня 1851 р. (установлюю це на підставі недрук. документів), а не «десь на весні» 1853 р., як гадали редактори Акад. видання листів Ш-ка (див. стор. 572 т. III). Провели вони там 4 місяці вкупі в горах Кара-Тау (Мангишляцька експедиція). Відносини між друзями були такі, що не могли вони не листуватися й раніше (1851—52), хоча Ш-ко писав спочатку нечасто: „pisalem do niego parę razy — пише Залеський — ale mi nie odpisywał. Biedny on bardzo, bo nadziei teraz niema dla niego żadnej“. Початок спізненого листа Ш-кового цілком одповідає сказаному тут Залеським. — Ба й гуші — це жебраки у киргизів, які становлять окрему касту: це ніби парії, яких всюди гонять, як псів. Ш-ко цей момент підкреслив у своїй композиції, де особа, якої не видно, загрожує з вікна п'ястуком двом маленьким «байгушам». В 1817 р. рос. губернатор Янсон видав наказ, яким ще більше згнобив «байгушів». Можливо, що Ш-ко хотів своїм малюнком це підкреслити, бо «п'ястук» висувається з вікна рос. дому. — А гата — пані Ускова, жінка коменданта. Див. про неї в статті М. Рудницького в т. VI, стор. 319—321, там і її портрет, намальований Ш-ком. Далі про неї й тут і в «Журналі» часті згадки. — Михайло Цейзик — поляк-аптекарь в Оренбурзі. Його, як видно, дуже любив Ш-ко, бо часто мило згадує його й навіть його сина („s e s o n d o Цейзика«) — Начальником Штаба, що мав колекцію образів буз генер. Михайло Фантон - де - Верраіон (1804—1887); Залеського знав, як мистця-аматора, бо любив мистецтво. Людина культурна, був потім членом Комітету для скасування кріпацтва. — Про Ілецьку (Солянью) Защиту — див. на стор. 293 т. VI. — Дмитрієв — це, як гадає акад. О. Новицький, батько російського мистця-малюра М. Д. Дмитрієва-Оренбурзького. — Делякруа й Верне див. у т. VI, стор. 282—288. — Делякруа Євген (1798—1863) — франц. маляр-мистець, яскравий представник романтизму в плястич-

ному мистецтві. — Мостовський — поляк-засланець, офіцер артилерії; брав участь у польським повстанні 1831 р. Ш-ко його дуже любив; про нього див. у «Журналі» та в томі XI. — Колесінський Балтазар — теж поляк-засланець; Ш-ко пізнав його в Оренбурзі 1849 р. Про нього — в т. XII. — Сова — це Едвард Желіговський (1816—1864), польський поет, що писав під псевдонімом Антоній Сова. Шевченко присвятив йому поезію «Посажу коло хатини» (т. IV). Особисто пізнав його Ш-ко вже пізніше в Петербурзі 1858 р. (див. у «Журналі»). Докладно про їх стосунки в т. XII. Далі Ш-ко його часто згадує. Пор. л. ч. 73. — Згаданий тут Михайло це, як видно з недрукованої кореспонденції Бр. Залеського — Михайло Білінський, поляк-засланець, а не Балінський, як прочитав Ігн. Крашевський в автографі листа ч. 88. Про нього — теж у т. XI. С. Єфремов неслухно припускав, що Ш-ко поплутав його прізвище з прізвищем Беліцького; див. т. III Акад. вид. стор. 576. — Оґсієс префект, часто згадуваний і далі, це — ксьондз, монах домініканець. — Михайло Зелюнка, поляк-засланець, капелян Оренб. Корпусу російських військ, у якому тоді було коло 2.000 поляків (а не «корпусу кадетів», як думав М. Новицький (див. том IV акад. вид. стор. 576). Про нього див. у моїй праці „Szewczenko i Polacy“, Варшава 1934.

— Середницький Стах — поляк-засланець, учасник змови Конарського 1839 р., родом з України

— Людвик Турно — поляк-офіцер із засланців, близький приятель Ш-ка. Пізналися вони в Оренбурзі 1849 р., а літом 1851 р. разом були в Мангішлацькій експедиції. Ідеаліст, борець за скасування хлоти в війську,

— Аркадій — це Венгжиновський; діяльний організатор поляків-засланців в Оренбурзькому краї; в той час повернувся на Україну. На засланні служив у «приксордонній комісії». Недрукована кореспонденція з ним Бр. Залеського дає багатий матеріял про Ш-ка, який використовуємо далі тут, а також для біографії і для т. XI

Цей Венгжиновський продавав на Україні «штуки матерії», себто малюнки Ш-ка і був посередником між ним та кн. Репніною, яка була тоді в Одесі, де бував і Венгжиновський. Через нього безперечно багато знали на Україні про Ш-ка, якому в 1850—55 р. р. дуже тяжко й небезпечно було листуватися з приятелями-земляками. От чому Ш-ко часто тепло згадує його в листах до Залеського. Вперше подаємо в нашому виданні коротень-

кий лист Ш-ка до Венгжиновського (див. в кінці тексту листів). — **ЛИСТ Ч. 56.** »Діло рук моїх«, яке далі Шевченко просить не показувати Йоахіму й називає »Тріо«, — це, як уперше тут ми усталюємо, скульптурне відтворення малюнку, що його досі називали »Киргиз грає на домрі« (див. репродукцію в т. XI вже тепер під назвою »Тріо«). Образ цей так описує Бр. Залеський в недрукованому листі до А. Венгжиновського: „Trio muzyczne w stepie, złożone z Kirgiza, grającego na bałafajse, kobiety mielącej na żarnach i krowy, która ryczy“. Цей самий сюжет Ш-ко виліпив пізніше. Почав від окремих фігур. Зберегалася колись фігурка самого тільки киргиза з домрою, що її бачив капіт. Косарев. Таксамо з листа до Лизогуба знаємо про »Киргизського Баксу« — »по-нашому Кобзаря«, як пояснив Ш-ко. — Скульптуру свою »Тріо« Ш-ко переслав до Петербургу через академіка Ернеста фон-Бера (1792—1876) — славнозвісного природника-ембріолога. З експедицією, що в 1852—56 р. р. вивчала під його керівництвом рибні багатства Волги й Каспійського моря та тамошні рибальські промисли, Бер двічі був в Новопетровському (1852 та 1853 рр.). Бер пообіцяв старатися про полегшення Ш-кової долі через велику княгиню Марію Миколаївну, президента Академії, але за життя Миколи І-го це не дало результатів. — »Старий Григорович« — це знаний нам уже Василь Григорович, а Софія Іванівна — його дружина, дочка славного українського різьбяря І.П. Мартоса. Як і її чоловік, була людиною доброї й лагідної вдачі. В 1837—45 р. р. Ш-ко часто бував у домі Григоровичів. — Калам Олександр (1816—1867), шведський пейзажист-класик, мав великий вплив на рос. пейзажистів, зокрема на Мещерського, з одної картини якого Ш-ко зробив 1859 р. офорт. Шевченкові рисунки дерев, кущів та скель (особливо рисовані в 1851 р. підчас експедиції в Кара-Тау) дуже нагадують рисунки олівцем Калама. Я купив їх 23 штуки в редактора рос. часоп. »Съверъ«, а в 1917 році відступив київському Істор. Музеєві (22), а один подарував пок. проф. К. Широцькому. Вони досі ще не репродуковані. Альбом Калама Ш-ко мабуть хотів подарувати Бр. Залеському (пор. л. ч. 61). Сам він чудово володів класичною технікою Калама. Кольман, у якого Ш-ко вчився пейзажного мистецтва (див. у т. VI), теж рисував тою манерою, що й Калам. — **ЛИСТ Ч. 57.** Байрам — новий рік у мусульманів; Ш-ко так називає святкування нового року в форті, бо так називали це свято киргизи. — Юнг Едвард (1681—1765) — англ. поет-сатирик. — Подяка Залеському

зс «Тіок», «за лист до Аркадія», «за пам'ять про Варвару» й подяка за фотографічну копію «Монаха» знаходить собі пояснення в недрукованих листах Бр. Залеського (рукоп. 4837 Ягайл. Біблі.), який щодо Тріо ми вже цитували вище; в ньому Залеський пише теж: „na jednym z tych rysunków masz widok skały „Mnichem“ zwanej, o minut kilka od twierdzy“ (себто Новопетровського форту); це в листі з 21. II. 1854, а в листі того року з 18 липня до Венгжиновського читаємо: „Zmiluj się napisz o Barbarze — stary o nią niespokojny i wypytuje mnie“. „Stary“ — це Шевченко. — Данилевський Микола (1822—1885) — знаний рос. природознавець, економіст і публіцист. В 1871 р. виступив з проектом здійснення ідеї панславизму в формі словянської федерації («Россія и Славянство») під гегемонією Росії. Замолоду був прихильником ідей Фуре й у 1849 р. сидів у Петропавловській цитаделі, а потім деякий час був на засланні. Як людина близька до заарештованого в 1848 р. гуртка Петрашевського, в якому Ш-ко мав чимало знайомих (Момбеллі, Штрандман, пізніше на засланні — поет Плещеев), натурально був цікавим співбесідником для Ш-ка. Мабуть, тоді він не був ще так націоналістично настроєний, як це потім виявив у згаданій своїй книзі, де Російська Імперія виступає, як політичне ціле з «приєднаними» до неї Галичиною й Закарпаттям, а про український нарід, як про окремих словянський нарід, немає й мови, як нема мови й про його геніального поета Ш-ка. Пізніше Ш-ко не робив спроб відновити з ним відносини. — Лев Пилипович — особа невідома. — Гірські пасма Ак-Тау й Карв-Тау відвідав Ш-ко разом із Бр. Залеським улітку 1851 р. Збереглося багато чудових пейзажів Ш-ка з тої експедиції (Ак-Миш-Тау, Чир-Калі-Тау й інші — т. XI). — Ш-ко був двічі на Ханга-бабі разом з Усковим. Ханга-бабу описує так А. Ускова: «Місцевість Ханга-баба — прегарна... гори оточують її з трьох боків, у ярах ростуть тувові дерева. Під горами розтяглася чудова, зелена галявина, на якій стоїть величезне дерево шовковиці, сажнів 2 в обхваті... Офіцери туди їздили бавитись (30 верстов од форту) — на пікніки й полювання. — Карло — це Герн, якого мали призначити комендантом Раїму на Сир-Дарії, де вже 1849—50 р. р. був Ш-ко з експедицією Бутакова. — Куан (властиво Куван) — старе річище Сиру. — «Йордан» (Jordan); — драма Е. Желіговського, про яку докладніше в т. XII. — «Спасибі трьом людям», що були в Петрозаводському й «мене не забули». Одного з тих, кому тут Ш-ко висловлює свою вдячність, ми знаємо

— це В. Білозерський, з яким Желіговський підтримував стосунки, листуючись (Желіговський жив тоді на засланні в Уфі). Другий, мабуть, М. Макаров. Хто третій? Розшифрувати це поміг би лист Желіговського до Бр. Залеського, одержавши який, Залеський і написав Ш-кові, що його пам'ятають петрозаводські знайомі, а також лист Залеського, на який тут Ш-ко відповідає, але ми їх не маємо. — З листа видно, що Желіговський хотів перекладати «Катерину» Ш-ка (пор. л. ч. 62). Очевидно Желіговського познайомив з поезією Ш-ка Білозерський ще коли вони були разом на засланні в Петрозаводському. — «Ілляшенко й Петрова забудь». Петров Олексій — це той студент, що зробив донос на кирило-методіївців. С. Єфремов гадає, що друге прізвище Ш-ко «поплував». Правда, Ш-ко часто плував прізвища, бо щодо них, то пам'ять його часто зраджувала. Але тут справа стоїть інакше. На Ш-ка двічі рсбили доноси. Перший був донос уже згаданого Петрова, другий в 1850 р. зробив на Ш-ка один прапорщик, якого прізвища в документах нема, бо донос був усний. Звичайно, біографи називають його Ісаєв, бо так його в своїх споминах називали мемуаристи, кажучи, що це був «своєк ген.-майора Ісаєва». Отже, коли це був свояк (в рос. значінні, що відповідає тільки польському *rowinowaty*, а не *krewdu*; яке значіння має слово свояк лише в Галичині), то очевидно він мав і інше прізвище — не Ісаєв. Я гадаю, що цей прапорщик був Ілляшенко, а не Ісаєв. На цю думку напав був уже й Драгоманів, що знав тільки перші й останні літери прізвища донощика «І—в» («Ілляшенко»). Шевченко на негарну ролю цього пана, що ображала честь К. Герна, поетового приятеля, відкрив йому очі, а прапорщик помстився, донісши Обручеву, що Ш-ко малює й ходить у цивільному вбранні. — «Забудь і Ти, як я їх не пам'ятаю», — це повторення того самого настрою, в якому Ш-ко покидав каземат ще 1847 р., коли в посланії «Союзникам» («Згадайте братія моя», т. II) писав про Петрова:

А його забудьте, други,
І не проклинайте...

або в «Журналі»: «Забудьмо й вибачмо темним мучителям нашим» (під 13. VI 57 р.). — Олексій Іванович — це Бутаков. — Копія «Монаха» — фотографія з цього малюнка, що її зробила пані О. Н. Бутакова, яка також гравірувала малюнок Ш-ка (див. її офорт, репродукований мною в «Русск. Библиофилъ», кн. I, 1914 р., стор. 20). — Пані Юрасова — жінка підпоручника Олексія Юра-

сова. Мабуть, Поспелов у ній був закоханий, а Поспелова Ш-ко дуже любив і йому шкода було приятеля, якому подобалася неморальна жінка; гострі епітети на її адресу заступаємо крапками. Цей Поспелов Олексій Іванович, прапорщик корпусу штурманів, був помішником Бутакова в аральській експедиції, і Ш-ко там зблизився з ним. Пізніше він командував Аральською флотією. Вмер у 1864 р. По повороті з Аралу Ш-ко з ним жив в Оренбурзі в великій приязні. Всі джерела дуже симпатично його характеризують, тільки один Бр. Залеський висміює його зовнішню специфічно російську набожність („Wspomienia Orenburskie“) — Земляк з Тального й Михайло земляк С. — особи досі нерозгадані. Може Михайло Білінський був земляком С[ераковського], себто походив з Волині? Пунктуації оригіналу не знаємо, та й взагалі Ш-ко її дуже оригінально й непослідовно вживав: можливо, що після «Михайла» потрібна кома. Може цей Михайло — аптекар Цейзик. — «Бик з курги-зом» — рисунок нам незнаний. — Михайлов — тут це, мабуть, Іларіон Михайлович, батько рос. письменника-революціонера Михайла Михайлова. — Хома — це поляк Томаш Вернер, 1845 р. засланий до Оренбургу. Є його портрет роботи Ш-ка (Київск. Істор. Музей). Разом із Ш-ком був в експедиції на Аральському морі, як геолог і ботанік.

— Олексієві — це Плещеєву, російському поетові (1825—1893), що був на засланні в Оренбурзі, Уральську й знов в Оренбурзі (від 1849 до 1858 р.) за участь у гуртку Петрашевського. Пізналися з Ш-ком 1849 р. в Оренбурзі. — «Тебе призначено до дієвого баталіону» — вже перед тим Залеський був у боях під фортецею. Ак-мечеть і дістав рангу офіцера; може, і знов мав іти на фронт, бо війна з кокандцями і 1854 р. продовжувалася. — Хома Лазаревський — описка, замість Федір. — **ЛИСТ Ч. 58.** Перша половина цього листа до Я. Кухаренка під датою 1. квітня — це жарт з приводу першого квітня. В Москві Ш-ко 1846 р. не був і, натурально, панахиди за Кухаренка не одправляв, а заарештували його в Києві зовсім не по повороті з Москви, а з Чернігівщини. На початку листа цінна згадка про те, що Ш-ко вперше побачився з Кухаренком 14 років перед тим, отже — 1840 р. а може й 1839 р. — В «Русскомъ Инвалидѣ» дійсно було надруковано про призначення Кухаренка кошовим, себто наказним отаманом Чорноморського війська «вторік», себто 1853 р. (наказ підписано 8. VI 1853 р., а фак-

Яків Кухаренко

тично Кухаренко займав цю посаду від жовтня 1852 р. після смерті Завадовського), але цього не міг читати Ш-ко в Оренбурзі, як пише, бо звідти ще весною 1850 р. його вивезли арештованого до Орської Кріпости, й до Оренбургу він уже не вертався. Все це — продовження першоквітневого жарту. — Ш-ко не помилився, думаючи, що Кухаренко «не такий козак», щоб міг приятеля забути. Хоч Ш-ко й був політичним злочинцем, але приятель-генерал, що мав права військового ген.-губернатора, відповів Ш-кові й далі з ним листувався. Відповів, правда, майже через два роки, в грудні 1856 р., але тому так пізно, що лист Ш-ка надійшов до нього, коли починалася кримська війна. В листі-відповіді Кухаренко називав Ш-ка «ста-

рим другом» і прислав йому 25 карб. — До Азова Ш-ко адресував свій лист, але Кухаренко був уже отаманом Чорноморського війська, і треба було адресувати на Катеринодар, тому й лист Ш-ка дістав він нескоро. — Метлинський Амвросій (1814—1870), професор Харківського університету, — український етнограф і поет. З Ш-ком особисто не був знайомий, але був приятелем Кухаренка, який бувши ще 1851 р. в Харкові від Метлинського й довідався про долю Ш-ка. Його «Думки, пісні та ще дещо» вийшли в Харкові ще 1839 р. Поетичний талант Метлинського був невеликий; був він типовим романтиком, а в житті доброю, шляхетною людиною. — **ЛИСТ Ч. 59.** Із «Слова о полку Ігоря» Ш-ко згодом у 1860 р. переспівав тільки «Плач Ярославни». Висловлене тут бажання зайнятися перекладом цієї, за висловом Максимовича, «лебединої пісні» князівської Русі — дуже цінне свідоцтво, яке показує, що Ш-ка не покидали творчі задуми навіть в «мертвому» періоді його життя (в 1851—56 р. він не писав поезій). Пор. дальший лист ч. 60 до Бодяньського. — Переклад «Слова», зроблений Гербелем, вийшов двічі 1854 й 1855 р. під назвою «Игорь князь съверскій, поэма». Знаного перекладчика словянських поетів на рос. мову Миколу Гербеля (1827—1863) Ш-ко пізнав особисто в Ніжині ще 1846 р., як учня тамошнього Ліцею. Він подобався тоді Ш-кові. В листі до Маркевича (ч. 86) Ш-ко називає його «сірим хахлом» і дякує йому за видрукований переклад думки «На що мені чорні брови», що був першим перекладом з Ш-ка на рос. мову. Потім Гербель видав переклад цілого цензурного «Кобзаря», зараз після виходу його в світ у 1860 р. Видання це не раз повторювалося. — **ЛИСТ Ч. 60.** Уральський козачина — це Савичев або Савич (див. у т. IX). Він не переслав Ш-кові «Літопису Величка», одержаного від Бодяньського для Ш-ка. Поет сам узяв його в цього «козачини» вже в р. 1858, коли переїздив через Москву. — Шишкова Олександра (1754—1814) переклад «Слова» вийшов ще 1805 р., і Ш-кові був потрібний, бо при ньому був і оригінальний текст. — Максимович М. О. видав ще 1837 р. точний переклад «Слова» нз рос. мову (разом з текстом оригіналу). Пізніше він видав його і в укр. перекладі. Максимович був добрим знайомим Ш-ка (див. листи Ш-ка до нього, а докладніше про нього в «Журналі» в т. X та в примітках до того тому). — Іванишев — це той київський професор, що з ним Ш-ко розкопував Перепетиху. — Про поета Миколу Щербину див. у т. IX. Ш-ко його особисто пізнав у 1858 р. — На могилі Го-

голя на кладовищі Симонового монастиря поклали плиту перед 9 мая того року з написом: «Горькимъ смѣхомъ моимъ посмѣюся». Очевидно Ш-ко прочитав тоді саме в газетах про освячення пам'ятника, що мало відбутися на св. Миколу. — ЛИСТ Ч. 61. Залеський й поїхав тоді на Урал, де є величезні ліси, от чому Ш-ко й вітає його й висловлює жаль, що не може бути з ним «на лоні не порочної природи», «в дрімучому... лісі» серед «похмурих, як дума Оссіана дерев». Автором «Поєм Оссіана» (1760 р.) був англієць Макферсон; «поєми» ці були майстерною містифікацією, бо були автором видані, як нібито твір Оссіана, барда III-го століття. Похмурі пейзажі цієї поеми, її меланхолійний тон приваблювали особливо романтиків. Коли до т. зв. «оссіанівських» мотивів у поезії Ш-ка можна віднести початок «Причинної» («Реве та стогне...»), то в плястичній творчості Ш-ка до них належать, щодо настрою, каратауські краєвиди, повні невимовного смутку й перед Бекліном — може єдині силою свого смутного ліризму. — Цитата з Крилова в, рос. байкаря, — з байки «Любопытный». Про відношення Ш-ка до Крилова в прим. до т. IX. — Сигизмунд — це Серакзвський (див. прим. до л. 68). — Кернер Карло (1791—1813) — німецький поет, автор патріотичної збірки «Ліра й меч» та трагедії «Цріні». Ш-ко, як можна догадуватися, хотів мати поезії Кернера, щоб подарувати їх пані Усковій, але вона поставилася неухважно до книжки, й Ш-ко невдовзі побачив, що книжка не розрізана валяється під канапою (див. про це в «Прогулянці», т. VIII; цей інцидент зв'язано там з особою вигаданої «кузинки»). Поезії Кернера, мабуть, дуже подобалися Ш-кові силою патріотичного почуття, яким вони персякнуті. Патріотичний патос героя Шевченкової драми «Никита Гайдай» дуже нагадує подібні уступи з трагедії «Цріні», декілька разів перекладеної на рос. мову. — Богдан-Юзеф Залеський (1802—1886) — видатний польський поет т. зв. «української школи», родом з Київщини. Про нього й про відношення його до Ш-ка див. докладніше в т. XII. Тут мова про видання його творів „*Polzje Bohdana Zaleskiego*“ (СПб. 1852, 4 томи). Про високу оцінку його поезій Ш-ком див. у л. 62. — «Два слова» й «Експромпт» Сиви-Желіговського та стаття про стосунки з ним Ш-ка — в т. XII. — Єкатєринбург — повітове місто Пермськ. губ. під Уралом. Центр гірничого промислу. На гранувальній фабриці там обробляють теж дороги каміння. Нині Свердловськ. — Пономарьов Федір (1822—1884), мистець, — товариш Ш-ка з Академії.

Один час Ш-ко навіть жив з ним укупі. Пономарьов залишив спомини про Ш-ка. — З(єлінський) — це поляк за-сланець, що служив деякий час у Новопетровському, а Н(ікольський) — тамошній військовий лікар. Розшифруємо ініціали остатнього прізвища на підставі недрукованих листів Залеського, який у травні 1851 р. лежав довго у Ново-петр. шпиталі, й, очевидно, добре познайомився з лікарем. Про Зелінського Ш-ко далі часто згадує в листах до Залеського. — В(асиль) О(лексієвич) — це ген. Пе-ровський, а не В(асиль) О(панасович) Обру-чев, як каже С. Єфремов в академ. виданні. Обручев покинув Оренбург ще 1851 р. — Звістки з Одесси хотів мати Ш-ко про кн. Репніну від Венгжиновського. — Іраклій посадив... на огороді кілька верб. В Новопетровському є й тепер сад ім. Шевченка, бо збереглася традиція, що його посадив Ш-ко. Ш-ко посадив там першу вербу ще 1850 р., але брав участь у садженні дерев і пізніше. В споминах пані Ускової читаємо, що «з Ханга-баби привезли великі шовковиці», і в їх садженні Ш-ко «брав діяльну участь». Посадити верби в огороді теж ма-буть піддала комендантові думку Ш-кова спроба з вер-бою, яку він посадив і яка добре росла (пор. л. ч. 76). Отже редактори акад. видання неслухно називають Новопетров-ську традицію «легендою». — ЛИСТ Ч. 62. Тут згадака про той відділ експедиції Бера, що їхав для дослідження річки Емби, яка випливає з Уральських гір і впадає до Каспій-ського моря. — Бібліотекарем в Оренбурзі Залеського призначено в тому році. — «Катерина моя не така хороша» і т. д. — це прояв властивої Ш-кові авторської скромності. Усмішку викликає тепер думка Ш-ка, що «Катерина» не варта того, «щоб її перекладати та ще Сові...» Желіговський тепер цілком забутий поет, і форма його поезій дуже слаба. Ш-ко захоплювався ним, як людиною, як глибоким ідеалістом та пропагатором су-спільної реформи на справжніх християнських засадах. — «Біографію Гоголя», що її прочитав Ш-ко, написав П. Куліш під заголовком «Опыт біографіи Гоголя» СПб. 1854 р. — «Одеські події» — це бомбардування Одеси 10 квітня 1854 р. — «Циган» — це дуже цікава щодо за-думу композиція Ш-ка. В академ. виданні сказано: «невідомий малюнок» Ш-ка. Вперше усталюємо, що то був за ма-люнок. Залеський так описує його в листі до Венгжинов-ського: «Ідея рисунку така: двох зкутих [разом] арештан-тів провадять етапом, один з них — циган, другий — се-лянин; салдати затрималися коло шинку: один заснув, по-

томившись, другий пішов випити чарку. Тимчасом арештанти посідали й поскидавши сорочки, вибирали з них нужу, як то звичайно буває. Раптом циган почувши бубон і співи циганського весілля, яке видно здалека, зірвався на ноги й прислухається тим звукам, що зуміли зворушити його душу. Селянин, шарпнутий (кайданами) за руку, сердито дивиться на цигана, а конвоїр виходить із шинку, боячись, чи котрий із них не втік. Сцена — на Україні, бо хатка біла, тиква висить під стріхою, і старий український селянин заснув під бочкою, хочачи побалакати з салдатом». Серед малюнків Ш-ка, що збереглися, є один, що є лише фрагментом або іншою редакцією описаної картини (пор. у Новицького «Ш-ко, як маляр» на стор. 62 ілюстрацій; репродукуємо його в т. XI), він має назву «У кайданах», але на ньому нема салдата, і тільки одна постать цигана виразно намальована; циганського весілля теж нема, інші постаті — невиразні; решта аксесуарів є. Як бачимо, Ш-ко вложив у цей реалістичний образ глибоку символіку, повну національного змісту. Залеський при цьому додавав: «мистці оцінять цей образ». Оцінка випала, мабуть, висока. Вислав Залеський цей образ 19 X 1851 р. ще з Новопетровського. Навіть, якщо й через рік Ш-ко отримав гроші, то сума була велика, коли він вкінці 1854 р. ще не витратив тих грошей. На жаль, не знаємо, яка доля спіткала цей, невідомо кому проданий Венгжиновський образ. — Богословський завод — ливарня міді в гірській уральській місцевості під Верхотурським, заснована 1769 р. — Сигизмунд — так в автографі; сам Сераковський писав своє ім'я: *Zygmunt* а Ш-ко називав його по-староукраїнському «Жигмонтом» (пор. л. ч. 68). — Пальто — це не «історичне» пальто, в якому ходив Ш-ко в Оренбурзі, коли його арештували; воно залишилося в помешканні Герна. Про це пальто див. теж у л. ч. 73. Цар, коли йому представили справу, признав, що в тому, що Ш-ко ходив у цивільному вбранні винні його начальники, й казав винних покарати, але винні були всі, навіть сам Обручев, і ніхто зокрема. Бутаков, до якого був приділений Ш-ко, виїхав, а передаючи обов'язки своєму заступникові Поспелову, в наказі нічого не згадав про Ш-ка. Коли Обручев причепився до Поспелова, то той відповів, що не дозволяя Ш-кові ходити в цив. убранні, бо взагалі ніякого відношення до нього не мав. — «Агата... ця найпрекрасніша жінка». Платоничний роман Ш-ка з комендантшою тривав яких два роки. Про почуття Ш-ка до Агати, в яких він звиряється Залеському, див. далі в л. ч. 66, а про розчарування поета нею в л. ч. 69. Про літературні

відгуки цього роману див. у т. VI. стор. 319—321. **ЛИСТ Ч. 63.** Автопортрет, що його Ш-ко називає тут жартома «нікчемним Гетьманцем», бо нарисував він себе в укр. убранні, на жаль, ще досі не знайдений. В салдацькому вбранні їх багато (див. у т. XI). — Сємьонов — це, мабуть, Сємьонов-Тяншанський Петро Петрович (1827—1914) — видатний російський географ, мандрівник і статистик, що в 60 р. р. брав діяльну участь у селянській реформі. Перший дослідник Тяншанських гір. Керував першим у Росії вселюдним статистичним переписом 1897 р. — **ЛИСТ Ч. 64.** «Вістка про Варвару» надійшла аж через три роки, бо першу просьбу до Венгжиновського довідатися про неї вислав Ш-ко ще 10. VI 1851 року. — **ЛИСТ Ч. 65.** Редактора «Отечеств. Записокъ» А. Краєвського (1810—89) Ш-ко знав особисто ще з 40-х рр. — «Княгиня» — це оповідання, в якому Ш-ко в особливо яскравій формі зобразив кріпацький лад. От чому він не був певний, що оповідання «надається до друку». Краєвський відіслав рукопис Залеському. — **ЛИСТ Ч. 66.** Тут мова про поворот Залеського до Оренбургу з Уралу й Башкирії, куди він їздив з адміністратором того краю Беклемішевим, як рисувальник. — Про Яна Рустема, мистця-малювача, (пом. 1835 р.), зполонізованого турка, акад. Ол. Новицький, на підставі зацитованих Шевченком у цьому листі слів, висловив думку, що він учив Шевченка малювати в Вільні. Про це див. у т. т. XI — Ніодна з перелічених тут скульптур не збереглася, або їх ще не знайшли. — Бр. Залеський таки зблизився з Перовським, і той його очевидно любив, бо коли Залеський виїздив уже після амністії з Оренбургу, то писав Ш-кові, що їздив до Петровського дякувати «за всь милости». На зближення Залеського з Перовським Ш-ко покладав надії, бо знав, що генерал проти нього упереджений, бо думає, що Шевченко малював карикатури на царя й царицю (пор. у «Журналі» під 19. VI 1857 р.). — Хоч Шевченко й пише, що не може нічого послати Сові з своїх творів, але іслав таки щось в наступному році, бо Залеський писав йому 8. VI 1856 р.: «Сова твій подарунок прийняв із сльозами». Можливо, що то був рукопис «Варнака», присвяченого Желіговському (див. л. ч. 77). — «Представленіє» подав генерал-майор Фрейман, начальник артилерії Оренбур. військ. округи про те, щоб Ш-ка зробили підстаршиною (унтер-офіцером), але з того нічого не вийшло. Див. про це в листах ч.ч. 67, 69 та 83. — «Ніч» — можливо, що це нічний пейзаж «Туркменське кладовище в долині Долнапа»

(див. у т. X). Цей сюжет, як і інші, потім використав і Бр. Залеський і своєму паризькому альбомі „La vie des Steppes Kirghises“, Париж, 1865 — **ЛИСТ Ч. 67.** — це єдиний лист до Плещеева, що зберігся; було їх більше. — «З мене... п'ятидесятилітнього старця, тягнуть жили». Ш-ко мав тоді 41 рік. Він любив збільшувати собі літа. Це звичайна в нього гіпербола. «Тягнув з нього жили» командир баталіону майор Львов (див. л. 74 та в «Журналі» під 25. VI 1857 р. в т. IX, — там про нього докладніше). Про «Современник» та «Отечественныя записки» див. у т. IX. — Про повість «Княгиня» — в т. VII (Ш-ко помилково написав «Княжна»). З рукопису, пересланого Ш-ком Залеському, надрукувала текст цієї повісти «Кіевская Старина» в 1883 р. — К[обзарь] Дармограй — це псевдонім, під яким Ш-ко писав свої рос. повісті. Про них див. мою статтю в т. VI. Вони за життя поета не побачили світу. — **ЛИСТ Ч. 68.** З листа до Плещеева нічого не міг Залеський довідатися, бо Плещеев не було тоді в Оренбурзі, про що відписав Шевченкові Залеський. — Про відносини Ш-ка з Сигізмундом Сераковським (1826—1863), видатним польським революціонером.

— Ян Станевич — поляк-зсланець, поет

— Про якого тут «київського студента» мова, невідомо. — **ЛИСТ Ч. 69.** «Ні ні і ні не лихо» — це розчарування в Агаті Усковій. — **ЛИСТ Ч. 70.** Лист цей надруковано з чернетки, написаної олівцем на рукописі повісти «Капітанша». — Ш-ко зустрів на дівчата, а тільки восьме свято в пустині. — **ЛИСТ Ч. 71.** Про Козлова, штейгера, що разом із Залеським та Ш. був в експедиції до Кара-Тау, не маємо жадних даних. — Антонов не був начальником експедиції, як гадає С. Єфремов (див. III т. акад. вид., стор. 638), а очевидно тільки стояв на чолі приділеного до неї військового відділу, бо на чолі праць експедиції стояв Антіпов, «гірничий офіцер» (беремо ці дані з недруков. листів Залеського). — Стаття про фотографію, про яку тут мова, надрукована була в т. XXXIV «Современника» 1852 р. Про Пісарєвського вже було вище. Хотінський Матвій (1813—66), природник-популяризатор. — «Кієвські ландыши» — це «Ландыши Кіевской Украйны» (1852 р. СПб, кн. I) Григорія Карпенка, що разом із братом своїм Степаном видав багато поезій українською, російською та польською мовами. Це дійсно друкована нісенітниця, як слушно пише Ш-ко. Обидва брати були непоправними графоманами. Гр. Карпенко, між іншим, перший переробив

для сцени Шевченкову «Катерину». — Яке «Тріо» — чи скульптуру, чи новий малюнок цього сюжету обіцяє прислати Ш-ко, не можна сказати. — **Альбом**, про який питається Ш-ко, залишався разом із «захалавною книжечкою» від 1850 р. у К. І. Герна, і поет одержав його вже в Нижньому Новгороді. **ЛИСТ Ч. 72.** «Висока Протекторка» — президент Академії велика княжна Марія Миколаївна, сестра царя Олександра II. — Ювилей гр. Ф. Т. Толстого святкували 10. X 1854 р. — **ЛИСТ Ч. 73.** Про «величезне дерево» на Ханга-бабі див. вище в прим. до л. 57. — Ак-мечеть, на перенесення до якої Ш-ко згоджувався, — це здобута 1853 р. російським військом фортеця Кокандського ханства, переіменована росіянами на форт Перовський, на ріці Сир-Дарії. — **Маніфест**, що мав вплинути на зміну долі Ш-ка, — це маніфест 19. II 1855 р., яким новий цар Олександр II сповіщав про початок свого царювання. Ніяких пільг «політичним злочинцям» маніфест не обіцяв. **ЛИСТ Ч. 74.** З двох пересланих разом з цим листом «штук матерії», себто малюнків, Залеський продав один за 25 карб. В. В. Велямінову-Зернову (1830—1904), російському орієнталістові, що пізніше був куратором київської шкільної округи і, як запеклий реакціонер, придбав прізвище «ідолище велике». — **Повість Ш-ка «Варнак»** — у VI т. нашого видання. Там і її оцінка й літературна історія. — Про М. О. Осіпова, товариша Ш-ка з Академії, див. у л. л. ч. ч. 75, 76 та 105, а також у примітках до них. — „*Monumenta regum Poloniae*“... видав Вольф у Петербурзі р. 1852. — Бюроно, якого хвалив Залеський, — військовий інженер, генерал-майор, француз, який перейшов у 1820 р. на російську службу. Залеський писав про нього Ш-кові: «людина рідкої шляхетности, мистець і поет». Як він подобався Ш-кові, видно з листів ч. 81 та ч. 84. Див. також про нього в т. X в «Журналі» за покажчиком імен. — **ЛИСТ Ч. 75.** викликаний був анонімовим, як каже Ш-ко, — «благородним листом» гр. Настасії Толстої. Ш-ко догадався, хто цей анонім. Була то відповідь на перший лист Ш-ка до товариша його Осіпова, який у 1855 р. вступив до війська і, виїзджаючи з Петербургу, не відписав докладно Ш-кові, а встиг тільки з доручення гр. Толстого повідомити поета, що граф «вживе всіх залежних від нього засобів» для полегшення Ш-кової долі. Графиня вияснила Шевченкові причини мовчанки Осіпова й, не називаючи себе, як «невідома йому особа, що гаряче йому співчуває», просила поета «прийняти в душу потішницю-гостю — надію». Моменти каяття, що можуть неприємно вразити читача а л. ч. 75 були

необхідні для справи, і графині подобалися. Ясна річ, що до людей, що належали до двірських сфер, інакше їй не можна було звертатись, як звернувся Ш-ко до Толстої. Родина Толстих стала пізніше дуже близькою, майже рідною Ш-кові (див. «Журнал» у т. IX). — «Бідний учень Мартоса» й «учитель Віталі» — це талановитий скульптор Іван Тимофєєв. Він мав перед собою блискучу кар'єру, але скульптор Мартос, запросивши його до помочі при роботах над своїм пам'ятником Мінінові та Пожарському в Москві, виексплуатував талант Тимофєєва, а заплатив йому до смішного малий гонорар. Молодий скульптор так цим перейнявся, що занепав духом і став за простого робітника в майстерні Пено, де обробляли мармур. Там він вивчив різьбарського мистецтва майстра Івана Віталі, що став пізніше славним російським скульптором. Сам Тимофєєв спився й помер у 1830 р. від холери. — **ЛИСТ Ч. 76.** Послання про яке згадує Ш-ко, Осіпов почав писати в Курському, де стояла «Калужская Стрѣлковая Дружина», в якій він був поручником, а скінчив аж у квітні 1856 р. над річкою Бальбеком, на Кримі, на позиції («проміняв ліру на меч»). Осіпов оповів Ш-кові багато цікавих річей з життя знаних йому мистців; лист колишнього товариша з Академії розворушив Ш-ка, й відповідь Осіпову заповнили теми з мистецького життя («ближче серцю мистецтво та його жерці»). — «Екземпляр амфібії», що його довелося побачити Осіпову, — очевидно якийсь військовий його начальник-п'яниця. Лист Осіпова видрукований тільки в частині, і того уступу, на який тут Ш-ко дає дуже цікаву репліку, в ній нема. — Про Овідія Назона див. у «Журналі», т. IX. — Увага Осіпова про творчість Дармограя — теж не видрукована. — «Великий шотландець» — Вальтер Скотт (1772—1832), автор історичних романів. Розкидані Ш-ком згадки про цього письменника, якого Ш-ко дуже цінив, див. за покажчиком імен у всіх томах нашого видання, де вміщені прозові твори поета та в т. II. Вальтер Скотт особисто добре знав і дуже шанував учителя Ш-ка Брюлова. Ш-ко добре знав твори В. Скота й високо їх ставив. — Логановський Олександр (1810—1855) — різьбар, від 1844 р. академик. Ш-ко його знав особисто. — Про скульптора Піменова в т. VI. — Про Рамазанова — теж. — Карло Іванович — прізвище, яке дали в ліберальних російських колах цареві Миколі I. В цьому прізвищі був натяк на склонність царя оточувати себе німцями («Русские дворяне служат государству, а нѣмецкіе — намъ» — казав у своїй обороні

Микола І). Приводом до того, щоби його так назвати, послужило те, що цар грав на аматорській виставі ролю булочника Карла Івановича. Коли довідався, що його так прозивають, казався й домагався, щоб розшукати того, хто його так прозвав. Те що Ш-ко в листі до Осіпова вживає цього прізвища, свідчить, що Осіпов був людиною ліберальною. Підтверджує це й відповідь Осіпова, де він критикує ролю дідичів перед великою селянською реформою. — **Праде Жемс** (1792—1852) — французький різьбар, один з найкращих ХІХ в. — **Жак** — французький різьбар, що жив у Петербурзі; не мав таланту, й праці його не мали успіху. — **Лядурнер А.** — теж петербурзький різьбар, дуже нецікавий; від 1840 р. був професором Академії. — **Мельніков Абрам** (1784—1854) — дуже талановитий російський архітектор. Справді цар Олександр І відкинув його проєкт храму Спасителя в Москві, хоч автор і дістав за нього першу премію, а цар Микола І відкинув його проєкт Ісакіївського собору, але «старий» не вмер з абути, як каже Ш-ко, бо від 1843 р. був ректором архітектури, а від 1851 р. її заслуженим ректором. Збудував він не тільки згадану Шевченком церкву св. Миколи, а багато й інших будинків. **ЛИСТ Ч. 78.** Про «15 карбованців», прислані Гулаком, Ш. в листі до Лазаревського (лист ч. 70) каже: «пише (Гулак), що хтось передав йому, перешать мені». Може це й були гроші П. Куліша, про що була мова вище. Отже Гулак не приписував собі того, чого не робив сам. Куліш неслухно його обвинувачував. — **ЛИСТ Ч. 79.** Лист цей — найяскравіше свідectво того, як дорогою особою для Ш-ка був Залеський та як багато робив для свого українського друга. — **З чистою радістю** сповіщав він Ш-ка про те, що амнестія принесла йому дозвіл повернутися на батьківщину: «Не можу нічого писати. Цілую Тебе, радуйся моєю радістю» (8. VI 1856 р.). В наступному листі з 3. VII Залеський послав Ш-кові «світлий промінь надії» — писав, що бачив у Перовського гр. Олександрю Толстую (не Настасію, а кузинку Жемчужнікова й Перовського), що вона обіцяла просити за Ш-ка вел. кн. Марію Миколаївну, фрейліною якої була, що Перовському гр. Толстой теж обіцяв перед коронацією царя виступити з внеском, про звільнення Ш-ка. Сповіщав одночасно, що кн. Репніна теж обіцяла старатися за поета. Відповідь Ш-ка Залеський отримав уже вдома й, пишучи звіди (18. IX), запевнив його, що не перестане «матерію збувати», себто продавати його малюнки. — **Земляки вимагали штемпля** (в дальшому листі «плмби») — себто під-

пису Ш-ка від його малюнками, а йому не вільно було їх підписувати. Всі малюнки Ш-ка настільки індивідуальні, що в них завжди можна пізнати автора. — Генерал Бюро, до якого Ш-кові радив Залеський звернутися, зовсім не показався поетові «пугалом» (пор. л. ч. 81). — Мила для Шевченка фотографія — це портрет К. Герна, якого Ш. весь час домагався. Виїжджаючи з Оренбургу, Залеський писав Ш-кові, що не міг цієї просьби виконати, бо Герт увесь час пробував на своєму хуторі. 1850 р. Шевченко сам розпочав був портрет Герна, але спалив його перед трупом. — Контра з Усковими, про яку тут мова, це властиво дрібний факт, що його перечулений поет представив, як висловився С. Єфремов, «у згущеному освітленні». Він прийшов на обід до Ускових трохи підпитий, і пані Агата розсердилася за це й вийшла зза столу. Ш-ко на другий день перепросив приятелів і пояснив, що випив він тоді, «щоб загасити образу», яку йому перед тим наніс лакей Ускових, гукнувши на нього: «Геть відсіля». Сам Ш-ко писав про Ускова М. Лазаревському кілька тижнів перед тим: «Він мене п'ятий рік годує й напуває», та й тут далі каже, що Ускова «власне кажучи добрі люди». — Цитату з Данте («флорентинського вигнанця») трохи інакше — див. на репродукції автографу «Художника» на стор. 131 VII т. Пор. теж у томі VI, стор. 321 літературні відгуки згаданої «контри». — Згаданий тут Михайло — може це знаний уже нам аптекар Цейзик. Про історію рукописів «Варнака» див. у т. VI, стор. 328. — **ЛИСТ Ч. 80.** М. Лазаревський поновив свої стосунки з Ш-ком, прочитавши лист поета до С. Гулака. Після арешту Ш-ка Ф. Лазаревський мав неприємності: ген. Обручев сказав йому, що «не слід було зближатися з людиною», що накликала на себе «неласку уряду». Михайло й Федір після того були обережніші, але всетаки зносилися з поетом і навіть йому матеріально пособляли. — «Глухий Ялузак» — це, певно, вже згадуваний Галуза (Галузевський). — Єзучевський був не Осип, а Василь Осипович. — **ЛИСТ Ч. 81.** Коронація Олександра II відбулася 20. VIII. 1856 р. Оголошена маніфестом амністія не торкнулася кирило-методіївців. Ще 8. XI. до Новопетровського не дійшов маніфест 20. VIII. Імя Ш-ка новий цар власноручно викреслив з реєстру осіб, яким мали дати амністію. Про це в своїх споминах залишила цінне свідоцтво п. К. Юнге, дочка гр. Ф. й Н. Толстих, близьких до двірських сфер. Перовський з одного боку, як особа офіційна, кн. Репніна, гр. Толстой та інші численні приятелі з другого,

що могли, робили, але цар був, очевидно, настроєний проти Ш-ка матір'ю та Дубельтом (справу кирило-методіївців йому ще 1847 р. реферували). — Далі Ш-ко ще один раз вертається до питання про причину заборони йому малювати, яке вже деінде висвітлював, спростовуючи не раз легенду про те, що він малював карикатури на царя й царицю. Покликається він на Орлова тому, що в актах, що збереглися в III відділі, ніяких даних про «злочинні» рисунки не було, й Орлов, коли б хотів, то міг би це в'яснити. Відмова царя, про яку Ш-ко ще не знав, не відстрашила друзів поета, й вони через 8 місяців добилися таки волі для нього, хоча це могло здаватися річчю неможливою, бо вел. кн. Марія Миколаївна після першої відмови брата-царя, казала гр. Толстому, що «не сміє» більше просити за Ш-ка. Недурно Ш-ко виявляв до кінця життя свого антипатію до Олександра II (див. за покажчиком імен у «Журналі») і в поезіях умовляв опортуністів-земляків,

Що не спасе їх добрий цар,

Іх кроткий, п'яний господар (Осії, гл. XIV, див.

у т. IV). — Михайлов — С. Єфремов читає Михайло, думаючи, що це помилка переписувача. Може це бути Білінський, може й Цейзик. Я схиляюся до того, що Цейзик, бо вже тоді більшість поляків-засланців або покинули або покидали Оренбург, а Цейзик був постійним мешканцем Оренбургу. — Про блудного сина — див. у т. XII. Ш-ко не викінчив остаточно цієї своєї моралізаційно-дидактичної сатири-поєми в малюнках, але 8 малюнків, що збереглися, дуже цінні тим, що Ш-ко ними випередив багатьох письменників та мистців реальним зображенням тих прикрих сфер дійсности, до яких не сягало ще до нього ні перо письменника, ні пензель маляра-мистця (пор. у т. XI «Кару спіцругами» та «Товариші». Див. теж у т. X в «Журналі» «живий портрет «блудного сина», під 24 та 25. VIII 1857 р. («нешчасний» Порцієнко), а під 26. VIII див. про завдання, що їх собі ставив Ш-ко, працюючи над цією притчею-сатирою. Бр. Залеський дуже цікавився цим твором і все випитував про нього Ш-ка в листах, пишучи: «Нема для мене нічого цікавішого за «Блудного Сина». — Про рос. мистця Федотова див. у примітках до «Журналу». — На запитання про те, як має «своєю будучиною розпорядитись», Залеський відповів, що не може «зробити мистецтво єдиною ціллю життя» і, що «праця коло землі теж повна особливої поезії». Залеський вернувся тоді додому до с. Рачкевичі коло Слуцького на Бі-

лорусі. — «Мануфактуру» Залеський просив приятеля й далі присилати (лист з 2. III. 1857 р.), і потім чимало малюнків продав. — **ЛИСТ Ч. 82.** «Матрозъ» і т. д. — так у першій редакції називалася повість Ш-ка «Прогулянка» (див. у т. VIII). — Український «Літопис Самовидця» видав у 1846 р. О. Бодяньський. Ш-ко отримав примірник з автографом видавця-редактора. За автора літопису вважають Романа Ракушку. — Про рос. історика С. М. Соловйова див. у т. IX. — Ляфатер (1741—1801), швейцарський пастор, прославився своєю «Фізіогномікою». Вважаючи, що голова людини — «дзеркало душі» Ляфатер вивчення морфології цілого організму зводив до вивчення черепа й обличчя. Проф. Куторга, лекції якого слухав Ш-ко (див. у т. VI), критикував ненаукову теорію дилетанта-пастора. Звідси іронія поета («череполог», «мудрагель-німець»). Див. теж у т. VIII в повісті «Прогулянка» під Ляфатер. — Пісемський Олексій (1820—1881) — знаний рос. письменник. Він був того літа в Новопетровському й дав цікавий опис Тюк-Караганського берега, на якому стоїть форт. — У гр. Толстої Пісемський може й не був, але з його листа до Ш-ка, писаного з Астрахані ще літом, знаємо, що він звідти, хорий, писав до графині й бачився з Бером, який теж прирік помагати Ш-кові. — **ЛИСТ Ч. 83.** Лист цей, в якому Ш-ко написав своїй «святій заступниці» справжній акафист, викликав лист графині, в якому вона висловила надію «побачитися особисто» з поетом. Якийсь місяць перед тим Ш-ко зовсім занепав духом: довідався, що коронаційний маніфест царя його оминув. Думали навіть, що він скінчить самогубством, так він був пригноблений (свідоцтво капіт. Косарева). Лист графині подав йому нову надію. — Шатобріан (1768—1848) — франц. письменник, автор романів «Рене» й «Аталя»; романтик, з переконань консерватор, він під час великої революції виемігрував був до Америки. «Замогильні Записки», видані в році його смерті, зявилися й у рос. перекладі в «Отечественныхъ Запискахъ» теж у тому році, й Ш-ко їх там і прочитав. — Лукул — римськ. проконсул (умер 56 р. перед Р. Х.) — за традицією персоніфікує тип бонвівана й гурмана, хоча в дійсності був людиною глибоко освіченою й високих моральних прикмет. — Фамусов — одна з дієвих осіб у комедії Грібоєдова «Горе оть ума» — панопортуніст і бонвіван. — Притоку до цілої цієї тиради дало те місце з «Записок» Шатобріана, де він першим щасливим днем життя називає день, коли повечеряв, як хотів. — «Любя, наказую вас» — парафраза з Апокаліпсиса:

«ихже ще люблю, обличаю и наказую». — Віра Ш-ка в те, що він «як золото з огня, як дитя з купелі», вийде із свого «чистилища», датується власне цим листом, що був для Ш-ка по довгій перерві імпульсом до того, щоб наставитися на нову путь. Пор. у «Журналі» записи під 20. VI та 28. VII (т. IX). Ці повні живого оптимізму й радості вражіння трохи згодом знайшли поетичний вислів у словах Ш-ка про свою музу-душу; «Із казарми смердячої чистою, святою вилетіла, мов пташечка» («Муза», т. IV). — Замір стати гравером Ш-ко здійснив (див. у т. XI). — Осіпов прислав лист Ш-кові, але трохи пізніше з Севського, Орловськ. губ. — з «преддверія Малоросії», де багато дідичів добре знали українську мову й, як оповідав Осіпов, чимало з них були гарячі поклонники поета. — Про плитку сепії просив Ш-ко граф. Толстому, а не Осіпова, але забув це. — Про заборону зноситися з ним, що конкретно спіткала кн. Рєпніну та А. Лизогуба, Ш-ко якимось довідався, бо 1851 р. почав з княжною зноситися через Венгжиновського, а адресу її одеську ще перед тим від когось іншого дістав (стверджую це на підставі рукоп. 4837 Ягайл. бібл.). — **ЛИСТ Ч. 84.** Лист Залеського з 18 вересня — опублікований. В ньому приятель описував Ш-кові своїх небожів і небог і писав, що оповідав їм про «старого друга», подібного до св. Петра. Він показував дітям нарисований Ш-ком образ-портрет апостола, й ті питалися, коли ж він приїде. Мова тут про автопортрет Ш-ка, подарований Залеському, а апостолом називає його З. тому, що в той час Ш-ко намалював із пам'яті також і образ Рафаеля «Янгол визволяє св. Петра з в'язниці» (Ш-ко теж ждав такого янгола-визволителя). Св. Петро був на образі з бородою. Це й дало, мабуть, Залеському привід до порівняння Ш-ка з Св. Петром (Сераковський порівнював Ш-ка з апостолом Іоанном). Автопортрет цей подарував Бронислав Залеський Богданові Залеському, а протім з копії зробив гравюру. Не знає, чому С. Єфремов вважає його за «невідомий». — «Нєсвїжський „Раніє Kochanku“ — кн. Кароль-Станислав Радивил (1734—1790) — воевода вілянський, знаний своїм гумором і дотєпами; був великим багатєм: самого лише срібла росіяне сконфіскували в Несвижі 12 бочок. — Цитата з «великого поета» — з «Фариса» Міцкевича. Про Ш-ка й Міцкевича — Чим Ш-кові було дороге Вильно — «Космос» знаменитого німецького природознавця Ол. Гумбольдта (1769—1859) Ш-ко читав, очевидно, вкупі з Залеським під-

час Кара-Тауської експедиції 1851 р., а можливо, що й на Аральському морі в 1849—50 р. р. Власне Гумбольдт піддав рос. урядові думку дослідити Аральське море, на якому сам був у 1829 р. Бутаков, що це завдання виконав, напевно мав із собою перші томи «Космосу» (виходили у світ між 1845—1858 р. р., і їх перекладали слідом і на рос. мову). «Космос» — це фактично енциклопедія природничих наук, написана одною особою. — Пісні Вайделоти — з Міцкевичевого «Конрада Валленрода». — Лист з жовтня, про одержання якого питається Ш-ко Залеського, фактично був написаний 8. XI (л. ч. 81). Залеський відписав, що одержав його давно, та не відповідав тому, що ждав весни, себто поновлення поштового зв'язку з Новопетровським фортом; аж 10 травня одержав Ш-ко відповідь вислану Залеським 2і III. Півроку треба було Ш-кові ждати відповіді на свої листи від кореспондентів. — Джугара — *sorghum persicum*, рослина, що нагадує виглядом кукурудзу; більше znana її відміна гаолян, що росте в Манджурії. — **ЛИСТ Ч. 85.** Кухаренкове «дружнєє ласкавеє письмо» — це була відповідь на лист Шевченка ще з 1854 р. (ч. 58). — Про «молодого козака Маркевича» див. слідом у прим. до л. 86. — «Пише мені... Лазаревський». М. Лазаревський дійсно написав Ш-кові 17. I 1857 р., що на «звільнення в одставку К. Дармограя [Ш-ка] вже є дозвіл царя», але справа ще в військовому міністерстві. — «Риторда хімська» — хемічна реторта. Це дань, своєрідній і звичайній у ті часи серед інтелігентів-українців, манері переробляти чужі слова так, як це несвідомо робили люди неписьменні. Особливо це любив Кухаренко. Він, напр., в листах до Ш-ка писав, що син його командує «ракитним» (ракетним) баталіоном, французів називав, як це робив і Петро Гулак-Артемовський, «пранцями» і т. под. — Думку «навпростець... ушкварить на Чорноморію» до Кухаренка Шевченко занехаяв, хоча й пізніше до неї нераз вертався. — «Своє поличчя» Ш-ко Кухаренкові писав, і той його в Одесі «обробив як слід» у раму й показував землякам, а оповідаючи про це в листі 7. VIII., що його Ш-ко отримав уже пізніше на волі, додавав: «Та й люблять Тебе на Україні, брате!». — Про артиста Щепкіна див. далі в цьому томі й у т. IX. — «Пустка» — це поезія, що починається словами: «Заворожи мені волхве» (альбом «Три літа», 13. XII. 1844 р.; див у т. II), присвячена М. Щепкіну, Шевченко й пізніше не міг її пригадати. Пор. у «Журналі» під 10. II. 1857 р. — Про «Записки о Южнoй

Руси» Куліша див. у т. IX. — Скарга Ш-ка, що «журналів... десятих рік... не бачив» — гіпербола. Не міг їх мати, скільки хотів, але ми вже бачили, що читав «Отечеств. Записки», «Современник» і інші. — «Не написав... і Бог його святий знає, чи й напишу щонебудь путнє». На це Кухаренко відповів: «Не кидайся діла, сиріч не оставляй писати. Погасило кляте лихо огнище твого талану, але добрий вітерок повівав, позносив золу, знайшов іскорку, що не погасла, та й почав роздувати огонь, отже і гляди, як покотить пожарами. Поплюй в колочки, та й строй кобзу сміло, а далі грай, як грав еси». Кухаренків заклик не минув дармо: йому присвятив і післав Ш-ко свою перероблену «Москалеву Криницю» через кілька місяців, хоч і думав, що «о віршах уже нічого й думать». — **ЛИСТ Ч. 86** — відповідь Андрію Маркевичу (він звався пізніше Маркович; Марковичі й Маркевичі — один рід), синові історика Миколи Маркевича, вже нам знаного. Андрій М. повідомляв Ш-ка, що «добрі люди старалися і стараються за поета перед царем і висловлював надію, що той «помилує і верне його на ясні зорі, на тихі води»... Андрій М. уже в 1906 р., будиши особою дуже високопоставленою, поміг петербурзькому укр. громадянству здобути дозвіл на видрукування повного тексту поезій Ш-ка (про це докладно в «Сторінках минулого» у Ол. Гн. Лотоцького, ч. III, Варшава 1934). — Николай М. — криптонім П. Куліша. Ш-ко не знав, хто це. Під цим криптонімом Куліш написав кілька російських повістей; їх і прислала Ш-кові укр. молодь. — Про «Бібліотеку для читенія» див. у т. IX. — Про Кіреєвського — теж там. — **ЛИСТ Ч. 87**. Не знаємо й ми, яка це Ш-кова картина була в Єзучевського. Чи не недавно знайдена автоілюстрація до поеми «Сліпий» («Невольник»)? Див. у т. XII. — Н. Д. — це Микола Данилович Білозерський. Ш-ко його пізнав на весіллі в Куліша, — це дядько пані Кулішевої-Білозерської. В листі Лазаревського були ініціали «Н. Д. Біл.», і Ш-ко не догадався, хто це. Про нього див. у т. IX. — М. Лазаревський висунув у листі до Ш-ка проєкт, щоб поет відкрив фотографічний заклад, щоб «мати шматок хліба на все життя». Про цю «фотографію» Ш-ко й одписує приятелеві. Погляд Ш-ка на фотографію був такий, що «це справа хемії й фізики» (пор. л. ч. 71), а не справжнє мистецтво. — **ЛИСТ Ч. 88**. «Моє рукоділля, три штуки». З них одну Залеський переслав через Серраковського гр. Толстій, як просив Ш-ко (сцена: Шевченко й киргиза, що бавиться з кішкою).

Михайло Лазаревський
портрет робота Т. Шевченка.

Друга — це «Хіоський Гончар», проданий Залеським Гелені Скірмунтовій (невідомо де тепер, нерепродукована). Третій, проданий теж Скірмунтовій, — «Сцена в казармі», може варіант «Казарми», що в т. XI. — Участь в експе-

диції човном по Вілії »з олівцем і текою« пропонував Ш-кові Залеський. — »17 штук« краєвидів із Кара-Тау-ської експедиції Залеський переслав через Салаганського П. Кулішеві, а той продав їх Тарновським та Галаганові за 250 карб. Відгуки цієї продажі див. у »Журналі« під 3. I. 1858 р. Редакція »Виленського альбому« їх не взяла. — Малюнки »Щасливий ловець« і »Спритний продавець« не знайдені досі. — »Жогак« — у Чернігівському Музеї. — Про киргизьку молитву за померлих див. також у »Журналі« під 15. VII. 1857 р. — **ЛИСТ Ч. 89.** »Там і про мене згадували«. — М. Лазаревський був на Чернігівщині й, повернувшись до Петербургу, переслав Ш-кові привітання від багатьох земляків. — Не »50 карбованців« одержав Ш-ко від Залеського, як сподівався, а 150: 75 через М. Лазаревського та 75 від самого Залеського. Земляки »наскидали« ще 200 карбованців, як писав Куліш. — Ні »Матрозак«, ні інших рос. повістей Куліш не поправляв (див. у т. VI, стор. 303). — **ЛИСТ Ч. 90.** Про »огонь«, що його Ш-кові »підкинув« Кухаренко, див. у прим. до л. ч. 85. Подих свободи повернув Ш-кові творчі сили. Перший твір його після виходу з »незамкнutoї тюрми« й була »Москалева Криниця«; написану на цей сюжет раніше (див. т. III) поему він наново переробив і присвятив Кухаренкові. — »Чернець« і »Вечір« — у т. III. — »Вражого черкеса... гонити« — це з чорноморської пісні: »Ой тисяча сімсот дев'яностого року... — Єленев Христофор — управитель військового шпиталю в Астрахані, а Бажанов Микола — управитель »півшпиталю« в форті Новопетровському. З Бажановим Ш-ко був у добрих стосунках, і коли виїхав до Петербургу, то цей Бажанов просив навіть Ш-ка про протекцію. — Могила — це А. Метлинський (див. прим. до л. ч. 58). — Кубанець Литевський був у 40-х р.р. студентом Гірничого Інституту в Петербурзі. — **ЛИСТ Ч. 91.** Історію цього листа див. у »Журналі« під 26. VII. 57 р. Вістка про звільнення Ш-ка прийшла до форту 21. VII. — »Господь не відмовив мені здоров'я... Раніше Ш-ко нарікав на хвороби, але вістка про волю відродила його, й він уперше висловлює віру, що зможе енергійно працювати. — **ЛИСТ Ч. 92** не був »останній«, як гадав Ш-ко, бо в листі ч. 93 пише, що »над морем жде погода«, бо »з Оренбургу нема ні слуху, ні духу«, себто наказу із штабу корпусу про звільнення з війська. Про це див. у »Журналі« під відповідними датами. **ЛИСТ Ч. 93.** Генерал М. В. Ладигенський — голова

Оренбурзької Прикордонної Комісії, бувший начальник М. Лазаревського. Лазаревський ще 2. V. писав Ш-кові, що просив Ладиженського, щоб «не затримували паперу» про звільнення Ш-ка. — **ЛИСТ Ч. 94.** Відгуки справи з перепусткою, якої комендант не мав права видавати Ш-кові, бо треба було поета вислати до Оренбургу, як про це було в наказі, — див. у «Журналі». Усков потім дістав за це нагану, а Ш-ка затримали в Нижньому Новгороді. — **ЛИСТ Ч. 95.** Дозволу їхати, куди хоче, Ш-ко якраз не дістав, а згодився на це Усков несподівано (див. запис у «Журналі» під 5. VIII). — 16 липня Ш-ко не поплив «вверх по матушкѣ, по Волгѣ», а сталося це лише 22-го серпня. — **ЛИСТ Ч. 96.** Лист Ш-ка з 5 червня з «Москалевою Криницею» Кухаренко дістав, але аж у кінці липня, бо виїздив до Одеси, а відписав аж 7 серпня на Астрахань; Ш-ко отримав відповідь аж 10. II. 58 р. в Нижньому. — Ш-кові зовсім не казали «одправиться прямо в столицю», було якраз навпаки: в столицях йому заборонено було жити (див. у «Журналі» під 23. X. 57 р.), про що він тоді, правда, ще не знав. Змінив Ш-ко свій маршрут і поїхав не до Чорноморії, а до Петербургу під вражінням листа М. Лазаревського з 2. V., в якому той писав поетові, що йому ніби вільно вибрати місце, де буде жити (пишучи це, Лазаревський ще не знав змісту паперу, висланого до Оренбургу). Ш-ко просто виправдується перед приятелем, бо обіцянка, що був йому дав, не була прудуманим рішенням: він не мав пощо їхати до Чорноморії, якою завжди цікавився, але з якою нічим не був зв'язаний. Мрії про відновлення мистецької кар'єри Ш-ко міг здійснити тільки в Петербурзі. — **ЛИСТ Ч. 97.** «Я занедужав» — це була дипломатична хвороба: Ш-ко прикинувся хорим за порадою приятеля, щоб не вертатися до Оренбургу (див. про це в «Журналі» під 21. IX. 57 р.). — Олександр Катєнін (1803—1860) був тоді після Перовського, від квітня 1857 р., самарським і оренбурзьким генерал-губернатором. Знайомі Ш-ка писали до нього з Нижнього, щоб він для залагодження формальностей не домагався повороту Ш-ка до Оренбургу. Катєнін пристав на це (пор. теж і л. ч. 100). — **ЛИСТ Ч. 98.** «Непорозуміння», про яке писав Усков М. Лазаревському, це те, що він видав Ш-кові перепустку, не маючи на те права. Усков писав потім до всіх інституцій і до знайомих Ш-ка, щоб поет повернув йому цю перепустку. Забрала її в Ш-ка нижегородська поліція. — Про Овсянникова див. у «Журналі», як і взагалі треба там шукати пояснень для цього та

інших листів аж до 20. V. 1858 р. — Гр. Настасія Іванівна і граф одержали те, про що питається Ш-ко. — М. Лазаревський не оженився. — Про «Богдана Хмельницького» Костомарова див. у «Журналі» під 22 та 23. IX. — Про радісне побачення з «старою Костомариною» в Саратові — у «Журналі» під 31. VIII. — Про Сапожнікова Ол. Ол. див. у «Журналі». — У Толстих Сапожніков не побував, про щό потім Ш-ка повідомив М. Лазаревський. — **ЛИСТ Ч. 99.** Відносини Ш-ка з М. Щепкиним найліпше освітлює «Журнал» поета. Щепкин приїхав колядувати Ш-кові до Нижнього. З геніяльним артистом, теж бувшим кріпаком, Ш-ко познайомився ще десь у 40-х р. р. Про самого Щепкіна докладно в примітках до «Журналу». — Кухаренко, як того бажав Ш-ко, поділився з Щепкиним присланими поезіями й відписав Ш-кові, що Щепкин «дякує і не надякується». **ЛИСТ Ч. 100.** Наташенька та Наденька — дочки Ускових. Ш-ко їх дуже любив. Пор. милу згадку про них ще й у листі ч. 120. Надія народилася в Новопетровському 4. VII. 1853 р., а померла в 1918 р. Вона росла на очах поета, який щодня бував у Ускових. Не вміючи вимовити «Тарас Григорович», називали Ш-ка «дядя Горич». «Справжній Тарас Горич, моя ясочка, моє серденько» примовляв поет, цілуючи маленьку. Він робив для неї вудки, виплівав кошки, співав їй пісні. З її слів надрукував другий її чоловік Н. Зарянка спомини про Ш-ка, кілька разів передруковані. Подала вона їх, натурально, не на підставі того, що сама могла згадати, а на підставі родинної традиції. Ще недавно її родичі продавали різні пам'ятки по Шевченкові. — Питання, «як селян визволити з кріпацтва» цікавило самого Ш-ка більше, ніж які інші справи, але згадок про це в нього небагато: в «Журналі» він тільки двічі реагує на це питання: під 9. IX. 57 р. та 19. II. 58 р. та раз у листі до Варфоломея Шевченка, зате публічно Ш-ко зареагував на нього, згодившись написати свою автобіографію для часопису «Народное Чтеніє» 1860 р. (її вміщено в нас у томі V) та згодившись опублікувати свій лист до дідича Фльорковського в справі визволення з кріпацтва своїх братів та сестри (див. у цьому томі л. ч. 181). В поезіях своїх він гостро виступив у 1843—45 р. р. проти кріпацтва, а бачивши по повероті з заслання, що справа визволення кріпаків зволікається («до суду Божого страшно-го»), написав найреволюційнішу з своїх поезій «Я не нездужаю» (т. IV), в якій закликав до збройної боротьби: «А щоб збудить хиренну волю — треба миром, громадою

обух сталить та добре вигострить соки, у та й заходиться вже будить». — Жушков був ротним командиром Ш-ка. А. Ускова його так характеризує: «розумний, мягкий і добрий пан, тільки на лихо, запивався». — Бурцев був пляцадьютантом. Про нього див. у «Журналі». — **ЛИСТ Ч. 101.** «З теплою любов'ю вказала шлях», як Ш-кові «досягнути Академії» гр. Толстая в листі з початку листопада. Лист цей не зберігся, але М. Чалий навв з нього таку цитату: «Вам буде вільно жити в столиці й займатися божественним мистецтвом». — «Поліція зруйнувала моє блаженство» — це неточний, скорочений переказ того, що сталося. Поліція тільки вручила Ш-кові наказ повернутися до Оренбургу. Поліціймейстер Кудлай та його помічник знали добре, що Ш-ко не хорий і нездз потім весело бавилися з поетом, а самі вислали Ускову повідомлення, що Ш-ко хорий, відсилаючи видану поетові перепустку, та й до Оренбургу написали це саме. Див. також у «Журналі» запис під 1. X. 57 р., де сам Ш-ко каже, що його «вигадану» хворобу засвідчив сам поліціймейстер. — «Північна Пальміра» — Петербург (пор. у т. VI на стор. 290). — Я... книжками завалений» — про інтенсивне читання поетом часописів та книжок дають повний образ у «Журналі» записи з часу пробування поета в Н. Новгороді. — Гроші, про які, не питаючись, знав Ш-ко, гр. Толстая зібрала з театральної вистави, спеціально влаштованої на користь Ш-ка. — Візити Ш-ка до В. І. Дала я описані теж у «Журналі». — **ЛИСТ Ч. 102.** Ш-ко не їздив у Балахну, як пише тут М. Лазаревському. Як було справді, див. у «Журналі» під 26—29. VI. 57 р. Над Шевченком потім друзі його іронізували з приводу цієї «подорожі». Отримавши вдруге від Ф. Лазаревського повідомлення, що він буде в Н. Новгороді з просьбою не їздити вже в Балахну, Ш-ко записує: «Цур їй, не поїду». — Про Варєнцова, директора театру в Н. Новгороді, див. у т. IX. — Поличчя поетові, нарисовані олівцем, збереглися в великій кількості (з бородою) — див. у т. XI. — Дата «18 н о я б р я» — помилкова: лист написаний 29. XI. рано (пор. у «Журналі» під 29. XI). — Ідея пригельського зїзду під Москвою в с. Никольському у Щепкиних (Семен Гулак, Куліш, М. Лазаревський) не здійснилася. Куліш навіть гостро її скритикував, пишучи Ш-кові: «про Тебе побиваються, як би Тебе залучить до столиці; як же піде слава, що вже й тепер до Тебе збираються земляки, як жиди до рабина, то гляди — й попсується Твоє діло... Лазаревський не мав часу. Щепкин волів

Пантелеймон Куліш

Портрет олійними фарбами, намальований Т. Шевченком 1843 або 1847 р.

сам приїхати до Нижнього. — До **ЛИСТ-а Ч. 103** найліпший коментар — записи в «Журналі» між 21—30. XII та листи, починаючи від ч. 105 аж до ч. 111. — Про ген. Улибишева, історика музики й театрального критика, див. у т. X. — Кн. Репніну Щепкин міг привітати в Москві, де вона жила тоді. — Куліш ніколи не послухав би Щепкина. — «Москаля Чарівника» Щепкин дійсно «вшкварив у Нижньому». — Про К. Піунову див. л. ч. 114, а також у «Журналі», де Ш-ко сам оповідає історію свого роману з молоденькою артисткою. Біографічні дані у примітках до т. IX. — **ЛИСТ Ч. 104.** Це перший лист Ш-ка до Куліша. — В «Русской Бесѣдѣ» Куліш Ш-кові

»підпустив... пахучого курева«, написавши в епілозі до «Чорної Ради» про Ш-ка, що він «найбільший (по рос. «величайший») талант в українській літературі». Прочитавши це, Ш-ко в «Журналі» занотував: «Чи це не з приязні?», але то була справжня глибока оцінка значіння поезії Ш-ка. Одночасно в листі до В. Тарновського-молодшого Куліш писав з приводу нового твору Ш-ка — «Москалевої Криниці»: «Не ослаб, а окріпнув в йому дух. Великий він поет, во-істину! Це в нас найбільший поет на всій Славянщині, а ціну йому зложать тільки тогді, як вийде все наяв, що він понаписував». — За «Наймичку» Ш-ко дякує Кулішеві за те, що він її видрукував у 2 т. «Записок о Южн. Руси». Творів Ш-ка не вільно було друкувати, і Куліш видрукував поему, як знайдену нібито в альбомі «панночкихуторянки» без авторського імя й додав до «Наймички» повну похвал передмову. Українці пізнали в ній твір Ш-ка. Про літерат. історію «Наймички» й про «Івана Гуса» див. у т. II. Повного тексту «Гуса» Ш-ко за життя не знайшов — аж у 1906 р. опублікував його Доманицький з автографу, що 39 років пролежав у жандармських архівах. Про «Наймичку» Ш-ко прочитав не одну рецензію (Костомарова, Ригельмана), де її слушно вихваляли, як геніяльний твір. — Про Л. Жемчужнікова див. у т. IX. — Бажання Ш-ка, щоб «Записки» Кувіша стали «постоянним періодичеським ізданієм», не здійснилося. Куліш мав потім намір видавати часопис «Хату», але видав лише альманах під цією самою назвою. Перед смертю Шевченка почала виходити «Основа», але не Куліш був її редактором, а В. Білозерський. Сам Куліш охолодив ентузіязм Ш-ка, відповівши йому: «Про журнал я і не помишляю. Не наше це діло, Тарасе. Утонеш в журналі без слави і без памяти». Писав це він нещиро: весь 1857 р. він старався організувати видання українського часопису. — Ноти Маркевича — це його перший зшиток «Малоросійських п'єсень» з нотами й акомпаніяментом на фортеп'яні. Пісня про «Морозенка» була там під ч. 11. — Кебер, приятель Ф. Лазаревського, був управителем Удільної контори в Н. Новгороді — про нього в т. X. — **ЛИСТ Ч. 105.** М. Щепкин прїїхав «на свята» 24. XII. — **ЛИСТ Ч. 106.** «Дорогоцінний лист» гр. Толстої одержав поет не 23. XII, а ще 21. XII (див. у «Журналі» під останньою датою). — Осіпову відповів Ш-ко ще 23. XII. Потім, мабуть, уже не писав: лист ч. 105 — останній з тих, що збереглися. — **ЛИСТ Ч. 107.** Чотири рядки віршу тут — з якоїсь перезвяної пісні. — «Де живе Л. Жемчужніков», Ш-ко хотів

знати, щоб подякувати за 175 карб., присланих Жемчужниковим через М. Лазаревського з просьбою не казати поетові, чиї це гроші. »Жертвою тайною великодушною« назвав ці гроші Ш-ко (див. »Журнал« — 13. XII. 1857 р.). — **ЛИСТ Ч. 108.** »Копу серебром« Кулішеві мав заплатити Ш-ко за його »Граматку« (пор. дальший лист до Куліша). — **ЛИСТ Ч. 109** — про покупців »невольничої роботи« (17 малюнків) див. у прим. до л. 88. — »Граматку«, що так Ш-кові »на серце впала«, привіз йому від Куліша Варенцов і від нього поет і чув, мабуть, що Куліш хотів, щоб кожний громадянин дав копу серебра за цю книжку на освітній фонд. Цитата з відозви Куліша, уміщеної на обгортці другого видання »Граматки« (1861 р.), розяснює чому Куліш визначив високу ціну — »аж цілу копу срібну«: мали стільки платити »на підмогу нашої лисьменності«. »Я знав, — писав там Куліш, — що наші селяни не будуть виписувати »Граматки«... та і до книгарні ні за чим гаразд їм заходити«. Куліш лічив на заможних людей, що вони будуть купувати її для себе й по дорогій ціні, а для роздачі »хлопчикам та дівчаткам по селах« він охоче продавав її із знижкою. Успіх був повний; перше видання розійшлося все. Видання »Граматки« було здійсненням одної із перших справ, що входили до програму діяльності Кирило-Методіївського Братства. — Про Марка Вовчка — в т. IX. — Без моделі Ш-ко справді ніколи нічого не рисував; от чому він одмовляється ілюструвати »Чорну Радугу«, про що його, очевидно, просив Куліш. — Поему »Неофіти« Куліш одержав, але Шенченкові не післав. Обережний Куліш не без підстав боявся, що коли про цю поему довідаються ті, від кого залежала доля Ш-ка, то його не пустять у столицю (про »Неофіти« див. у т. IV). Вже після смерти поета »Основа« опублікувала поему, а щоб її, так би мовити, »легалізувати«, редакція в передмові зазначила, що це поема »з часів перших мучеників за віру й живу правду«, а головну роль »в ній грає серце матері«. Див. ще про це в прим. до л. ч. 111. — **ЛИСТ Ч. 110** до Максимова — це перший лист Ш-ка до старого знайомого. — »Дорогій подарункі« Максимова — це »книжиці« його праці, що їх переслав старий учений Ш-кові через Щелкина. В листі своєму Максимович згадав тільки »Слово о полку Игоревѣ«, а які ще були — невідомо. — Обіцянка написати »як Бог pomoже і віршами« є відповіддю на лист Максимова: »От яка просьба до Тебе, наш віщий Боже! Ми тут дуже бажаєм Твоїх пісень і віршей«. Максимович хотів їх умістити в славянофільських

»Молві« та »Русской Бесѣдѣ« (останню він сам редагував). Куліш, довідавшись про це, радив Ш-кові з цим не »квапитися«. Потім Ш-ко дав таки Максимовичу кілька своїх поезій. »Русская Бесѣда« їх видрукувала 1859 р. («Вечір» та »Сон«). — »Хороша добра пані« — Марія Василівна, народжена Товбич, дружина Максимовича. Про неї див. у »Журналі« під 18. та 21. III і далі в листах Ш-ка до неї й її чоловіка. — **ЛИСТ Ч 111.** Тетясею називає далі Ш-ко К. Піунову тому, що вона грала ролю Тетяни в »Москалі Чарівнику«. Про неї в т. IX. — Директор Харківського театру — Іван Щербина (див. у т. X). — »Епістолія« до нього Ш-ка не збереглася. — Лист С. Т. Аксакова з »панегіриком« Ш-кові не зберігся. Про Аксакова — в т. IX. — Повість, що її переписував тоді Ш-ко, — »Матроз«, в новій редакції — »Прогулянка«. — »Неофіти«... се така штука, що друкувати її теж те пер не можна«. Це Куліш у згаданому вже в прим. до л. ч. 109 листі писав Ш-кові, що »Неофіти« гарна штука, та не для друку«, висловлюючи побоювання, що Щепкин з цією поемою »всюди носитиметься« (пор. л. ч. 113). Хоч Ш-ко й не поділяв цього побоювання, проте Щепкина перестеріг. Аналогія між Миколою I та Нероном у цій поемі аж занадто кидається в очі. — »Клопоти по лотереї« взяв на себе Щепкин, який писав Ш-кові: »рисунок Твоїй на днях будуть розіграні на лотереї«. — Про Брилкина, Дорохову, Голинську — див. у т. IX. — **ЛИСТ Ч. 112.** Про К. А. Шрейдерса та його перекладчика, пізнього приятеля Ш-ка поета В. С. Курочкіна — в т. X. — »Для друку в мене наготовлено на добрих дві книги« — це Ш-ко каже про свою »невільницьку поезію«. Про працю поета над її переписуванням див. у »Журналі« під 21. II 1858 р. — Вас. Вас. Тарновський-старший (1810—1866) — батько Василя Василевича-молодшого (про нього прим. до л. ч. 147). Жив з братом Яковом (див. л. ч. 209) у Потоках на Канівщині, де Ш-ко бував перед засланням. Автографи свої часто дарував поет своїй кумі — сестрі Василя Василевича-старшого — Надії Василівні (див. лист до неї ч. 157). Цей В. Тарновський, одержавши величезну спадщину по смерті дядька, вже знаного нам Григорія Ст. Тарновського, обернув значну частину своїх доходів на українську культурно-освітню діяльність. Свою широку видавничу акцію кінця 50-их та початку 60-их років Куліш завдячував цьому меценатові укр. культури. На широку арену громадської праці В. Тарновський-старший вийшов, узявши діяльну участь у підготовчій до скасування крі-

пацтва праці. Гоголь, Куліш і інші сучасники надзвичайно високо оцінювали «якості душі» цієї видатної людини. Коли Ш-ка 1847 р. арештували, Тарновські закопали в землі скриньку з його рукописами (в Потоках). Ш-ко думав, що серед них був і «Гуса», але показалося, що він помилився. — Перекладати «Гуса» в Ш-ка руки так і «не піднялися», хоча Куліш його до того весь час заохочував. Ш-ко й відповідає тут на лист Куліша, який писав: «Якби Ти dokonчив «Гуса», там би Тобі було де розгуляться... Тут же й лицарство... і васали, і словяне з німцями, і жидова грошовита — широка вийде поема». — **ЛИСТ Ч. 114** до Піунової не коментуємо, бо коментарі до нього подає «Журнал» поета. — **ЛИСТ Ч. 116.** Фантастичні плани Ш-ка й родини Піунової про умови, на яких артистка хотіла вступити до харківської трупи, гостро скритикував досвідчений М. Щепкин у двох листах, вважаючи ці плани за результат «ентузіастичної» («восторженной») поетичної натури Ш-ка. — «Невеличка статейка» — рецензія на гру Піунової, що її написав Ш-ко, надрукована була в «Нижегородских Вѣдомостяхъ», а Щепкин просьбу приятеля виконав і передрукував її в «Московскихъ Вѣдомостяхъ» (рецензія ця у нас у т. V). — **ЛИСТ Ч. 117.** Текст «Долі», «Музи» й «Слави» — тут трохи відмінний (див. основний текст у т. IV). — **ЛИСТ Ч. 118.** Першої opinii Аксакова про «Прогулянку» («Матрoза») не знаємо. Про пізнішу див. на стор. 303 VII т. Пор. теж запис у «Журналі» під 13. I та під 14 II 1858 р. та лист ч. 111. Був ще лист Ш-ка до Аксакова з 4. I, але його не знайшли. — «Великоруської мови» Ш-ко ніколи не опанував добре (див. мою статтю про його прозову творчість у т. VI). — «Новонароджене чадо в трьох лицях» — «Доля», «Муза» і «Слава». — Книга, яку тоді друкував Аксаков — «Дѣтскіе годы Багрова внука». Аксаков вислав її Ш-кові 7. II (див. у «Журналі» під 3. III. 1858 р.). **ЛИСТ Ч. 119.** Пор. цей лист з іншими листами з 54—57 рр. до Кухаренка й див. примітки до них. — Не «3-го августа», а 2-го того місяця покинув Ш-ко Новопетровське. — Тексту доданих до листа поезій у перводруку не подано. — **ЛИСТ Ч. 120.** Надія «покинути Нижній Новгород в наступному тижні не справдилася: Ш. виїхав лише 8. III. — Катя — це вихованка Ускових, киргизка. Ш-ко з неї змалював чудовий портрет («Життя й Революція» 1928, кн. III — стаття «В гостях у друга Т. Г. Ш-ка»). — Про няньку Ускових — Авдотю див. у «Журналі» під 11. VII 1857 р. — «Портрети власного виробу» — себто фотогра-

фії. Усков захоплювався тоді фотографією. — **ЛИСТ Ч. 121.** «Нерукотворенним образом» Ш-ко називає фотографічний портрет. Тут мова про фотографії з автопортрету «бородатого недобитого кобзаря», що його послав Ш-ко М. Лазаревському в січні 1858 р., мабуть, через Щепкіна. В нашому виданні він доданий до т. IX. — 10. II Лазаревський писав Ш-кові, що «багато є таких, що благають», щоб їм дати портрет поета, і тому він замовив у фотографа 50 копій. Це був перший портрет Ш-ка, розповсюджений після його повороту з заслання. Потім вийшла літографія в Парижі, а до «Кобзаря» 1860 р. був доданий портрет роботи Мікешина, на жаль, мало схожий. — Яків — брат Мих. Лазаревського; цей Яків, побувавши у Ш-ка, «нахвалиться не міг» Ш-ком, як писав про це поетові Михайло. Див. теж «Журнал» під 22. I. — Як бачимо, ще 22. II 1858 р. Ш-ко не знав, хто це Марко Вовчок. Чув тільки, що це псевдонім «якось пані Маркович» (пор. у «Журналі», як він про це довідався — 18. II 1858 р.). Лазаревський не гадав, що Ш-ко не знає, хто це, і ще раніше писав поетові, що «багато з Марка Вовчка незадоволених і таких, що недобре говорять про Куліша» (мова про роман Куліша з Марією Маркович). Ясно, що Ш-ко не міг зрозуміти навіть, на що Лазаревський натякає. — Подякував Ш-ко Марії Марковичевій не самим «письмом», а зробивши громадську складку, послав їй на Україну золотий браслет. Яскравий документ пошани Ш-ка до її творчості — присвячення їй «Кобзаря» 1860 р. та поезія «Марку Вовчку» (т. IV). — Про Каменецького див. у «Журналі» (т. X). — **ЛИСТ Ч. 122.** Ш-ко тому пише: «ніхто з роду не поздравляв мене з іменинами так весело», що Лазаревський повідомив поета про даний йому дозвіл жити в Петербурзі й працювати в Акад. Мистецтв під доглядом гр. Ф. Толстого. **ЛИСТ Ч. 123.** «Сердечний святий лист» гр. Толстої з 2. III був такий: «Отже заповідні мрії мої справджуються, я побачу Вас скоро, наш бажаний гостю, Тарасе Григоровичу! Вже тиждень тому наспів папір про дозвіл царя жити Вам у столиці й відвідувати Академію». — 50 карбованців, мабуть, були з зібраної графинєю з аматорської вистави суми 500 карб. — **ЛИСТ Ч. 124.** Про хоробу, що спіткала Ш-ка в Москві, див. у «Журналі» під 10. III 1858 р. й далі. — «Рисунки... Марії Николаївні для альбома» — себто великій княгині Марії Николаївні, президентові Академії Мистецтв, сестрі царя Олександра II, Ш-ко раніше хотів вручити особисто, як подяку за старання в справі його визволення, а особливо

в справі жити в Петербурзі. Через велику княгиню невпинно провадив акцію гр. Ф. Толстой, сестра гр. Олексія Толстого Олександра й інші особи. 20. II Лазаревський писав Ш-кові, що справу його велика княгиня реферувала цареві. Які саме були ці рисунки — невідомо. Ш-ко спішився тепер з їх передачею, бо захорував у Москві, а хотів, щоб вел. княгиня отримала їх, як великодний подарунок (пор. дальший лист до Лазаревського). — **ЛИСТ Ч. 125.** Овсянников затримався в Петербурзі, й Ш-ко сердився, бо доручив йому купити там чемодан, якого той не привозив. — «Сідай на чугунку» (залізницю) — це знов свідок егзальтованости Ш-ка: натурально, Лазаревський, як людина зайнята, не мав часу не те, щоб без потреби їздити до Москви й назад. — **ЛИСТ Ч. 126.** Грицько Галаган (1819—1888) був давній знайомий Ш-ка. Про нього в т. X. — Про «все... добро», що його Ш-ко одержав через Галагана від Максимовича, — див. під 28. III. у «Журналі». — Як трапила частина тексту «Єретика» до рос. історика-архівіста П. І. Бартенева (1829—1912) — невідомо. Про цей автограф див. у варіантах до «Єретика» в т. II. — «Читаю тепер Гуса» Анненкова. Ш-ко отримав від Максимовича працю Євгена Новікова (1826—1903) — «Гусь и Лютеръ». Декабриста І. О. Анненкова знав особисто й через якусь асоціацію поплутав ці два прізвища. — Кошельови — це родина славянофіла О. І. Кошельова. З ними познайомився Ш-ко в Москві (див. у т. IX). — Про вірш «Полякам» див. у т. III та в т. XIII. — **ЛИСТ Ч. 127.** Відповідав Ш-ко на лист Аксакова за тиждень після того, як його одержав, а тому й просить вибачення за «непрощенну... нечемність». — Про те, як Ш-ка зустріли «захоплені земляки» див. у «Журналі», починаючи від 28. III. — Про Айвазовського див. у т. VI. Порівн. подану й там Ш-ком, подібну до зробленої тут, характеристику цього видатного мистця (на стор. 94). — Про намір подивитися на Москву в травні — див. у «Журналі» під 24. III. — Іван Сергієвич Аксаков — син Сергія Тимофієвича. Його «алмазний вірш» «На Новый Годъ» починався так:

День встаеть багрянь и красень
 Долгой ночи скрылась тѣнь,
 Новой жизни трепеть слышень,
 Чѣмъ то вѣщимъ смотритъ день!

а кінчився словами:

Дню вчерашнему забвенье,
 Дню грядущему привѣтъ.

Ш-ко сам жив тоді вірою в те, що нова ера принесе зміни на краще в політичному й громадському житті. Цікаво, що він сам, зустрівшись із сином б. свого дідича молодим Енгельгардтом, записав у щоденнику: «Забуття минулого, мир і любов сучасному». Що до Івана Аксакова (про якого докладніше в т. IX), то Ш-ко в ньому невдоволю розчарувався. (Пор. л. ч. 135 та примітку до нього). — **ЛИСТ Ч. 128.** Гриць Честахівський (народ. 1820 р.) — скромний мистець-маляр, урядовець-рисувальник Капітули Ордерів у Петербурзі. З ним, як із щирим українським патріотом, Ш-ко зараз по приїзді до Петербургу дуже зблизився. (Честахівський чудово співав укр. пісні). Він заграв разом з Варфоломеєм Шевченком рішачою роллю в справі вибору місця для могили поета під Каневом — «як бажала поетова душа безсмертна», як він казав. Тлінні останки Ш-ка він перевіз на Україну разом із Ол. Лазаревським. Після похорону досить довго залишався під Каневом і провадив національну агітацію серед селян, що збиралися тисячами коло могили поета. Ген. губернатор порадив йому повернутись до Петербургу. Він залишив цікаві мемуари про похорон Ш-ка та про його відгуки (див. у т. XVI). Зробив чимало й для збереження й упорядкування мистецької спадщини Ш-ка. — **ЛИСТ Ч. 129.** В своєму селі Сокиринцях, де був один із найкращих в Європі парк, Галаган збудував дім в старому укр. стилі. Цю «панську вигадку» хвалив Ш-ко (див. у «Журналі» під 19. IV. 57 р.). — Ів. Ів. Соколов — рос. маляр (про нього в т. X). — Павлусь — син Григорія Галагана; помер у 1869 р. на 16 році життя. Батько його заснував у Києві «Колегію ім. Павла Галагана» — середню школу з бурсою і пожертвував капітал на 30 стипендій для незаможних учнів. — **ЛИСТ Ч. 130.** Історії з Кіреєвським — не коментуємо, бо вона нічого не дає для біографії поета, крім того, що, свідчить про те, що Ш-ко завжди виконував дане слово. — «Губернські Очерки» — сатиричний твір рос. письменника М. Є. Салтикова-Щедріна (див. під 5. IX у «Журналі»). — Мерлушки (гатунок каракуля) потрібні були Ш-кові для шапки, в якій він потім і фотографувався, й себе змальовував. — «Квартирюю в самій Академії» — спочатку Ш-ко спинився у М. Лазаревського, а на початку червня 1858 р. перенісся до будинку Академії до маленьких двох кімнаток (одна на антресолях), де й умер. — Байки Крилова Ш-ко хотів подарувати Наталії Усковій. — **ЛИСТ Ч. 131.** Про те, що сказав С. Аксаков Ш-кові про його повісті, див. у т. VI на стор. 303—304. — Про результати, яких досягнув

Ш-ко в мистецькій праці гравюрою аква-форта, див. у т. XI, а про те, як розпочав цю працю — в «Журналі» під 28. IV та 3, 4 і 12. V. 58 р. — Про Ол. Іванова та його картини, «про яку багато писалося», див. у т. IX. — Овербек Йоган (1789—1869) — німецький мистець-маляр. Іванов був натуралістом; Овербек, навпаки, боявся зробитись натуралістом. Неясно, чому Ш-ко їх порівнює. — «Великому другуві», себто Щепкинові, Ш-ко міг послати хіба «Сон» («На панщині пшеницю жала»), написаний 13. VII (див. у т. IV), отже «новонароджений». — З Рембрандта Ш-ко «відтворив» тоді, себто зробив офорт, — «Притчу про виноградний сад». — **ЛИСТ Ч. 132.** А. А. Лазаревська (1801—1879) — мати братів Лазаревських «божественная старушка», як її назвав поет. В 1859 р. Ш-ко гостював у неї в Гиравці на Конотопщині, де змалював з неї портрет. — Про Івана Лазаревського — в т. IX. — **ЛИСТ Ч. 133.** Кн. В. А. Долгоруков, як шеф жандармів, заступив гр. Орлова на цій посаді в 1856 р. Цей реторичний лист був конечним кроком, без якого Ш-ко не отримав би дозволу на друкування своїх творів. Автором його сам Ш-ко, мабуть, не був. Очевидно йому помогли цей лист зредагувати люди досвідчені в тому, як треба писати такі документи. Могли допомогти й Куліш і Василь Лазаревський, який сам був цензором, і інші. Стиль цього листа — не шевченківський. Для кращого зрозуміння справи, що викликала цей лист, див. у т. I про історію «Кобзаря» 1860 р., сторінки 241—246. — Костомарову й Кулішеві формально не було заборонено в 1847 р. друкувати свої твори, лише сконфісковано деякі їх книжки, але фактично цензори отримали секретну інструкцію забороняти твори обох письменників. Лише в 1856 р. почали дозволяти їм друкувати праці під власними їх прізвищами. — Літературні права на твори емігранта Міцкевича (лише «допущені цензурою») цар Олександр II повернув дітям поета в серпні 1857 р., зробивши це, як «особливу монаршу ласку». — «Мені вже 48 років» — перебільшення: Ш-ко мав тоді 44 роки. — **ЛИСТ Ч. 134.** Початок листа, де Ш-ко оповідає, як «запрягся в роботу», — це відповідь на слова Щепкина, який писав: ...»За працю й за працю! Не дайся бездіяльності собою опанувати«. — Про Кокорєва — в т. IX. Які це 100 карбованців — невідомо. — Про продаж «Кобзаря» видавцеві Кожанчикову див. у т. VI на стор. 244. Поки цензура не дозволила творів поета, видавець, очевидно, не хотів дати йому грошей. — Кожанчиков Дмитро (помер 1877 р.)

видав таки пізніше «Кобзаря» в 1867 р. — Раєв Василь (1807—1870), мистець-маляр, що в 1838—40 рр. вчився разом з Ш-ком в Академії, мав передати Щепкинові «екземпляр послідньої гравюри», якою була власне згадана «Притча про виноградний сад» Рембрандта. — Граф Уваров Олексій Серг. (1828—1884) — знаний рос. археолог, кузен кн. Варвари Репніної. — Про Бабста й Кетчера та про родину Щепкина див. у т. IX. — **ЛИСТ Ч. 135.** «Парус» видавав Іван Аксаков, який у першому програмовому числі свого славянофільського органу згадав серед інших славян і «русинів», але так москалі називали лише галичан. Отже про український народ, що живе у межах Росії, не було згадано ані словом. Це й обурило Ш-ка. — «Вельможним князем, любителем березової каші» Ш-ко називає кн. Володимира Черкаського (1824—1878), славянофіла, який хоч і брав діяльну участь у селянській реформі, але висловився в одному часописі за тим, щоб призначенням поміщиками «участковимъ старостамъ» дати право карати селян різками («лагідно» — «не більше 18 різок«!). Максимович на Шевченкове обурення відповів: «Мені також, як і Тобі, прийшлося воно не по нутру, а коли б Ти бачив, як розходився був тут старий Михайло наш [Щепкин]«... Проте, Максимович силкувався боронити Черкавського, але Ш-ко в таких справах був безоглядний. — «Шеф жандармів за претив» — див. про це в т. I, стор. 242. — **ЛИСТ Ч. 136.** Про Марію Максимовичеву — див. у т. X. — З просьбою до неї щоб його оженила, Ш-ко звертається й у дальших листах. — Михайлова Гора — хутір Максимовичів коло пристані Прохорівка на лівому березі Дніпра, проти села Пекарі, недалеко від якого поховано Ш-ка. В 1859 р. Ш-ко там гостював у Максимовичів. — Про текст (тут є відміни) віршу «Сонъ» див. у т. V в варіантах. — **ЛИСТ Ч. 137.** «Африканський актор» — це мурин, геніяльний трагік Айра Олдрідж (пом. 1867 р. у Лодзі). Перший виступ його в Петербурзі відбувся 10. XI. 58 р. Ш-ко захоплювався його грою до нестями

Ш-ко з ним особисто познайомився у гр. Толстих, і вони гаряче привязалися один до одного. Поета зблизила з Олдріджем не тільки його геніяльна гра, а й те, що він був представником безправної чорної раси. — **ЛИСТ Ч. 138.** Брата Петра Шевченко не мав. Якийсь спритний ошуканець-салдат почав на Кубані грати ролю поетового брата, а Кухаренко давав йому гроші й гостив його

в себе та ще й Шевченкові докоряв, чому не написав йому про «рідного» брата, що служить на Чорноморії. Шевченка ця історія тільки розважила: «Та дарма! Нехай собі здоровий буде!». — **ЛИСТ Ч. 139.** Про альманах «Хэ-те» було вже вище в прим. до л. 104. — «Деревина на крокву або й сволок» — Ш-ко тут просить Кухаренка прислати якийнебудь твір для «Хэти». — **ЛИСТ Ч. 140.** Александра Михайловна — жінка Кулішэ. — Скінчив Ш-ко свої «діла з цензурою» аж у кінці листопада 1859 р. — Обидві тут уміщені поезії майже без відмін — у т. III. — **ЛИСТ Ч. 141.** Микола Якович Макаров (1828—1899) — українець-дідич з Чернігівщини, літератор. Бувши урядовцем у Петрозаводському, де був на засланні В. Білозерський, зійшовся з ним близько й зукраїнізувався. До 1861 р. писав і друкував свої праці, переважно географічні. Був співробітником «Основи». Був приятелем Марії Марковичевої, і в листуванні його з цією письменницею чимало цінних згадок про Ш-ка. Ликеря, в якій закохався Ш-ко, була кріпачкою Макарова. Лібералізм Макарова потім «вивітрився», й він був видатним російським бюрократом (тайний радник, член Ради Міністра Скарбу). Йому Ш-ко присвятив вірш «Барвінок цвів...» (див. у т. IV). — Петро Аркадієвич — це Кочубей (1825—1892); був тоді офіцером; пізніше — Голова «Импер. Русск. Технич. Об-ва» і почесний член Рос. Академії Наук. — «Русалки» — це був зроблений Ш-ком для Кочубея проєкт фресок для стелі (русалки ловлять місяць); про нього в т. XI. Ш-ко для Кочубея зробив ще портрет генер. судді Кочубея — див. т. XII. — **ЛИСТ Ч. 142.** «Дві блудниці» — мабуть, два примірники офорту «Сама собі в хаті господиня». — «Рясна рослина» була потрібна Шевченкові, як модель для малюнку. **ЛИСТ Ч. 143.** Суханова-Подколзина Наталя — дуже багата дідичка з України. В її сальоні в Петербурзі збиралися часто видатні письменники й мистці. Ш-ко вчив малярства її сина Бориса, з якого змалював портрет. Цей Борис написав цікаві спомини про Ш-ка. — Фотографії — це з малюнків, що їх подарував Ш-ко Сухановій, між ними була й його «Казарма», якої поет потім дуже жалував і просив Суханову дати йому, на якийсь час, але вона не дала, й Шевченко з нею посварився. Коли Ш-ко вмер, вона одна з перших принесла квіти на його труну. — **ЛИСТ Ч. 144.** Ш-ка випустили «з смердячої столиці» (дали паспорт) 28. V, і він виїхав на початку червня. — **ЛИСТ Ч. 145.** Хрущов — дідич з Лебединського повіту на Харківщині, видатний

діяч селянської реформи. З ним разом з Москви їхав Ш-ко кіннями й потім гостював у нього в хут. Лихвині, де малював також краєвиди (див. у т. XI). Жінці Хрущова подарував автограф свого віршу «Вечір». — **ЛИСТ Ч. 146.** Познайомившись з Марією Марковичевою, Ш-ко казав: «Коли б така у мене була жінка, повінчався б й умер». — Видавець Кожанчиков мав, мабуть, видати оповідання Марка Вовчка «Ледащицю», але воно вийшло пізніше в «Основі» 1861 р. — «Буде у мене свій журнал» — Ш-ко, цілком природно, стояв у центрі літературних планів петерб. української громади. Коли «Основа» за редакцією Білозерського вийшла в січні 1861 р., редактор писав хорому Ш-кові, посилаючи першу книжку, що сподівається його побачити скоро серед «основателей», як «первоначальника спільної справи» — **ЛИСТ Ч. 147.** В. В. Тарновський-молодший (1837—1899) — тоді ще молодий хлопець, «юноша благий», як його називав Ш-ко. Тарновському Україна завдячує те, що значна частина Шевченкової мистецької спадщини збереглася. Свою збірку української старовини разом із величезною, просто неоціненною колекцією малюнків та автографів Ш-ка та різних памяток по ньому Тарновський хотів подарувати м. Києву, але київський чорносотенний магістрат не прийняв дару. Тоді він заснував «Музей Української Старовини» в Чернігові. В родині Тарновських завжди існував культ Ш-ка. «Юноша благий» з побожністю все життя збирав пам'ятки по Шевченкові. Ще й досі всі матеріяли з цієї збірки не вивчені. — **ЛИСТ Ч. 148.** Межиріч — містечко Черкаськ. повіту між Россю та Росавою. Там Ш-ко торгував собі землю для хутора й хати у поміщика Парчевського (грунт над Дніпром, між Каневом і Пекарями). Був там він удруге вже 10. VII, а коли втретє від Максимовичів переїхав через Дніпро, його заарештували (див. біографію та далі в цьому томі). — Гирявка — маєток Лазаревських. Ш-ко був там пізніше (21—25 серпня), вертаючись до Петербургу. — Згаданий тут «коротенький листк» до Марка Вовчка до нас не дійшов. — Каменецький Д. С. — управитель друкарні Куліша. — Александра Івановна — жінка С. Гулака. — **ЛИСТ Ч. 149.** Варфоломей Шевченко (1821—1892) — названий брат поета й односельчанин. Брат поета Йосип оженився з сестрою Варфоломея. Вже в 1843—45 рр., буваючи вдома, Ш-ко ближче пізнав свояка. Працьовитий, енергійний і розумний, Варфоломей зумів вийти в люди. У той час, на який припадає відновлення відносин між ним і поетом, Варфоломей був

управителем корсунського маєтку кн. Лопухіна. В 1846 р., коли до його рук попали революційні вірші Ш-ка (здається «Кавказ»), він перестерігав приятеля-свояка: «часом буває, що на світі правди не люблять, і буває, що за правду принудять за дев'ятьма воротами гавкнуть». Людина того типу, що Варфоломей, не могла потрапити в тон настроїв та переживань поета. Він, напр., і пізніше радив Ш-кові написати якийнебудь, так би мовити, «благонадійний» твір, якусь «оду» або «молитву». Проте Ш-ко, дуже добре оцінюючи Варфоломея, як людину, бачив у ньому й додатні сторони — передусім конечний у справах життєвих практицизм, благородство вдачі та чесність. Тому він і зблизився з ним в останньому періоді життя, коли хотів побудуватися на Україні. Почалося від справи з межирицьким дідичем Парчевським. Далі плани змінилися, і Варфоломей весь час виступав, як довірена особа свого славного названого брата (див. дальші листи до нього, а також у біографії).

ЛИСТ Ч. 150. У Мошнах Ш-ко «о пинив ся» під арештом ще 13 липня. «Вещі» (речі) Ш-ко залишив у Максимовичів, виїхавши на Київщину, щоб купити там ґрунт. Про обставини арешту Ш-ка влітку 1859 р. опубліковано досі багато матеріалів, але в них є неясні моменти. Коли Ш-ко виїздив на Україну, петерб. обер-поліціймейстер з доручення шефа жандармів повідомив жандармерію на Київщині, Чернігівщині та Полтавщині, щоб за поетом пильно стежили. 10 липня підчас обміру «місця для оселі», Ш-ко вів з присутніми людьми вільнотумні розмови. Дізнався про це ісправник (начальник повітової поліції) Табашников і, заарештувавши Ш-ка, доніс про його розмови київському генерал-губернаторові. Кілька днів просидів Ш-ко в арешті в Мошнах, у «становій квартирі», себто у мошенського підкомісара поліції («станового»). Потім його перевезли під конвоем поліції до Києва й вислали до Петербургу. Справа на тому скінчилася тільки завдяки урядовцеві канцелярії ген.-губ. В. Андрієвському, який вигородив поета з цієї справи, обернувши її на добре для нього. От чому Ш-ко й писав до Максимовичів, що ще «добре не знає», чи заїде до них. — **ЛИСТ Ч. 151.** До Києва Ш-ко виїхав лише 27. VII (під цією датою записав в альбомі в селі Зеленка одну народню пісню). — До Києва Максимовичі не поїхали. Писали потім Ш-кові, як жалують, що з ним більше не побачились. Лист його прийшов до них лише через 10 день. — **ЛИСТ Ч. 152.** Простував Ш-ко на Петербург не «не оглядаючи сь», бо встиг погостювати у Козачковського під Переяславом, у Качанівці в Тарновських та в Гирявці

у Лазаревських. — «У Кочубеєвих добрах» — селі Згуровці (10.000 десятин) Ш. хотів був улаштувати Варфоломея управителем. — Вольський Вітольд — шляхтич, управитель межиріцького маєтку пана Парчевського. Як свідок у справі, за яку заарештували Ш-ка, повівся шляхетно. Ш-ко ставився до нього з симпатією й довір'ям. Про нього далі в листах до Варфоломея. Під Конотопом був хутір Лазаревських Гиряка. — **ЛИСТ Ч. 153.** У школі «Торгового Мореплавания» мав «притокмити» Варфоломей своїх синів: Каленика й Андрія. Про них буде далі. — Дзензенівського, Липомана й полковника Грудзинського (поляків) Ш.

Варфоломей Шевченко

пізнав, коли був у Варфоломея в Корсуні. — «Маленька книжечка» — це «невільницька поезія» Ш-ка (1847—50 років — див. у т. III). Звертаючи її поетові, Варфоломей писав: «неначе там занадто багато жалоби [скарги] за себе... якби воно не все зараз [разом]... але то неначе з лишкою вже розливається жовч». Ш-ко з цим згодився (див. лист ч. 158). — «Мені розрішено друкувати» — це був момент, коли цензор Палаузов проглянув уже поезії Ш-ка, але вони пішли ще до другого цензора (див. стор. 243 в I т.). Ш-ко виявив тут свій оптимізм. — Рузя (або Прися) — Евфросинія, старша дочка Варфоломея; за чоловіком — Корде-Велегорська; з усіх дітей Варфоломея Ш-ко найбільше її любив. Подарований їй поетом «Робінзон Крузо» згорів потім разом з іншими подарунками під час пожеги в маєтку її батька в Радомиському повіті. Померла вона десь у 1904—5 р. Дочка її Олександра була першою жінкою знаного рос. письменника Л. Андрєєва. — **ЛИСТ**

Ч. 154. Коли Ш-ко 20. VIII проїздив через Качанівку, Тарновські позичили йому грошей, а тому він і не «захряснув» у Москві. «Кумася» — Надія Тарновська. — Мати Василя Т. — Людмила Володимирівна була рідною сестрою М. Юзефовича-зрадника. Ш-ко її любив і подарував їй «Кобзаря», як «недокум» «підкумасі». — З братом (себто Володимиром Тарновським) Ш-ко не встиг вислати «екземплярів своєї роботи» (офортів). — Горленятко — котрийсь із синів Олександра Горленка, сусіди Тарновських. — Сєлін Олександр (1816—1877) — професор історії літератури Київськ. Університету, красномовний, але не-поважний учений. Ш-ко пізнав його, коли разом із ним працював в Археогр. Комісії в 1845—46 рр. — **ЛИСТ Ч. 155.** Ш-ко не «через тиждень... дома опинився», а значно пізніше — аж 7. IX, а з Києва виїхав 14. VIII. — Цей Табашніков прославився арештом Шевченка. А. Герцен у «Колоколі» писав, що він арештував поета за те, що той не хотів з нього змалювати портрета «у весь зріст». Тургєнєв писав Герценові, що «це факт». Ф. Лобода оповів, що Ш-ко образив ісправника, як непризаного поета, і т. інше. Ш-ко лає Табашнікова передусім за те, що він поставив внесок про виселення поета з України, але було ще щось, нам невідоме, що ще більш обурювало проти нього поета (пор. л. ч. 160). — Деркачі Лев Павлович і Катерина Іванівна — подружжя; жили в Сушках коло Михайлової Гори. Ш-ко їм послав потім «Кобзаря». — **ЛИСТ Ч. 156.** Сошенко Іван Максимович (1806—1876) — мистець-маляр. Про велику роль його в житті поета див. у біографії та повісті «Художник» (у т. VI), яку й написав Ш-ко від імени Сошенка. Завдяки йому Ш-ко визволився з кріпацтва. В автобіографії (т. V) поет писав 1860 р., що він і досі ще з Сошенком у «найщиріших, братерських відносинах». Життєва кар'єра цього скромного працівника, людини лагідної вдачі, проходила тяжко; він у Немірові (в кінці 40-х рр.) зазнав багато кривд від росіянина директора гімназії. — В. Андрієвському переслав Ш-ко свій рисунок, як подяку за залагодження своєї справи, яка на ті часи була небезпечною. — Ганнуса — друга дочка Варфоломея, за чоловіком — Прохорова. Син її Борис Миколаєвич — знаний український громадянин, інженер-землемір, живе в Варшаві. — Ганнуса — небога Сошенка. — Сошенко був жонатий з полькою. Не панна Валентина, а Леонтина була приятелькою Сошенків. З нею Ш-ко розмовляв по-польському, й її дуже тішили компліменти поета, зате, як видно, йому вона не подобалася. Залишила

цінне свідоцтво, що Ш-ко добре говорив по-польському (записав М. Чалий). — Красковські — це подружжя Іван Данилович та Лизавета Іванівна Юскевичі-Красковські, приятелі Куліша ще з 1843 р. Красковський учительював у різних середніх школах на Україні. Від 1839 р. жив у Києві, і з ним близькі були, крім Куліша, кирило-методіївські братчики В. Білозерський та О. Маркович. Ш-ко бував у Красковських у Києві в 1859 р. й був захоплений співацьким талантом пані Лизавети. — Чалий і Чалиха — це Михайло Корнієвич Чалий (1816—1907) та його перша дружина. Чалий тоді був інспектором 2-гої гімназії в Києві. Познайомившись особисто з Ш-ком 1859 р., він зараз після смерти поета перший поклав підвалини шевченкознавству, почавши збирати й публікувати матеріяли до біографії поета. З уст живих свідків (між іншим від Сошенка) він записав багато цінних даних з життя Ш-ка, свідомо поставивши собі, а тим самим і громадянству, завдання «зберегти найдрібніші риси» з життя поета. Написана ним біографія поета («Жизнь и произведения Т. Шевченка», 1882 р.) й досі зберігає значіння, як збірка цінних матеріялів. Співробітничав в «Основі», в «Кіевской Старині». Це яскравий тип українофіла ранньої дати, що до кінця життя не зрікся демократично-народницьких переконань. Ш-кові він подобався своєю інтелігентністю та повагою і, певно, як великий приклонник його поезії, що нею, як сам казав, «маячив» від 1840 р. Над домовиною Ш-ка в Києві він виголосив гарну промову, в якій сказав: «Слава цього імени не вмер в помстві... Поезія Ш-ка завойовала нам право літературного громадянства... в родині славянських народів». — **ЛИСТ Ч. 157.** Надія Тарновська — кума Ш-ка. Познайомившись з нею в Потоках 1846 р., Ш-ко з нею дуже подружився. В родині Тарновських збереглася традиція про те, що Ш-ка з нею звязувало глибше почуття, та панна Надія була мало не девоткою, і її індивідуальні релігійні переконання стали взагалі на перешкоді до здійснення родинного щастя. Ш-ко її дуже шанував і до кінця життя був з нею у великій приязні. Відгуки їх одмінних поглядів на життя — поезії Ш-ка «Великомученице кумо» та «Кума моя і я» — в томі IV. — Карташевська Варвара Яковлівна — рідна сестра М. Макарова. Чоловік її був небожем С. Аксакова. У неї відбувалися українські вечірки, на яких бували й рос. письменники. Ш-ко познайомив її з Тургенєвим. — Про який рисунок і про яку подію «8 октябр» тут мова — невідомо. — **ЛИСТ Ч. 158.** Харита Довгополенківна, дуже гарна собою 16-ти

літня дівчина, кріпачка кн. Лопухіна, була служницею у Варфоломея Ш-ка. Ш-ко, завітавши до свояка влітку 59 р., бачив її лише «назирки», як сам казав. Побути довше на Україні йому не пощастило, а їхав він туди з наміром «одружитися», як сам про це казав приятелям. В Петербурзі йому «аж надто стало тяжко на самоті», і він пригадав Хариту. Опікхися раз на «одукованій» Піуновій, Ш-ко сватається до «неодукованої» селянки. Варфоломей відписує поетові, що Харита — йому не пара, що з нею він не зможе думками поділитися, що вона не зможе йому як слід дітей виховати, і т. д. Ще перед тим, як отримав цю відповідь, Ш-ко домагався відомостей про те, що «скаже Харита» (пор. л. л. 163 та 166), а на лист Варфоломея дуже гостро зареагував (пор. л. ч. 161). Харита не хотіла йти за «старого» пана: вона мала вже нареченого. Варфоломей, уважаючи, що вона Ш-кові не пара, не дуже то і хотів її вмовляти, як про те просив поет, і навіть наклепав йому на дівчину. Про кінець цієї історії оповідають самі листи Ш-ка. — **ЛИСТ Ч. 159.** Платон Федорович Симиренко (помер 1863 р.) — син б. кріпака, український промисловець, небіж К. Яхненка (див. прим. до л. ч. 162). Ознайомившись із цукроварством у Франції, удосконалив на Україні цукровий промисел, збудувавши 1843 р. першу парову цукровню в м. Ташлику, а потім цукровні в Городищі та Млієві. Збудував і першу на Україні машино-будівельну фабрику. Помер молодим. Ш-ко в червні 1859 р., не заставши вдома його швагра, О. І. Хропалю, з яким був уже знайомий, зайшов до самого П. Ф. Симиренка і познайомився з ним. Потім ще раз був у нього і прожив три дні. Симиренко тоді й зробив Ш-кові «благородну пропозицію» дати гроші на видання «Кобзаря» (про цю справу в т. I стор. 244). Про всіх згаданих в цьому листі осіб див. у примітках до л. ч. 162. — **ЛИСТ Ч. 160.** О. І. Хропалеві, як ближчому знайомому, Ш-ко пише менш офіційно; гостювавши у Хропалю, Ш-ко читав свої невірницькі поезії. — «Татарівна» — мала дочка Хропалева. — **ЛИСТ Ч. 161.** Грунту у Понятовського (невідомо котрого з трьох синів Маршала Юзефа) Ш-ко не купив. — Забара, — очевидно, якийсь незнаний хуторець над Дніпром. — Чижев Федір (1811—177) — письменник і вчений, славянофіл. Був виладково притягнутий до справи кирило-методіївців, після чого йому заборонили жити в столиці. Оселився в Трипіллі над Дніпром і займався шовківництвом; в той час виключно присвятив себе громадській праці на ниві промисловости. Очевидно в нього

теж була над Дніпром якась садиба чи ґрунт, що її Варфоломей проєктував купити для Ш-ка. — Порада Варфоломея була така, щоб Ш-ко шукав собі інтелігентної нареченої. — Гнат Бондаренко — товариш Ш-ка, з Керелівки. — **ЛИСТ Ч. 162.** Федір Степанович Симиренко — це батько Платона; жонатий був з Настасією Михайлівною, сестрою Яхненка, і разом з ним та з другим швагром розвинув широку працю над організацією цукрового промислу на Україні. — К. Яхненко (народ. 1793 р.) — за тих часів був українським Фордом, як назвав його С. Єфремов. Фірма Яхненків-Симиренків розвивалася з американським розмахом і робила міліонові обороти (про них докладно в «Кіевск. Старинъ» 1896 р., кн. I, стаття Клебановського). Бувши в Городищі, центрі їхньої промислової діяльності, Ш-ко був захоплений чудовою організацією нової тоді промислової галузі, а також і культурно-освітньою працею фірми (школа, шпиталь і т. ін.). Власники не користали з праці підневільних робітників, як то робилося деінде по фабриках, де поміщики та їх арендатори використовували працю кріпаків. Ш-ко був так всім захоплений, що, обійнявши старого Яхненка, сказав: «Батьку! Що ти тут наробив!». Тому він і піддав сам думку своєму добродрукованому, редакторові «Народнаго Чтенія» А. Оболонському, описати ці результати шляхетних зусиль діячів, що вийшли самі з народу, бо хотів показати, які глибокі сили заховані в нетрях народньої душі. — «Недодрюкований» — власне треба розуміти, як «додрукований». Ш-ко, очевидно, помилився. Мова йде про «Кобзаря» 1860 р. з повним текстом: Ш-ко казав додрукувати заборонені поезії й сам доліплював пасочки паперу з викинутими цензурою місцями (див. т. I, стор. 186). — Симиренки були меценатами української культури. Другий син Федора Василь пожертвував 100.000 карбованців на збудування дому Наук. Т-ва ім. Шевченка у Львові, підтримував «Кіевську Старину», «Ряду» і т. інш. Вдова його заповіла свій дім у Києві Київському Укр. Наук. Товариству. — Пурлевський — представник фірми Симиренко-Яхненко в Москві, він виплатив Ш-кові позичені Симиренком 1100 карб. — «Нікчемний Світлійший» — кн. Лопухін, у якого служив Варфоломей. — Тетяна Іванівна — дружина Платона Симиранка. — **ЛИСТ Ч. 163.** Ґрунту під Пекарями у Змієвського Ш-ко не купив. Це чудова тераса над Дніпром коло т. зв. Княжої Гори. — **ЛИСТ Ч. 164.** Козачковського Ш-ко відвідав того

року на хуторі. — **ЛИСТ Ч. 165** — див. прим. до л. л. ч. ч. 160, 162. — **ЛИСТ Ч. 166.** Кагарлик — містечко коло Ржищева над Дніпром, що належало Дмитрові Трощинському, тоді вже зруйнованому матеріально панові, внукові полтавського магната й вельможі Катерини II, теж Дмитра. Про цю комбінацію див. далі в листах до Варфоломея. Ш-ко сам писав до Трощинського. Лист не зберігся. — **ЛИСТ Ч. 167.** Варвара Яковлівна — це Карташевська. З Тургенєвим вона познайомилася у Ш-ка. — Тургенєв Іван Сергієвич (1818—1883) — славний рос. письменник; в 1858—1860 р.р. часто зустрічався з Ш-ком. Залишив про нього цікаві спомини, цінні лише мистецьким змалюванням зовнішнього портрету Ш-ка (див. у біографії). Як людину й письменника, Ш-ка він не зрозумів тому, що, як висловився один дослідник, «Тургенєв, космополит з природи... чужий був занадто яскраво висловленому національному типові Ш-ка», який, до речі кажучи, взагалі був дуже обережний і стриманий у відносинах з людьми іншої сфери. В споминах своїх Тургенєв подав багато баламутних відомостей про Ш-ка (що Ш-ко мало читав, що він «уявляв» собі, що в техніці офортів знайшов уліпшені засоби і т. д.). Взагалі Тургенєв по-панському погірдливо потрактував Ш-ка, хоча ним і дуже цікавився. — **ЛИСТ Ч. 169.** «Утомлявся» Ш-ко, ждучи листів від Варфоломея не один раз. — **ЛИСТ Ч. 170.** Жаботинський і Керелівський пан — це В. Є. Фльорковський, «власник» братів і сестри Ш-ка Ярини (про нього див. у л. ч. 181 та в прим. до нього). — План хати — архітектурний проєкт роботи Ш-ка — в т. XI. — Кириловська і Маня — особи нам незнані. — «Русская Газета» — тижневик, що його в кінці 1859 р. заборонено за рішучу позицію в справі визволення селян з кріпацтва. — Яких саме панів, що «кривляться»... на «сліпого старця», себто на «Кобзаря», мав на увазі Ш-ко, тяжко сказати. — Варфоломєєвих синів: Андрія (помер 1927) та Каленика (був землеміром, умер молодим) Ш-ко дуже любив, особливо першого. Третій син — Йосипко був офіцером, теж умер молодим. — **ЛИСТ Ч. 171.** Мудро скомпонована «казань» — це наївна порада Варфоломея поетові написати «молитву або оду», «птураючи» людям, бо над Дніпром тоді кружляли поголоски про Ш-кові блюзнірствував. На це Ш-ко й відповідає: «Брехня цьому, — я тільки не ідопоклонник». — «Бог послав» Варфоломєєві дочку Софію. — **ЛИСТ Ч. 172.** Кухаренко пізніше співробітничав в «Основі». — **ЛИСТ**

Ч. 173. Дуже добре було б «купити вік докоротать» — це відповідь на лист Варфоломея: «Маю надію жить коло Тебе в сусідстві». — **ЛИСТ Ч. 174.** «Будень», що його зробила поетові Харита — це її нібито відповідь, може й трохи з додатком Варфоломеевої фантазії: «Як викуплять та й закріпостять на весь вік... не хочу, Бог з ними». «Вона думає, що ми з Тобою пани», — додавав Варфоломей. — Григорович — це якийсь пан, що радив купити у Трощинського землю (див. л. ч. 176). — М. Лазаревський — «перемінив квартиру», оселившись на 5-ій лінії саме проти Академії, де жив Ш-ко. — «Письмо» Ш-ка до редактора «Народнаго Чтенія» — це його автобіографія (див. у т. V), опрацьована Кулішем. Це був яскравий виступ проти кріпацтва. От чому Ш-ко й питається, «що пани... казатимуть» про неї. — **ЛИСТ Ч. 175.** Єгор Ковалевський (1811—1868) — знаний мандрівник і письменник — голова т. зв. «Литературнаго фонду» — товариства письменників, що виступало в справі визволення рідні Ш-ка з неволі (про Ковалевського докладніше в т. IX). — **ЛИСТ Ч. 176.** Платон Симиренко сердився на Ш-ка за те, що він поставив його імя, як видавця, в «Кобзарі» 1860 р. (див. про це в т. I, стор. 244—246). — Пріся (вона ж і Рузя) писала поетові «плюдському» — себто по-українському. — Новицький Микола Дементієвич — офіцер, що пізніше був генералом і командиром корпусу; з доручення «Литературнаго фонду», їхавши до Єлисавету, він заїздив до дідача Фльорковського в справі визволення з кріпацтва Ш-кової рідні. Писав потім Ш-кові, що дідич згоджується дати тільки «особисту волю» братам та сестрі поета і називав його «самою модною бастією». Був з Ш-ком на ти. Написав про поета спогади. — **ЛИСТ Ч. 177.** Про Ткаченка вже було вище (л. ч. 7 і примітка до нього). — «Кирпу-чорнобривку» Ткаченко знайшов був у Полтаві, та вона вже була засватана; це була панна Витавська, дочка українського поета-байкаря, що пізніше співробітничав в «Основах». Витавського знав Ш-ко особисто. — **ЛИСТ Ч. 178.** Федір — возний в Академії. Пильнував Ш-ка, коли той лежав на смертному ложі. Гроші свої тримав Ш-ко у Лазаревського, а одержував їх за такими «чеками», як ця цидулка. — **ЛИСТ Ч. 179.** Макаров саме тоді їхав заграницю, й екземпляр «Кобзаря» посилав через нього Ш-ко Ол. Герценові, а тому й без напису — «на всякій случай», себто, щоб не підвести ні себе, ні приятеля, коли б жандарми на кордоні почали переглядати

його речі. — Про «русалки» див. прим. до л. ч. 141. — **ЛИСТ Ч. 181.** Валерій Фльорковський був власником Жаботина й Керелівки, й брати й сестра поета Ярина були його кріпаками. Члени комітету Т-ва письменників та вчених звернулися до нього з листом, повідомляючи його, що «шановний і люблений» член Т-ва, «знаний цілій Росії поет Т. Г. Шевченко» бажає, щоб його брати й сестри були визволені з кріпацтва; якби Фльорковський не схотів дати їм волю без викупу, то просили, щоб він повідомив, якої суми грошей жадає за них. Підписали цей лист такі видатні письменники й учені, як Є. Ковалевський, К. Кавелін, Е. Ламанський, С. Тургенєв, М. Чернишевський та інші. Здавалося, що багатий пан міг після цього зробити жест, якого від нього сподівалися — дати Шевченкам волю з землею. Він натомість опублікував це листування в «Кієвскомъ Телеграфѣ», одночасно полемізуючи з Ш-ком з приводу його автобіографії, уміщеної в «Народномъ Читеніи» (див. у т. VI), що була урочистим актом обвинувачення проти рабовласництва. Фльорковський доводив, що Ш-ко неслухно робить закиди «цивілізаторам задніпровської України», що пани-поміщики тільки про те й дбають, щоб, мовляв, «угадать» бажання кріпаків, а ті прагнуть «якоїсь волі», і т. інш. Фльорковський згоджувався пустити Шевченків на волю без ґрунтів, а за те приймав на себе банкові борги, що припадали на їх «душі» (у трьох родинах було їх 11), себто нормально сплачував свої власні борги й залишав собі землю, на яку борги припадали. Шевченки від такої «волі» відмовились. Тоді Ш-ко й написав цей свій лист до Фльорковського в «Народномъ Читеніи». Лист цей написаний стримано, але з глибокою іронією. Фльорковський відповів, що Шевченки надумались і згодились взяти волю без землі, якої їм не схотів дати Фльорковський, «бо — як писав — у нас нема звичаю ділити землю на продаж». Він прислав і умову, підписану з братами й сестрою поета, згідно з якою за садиби вони мали йому платити чинш. Все це Ш-ко опублікував у «Народномъ Читеніи»; в той час справа ця мала великий громадський інтерес. Аж у 1865 р. Шевченки висудили собі землю, належну їм згідно з реформою, що згодом прийшла, бо, посилаючись на умову з 1860 р., дідич не хотів їм землі дати. Ш-ко гнівався на братів, що вони поквапились на таку «волю». — **ЛИСТ Ч. 182.** В Корсуні був у цей день відпуст, а Ш-ко тому зневажливо називає це свято, що у князів Лопухіних у той день починалася кількаденна гульня сусідньої шляхти (пор. у «Журналі» запис під 29. VI. 57 р.). — Наталка

Шулячівна якийсь час була боною дітей Варфоломея, який 17. V. писав Ш-кові: «Коли хочеш, зроблю так, що моя жінка висватає Тобі Наталку Шулячівну, людина з розумом і з серцем, — можна жити з нею до смаку». — «Сказати... дурневі (себто Фльорковському), щоб не боявся керелівчан», Ш-ко просив тому, що крутій Фльорковський писав у листі, що на визволення родичів поета інші селяне могли б дивитися, як на несправедливий вийняток. — Куліш хотів купити дуже гарну садибку над Россю і вже давно вибирався до Варфоломея, але затримався на Борзенщині, й Варфоломей боявся, що «хату хтось інший купить», і писав перед тим про це Ш-кові. — **ЛИСТ Ч. 183.** Земля «коло Кане'ва» — це й є те місце, де спочили тлінні останки поета. Варфоломей поетично описував цей чудовий куточок і кінчив цей опис так: «А староденний Дніпро буде здаватися Тобі під ногами». — **ЛИСТ Ч. 185.** Лист цей Ш-ко написав у той самий день, коли оспівчився Ликері Полусмаківні. Знайшов його я серед документів, що відносяться до роману Ш-ка з Ликерею. Тому й висловив думку, публікуючи цей лист, що адресований він Ликері. С. Єфремов навів переконуючі мотиви проти моєї думки. Поділяючи деякі його міркування, вміщую лист без імені адресата. Позостається, однак, цікава загадка: до якої іншої особи міг писати Ш-ко 28-го липня, як «друг, брат, і, нарешті, батько»? — **ЛИСТ Ч. 186.** Що зробив Йосип, брат поета, що він на нього тут гнівається, — невідомо. — «Сердешний син» Ярини — Лаврентій Бойко мав тоді 20 років. — **ЛИСТ Ч. 187.** 28 липня Ш-ко посватався до Ликері Полусмаківни, дівчини-кріпачки М. Макарова. Макаров тоді разом із сестрою своєю Варварою Яковлівною Карт шевською був закордоном. Виїзжаючи, вони залишили Ликерю у сестер Білозерських — Надії Михайлівни Забілиної та Олександри Михайлівни Кулішевої, що мешкали тоді разом на літниці в Стрільні, під Петербургом. Про роман Ш-ка з Ликерею існує велика література, але в мемуарах та листах осіб, що близько тоді стояли до Ш-ка та Ликері, багато суперечностей. З уст Ликері теж тричі записали спомини про цю тяжку сторінку з життя поета, слушно названу одним дослідником «трагедією самотного почуття». Про окремі епізети цього роману подаємо дещо в примітках. Див. також про це в біографії поета в т. I нашого видання. Докладно знайомлять з цим моментом життя поета такі статті: С. Єфремова в т. III акад. видання, стор. 916—920; П. Зайцева: «Но-

вое о Ш-кѣ (Русскій Библіофіль, 1914, кн. 1 — багато документів) та О. Дорошкевича: «Трагедія самотного почуття» (в його книзі «Етюди з Шевченкознавства», Київ-Харків, 1930 — теж з матеріялами; праця цінна, але тенденційна). — Своє «батьківське» слово Макаров сказав у листі до Ш-ка з 18. VIII, посилаючи благословення й найкращі побажання нареченому й нареченій, але в кінці додав: «Треба поміркувати добре, порадитися всім укулі... Пождіть мене... Повернувся він із загляниці десь у кінці вересня. — Марія Олександрівна — це Марко-Вовчок; Макаров тоді жив в Аахені, де жила й письменниця. — Нема сумнівів, що ідея прислати 100 «Кобзарів» «на користь недільних шкіл» була ідеєю не Ликері, а самого Ш-ка. Ликерю більш цікавили убрання, ніж школи. — **ЛИСТ Ч. 188.** В 1859—1860 р. р. на Україні повстало 68 недільних шкіл. В цій освітній акції приймали участь усі свідомі національно люди на Україні. Українська інтелігенція дивилася на ці школи, як на «інституції тимчасові», як писав в «Основі» О. Кониський, бо навчення грамоти, що було завданням цих шкіл, не було остаточною ціллю. Це була перша громадська спроба дати новий напрямок пробудженним народнім силам. Ш-ко живо цікавився цією акцією (див. у дальших листах). — Роман Тризна — знайомий Ш-ка в Чернігові ще з 1846 р., член губерніяльної межевої комісії, б. вихованець Ніжинського Ліцею. Розповсюджував «Кобзаря» та «Букваря» Ш-ка. — **ЛИСТ Ч. 190.** Письменною Ликерю зробив сам Ш-ко, найнявши їй учителя, з яким вона й зрадила нареченого. Вона заледве тоді вивчилася писати і не лише вміла, але й охоче говорила по-московському, потім і писала, а коли Ш-ко з нею розійшовся, вона в дуже гидкій, нецензурній формі відписала поетові, відсилаючи йому його «записки». Спритна й хитрунка, вона з Ш-ком очевидно говорила по-українському, щоб йому догодити. — Земляки й землячки справді дуже (і то щиро) журились тим, що Ш-ко хоче оженитися з Ликерю, дівчиною дуже низької моральної вдачі. Сам Ш-ко згодом переконався, що Ликеря йому «не до пари», а спочатку його обурювала загальна «опозиція» всіх приятелів. Потім він сам найкраще схарактеризував цей свій роман, сказавши Костомарову, що «це була історія Дон-Кіхота з Дульцинеєю, що закохався в уяві й бачив у дівчині не те, чим вона була». — Яблоню й грушу мав посадити Варфоломей на спомин дня сватання Ш-ка (28. VII). Тут поет повторює мотив про посаджені «на спомин дружині» дерева

з уже рік перед тим написаної поезії-переспіву: »Посажу коло хатини« (див. т. IV). — Що Варфоломей з Кулішем »розрафантазірувались«, сказано з приводу проєкту Варфоломея відкрити книгарню. Куліш, побувавши також у Корсуні, навіть розпорядився, щоб Варфоломеєві вислали цілий транспорт всіх його видань, бо спочатку він мав розпочати рухому торгівлю книжками по ярмарках. — »Сіпачеством« Ш-ко називає службу свояка в дідича. — План хати — вже другий, трохи зменшеної будівлі. — Надію Білозерську (за чоловіком Забіліну) Шевченко пізнав ще 1847 р. на весіллі в Куліша; вона була сестрою Василя Білозерського й Кулішевої дружини. Писала в часописах (біографія матері Гоголя, про творчість Наріжного й інш.). — Про А. Лазаревську див. вище в прим. до л. ч. 132. А. Лазаревська благословила Ш-ка й висловила бажання бачити його з дружиною в своєму домі, але писала синам, що їй шкода Ш-ка, бо »не вигодну собъраеть себъ партію«. — **ЛИСТ Ч. 193.** У пані Іванової, сестри гр. Н. Толстої, людини ідеальної доброти, дійсно Ликеря була якийсь час, але дуже недовго. Ш-ко найняв їй, на її вимогу, гарне п'омешкання, яке розкішно обставив. — **ЛИСТ Ч. 194.** 6 вересня Ш-ко взяв Ликерю від сестер Білозерських, а 18 вересня (див. дальший лист) уже все між ними скінчилося. — **ЛИСТ Ч. 195** — ілюстрація драматичної ліквідації відносин Шевченка з Ликерею. — »Власть ім'ю щій« Андрій Николаєвич — це знайий уже нам молодий Маркевич, кузен Макарова. — **ЛИСТ Ч. 197** — пор. з прим. до л. ч. 176. Одержавши листа від Ткаченка про Витавську, Ш-ко казав Ф. Чернекові, що був при цьому: »Не довелося з кріпачкою, з мужичкою, може поталанить з панночкою«. — **ЛИСТ Ч. 198.** В той час, коли землеміри міряли ґрунт для Ш-ка над Дніпром, а він мріяв про те, щоб там садити яблуні і груші до поета вже зближалася тяжка хвороба, з якої він уже не вийшов. Землеміри міряли землю не під садибу поета, а вже під його домовину. — Мадам Соар мала в Києві пансіон, де вчилися Пріся (Рузя) й Гануся Шевченківни. Як учениці цього пансіону, вони сфотографовані коло труни поета, коли тіло його перевозили через Київ. Обидві дівчинки були гарні собою. — Микиту »дурним« називає Ш-ко тому, що той згодився несподівано на умови Фльорковського. — Порада »записатись у міщанин« не була для братів поета добра. Вони після маніфесту 19. II. 1861 р. навіть »вольної« (спізненого документу, що стверджував їх вільний стан) не хотіли взяти від дідича: »На що

нам одним тая панська воля... як люди діждались царської!... То, звісно, воля так воля — з землею: як був цілий вік хліборобом, так і зоставайся їм, а ця панська: кидай землю, батьківщину, худобу та й тікай геть-геть із села, та й кажуть ще, — записуйся в міщани, а які з нас будуть міщани?». **ЛИСТ Ч. 199.** Василь Михайлович це Білозерський. — Опанас — це Маркович (1822—1867), український етнограф, що був членом Кирило-Методіївського Брацтва, чоловік Марії Олександрівни, письменниці Марко-Вовчок. Що він «поганший, як ми його знаєм», — ці слова треба розуміти так, що Ш-ко від Є. Ковалевського, голови Т-ва письменників, почув щось недобре про грошеві справи Марковича. Опанас був доброю людиною, але цілком безрадною в житті: він страшно циндрив гроші, коли йому вони трапляли до рук. Жінка пішла за нього не з любови, а лише бажаючи незалежності. В той час, до якого відноситься цей лист, вони розійшлися. Проте, Опанас виконував у Петербурзі літературні доручення дружини, яка отримувала високі гонорари, й очевидно зробив щось недобре в цих справах. **ЛИСТ Ч. 200.** Чотири карбованці Ликеря мала пожертвувати на невідільну школу, очевидно, за щось із свого віна, чого вона не могла звернути Ш-кові. — **ЛИСТ Ч. 202.** Ликеря «брехала» не лише в справах матеріяльних, вона навіть знеславлювала Ш-ка, пліткуючи про нього, і Ш-ко спростовував її плітки при ній і при свідках. — «Чернечу аксіому» Ш-ко прикладає до Ликеря, бо хоче її добре провчити. — «Букварь» Ш-ка вміщений у V т. наш. вид. **ЛИСТ Ч. 203.** Бекетов В. — цензор. Він цензурував і «Кобзаря» 1860 р. Тепер він мав переглянути «Букварь» після духовної цензури, яка вже дала свою апробату. — Про Д. Каменецького — в IX т. — **ЛИСТ Ч. 204.** Аркас Микола (1816—1881), батько українського історика-популяризатора, пізніше був головним командиром чорноморського флоту. Його протекції треба було для Каленика, сина Варфоломея, що вчився в морській школі в Херсоні, але показалося, що його справу може залагодити полк. Іваницький, начальник морських механічних майстерень в Одесі. — «Великий приятель київський» — це й є М. Чалий. — **ЛИСТ Ч. 205.** Орловський (1842—1914) Володимир — учень Сошенка, пізніше професор Академії Мистецтв у Петербурзі. Поручив його Шевченкові Чалий. Шевченко вгадав, що з «його будуть люди». — Орловський був дуже талановитим пейзажистом. — «Сохою» в дружньому товаристві називали Сошенка. Сошенко не любив ли-

стуватися. — **ЛИСТ Ч. 207.** Селецький Петро Дмитрович — тоді київський віце-губернатор. Старий знайомий Ш-ка, ще з часів перебування в Яготині у кн. Репніних, Селецький був їх сусідом. Якось у Яготині повстав проєкт виставити українську оперу. Селецький мав написати музику, а Ш-ко лібретто. Ш-ко запропонував сюжет із життя Мазепи. Кн. Репніна й Ш-ко хотіли, щоб лібретто було українське. Селецький не згодився ні на такий сюжет, ні на українську мову в лібретті. Проєкт не здійснено. Мабуть, і підчас арешту Ш-ка в 1859 р. зайняв ворожу для Ш-ка позицію, бо теж його справою займався. З переконань був російським націоналістом-реакціонером. Ш-ка теж не любив особито, що відбилося пізніше й на його споминах про поета. — Чого гнівався Ш-ко на сестру Ярину — невідомо. — «Сестря Мотря» — рідна сестра Варфоломея, дружина Йосипа Ш-ка. — **ЛИСТ Ч. 209.** Яків Василевич Тарновський — брат Василя Василевича-старшого, який віддав Яковові частину свого маєтку в Потоках. — **ЛИСТ Ч. 210.** Редактор «Народнаго Чтенія» Оболонський звався не Олександр Дем'янович (так звали його батька), а Олександр Олександрович. Про те, які вірші були надруковані в його часописі див. у т. XII. Перекладав їх М. С. Курочкін (про нього в т. IX). — **ЛИСТ Ч. 211.** За друкування «Букваря» Ш-ко заплатив 195 карб. 50 коп. і продавав його по 3 коп. на користь недільних шкіл. — Митрополит київський Арсеній (1795—1876) — москаль-обручитель. Щоправда, він видав був наказ настоятелям відкривати народні школи, але одночасно видав таємний обіжник, щоб вони боролися проти світської освіти. Своєю діяльністю він руйнував народню освіту на Київщині. Чалий його називає «гасителем народньої освіти». Ш-ко повірив був тому, що Арсеній писав у своєму офіційному наказі, опублікованому в пресі, й думав, що він і справді «взрешнував о сельських школах». Подивившись на «Букварь» Ш-ка, митрополит тільки й промовив: «А! Южнорусській!». Архиепископ Філарет Чернігівський теж не пустив «Букваря» до церковних шкіл у своїй єпархії. — Розгорнутого тут плану видавання популярних книжечок для народу Ш-ко не здійснив, — за місяць він умер, але план його був заповітом для української інтелігенції, а листи його про це — зворушливі документи його високого гуманізму й громадської вдачі. — **ЛИСТ Ч. 212.** «Кирпа-чорнобривка», вже згадувана Витавська, була вже заручена. — Редактором «Полтавскихъ Губерн-

скихъ Вѣдомостей» був Павло Бодянський, син прилуцького протопопа о. Іллі, про якого Шевченко згадує в повісті «Музика». З редактором Ш-ко, певно, був теж знайомий. — **ЛИСТ Ч. 215.** Вже з початку 1860 р. Ш-ко почав хорувати, а весною того року знайомих поета хвилював стан його здоровля. Восени він був «вельми хорий», як згадував Ф. Черненко. В листопаді лікар радив йому берегтися. На Різдво поет вийшов з дому «колядувати» й усі свята бував на людях. Здоров'я його погіршилося. Так «погано» зустрів він новий рік. — Їхати до Канева мав би Ш-ко, коли б остаточно закінчилася справа купівлі ґрунту, якою займався Варфоломей. — **ЛИСТ Ч. 216** свідчить про те, як «погано» було Ш-кові, коли вже «ледве перо в руках держав». Свідомість скорого кінця поет висловив у л. ч. 221 та в поезії, написаній 14 лютого: «На той світ, друже мій, до Бога почимчикуем спочивать». — Згаданий тут Антонович Платон (1812—1883), українець з походження, був у 1833 р. засланий на Кавказ за участь у політичній справі. Пізніше був куратором київської шкільної округи. Як київський куратор, провадив реакційну й русифікаторську політику. Очевидно, в 1861 р. він ще памятав своє політичне минуле, коли заходив до Ш-ка прощатися. — **ЛИСТ Ч. 220.** В друкарні Гогенфельдена Ш-ко друкував «Букварь». — **ЛИСТ Ч. 221** — останній документ, написаний поетом 1½ доби перед смертю. — І. М. Таволга-Мокрицький — управитель канцелярії петербурзького градоначальника (див. про нього в т. IX). —

ЛИСТ ч. 222. Вперше в журналі „Радянське літературознавство”, ч. 4, 1939, стор. 138.

Григорій Леонтьевич — Ткаченко. Вчився в Академії Художеств (по класу архітектури); в час написання цього листа вже служив.

Федог — брат Г. Л. Ткаченка, учень К. Брюлова, вчився в Академії з 1838 по 1842 р.; в 1841-42 рр. жив на одній квартирі з Шевченком і студентом Кіндратом Єжовим.

„... того нечепурного Тараса, що колись, колись-то...” — Г. Л. Ткаченко, очевидно, знав Шевченка ще в роки його праці у Ширяєва.

ЛИСТ ч. 223. Надрукований ще в 1880 році в журналі „Русская Старина” (кн. 3, ст. 593) не попав ні в 3-ій том академічного видання за ред. акад. С. Єфремова (Київ, 1929), ні в XI том Повного видання Т. Шевченка (Варшава-Львів,

1935). Про оцінку Квіткою „Гайдамаків” і участь його в поширенні поеми в Харкові див. коментар до л. л. 3 і 4 (ст. 282, 283). — „Утоплена”, яку Ш-ко в листі ч. 4 (ст. 18) називає „Ганнусею” за іменем героїні цієї балади, була надрукована в харківському літературному збірнику „Молодик” (1843, ч. 1). — Про О. Корсуна та його літературні зв'язки з Ш-ком див. ст. 183, 300. — Петро Гулак-Артемівський поет, професор і ректор Харківського університету

ЛИСТ ч. 224. Вперше опублікований І. Айзенштоком у виданні „Литературное Наследство” (Москва, 1935, кн. XIX-XXI, ст. 558). Адресат — Пилип Миколайович Корольов (1821-1894) був на той час учителем математики в харківській гімназії, а два роки пізніше — професором Гори-Горецького Сільсько-господарського Інституту в Білорусі. Це відповідь на лист П. Корольова від 2 травня 1842 р. з Харкова, в якому він переказує свої та своїх знайомих враження від „Кобзаря”, висилає 30 карб. за розповсюджені на „Гайдамаки” квитки, просить надіслати ще квитків (Див. В. Анісов і З. Серета. Літопис життя і творчості Т. Г. Шевченка. К. 1959, ст. 48). — „Запорожская Старина” — збірники історичних пісень, дум та інших пам'яток у 6-ох випусках, видавані І. Срезневським (Харків, 1833-1836). Серед зібраних тут фольклорних матеріалів були підробки і твори самого видавця. Захоплення „Запорожскою Стариною” Ш-ко поділяв із своїми сучасниками (Костомаров, Куліш, Гоголь)

ЛИСТ ч. 225. Публікація цього листа („Литературное Наследство” 1935, кн. 19-21, ст. 558-559) вперше встановила невідомий до цього часу факт з біографії Ш-ка — невдалу спробу морської подорожі за кордон, а також обставини написання поеми „Гамалія”, яку тепер можна точніше датувати кінцем жовтня, або початком листопада 1842 року. — Про продаж „Кобзаря” і „Гайдамаків” у вічне володіння видавцеві І. Т. Лисенкову див. т. V, ст. 172: „Контракт із видавцем І. Т. Лисенковим”. (1843).

На підставі цього контракту Лисенко видав „Чигиринський Кобзар і Гайдамаки” (Спб. 1844), а з приводу видання Д. Кожанчиковим „Кобзаря” 1867 року, за ред. Костомарова, вимагав через суд признання своїх виключних прав на твори Шевченка, але в цьому йому було відмовлено. — Крім цих двох листів до П. Корольова був ще третій, від якого зберігся лише конверт з датою поштового штемпеля: „Ахтирка, Харьковской Губ. Августа 14, 1846”. На конверті адреса рукою Ш-ка: „Его Высокоблагородію Филипу Николаевичу Корольову Прохвесору Горігорістского Інститута в Местечке Горки Могилевской губернії”. — „Мар'яну Черницю” Ш-ко послав О. Корсунові для 2-го альманаху „Сніг”, але він не вийшов у світ. Частина поеми вперше надрукував П. Куліш

в „Основі” 1861, ч. 9, ст. 1-12, а цілком, з архіву О. Корсуна, опублікував її М. Новицький у „Записках Іст.-Філ. Відділу ВУАН”, 1924, IV, ст. 19-30. — Грицько — Г. Квітка-Основ'яненко. — Про ілюстрацію Ш-ка до „Панни Сотниківни” див. у листах 3 і 4 (ст. 18 і 282). — Метлинський Амвросій, поет і професор Харківського і Київського університетів. Ш-ко згадує тут про його книгу „Думки і пісні та ще дещо” (Харків, 1839).

ЛИСТ ч. 226. Степан Бурачек (1800-1876) — редактор-видавець журналу „Маяк”, в якому Ш-ко надрукував „Отривокъ ізъ драми Никита Гайдай” (1842) і поему „Безталанний” (1844). — Маркевич Микола — історик і поет, автор „Історіи Малороссіи” в 5 тт. (1842-1843).

ЛИСТ ч. 227. „Молодик” — альманах, що його видавав у рр. 1843-1844 І. Бецький, вийшло 4 збірники. В збірнику 1-му (Харків, 1843) вміщені були три Шевченкові твори. „Малоросійський” Молодик — це збірник 2-ий, присвячений українському письменству (див. ст. В. Дорошенка в т. 1 цього видання, ст. 252). — Коректура, це коректа т. XIV журналу „Маяк”, де вміщена була поема Ш-ка „Безталанний”. Обидва листи до С. Бурачка надруковані в 6-му томі „Повного зібрання творів Ш-ка у 10-х томах (Київ 1957, ст. 31).

ЛИСТ ч. 228. Вперше в „Радянському літературознавстві”, Київ, 1939, кн. 4, ст. 140-141. — Сергій Муханов (1796-1858) — харківський губернатор. Аналогічні листи в справі поширення „Живописної України” до кн. М. Цертелева та кн. М. Долгорукова див. ч. 17 і 20 (ст. 31, 32-34) та коментарі до них (ст. 229, 301), а також наступний лист.

ЛИСТ ч. 229. Вперше — „Радянська Україна” 1958, ч. 51, від 2 березня. — Павло Гессе, тоді чернігівський, пізніше київський губернатор. В 1850 році заборонив А. Лизогубові листуватися з Ш-ком, що перебував на засланні в Оренбурзі (див. ст. 308).

ЛИСТ ч. 230. Аркадій Венгжиновський — поляк-засланець, що з доручення Ш-ка залагоджував його справи, повернувшись на Україну. — Коло колодязя Апазір у долині гір Кара-Тау стояла деякий час кибитка, в якій жив Ш-ко з Бр. Залеським та якимсь офіцером топографом. Нутро цієї кибитки Ш-ко змалював. Пейзаж з околиці Апазіру, намальований Ш-ком, переховувався в Чернігівськ. Музеї (в каталозі Аназір, а не Апазір, як треба). — Ширий друг, про якого мова, — це кн. В. Репніна. В першому виданні цей лист був надрукований у додатках під ч. 222.

ЛИСТ ч. 231. Вперше надрукований в журналі „Українська Книга” (Львів 1937, кн. 3). — Останні листи Ш-ко отримав із Петербургу від гр. Н. Толстої 15 квітня і від М. Осипова 16 травня. Відсутність листів хвилювала поета особливо в

зв'язку з тим, що він не підпав під амнестію, об'явлену коронаційним маніфестом (20 серпня 1856 р.). Вижданням наслідків цього маніфесту і пояснюється задержка з листами Осипова. В першому виданні з цього листа було надруковано лише кілька рядків під ч. 223.

ЛИСТ ч. 232. Надрукований в 3-му томі „Т. Шевченко. Твори в трьох томах”. К. 1955, ст. 436-437. — „Не дуже хитрий етюд” — повість „Матрос”, або „Прогулка з удовольствием и не без морали”, згадка про другу половину цього „етюда” в листах до М. Лазаревського від 8 грудня 1856 (див. ч. 82, ст. 144) і від 22 квітня 1857 р. (ч. 87, ст. 160). Про О. Пісемського див. ст. 349. — Василь і Федір — брати М. Лазаревського.

ЛИСТ ч. 233. Вперше в журналі „Радянське літературознавство” 1939, кн. 4, ст. 143-144. — Іван Клопотовський, учитель географії в Астраханській гімназії, в 40-х роках був студентом Київського університету. — Сатана, він же Іван Рогожін — пояснення в Ш-вому Щоденнику (т. IX, ст. 16 і 273-274) — запис під датою 17 квітня 1857 р. зроблений рукою військового лікаря Федора Чельцова про біса в солдатській службі, з підписом: „Скріпив Іван Рогожін. Фельдфебель Перфіл”. В 1860 році Ш-ко подарував Ф. Чельцову „Кобзар” з присвятою: „Федорові Чільцову (он же Іван Рогожін)”. Див. Д. Юфанов. „Матеріали про життя і творчість Т-а Ш-ка”. К. 1957, ст. 76. — Володимир Кішкін — капітан пароплава „Князь Пожарський”, на якому Ш-ко зробив свою подорож з Астрахані до Нижнього-Новгороду. — Степан Незабитовський — молодий лікар в Астрахані, кінчив Київський університет у 1854 році. — „Le Nord” — офіційний орган, що видавався у Франції за гроші російського уряду. — Олександр Козаченко — начальник астраханської казенної палати, тесть рибпромисловця Олександра Сапожнікова, що допоміг Ш-ві в його подорожі Волгою.

ЛИСТ ч. 234. Вперше — в Д. Яворницького: „Матеріали до біографії Т. Г. Ш-ка”. Катеринослав, 1909, ст. 47. „Гарний (ізячний) твір” — „Семейная хроника” С. Т. Аксакова (М. 1856). — Про враження від гастролів М. Щепкина в Нижньому: Щоденник (запис 30-го грудня 1857 р.) і в листах до гр. Н. Толстої (ст. 190), М. Лазаревського (ст. 192), П. Куліша і М. Максимовича (ст. 193). — Ще про надсилку „Прогульки” до С. Аксакова, див. лист Ш-ка до нього від 16 лютого 1858 (ст. 202).

ЛИСТ ч. 235. Надруковано в VI-му томі „Повного зібрання творів Ш-ка у 10 томах”. К. 1957, ст. 177. — „Вибуду з Нижнього 25 февраля”. Не дочекавшись дозволу на поворот до Петербурга, Ш-ко збирався їхати до М. Щепкина в Москву, а потім до Харкова або Києва, „а може й дальше” (лист

від 22 лютого 1858 р., до М. Лазаревського, див. ст. 207). Вістку про дозвіл Ш-ко одержав 25 лютого в листі М. Лазаревського, а виїхав з Нижнього лише 8 березня. — Тетяся — К. Піунова (див. ст. 361).

ЛИСТ ч. 236. Вперше: „Радянське літературознавство”, 1939, кн. 4, ст. 147.

ЛИСТ ч. 237. Вперше — в 3-му томі „Повної збірки творів” Т. Ш-ка в трьох томах К. 1949, ст. 436, як лист до „невідомої особи”; в 3-му томі „Творів” Т. Ш-ка в трьох томах, К. 1955, ст. 548 ім'я адресата названо. — А. Болдин — діяч недільних шкіл у Харкові; познайомився з Шевченком у Петербурзі у вересні 1860 р. Перед своїм від'їздом, 15 вересня, він умовився з Шевченком зустрітися в Харкові, а на другий день післав поетові ще й листа: „Я вчора забув Вам лишити свою адресу, ось вона: на Панасівці, в домі Ладовського, а якщо там не знайдете, то спитайте про мене в домі Хлопова, проти тюрми. Я сьогодні їду і з нетерплячкою ждатиму Вас у Харкові. Ладний до послуг Ваших. А. Болдин”. Шевченко мав намір побувати в Харкові, але занедужав і не зміг поїхати.

В. Міяковський

ПРИМІТКИ ДО ТЕКСТУ ЛИСТІВ.

НАЙВАЖЛИВІШІ КОНЕКТУРИ.

Стор. 13, в рядку 1-му ми читаємо: «щоб і він написав», а не «щобъ Іванъ напысавъ», як прочитали друкуючи. Шевченко, очевидно, написав «ивинъ», а прочитали «Іванъ». «И» у Ш-ка дуже подібне до «а». — **Стор. 27, ряд. 12 згори:** «хвортуна» пропонуємо читати замість «хуртовина», як у виданні Академії. У Ш-ка «хуртина» — *lapsus calami*. Очевидно, він вимовляв це слово, як «хортуна». — **Стор. 31, ряд. 14 згори:** друкуємо «для шталту» замість виразно перекрученого «для штампуг». Ш-ко нічого не міг посилати Бодянському «для штампуг», але послав на вірець свій офорт (пор. на стор. 32: «і квит на шталт»). — **Стор. 31, ряд. 24 згори:** друкуємо «лемішку» замість позбавленого значіння «полишку». Контекст перегонує, що лише так можна читати це місце. — **Стор. 98, ряд. 13—14 здолу:** «десять» замість «девять» (бо Ш-ко отримав 10 карб., за які дякує). — **Стор. 251, ряд. 16 згори:** «Русалки», а не «душики», що не має сенсу. Пор. з листом 141 та примітками до нього. — **Стор. 263, ряд. 1:** «на заказ» замість помилки в перводруку «на зараз». Конектура не викликає ніяких сумнівів.

ПОПРАВЛЕНІ ВИРАЗИ.

Робимо тільки зовсім оправдані поправки. Як приклади подаємо: **Стор. 23, ряд. 16-17:** «дякує», а не «дякуюю», як в автографі: «Василій Іванович... дякую Вам» — *lapsus calami*. **Стор. 30, ряд. 16 згори:** «історію» зам. «історія». — **Стор. 44, ряд. 8 згори:** «окроме», бо так у Ш-ка скрізь, а не «окреме», як в автографі цього листа випадково і т. под. — Викидаємо двічі без потреби вжиті вирази, як напр. **Стор. 96, 2 ряд.:** «то я тимчасом то я допишу» — опускаємо друге «то я» і т. п. —

Поправляємо прізвища й географічні назви: Дюсельдорф замість Досельдорф, Желіговський зам. Желіховський, Залеський зам. Залецький, Станевич зам. Станкевич, бо мова йде про Станевича і т. под.

ПОПРАВКИ, ЗРОБЛЕНІ ЗА АВТОГРАФАМИ:

Всіх відмін тут не подаємо.

В л. ч. 26 до кн. Репніної найважливіші: в досі друк. тексті: «и богъ вамъ заплатитьъ», а в автографі: «а богъ вамъ заплатитьъ». — **В л. ч. 50** до Лазаревського (ст. 79—80) 3-й рядок: в досі друк. тексті: «Спра-

шиваю у Л. и З.«, а в автографі: «Спрашиваю у Ф. и З.«. **12-й рядок:** в досі друк. тексті пропущено речення: «а може й найшлося як[е]сь лихо, выбачь будь ласкавь». — **Стор. 80, ряд. 5:** в друк. досі тексті пропущено слово «його» в реченні «що я його просив». — Поправки до л. л. **62 та 94** (до Залеського) подані в Акад. виданні в примітках, тому ми їх тут не наводимо всіх, але ті, що їх в Акад. вид. пропустили в л. ч. 62: в автографі: «ложился въ сердце», в Акад. вид.: «ложился въ серць». — Не згадано теж в Акад. виданні, що в автографі слова «новины русской литературы» написані не розрядкою, а звичайним письмом. — В автографі «Сигизмондь», а не «Сигизмундь». — Зазначаємо, що через коректорський недогляд в л. 94 зосталося у нас непоправлене «Наталії» на «Настасії», як в автографі. — Текст вперше опублікованого листа **ч. 222** подаємо тут в оригіналі:

«Богу милый друже мой Аркадію. Это не будетъ противу приличія ежели ты нарочно встрѣтишься съ моимъ искреннимъ другомъ, и роскажешь все что знаешь обо мнѣ. Прощай друже мой цалую тебя».

ХРОНОЛОГІЯ ЛИСТІВ.

Хронологія Шевченкових листів недавно ще була дуже заплутана. Щойно видання листів, зроблене Українською Акад. Наук у 1929 р., упорядкувало їх хронологію.

В нашому виданні ми пересунули на інше місце лише один недатований лист — до Бр. Залеського з 1853 р. (у нас під ч. 55 на стор. 87). Зробили ми це тому, що Шевченко сам у ньому пише: «Благодатне літо минуло», — отже треба його вмістити не перед листами, писаними влітку (як це в Академічному виданні), а слідом за ними (листи ч. ч. 53 та 54).

Крім того приблизна дата в листі ч. 9 у нас: «між 8—27 лютого» (1843 р.), а не «коло 27 лютого», як в Акад. виданні. Шевченко 8. II підписав умову з видавцем на друге видання «Кобзаря», а 27. II вийшов цензурний дозвіл. Нема ніяких підстав пересувати л. ч. 9 ближче до 27. II: цей лист до цензора міг Шевченко написати й раніше, слідом за підписанням умови.

Лист ч. 115 відносимо на січень 1858 р., для чого дає підставу попереднє листування Ш-ка з Кулішем. С. Єфремов навіть гадає, що лист цей висланий 4. I. Ми схиляємося до думки, що цю додаткову цидулку Ш-ко вложив до листа з 26. I разом із віршами, пересланими для Маркевича.

ПОПРАВКИ І ДОПОВНЕННЯ ДО ОСНОВНОГО ТЕКСТУ ЛИСТІВ

Всі тексти листів цього тому для нашого видання були звірені В. В. Дорошенком з текстами 6-го тому „Повного зібрання творів у десяти томах”, т. VI (Вид-во Академії Наук УРСР, Київ, 1957), редакція якого виправила недогляди, або зле відчитані місця попередніх видань, в тому числі і академічного видання листів 1929 р., за ред. акад. С. Єфремова.

Наводимо тут найважливіші поправки і доповнення.

Лист ч. 2. — до М. Шевченка, 2. III. 1840.

Стор. 13, рядок 14-13 знизу. Треба: Просиш грошей,
а не пишеш, чи багто Тобі їх треба.

Лист ч. 23. — До Костомарова, 1. II. 1847.

Ст. 36, р. 1 зн. Треба: (Хоч у Глушановського — він усі діла знає).

Ст. 37, р. 11 згори. Треба: од казу в а т ь с я, за-
мість: од г е д з к у в а т ь с я.

р. 12 зг. Треба: п о д в и з а ю с ь, зам.: п о д в и г а ю с ь.

р. 16 зг. Треба: Свої композиції з гр і ш м и або сам...

Лист ч. 41. — До Василя Жуковського (Друга редакція).

Ст. 65, р. 5 зг. Частина листа від слів: „Похід у Киргизький степ...” і до кінця, як тепер доведено, помилково була приєднана при першій публікації в спогадах К. І. Герна („Русській Архивъ”, 1898, № 12, ст. 554-555). В дійсності ця частина являється чернеткою листа до Л. Дубельта (лист ч. 42). Див. статтю О. Назаревського „Із спостережень над листами Т. Г. Шевченка” („Радянське літературознавство”, К. 1947, № 7-8, ст. 107-113).

Лист ч. 42. — До гр. О. Орлова, 10. 1. 1850.

Ст. 65. Адресатом цього листа власне був Л. Дубельт див.: М. Новицький „Шевченко в процесі 1847 р. і його папери”. „Україна, 1925, кн. 1-2, ст. 64).

Лист ч. 45. — До кн. В. Репніної, 12. 1. 1851,

Ст. 70, р. 2 зг. Ініціали Вільхівської були Т. Г. (Тетяна Густавовна).

р. 2-3 зг. Треба: ... чи жива вона добра бабуся.

Лист ч. 92. — До М. Лазаревського, 30. VII. 1857.

Ст. 170. В даті листа друкарська помилка. Треба: 30 червня 1857 р. У першому виданні цього тому лист друкувався за текстом „Основи” (1862, кн. 3, ст. 9-10) з пропуском кількох рядків. У новіших советських виданнях лист цей друкується за автографом. Після підпису треба вставити такі рядки:

Р. С. Полковник Кіреєвський, про якого я просив тебе і Маркевича, виявився підлим, ні нащо нездатним шматтям. Я беру уповноваження від Іраклія Олександровича витиснути з цього шмаття всотані ним 350 рублів. А в самому кінці другого постскрипту Ш-ко дописав: Скажи Маркевичу, щоб писав по руському.

Лист ч. 109. — До П. Куліша, 4. 1. 1858.

Ст. 192, р. 4 зг. Треба: зрадували, зам.: зробили.

Лист ч. 135. — До М. Максимовича, 22. XI. 1858.

Ст. 220, р. 14 зг. Треба: ... та нам то се дуже не вподобалося.

Лист ч. 158. — До В. Шевченка, 2. XI. 1859.

Ст. 235, р. 8 зн. Замість: сестра, треба: сестрі (мається на увазі дружина В. Шевченка).

р. 6 зн. Замість: Харита, треба Харитина.

Ст. 236, р. 4 зг. Замість: її сінка, треба: Йосипка.

Лист ч. 161. — До В. Шевченка, 7. XII. 1859.

Ст. 238, р. 16 зн. Замість: неоднакова, треба: однакова.

Ст. 239, р. 2 зг. Замість: (новії), треба: (не всі).

Лист ч. 164. — До А. Козачковського, 24. 1. 1860.

Ст. 241, рр. 4-5. Треба: ... подякую так, як за оті карасі та лящі Дніпрові.

Лист 186. — До В. Шевченка. 29. VII. 1860.

Ст. 255, р. 4 зн. Замість: ... здається, краще не буде..., треба: ...здасться на що небудь...

Лист ч. 201. — До М. Чалого, 6. XI. 1860.

Ст. 265, рр. 4-5 зг. Треба: ... напишіть мені швиденько, чи можна буде послати Вам 100 екземп. Кобзаря? для передачі на комісію київським книгопродавцям. І во ім'я Божіе напишіть мені, що робиться в ваших воскресних школах.

АБЕТКОВИЙ ПОКАЖЧИК ЛИСТІВ Т. ШЕВЧЕНКА

- До Аксакова С. — 202, 211, 215, 274-12
- „ Артемовського С. — 72, 83, 89, 135, 274-10
- „ Білозерської Н. — 259, 260, 261
- „ Бодяньського О. — 30, 31, 61, 80, 100, 107
- „ Болдина А. — 274-15
- „ Бурачка С. — 274-4, 274-5
- „ Венгжиновського А. — 274-8
- „ Галагана Г. — 213
- „ Гессе П. — 274-6
- „ Григоровича В. — 28, 116
- „ Долгорукова В. кн. — 217
- „ Долгорукова М. кн. — 34
- „ Жуковського В. — 63, 64
- „ Закревського В. — 26
- „ Залеського Б. — 87, 91, 101, 104, 108, 109, 114, 117, 120, 124, 134, 137, 141, 149, 161, 172
- „ Каменецького Д. — 265, 274-14
- „ Квітки-Оснóв'яненка Г. — 16, 18, 274-2
- „ Клопотовського І. — 274-11
- „ Ковалевського Є. — 248
- „ Козачковського А. — 77, 86, 98, 241
- „ Корольова П. — 274-2, 274-3
- „ Корсакова П. — 25
- „ Корсуна О. — 19
- „ Костомарова М. — 36
- „ Краєвського А. — 109
- „ Куліша П. — 187, 192, 196, 198
- „ Кухаренка Я. — 20, 25, 32, 34, 35, 93, 153, 166, 174, 203, 223, 224, 246
- „ Лазаревського В. — 226
- „ Лазаревського М. — 42, 139, 144, 158, 165, 170, 171, 173, 175, 176, 183, 191, 196, 206, 207, 209, 229, 251, 254, 261, 267, 272, 273, 274-10
- „ Лазаревського Ф. — 51, 79, 82
- „ Лазаревської А. — 216, 260
- „ Лизогуба А. — 38, 40, 45, 50, 53, 54, 58, 69, 75
- „ Макарова М. — 226, 242, 251, 256, 260, 263, 264, 265
- „ Максимовича М. — 193, 210, 220, 229, 230, 233
- „ Максимовичевої М. — 221, 224, 227, 229, 230, 233
- „ Мактеєва О. — 54
- „ Маркевича А. — 156
- „ Маркевича М. — 29
- „ Марковичевої М. — 228
- „ Мокрицького І. — 273
- „ Муханова С. 274-5
- „ Невідомої особи — 255
- „ Оболенського О. — 268
- „ Орлова О., гр. (Дубельта І.) — 65
- „ Осіпова М. — 128, 188, 274, 274-9
- „ Піунової К. — 198
- „ Плещеєва О. — 112
- „ Репніної В., кн. — 27, 39, 47, 55, 59, 66, 70, 72
- „ Родзянка А. — 35
- „ Сераковського С. — 114
- „ Смиренка П. — 236, 239, 241
- „ Сошенка І. — 233
- „ Суханової Н. — 226
- „ Тарновського В. (молодшого) — 228, 232, 256, 272

- „ Тарновського Гр. — 19, 23
„ Тарновського Я. — 267
„ Тарновської Н. — 234
„ Ткаченка Ф. — 250, 262,
269, 270, 274-1
„ Толстого Ф. гр. — 119, 168
„ Толстої Н. гр. — 126,
146, 181, 189, 208
„ Іскова І. — 179, 205, 214
„ Фльорковського В. — 251
„ Фундукля І. — 37
„ Хропаля О. — 237
„ Хрущова О. — 228
- „ Цертелева М., кн. — 31
„ Чалого М. — 257, 264, 266,
268, 270
„ Честаховського Г. — 213
„ Шевченка В. — 229, 230,
231, 234, 237, 240, 242,
243, 244, 245, 246, 247,
249, 253, 254, 255, 257,
262, 266, 267, 271
„ Шевченка М. — 11, 13
„ Щепкина М. — 178, 184,
191, 194, 199, 200, 219,
222, 274-14

ПОКАЖЧИК ІМЕН

- Авдотя, няня — 206, 362
 Агата, Агата Омелянівна — див. Ускова Агата.
 Адольфінка — 43
 Айвазовський Ів. — 212, 364
 Аксаков С. Т. — 191, 195, 199, 200, 202, 208, 211, 215, 216, 219, 220, 228, 361, 362, 364, 365, 373
 Аксаков Ів. С. — 212, 364, 367
 Александер Іванович — див. Герцен А.
 Александра — див. Артемовська Ол., дочка.
 Александра Івановна — див. Артемовська-Гулак Ол.
 Александра Михайловна — див. Кулішева О. М.
 Александрійський М. С. — 53, 321
 Алексій Сергієвич, граф — див. Уваров Ол. С., гр.
 Андреев Л. — 371
 Андреева Ол. — 371
 Андрієвський В. — 233, 370, 371
 Андрій Іванович — див. Лизогуб А. І.
 А[ндрій] Н[иколаєвич] — див. Маркевич А.
 Андрійко — див. Шевченко А.
 Анненков І. О. — 210, 364
 Антін — див. Красицький А.
 Антіпов — 343
 Антипенко А. — 300
 Антонов — 117, 121
 Антонович Д. — 283
 Антонович П. — 271, 272, 384
 Аполлон — 136, 203, 274
 Аполлон Николаєвич — див. Мокрицький А. М.
 Априєв — 278
 Арей — 128
 Аркадій — див. Венгжиновський А.
 Аркас М. — 266, 382
 Арсеній, митроп. — 269, 383
 Артемовська-Гулак Варвара — 86
 Артемовська-Гулак Ол., її дочка — 137
 Артемовська-Гулак Ол. Ів. — 74, 86, 229, 327, 369
 Артемовський-Гулак Петро — 283, 351
 Артемовський-Гулак Семен — 19, 20, 22, 26, 33, 72, 74, 85, 88, 89 135, 136, 139, 140, 145, 159, 161, 166, 172, 174, 176, 178, 184, 188, 207, 208, 209, 210, 284, 287, 288, 289, 309, 326, 327, 329, 346, 347, 357
 Астафьева — 261
 Бабст — 219, 367
 Бажанов Мик. Єфр. — 168, 354
 Бажанови — 215
 Бальмен-де Яків, граф — 29, 285, 286, 296
 Бальмени де, графи — 289
 Балінський — 332
 Бартенев П. І. — 210, 364
 Бахус — 27
 Беатриче — 147
 Бекетов В. — 265, 382
 Беклемішев — 342
 Беклін — 339
 Бер-фон Ернест, — 90, 92, 104, 333, 340, 349
 Беранже — 196, 206
 Беренштам В. — 301
 Бетговен — 185
 Белінський В. — 290
 Беліцький М. — 332
 Білінський — 161, 332, 336, 348
 Білозер Василь — див. Білозерський В.
 Білозерський М. Д. — 160, 352
 Білозерська Надія — див. Забіла Надія Мих.
 Білозерська Олександра — див. Кулішева О.
 Білозерський В. — 37, 92, 177, 228, 250, 262, 263, 303, 305,

- 306, 335, 359, 368, 369, 373, 381, 382
- Бибиков Д. Г. — 304
- Бодянський Ілля, о. — 384
- Бодянський О. — 7, 30, 31, 40, 61, 79, 80, 100, 107, 108, 297, 299, 312, 324, 329, 338, 349
- Бодянський П. — 384
- Бойківна Вася — 243, 245, 248, 255, 263, 267
- Бойко Лаврентій — 379
- Бойко Федір — 12
- Бойко Ярина — 12, 16, 235, 238, 239, 240, 241, 244, 245, 246, 247, 249, 251, 253, 255, 257, 258, 259, 263, 267, 277, 279, 280, 281, 378, 379, 383
- Бондаренко Гнат — 238, 375
- Борковська-Дунин Глафіра — 41, 46, 47, 49, 58, 61, 68, 70, 313, 314, 315, 318
- Борковський-Дунин П. — 314
- Борисполець П. — 43, 97, 316
- Боцян О., о. — 278
- Браницькі, гр. — 279
- Бранькович — 231
- Брик Іван — 297
- Брилкін Н. О. — 191, 195, 196, 199, 361
- Бронислав на стор. 104 — Венгжиновський Бр.
- св. Бронислав — 93
- Бруні — 300
- Брюлов Карло — 18, 22, 43, 63, 84, 131, 289, 290, 317, 324, 330, 345
- Брюсов В. — 325
- Будков — див. Бутков П.
- Булгарин Тадей — 325
- Бурцев — 357
- Бурцева (небога Г. Тарновського) — 284
- Бурцеви — 181, 206
- Бутакова Ольга Н. — 322, 335
- Бутков П. — 31, 298
- Бутков Я. — 298
- Бутаков Олексій Іванович — 58, 65, 125, 321, 322, 327, 334, 335, 336, 341, 351
- Буяльський Н. — 304
- Бюрно, ген. — 124, 125, 134, 139, 141, 144, 150, 152, 162, 164, 214, 344, 347
- Вагилевич Ів. — 320
- Вайделота — 152, 351
- Валентина — 233, 372
- Варвара (86) — див. Артемовська В.
- Варвара — див. Репніна Варвара, княжна
- Варвара Олексіївна, кн. — див. Репніна В. Ол., княгиня.
- Варвара Яковлівна — див. Карташевська В.
- Варенцов — 183, 185, 187, 194, 202, 357, 360
- Василь — див. Лазаревський В.
- Василій Іванович — див. Григорович В. І.
- Василь Матвієвич — див. Лазаревський В.
- Василь Миколаєвич, кн. — див. Репнін В. М., кн.
- Василь Михайлович — див. Білозерський В.
- Василь Олексієвич — див. Перовський В. Ол., гр.
- Вася — див. Бойківна В.
- Ватто — 37, 307
- Величко, літолесець — 81, 101, 188, 328, 338
- Венгжиновський Аркадій — 6, 85, 91, 93, 103, 104, 106, 109, 112, 123, 125, 139, 144, 153, 164, 274, 327, 331, 332, 333, 334, 340, 341, 342, 350, 384
- Венгжиновський Бр. — 104
- Венера — 274, 328
- Верне Орас — 84, 331
- Вернер Хома (Томаш) — 93, 104, 111, 336
- Велямінов-Зернов В. — 344

- Витавська — 377, 381, 383
 Витавський — 377
 Вільхівська Т. О. — 70, 326
 Віталі Ів. — 127, 345
 Вовчок Марко — див. Маркович Марія.
 Возняк М. — 293, 305, 329
 Волконський С., кн. — 320
 Вольський В. — 231, 232, 234, 235, 237, 240, 371
 Вольф — 344
 Воронин — 248
 Галаган Грицько — 210, 213, 238, 308, 354, 364, 365
 Галаган Павло — 365
 Галуза — див. Галузевський.
 Галузевський — 44, 318, 347
 Ганна — див. Закревська Г.
 Ганнуся, Гануля — див. Шевченко Ганна.
 Ганнуся (небога Сошенка) — 233, 372
 Гатцук — 315
 Гербель М. — 100, 156, 338
 Герн Карло Іванович (в листах звичайно Карло) — 54, 58, 59, 61, 62, 68, 72, 80, 92, 102, 106, 110, 111, 114, 115, 117, 118, 119, 121, 122, 123, 125, 135, 138, 139, 144, 150, 177, 319, 322, 334, 335, 341, 344, 347
 Герцен Ол. — 25, 372, 377
 Гершензон М. — 283
 Гессе — 308
 Глафіра Іванівна — див. Борковська-Дунин Г. І.
 Глинка М. І. — 284, 288
 Глушановський А. — 36, 303
 Гнідич — 314
 Гогенфельден — 273, 384
 Гоголь Микола — 35, 40, 53, 60, 66, 67, 101, 106, 134, 157, 161, 297, 298, 302, 311, 314, 316, 323, 325, 338, 339, 340, 362, 381
 Голинская — 195, 196, 199, 361
 Головатий А. — 25, 26, 291
 Головацький Я. — 320
 Головка — 324
 Гомер — 130, 314
 Горацій — 283
 Горленко Олександр — 372
 Горленятко — 232, 372
 Горонович — 86, 92, 106, 329
 Горнунг — 326
 Грабовський М. — 31, 298, 299
 Гребінка Є. — 281, 283, 288, 289, 299, 300
 Григорій Степанович — див. Тарновський Г. С.
 Григорович (незнаний) — 247, 249, 377
 Григорович В. І. — 22, 28, 90, 116, 120, 247, 249, 289, 295, 333
 Григоровичева С. Ів. — 90, 333
 Гринцевич-Талько Ю. — 281
 Гротин — 239
 Грушевський О. — 286
 Грушівський-Швець Іван — 13, 278
 Гумбольдт Ол. — 322, 350, 351
 Гудович А., гр. — 317
 Гулак — див. Артемовський-Гулак С.
 Головачов Аполлон Пилипович — 81, 82, 101, 328, 329
 Гордій — 75, 180
 Глазенап — 322
 Грібоедов — 349
 Грудзинський — 232, 371
 Даль В. І. — 43, 182, 184, 185, 318, 357
 Данилевський Григорій — 325
 Данилевський М. — 92, 104, 105, 108, 109, 334
 Данте — 80, 138, 147, 328, 347
 Дараган — 22, 288
 Дармограй К. — 113, 118, 128, 130, 144, 145, 160, 166, 343, 345, 351
 Дармограй Тарас — 167, 211

- Даціаро — 90
 Делякруа — 84, 131, 331
 Делярош — 84, 132, 331
 Демич В. — 311
 Деркачі — 233
 Деркач Л. П. — 372
 Деркачева К. І. — 372
 Демідова — 278
 Демідов — 278
 Дзендzenовський — 232, 371
 Дзюбин — 43, 316
 Дибайло Яків — див. Бальмен-де Яків, гр.
 Димовський — 12, 16, 280, 281
 Дмитрієв — 84, 331
 Довгополенківна Харита — 235, 238, 239, 240, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 253, 257, 262, 373, 374, 377
 Долгоруков Василь, кн. — 217, 219, 366
 Долгоруков Микола, кн. — 34, 299, 301, 309
 Доманицький В. — 259
 Дорохова М. А. — 195, 196, 199, 361
 Дорошенко В. — 281, 283
 Дорошкевич О. — 380
 Драгоманив М. — 4, 297, 305, 331, 335
 Дрекслер О. І. — 36, 302
 Дрекслерова Ф. І. — 36, 302
 Д-ський В. — 286
 Дубельт Л., ген. — 43, 290, 317, 324, 348
 Ейнар Ш. — 293, 314, 320
 Елькан Ол. Левович (у Ш-ка Лев Ол.) — 20, 26, 73, 74, 286
 Енгельгардти — 279
 Енгельгардт — 280
 Ескулап — 77
 Євстафій — див. Середницький
 Єдлічка Алоїз Вячеславович (у Ш-ка Мечислав) — 36, 302
 Єжов Кіндрат — 20, 21, 26, 286
 Єленев Х. М. — 168, 174, 354
 Єзучевський Василь — 44, 82, 140, 160, 318, 347, 352
 Єзучевський Осип (замість Василь) — 140
 Єфремов Сергій — 6, 8, 283, 288, 290, 298, 302, 313, 324, 332, 335, 340, 343, 347, 348, 350, 375, 379
 Жак — 132, 346
 Жасмен — 297
 Желіговський Едвард (А. Сова) — 84, 92, 102, 105—107, 110, 112, 115, 118, 121, 122, 125, 135, 138, 144, 332, 334, 335, 339, 340, 342
 Жемчужников Л. — 187, 192, 307, 308, 317, 346, 359, 360
 Жуйков — 357
 Жуйкови — 181, 206, 215
 Жуковський В. А. — 41, 44, 60, 63, 64, 313, 314, 317, 318, 324, 330
 Забетковський — 7
 Завадовський М. — 291
 Забіла Віктор — 19, 37, 284, 303
 Забілина Надія, сестра Віктора — 303
 Забіла Надія Михайлівна — 256, 259, 260, 261, 264, 303, 379, 281, 387
 Заверб'яєв — див. Закревський.
 Задорожня М. — див. Кржишевич М.
 Зайцев І. К. — 287
 Зайцев Павло — 5, 282, 379
 Закревська Г. — 292, 326
 Закревський Віктор — 26, 29, 292, 293, 296, 297
 Закревський Платон — 292
 Закревські — 289
 Залеський Богдан — 102, 105, 106, 115, 339, 350
 Залеський Бронислав — 6, 79, 83, 91, 101, 104, 107, 108, 109, 114, 117, 120, 124, 134, 137,

- 138, 141, 149, 161, 165, 172, 176, 196, 319, 327, 328, 329, 331-336, 339-344, 346-354, 384
- Залеський М. — 292
- Заряно Н. — 356
- Заславський І. — 292
- Зелінський — 103, 109, 112, 118, 122, 340
- Зельонка М., кс. — 85, 93, 103, 106, 107, 123, 159, 322.
- Земляк з Тального — 93, 336
- Змієвський — 240, 245, 248, 250, 376
- Зубрицький Д. — 320
- Іван, дід — Грушівський-Швець Ів.
- Іван Максимович — див. Сошенко.
- Іван Михайлович — див. Корбе І. М.
- Іван Сергієвич — див. Аксаков І. С.
- Іваненко Федір — 46, 318
- Іваницький — 266, 271, 272, 382
- Іванишев — 101, 232, 307, 338
- Іванов Ол. — 215, 216, 366
- Іванова К. І. — 260, 265, 381
- Ізлер — 42, 316
- Ілля Іванович — див. Лизогуб Ілля Ів.
- Ілляшенко — 92, 335
- Іоанн, апостол — 350
- Іов — 42
- Іраклій, Іраклій Олександрович — див. Усков І. О.
- Ірод — 95
- Ісаєв, ген. — 316, 335
- Ісаєв, прапорщик — 335
- Йоахім К. І. — 86, 87, 90, 136, 140, 329, 333
- Йосипко — див. Шевченко Йосипко.
- Кавелін К. — 378
- Калам — 91, 103, 132, 212, 333
- Каленик — див. Шевченко Каленик.
- Каменецький Д. С. — 217, 228, 229, 247, 256, 265, 266, 369, 382
- Капнист Василь, гр. — 326
- Капнист Ол., гр. — 70, 295, 326
- Карелін — 81, 329
- Карло — див. Герн К. Ів.
- Карло Іванович — 85, (Йоахім)
- Карло Іванович — 131 (цар Микола).
- Карло Павлович — див. Брюлов.
- Карпенко Гр. — 343
- Карпенко Ст. — 343
- Карпо — 296
- Карташевська В. Я. — 242, 256, 260, 373, 376, 379
- Карташевські — 234
- Катерина II — 291
- Катенін — 175, 180, 355
- Катков — 200
- Катя, киргизка — 206, 362
- Квітка-Основ'яненко Григорій — 16, 18, 78, 87, 281, 282, 283, 291, 300, 309
- Кебер — 188, 359
- Кейкуатова Л., кн. — 311
- Кейкуатов М., кн. — 311
- Кейкуатови, кн. — 38, 304, 311, 319, 327
- Кернер К. — 102, 115, 339
- Кетчер — 41, 196, 219, 223, 304, 305, 367
- Киприда — 328
- Кириловська — 244, 376
- Кіндрат — див. Єжов Кіндрат.
- Кіндрат Михайлович — див. Яхненко К. М.
- Кіреєвський І. О., полк. — 157, 158, 172, 180, 214, 352, 365
- Клебановський — 375
- Клопотовський — 304
- Кобель — 330
- Ковалевський Єгор — 248, 254, 263, 377, 378, 382
- Кожанчиков Дм. — 219, 220, 228, 229, 237, 258, 366, 369

- Козачковський Андрій — 77, 82, 88, 98, 241, 309, 313, 316, 327, 328, 329, 330, 370, 375
 Козлов, штейгер — 117, 343
 Кокорєв — 219, 222, 366
 Колєсінський Б. — 84, 332
 Кольман К. — 33
 Кольцов В. — 46
 Конарський Ш. — 332
 Кониський Юрій, архієп. — 62, 81, 324
 Кониський Олександр — 4, 280, 289, 290, 308, 317, 329, 380
 Корба — див. Корбе І. М.
 Корбе Ів. М. — 19, 29, 73, 74, 284, 296, 326, 327
 Корбе Іп. — 284
 Корде-Велегорська — див. Шевченко Прися.
 Корде-Велегорська Олександра — див. Андрєєва.
 Корсаков Петро Олександрович — 20, 25, 287, 290
 Корсун Олександр. — 19, 283, 285, 300
 Косарєв, капіт. — 319, 333, 349
 Костомариха — 178, 356
 Костомарів Микола — 36, 40, 178, 218, 229, 302, 303, 304, 305, 306, 311, 325, 356, 359, 366, 380
 Костромітінов — 79
 Котляревський І. П. — 300
 Кочубей Кн., міністр — 320
 Кочубей П. А. — 226, 231, 368, 371
 Кошельов О. І. — 364
 Кошельови — 210, 364
 Кошицівна Федося — 323
 Краєвський Андрій — 109, 342
 Крамарєвський С. — див. Семеновенко-Крамарєвський.
 Красицький А. — 12, 16, 279, 280
 Красицький С. — 279
 Красицький Ф. — 279
 Красковська-Юркевич Л. І. — 373
 Красковський-Юркевич І. Д. — 373
 Красковські — 233, 373
 Крашевський Ігн. — 331, 332
 Крилов І. А. — 102, 215, 339, 365
 Кржисевич М. С. — 284
 К-ський — див. Кіреєвський.
 Кудлай — 357
 Кузьма Трохимович (з повісті «Салдатський патрет») — 38, 78, 87, 309
 Кулішева Олександра — 306, 352, 368, 379, 381
 Куліш П. О. — 30, 31, 37, 40, 154, 155, 156, 159, 160, 161, 166, 171, 177, 183, 184, 186, 187, 192, 195, 196, 198, 200, 203, 207, 218, 224, 248, 254, 258, 266, 282, 287, 298, 299, 304, 305, 306, 316, 329, 340, 346, 352, 354, 357—363, 366, 377, 379, 381
 Курочкін В. — 196, 206, 268, 361, 383
 Кухаренко Ол. — 288
 Кухаренко Ст. — 288
 Кухаренко Яків — 6, 20, 25, 32, 34, 35, 73, 93, 94, 95, 153, 159, 166, 174, 176, 179, 203, 205, 223, 246, 285, 286, 287, 288, 289, 291, 301, 336, 337, 338, 351, 352, 354, 355, 356, 362, 367, 368, 376
 Куторга Ст. — 349
 Лаврентіїв — 316
 Лагода А. — 278
 Ладигенський М. В., ген. — 172, 354, 355
 Лазар — 139
 Лазарєвська А. Ол. — 216, 217, 260, 366, 381
 Лазарєвський Василь — 52, 74, 80, 140, 145, 160, 226, 305, 310, 315, 321, 366

- Лазаревський Іван — 216, 366
 Лазаревський Михайло — 6, 42, 74, 80, 82, 139, 144, 154, 157, 162, 163, 165, 170, 171, 173, 175, 176, 183, 188, 191, 192, 196, 197, 206, 207, 208, 209, 213, 214, 220, 223, 229, 231, 233, 234, 236, 248, 251, 254, 261, 263, 267, 272, 273, 303, 304, 310, 313, 315, 316, 317, 321, 327, 329, 346, 347, 354—357, 360, 363—365, 377
 Лазаревський Ол-дер — 365
 Лазаревський Федір — 16, 38, 51, 55, 68, 79, 82, 93, 119, 140, 145, 160, 172, 183, 188, 310, 312, 318, 321, 322, 326, 336, 347, 351—353, 357, 359
 Лазаревський Хома (помилка Ш-ка замість Федір) — 93
 Лазаревський Яків — 363
 Лазаревські — 371
 Ламанський Е. — 378
 Лев Пилипович — 91, 103, 334
 Левицький Сергій — 52, 62, 82, 140, 323, 324
 Лелкий Богдан — 4
 Лермонтов — 44, 45, 52, 318
 Леонтина — 372
 Лиза — див. Лизогубівна Л.
 Лизогубівна Лиза — 46, 313
 Лизогуби — 303, 304, 307, 311, 319
 Лизогуб Андрій Іванович — 38, 40, 45, 49, 50, 53, 54, 56, 57, 58, 60, 61, 68, 69, 70, 75, 80, 304, 307, 308, 310—315, 318, 322, 323, 333, 350
 Лизогуб Ілля Ів. — 38, 40, 42, 46, 69, 76, 310, 317, 325
 Лизогубова Н. Д. — 42, 46, 51
 Ликеря — див. Полусмаківна Л.
 Липоман — 232, 371
 Лисенко, книгар — 286
 Литевський — 168, 301, 354
 Лобода Ф. — 280, 372
 Логановський О. — 131, 345
 Логинов — 159, 171
 Лопухін, кн. — 253, 268, 370, 374, 375, 378
 Лотоцький Ол. — 352
 Лукашевич В. — 310, 317
 Лукашевич П. — 49, 289, 311, 319, 320
 Лукич-Левицький В. — 4
 Лукулл — 147, 349
 Лукянович О. А. — 35, 301
 Людвик — див. Турно.
 Лядурнер — 132, 346
 Ляфатер — 145, 349
 Львов, майор — 113, 124, 343
 М. Николай — 156, 352
 Маєвський А. П., полк. — 72, 76, 79, 85, 310, 326, 327, 330
 Мазепа — 383
 Макаров Микола — 226, 228, 242, 243, 251, 256, 260, 263, 264, 265, 335, 368, 373, 377, 379, 380, 381
 Максимовичі — 370
 Максимович Марія — 221, 224, 227, 229, 230, 233, 361, 367
 Максимович Михайло — 99, 100, 186, 191, 193, 194, 199, 210, 211, 219, 220, 223, 229, 230, 233, 235, 241, 338, 360, 361, 364, 367
 Макферсон — 339
 Макшеев Ол. — 54, 321
 Маня — 244, 376
 Марися Василівна — див. Максимович Марія.
 Марія Львовна — див. Мокрицька М.
 Марія Миколаївна, вел. кн. — 209, 210, 333, 344, 346, 348, 363
 Марія Олександрівна — див. Марковичева М.
 Маркевич (Маркович) Андрій

- Мик. — 153, 156, 159, 165, 171, 172, 174, 176, 214, 260, 338, 351, 352, 381
- Маркевич Микола Андрієвич — 19, 29, 159, 188, 198, 282, 284, 289, 296, 325, 352, 359
- Маркевич Михайло — 69, 325
- Маркевичі — 352
- Маркович Богдан — 228
- Марковичева Марія — 192, 197, 207, 224, 228, 229, 256, 360, 363, 368, 369, 380, 382
- Марковичі — 352
- Мартос І. П. — 127, 333, 345
- Мартос П. — 278
- Маслов В. — 302
- Матвєєв Є. М. — 72, 326
- Матвій — 122
- Ментор — 163
- Метлинський Амвросій (Могила) — 97, 168, 171, 184, 192, 338, 354
- Мечислав Вячеславич — див. Едлічка
- Мещерський А. І. — 333
- Мельніков Л. — 132, 346
- Мерзляков — 80, 328
- Мешков — 316, 327
- Микола Осипович — див. Осіпов М. О.
- Микола І. — 297, 309, 317, 320, 323, 326, 333, 345, 346, 361
- Михайло на стор. 80, 82, 188 — це Лазаревський М.
- Михайло на стор. 89, 110, 112, 117, 118, 123, 125, 135, 139, 144, 150 — це може Білинський, а може Цейзик; див. стор. 347 та 348.
- Михайло (земляк С.) — 93, 336
- Михайло Матвієвич — див. Лазаревський Михайло
- Михайло Семенович — див. Щепкин М. С.
- Мікешин — 363, 367
- Мін, др. — 223
- Міхайлов (?) — 348
- Міхайлов Гр. — 22, 84, 289
- Міхайлов Іларіон — 112(?), 142(?), 336
- Міхайлов Михайло — 336
- Міцкевич — 218, 350, 366
- Міяковський В. — 6
- Могила — див. Метлинський А.
- Мокрицька М. — 273
- Мокрицький А. М. — 295
- Мокрицький-Таволга Ів. М. — 273, 384
- Момбеллі — 334
- Мостовський — 84, 181, 206, 215, 319, 332
- Мотря — див. Ш-ко: Мотря
- Мочеморденко Вихтор — див. Закревський В.
- Мятлева — 227
- Н. Д. — див. Білозерський М. Д.
- Надежда Дмитріївна — див. Лизогубова Надія
- Надежда Михайловна — див. Забілина Надія
- Наденька — див. Ускова Надія
- Надія Якимівна — див. Родзянкова Надія
- Назон Овідій — 130, 345
- Наріжний — 381
- Настасія Іванівна — див. Толстая Н. І., гр.
- Настасія Михайловна — див. Симиренкова Н. М.
- Наташенька — див. Ускова Н.
- Недоборовський З. — 285, 286
- Незабитовський — 7
- Нерон — 361
- Нікольський — 103, 106, 328, 340
- Новіков Є. — 364
- Новицький М. М. — 5, 6, 292, 306, 315, 324, 332
- Новицький М. Д. — 250, 253, 280, 377
- Новицький Олекса, акад. — 6, 298, 331, 341, 342

- Оболонський О. Д. — 383
 Сболонський О. О. — 268, 375
 Обручев В. О., ген. — 321, 323, 325—327, 335, 340, 341, 347
 Обручеви, сестри — 327
 Овербек Йоган — 215, 366
 Овсянников П. А. — 176, 177, 179, 181, 186, 189, 190, 192, 196, 199, 207, 209, 210, 355, 364
 Ojciec prefekt — див. Зєльонка М., кс.
 Олдридж Айра — 367
 Олег — 220
 Олейников — 199
 Олександр I — 346
 Олександр II — 344, 347, 348, 363, 366
 Олександра Федорівна, цариця — 348
 Олексій — див. Плещеев Ол.
 Олексій Василевич — див. Капнист Ол.
 Олексій Іванович (92) — див. Плещеев О.
 Олексій Іванович на стор. 236, 240 — Хропаль О. І.
 Омельченкова М. — 285
 св. Онуфрій — 133
 Опанас — див. Маркович Оп.
 Орлов Олексій, граф — 63, 65, 142, 307, 309, 310, 313, 321, 323, 325, 366
 Орловський Вол. — 266, 382
 Осип Іванович — див. Дрекслер О. І.
 Осіп М. О. — 6, 124, 126, 128, 139, 149, 160, 188, 189, 190, 274, 344—346, 350, 359, 384
 Основяненко — див. Квітка
 Оссіан — 101, 339
 Павлов — 266
 Палаузов — 371
 Парчевський — 229, 231, 235, 237, 369, 370, 371
 Перовський Василь Ол., гр. — 43, 103, 111, 112, 116, 124, 125, 142, 317, 322, 327, 330, 340, 342, 346, 347, 355
 Петрашевський — 334, 336
 Петро св., апостол — 350
 Петро I — 291, 307
 Петро, слуга Бера — 90
 Петро Аркадієвич — див. Кочубей П. А.
 Петров Ол. — 92, 335
 Пимен — 209
 Пільц — 6, 384
 Піменов — 131, 345
 Пісаревський — 87, 117, 120, 330, 343
 Пісемський О. — 145, 160, 349
 Піунова Катерина («Тетяся») — 186, 191, 194, 195, 196, 198, 199, 201, 202, 222, 358, 361, 362
 Платон Федорович — див. Смирненко П. Ф.
 Плетньов П. О. — 43, 316
 Плещеев Олексій — 92, 93, 102, 103, 105, 111, 112, 114, 334, 336, 343
 Подберезький Р. — 299, 307
 Полуботок Павло — 26, 291
 Голусмаківна Ликеря — 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 264, 265, 368, 379, 380, 382
 Пономарьов С. — 4
 Пономарьов Ф. — 103, 339, 340
 Понятовський Юзеф — 374
 Понятовський, син Юзефа — 238, 241, 245, 374
 Порохня — 94, 168, 301
 Поселов О. І. — 79, 92, 336, 341
 Поссе — 171
 Потапов — 326
 Прадіє Джемс — 131, 346
 Прево — 158, 278
 Пріся — див. Шевченко Пріся.
 Прохорів Б. М. — 372
 Прохорова Г. — див. Шевченко Ганна.
 Псьолівна Ол. Ів. — 313, 318

- Псьолівна Тетяна Іванівна — 46, 49, 50, 313, 318
 Пурлевський С. Д. — 240, 375
 Пушкін — 88, 286, 290, 301, 330
 Радивіл-Пане Коханку — 150, 350
 Раєв В. — 219, 222, 367
 Ракович — 231
 Ракушка Роман — 349
 Рамазанов — 131, 345
 Рафаель — 59, 350
 Ревуцький Д. — 6, 289,
 Рейтери — 318
 Репнін В. М., кн. — 49, 58, 72, 320
 Репнін Микола, кн. — 310, 320
 Репніна Варвара, княжна — 6, 27, 29, 38, 40, 41, 46, 47, 49, 50, 53, 54, 55, 58, 59, 61, 66, 67, 69, 70, 72, 75, 88, 91, 109, 125, 186, 191, 195, 199, 219, 277, 292, 293, 294, 295, 298, 304, 307—315, 318—320, 322, 326, 332, 334, 340, 342, 346, 347, 350, 358, 367, 383, 384
 Репніни, кн. — 289, 293, 296, 311, 314, 318, 319, 320, 326, 328, 383
 Ригельман — 359
 Рилєєв К. — 311
 Робінзон Крузо — 134, 232, 245
 Родзянко Аркадій — 35, 36, 301, 302
 Родзянко Гаврило — 301, 302
 Розумовський Кирило — 296,
 Рудницький М. — 331
 Рузя — див. Шевченко Пріся.
 Гулін П. — 6, 287, 288, 300
 Рустем Ян — 110, 342
 Савичев (Савич) — 338
 Сажин М. — 41, 304, 312, 313
 Салтиков-Щедрін М. Є. — 365
 Самовидець — 145
 Самойлов Степан Никифорович — 79, 328
 Сапожніков Олександр, батько — 330
 Сапожніков О. О. — 178, 179, 183, 330, 356
 Селецький П. Д. — 267, 383
 Семен — див. Артемовський-Гулак С.
 Семененко-Крамаревський — 20, 26, 74, 286
 Сенковський — 290
 Сенчило-Стефановський Олексій — 37, 304, 307, 313
 Сергій Тимофієвич — див. Аксаков С. Т.
 Середницький (Средницький) Стах — 85, 123, 125, 332
 Селін Ол. — 232, 372
 Семьонов-Тяншанський П. — 107, 108, 342
 Сераковський С. — 85, 102, 105, 106, 111, 114, 118, 121, 125, 138, 142, 144, 153, 163, 164, 336, 339, 341, 343, 350, 352, 354
 Сигізмунд — див. Сераковський
 Смиренко В. Ф. — 375
 Смиренко П. Ф. — 236, 239, 241—244, 250, 374, 375, 377
 Смиренко Ф. С. — 375
 Смиренкова Н. М. — 236, 239
 Смиренкова Т. Ів. — 236, 240, 242, 375
 Сирах — 318
 Скірмунтова Гелена — 352
 Скобєлев, ген. — 22, 289, 290
 Скотт Вальтер — 345
 Сластіон О. — 291
 Соар — 262, 265, 266, 271, 381
 Сова А. — див. Желіговський
 Соколовський — 278
 Соколов Ів. Ів. — 213, 365
 Солова — 278
 Соловійов С. М. — 145, 349
 Софія Івановна — див. Григоровичева С. І.
 Соха — див. Сошенко І. М.
 Сошенко Іван Максимович — 233, 257, 264, 265, 266, 267, 269, 372, 373, 382

- Сперанський — 48, 319
 Средніцький, д. Середніцький
 Станевич — 114, 115, 118, 343
 Старицький М. — 285
 Стороженко А. — 31, 298, 299
 Стороженко Н. — 299
 Стороженко О. — 298
 Суханов Б. — 368
 Суханова Н. Б. — 226, 227, 368
 Сю Є. — 67, 325
 Табашников — 233, 237, 370, 372
 Тарасевич — 241
 Тарновська Л. В. — 372
 Тарновська Надія — 234, 361, 372, 373
 Тарновські — 354, 362, 372, 373
 Тарновські, родина Гр. Ст. — 288
 Тарновський В., молодший — 228, 229, 232, 256, 272, 290, 291, 359, 361, 369, 372
 Тарновський В. В., старший — 197, 284, 354, 361, 383
 Тарновський Володимир — 372
 Тарновський Григорій Степанович — 19, 22, 24, 28, 29, 283, 284, 289, 290, 296, 299, 326, 361
 Тарносський Я. — 267, 271, 361
 Терещенко — 289
 Тетяна — див. Тетяна
 Тетяна Іванівна (46, 49, 50) — див. Псьолівна Т. І.
 Тетяна Іванівна (236, 240, 242) — див. Симиренкова Т. І.
 Тетяся — див. Піунова К.
 Титарівна — див. Хропалівна.
 Тимофєєв Ів. — 345
 Тіціан — 316
 Ткаченко Федот (Хтодот) — 20, 26, 33, 73, 250, 262, 269, 270, 286, 287, 291, 292, 377, 381
 Толстая Настасія Іванівна, графиня — 126, 131, 145, 146, 162, 168, 199, 170, 173, 176, 177, 178, 181, 183, 188, 189, 192, 207, 208, 209, 220, 260, 304, 344, 349, 352, 356, 357, 359, 363
 Толстая Олександра, гр. — 346, 364
 Толстой Лев, гр. — 134
 Толстой Олексій, гр. — 317, 330, 347, 364
 Толстой Федір, гр. — 87, 116, 119, 127, 149, 150, 168, 174, 176, 177, 181—185, 190, 207—210, 229, 304, 329, 344, 346, 347, 348, 350, 356, 363, 364
 Тома Кемпійський — 48, 60, 69, 319
 Тризна Р. — 256, 264, 272, 380
 Трощинський Д., батько — 376
 Трощинський Дм., син — 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 250, 253, 258, 376
 Тургенєв І. С. — 242, 373, 376, 378
 Турно Людвик — 79, 85, 93, 111, 121, 124, 125, 138, 332
 Уваров О. С., гр. — 222, 367
 Уваров С., гр. — 157, 162, 175, 213, 220, 233, 234, 236, 304, 311, 315
 Улибишев — 185, 186, 199, 358
 Улісс — 163
 Усков Дмитро — 330
 Усков Іраклій Олександрович — 89, 91, 98, 102, 103, 106, 109, 112, 128, 135, 137, 138, 149, 157, 158, 162, 166, 170, 171, 172, 174, 175, 176, 179, 181, 205, 206, 214, 310, 330, 334, 340, 347, 355, 357
 Ускова Агата — 83, 103, 107, 138, 330, 331, 334, 339, 340, 341, 347, 357
 Ускова Надія — 181, 205, 206, 215, 356
 Ускова Наталія — 181, 205, 206, 215, 331, 356, 365

- Устрялов — 51, 52, 321
 Ғ. — 328
 Фамусов — 147, 349
 Фантон-де-Верраіон, ген., 331
 Фанні Іванівна — див. Дрекс-
 лерова Ф.
 Феб — 128
 Федір, возний Академії, слуга
 Ш-ка — 251, 254, 259, 260,
 261, 267, 273, 377
 Федір (на ст. 12) — Бойко Ф.
 Федір (в інших сторінках) —
 Лазаревський Ф.
 Федір Матвієвич — 44
 Федір Петрович, гр. — див.
 Толстой Ф. П., гр.
 Федір Степанович — див. Си-
 миренко Ф. С.
 св. Федір Тирон — 83
 Федоров — 229
 Федотов — 348
 Федьорка Іван — 16, 281
 Філарет, архієп. — 383
 Фішер, лікар — 77, 328
 Фішер Отто, засланець — 316
 Флетчер — 297
 Фльорковський В. Е. — 247,
 248, 250, 251, 253, 263, 356,
 376, 377, 378, 379, 381
 Фохтлендер — 170
 Фрейман, ген. — 112, 113, 122,
 342
 Фундуклей Іван — 37, 38, 306,
 307, 313
 Фуре — 334
 Жаїров — 79, 328, 329
 Харита, див. Довгополенківна
 Хмельницький Богдан — 30,
 145, 178, 328, 356
 Хмельник (Хмельницький) Ми-
 хайло — 145
 Хома — див. ще Вернер
 Хома (Вернер) — 93, 104, 111
 Хотінський М. — 118, 343
 Хоткевич Гн. — 281
 Хропалівна — 374
 Хропаль Олексій Іванович —
 236, 237, 239, 240, 374
 Хрущов Олексій — 228, 368
 Хруцова, жінка Олексія — 369
 Хтодот — див. Ткаченко Ф.
 Царинний Андрій — 298
 Цейзик М. — 84, 93, 107, 114,
 115, 331, 336, 347, 348
 Цертелєв М., кн. — 31, 299
 Цурковський Ів. — 292
 Ціхонський — 292
 Чала — 233, 373
 Чалий М. К. — 3, 4, 233, 256,
 257, 264, 266, 267, 268, 270,
 281, 357, 373, 382, 383
 Черкаський В., кн. — 367
 Черненко Ф. — 381, 384
 Чернишевський М. — 378
 Чернишов О. Ф. — 43, 316, 317
 Чернягін — 171, 172
 Честахівський Г. — 213, 278, 365
 Чигирь, полк. — 309
 Чижев Ф. — 238, 374
 Чужбинський А. — 284, 289,
 292, 293, 313
 Шамрай П. — 33, 94, 300
 Шанель — 141, 142
 Шаріон — 41, 314
 Шатобріан — 146, 147, 349
 Шевченко Андрій — 244, 371,
 Шевченко Варфоломей — 6,
 229, 230, 231, 234, 237, 240,
 242—247, 249, 253—255, 257,
 262, 266—268, 270, 271, 280,
 281, 356, 365, 369, 370—372,
 375—377, 379—384
 Шевченко Ганна — 233, 244,
 255, 256, 266, 381
 Шевченко Горпина — 278
 Шевченко Григорій — 278.
 Шевченко Пріся (Рузя) — 232,
 234, 235, 244, 245, 247, 250,
 255, 265, 266, 371, 372, 381
 Шевченко Йосип — 12, 16, 223,
 232, 243—246, 251, 263, 267,
 277, 278, 369, 378, 379, 383

- Шевченко Йосипко (син Вар-
фоломея) — 244, 254, 263,
267, 376
- Шевченко Каленик — 244, 263,
271, 272, 371, 376, 382
- Шевченко Катерина — 12, 16,
241, 245, 247, 249, 278, 279
- Шевченко Марія (Маруся) —
12, 16, 279, 280
- Шевченко Мотря — 267
- Шевченко Микита — 11, 13, 14,
15, 223, 232, 244—248, 251,
263, 267, 277, 280, 378, 381
- Шевченко Петро (салдат) —
223
- Шевченко Петро (небіж пое-
та) — 281, 367
- Шевченко Прокіп — 280
- Шевченко Софія — 376
- Шекспір — 37, 41, 49, 196, 207,
222, 304, 305
- Широцький К. — 333
- Шіряєв — 287
- Шишков О. — 99, 100, 338
- Шлєйфер — 304
- Шопен — 233
- Шрейдерс К. А. — 196, 197,
206, 207, 361
- Штернберг В. — 22, 283, 284,
289
- Штрандман — 296, 334
- Шуберт — 132
- Шулячівна Наталка — 253, 379
- Щепкини — 357
- Щепкин Михайло Семенович
— 154, 167, 174, 178, 183,
184, 187, 188, 190, 191, 192,
193, 194, 196, 199, 200, 203,
204, 205, 206, 207, 208, 209,
213, 219, 220, 222, 351, 356,
357, 358, 359, 360, 361, 362,
363, 366, 367
- Щепотєва — 209
- Щербина Ів. — 361
- Щербина М. — 101, 338
- Щурат В. — 292
- Юзефович Мих. — 37, 305
- Юнг Едвард — 91, 333
- Юнгс К. — 304, 347
- Юрасов — 335—336
- Юрасова — 92, 335
- св. Юрій — 248
- Явдоха — 166
- Яків (де-Бальмен) — 286
- Яков — див. Лазаревський Я.
- Ялуза — див. Галуза.
- Янсон — 331
- Ярина — див. Бойко Я.
- Яхненко К. М. — 236, 237, 239,
241, 374, 375

З М І С Т

Передмова	3
Листи Т. Шевченка	9
Новознайдені листи Т. Шевченка	274
Примітки	275
Примітки до тексту листів	385
Абетковий покажчик листів Т. Шевченка	390
Показчик імен	392

Х. Т. ШЕВЧЕНКО

